

કવિચરિત

(ભાગ ૨)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૫૮૮ કિંમત ૧૦૦.

ગ્રંથનામ ડાવેચહી

વર્ગાક ડ : ૧૭

કચ્છ વિજ્ઞાન સમારક અધ્યયનના, અધ્યાંક ૧૭ માં

ક વિ ચ રિ ત

[ભાગ ૨]

લેખક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

પંડિત, સંશોધન-વિભાગ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

રસિકલાલ ઓટાલાલ પરીખ

અધ્યક્ષ,

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ભદ્ર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત : ૧૭૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૨૬૬૬

ક. સ. ૧૯૪૧

વિ. સં. ૧૯૯૭

*

કીમત ૧ રૂપિયા

મુદ્રક :

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ.

આદિત્ય મુદ્રણાલય

રાયખડ : અમદાવાદ

કચ્છ ગિખસ રમારક મથમાળાનો

પરિચય

મહારાવ સર ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર એમના સગીરપણામાં નિમાયેલી રીજન્સીએ, સરકારની પરવાનગી લઇને ઇ. સ. ૧૮૮૦માં ઓનરેબલ જેમ્સ ગિખસ સી. એસ. આઇ., જેઓ તે વખતે વાઇસરોય અને ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલના મેમ્બર હતા, અને જેઓ એક વખત મુંબઇ યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર હતા, તેમના કચ્છ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાત સાથેના સંબંધના સ્મરણાર્થ તથા ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવાને માટે સોસાયટીને રૂ. ૨૫૦૦) ની નોટો સ્વાધીન કરી છે, તેના બ્યાજમાંથી વખતોવખત ઇનામ આપી પુસ્તકો રચાવવામાં આવે છે, અને તે પુસ્તકો સોસાયટી છપાવે છે. આજ સુધી આ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે:

૧ ઉદ્યોગથી થતા લાભ અને આળસથી થતી હાનિ	૯ વનસ્પતિશાસ્ત્ર (આર્થિક દૃષ્ટિએ)
૨ માંદાની માવજત	૧૦ અભિનયકલા
૩ જીવજંતુ અને વનસ્પતિની અભ્યયખીઓ	૧૧ પુરાણવિવેચન
૪ રણજિતસિંહ	૧૨ જૂસ્તરવિજ્ઞાન, પૂર્વાર્ધ
૫ માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન	૧૩ „ ઉત્તરાર્ધ
૬ લોડ્સ લોરેન્સ	૧૪ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય
૭ બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર	૧૫ રસગંગા
૮ હિન્દની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ	૧૬ કવિચરિત, ભાગ ૧ લો
	૧૭ „ ભાગ ૨ જે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી }
ભદ્ર, અમદાવાદ }
તા. ૮-૧-૧૯૪૧ }

રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ

નિવેદન

કવિચરિત, ભાગ ૧લામાં અસાપ્તથી માંડી વસ્તા ડોડિયા સુધીના ૪૦ કવિઓનું ચરિત આપવામાં આવ્યું હતું, અને નરસિંહયુગ અને નાકરયુગના કવિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, આ બીજા ભાગમાં વિષ્ણુદાસથી શરૂ કરી કુંવર સુધીના—સ્વતંત્ર રીતે વિષ્ણુયુગ કહિયે તો તે યુગના, પણ વિષ્ણુદાસ મોટી સાહિત્યસેવા છતાં કવિત્વની દૃષ્ટિએ યુગધર બની શકવાની સ્થિતિમાં ન હોવાને કારણે—નાકર-યુગના બાકીના ૬૨ કવિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; હવે ત્રેમાનંદયુગ ત્રીજા ભાગમાં શરૂ થશે. પહેલા ભાગમાં કીકુ વસહી નરસિંહયુગમાં રહી ગયેલો તે આ બીજા ભાગમાં શરૂમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, તેને તેના યોગ્ય સ્થાને ગણી લેવો.

નરસિંહ મહેતાને હાથે વવાયેલા, ભાલણુને હાથે નવપદ્ધવિત થયેલા, નાકરને હાથે શાખા-પ્રશાખામાં ખીલેલા આખ્યાનવૃક્ષને પૂર્ણ સમૃદ્ધિ અર્પવાનો પ્રયત્ન વિષ્ણુદાસથી શરૂ થતા કવિઓએ કર્યો છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ યુગમાં આખ્યાનપ્રકાર ખૂબ સમૃદ્ધ થયો છે. આ યુગમાં જ્ઞાની કવિઓ પણ થયા છે. અખો એમાં મૂર્ધન્ય છે. પણ એ સાથે ગરબા-ગરબી સાહિત્યનો વિકાસ આ યુગમાં ભાણુદાસને હાથે થયો છે. પદ-પ્રકાર પણ આ યુગમાં નવજનન પામ્યો છે, પણ તે મોટે ભાગે જ્ઞાનમય કવિતામાં. આમ ત્રિવિધ કાવ્યવિકાસ આપણા આ જૈનેતર કવિઓએ સાધ્યો છે.

ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ફેટલું વિકસિત હતું, તે આ કવિઓનાં ચરિતોમાંથી મળશે, તો આ લેખકની મહેનત સાર્થક છે.

શુ. વ. સો. સંશોધનવિભાગ, }
અમદાવાદ, તા. ૮-૧-૧૯૪૧ }

કેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

કવિ	પૃષ્ઠ	કવિ	પૃષ્ઠ
૧ અસાધત	૩	૨૬ ચતુર્ભુજ	૨૩૧
૨ શ્રીધર વ્યાસ	૮	૨૭ જુગનાથ	૨૩૬
૩ ભીમ	૧૪	૨૮ ગંગાદાસ	”
૪ અખદુર રહેમાન	૧૬	૨૯ નારાયણ	૨૪૨
૫ નરસિંહ મહેતો	૧૯	૩૦ જ્ઞાનાચાર્ય	૨૪૫
૬ વસંતવિલાસકાર	૫૫	૩૧ શશિકલાકાર	૨૫૩
૭ મયણુ	૬૧	૩૨ પ્રેમાવતીકાર	૨૫૭
૮ પદ્મનાભ	૬૩	૩૩ ઈસર બારોટ	૨૫૯
૯ વીરસિંહ	૭૨	૩૪ ભીમ વૈષ્ણવ	૨૬૧
૧૦ કર્મણુ મંત્રી	૭૭	૩૫ મધુસૂદન વ્યાસ	૨૬૩
૧૧ કેશવદાસ કાયસ્થ	૭૯	૩૬ શ્રેહેદેવ	૨૭૫
૧૨ માંડણુ બંધારો	૯૧	૩૭ સુરદાસ	૨૮૦
૧૩ ભાલણુ	૯૮	૩૮ રાજધરદાસ	૨૮૪
૧૪ ભીમ	૧૨૩	૩૯ માંગુ	૨૮૮
૧૫ જનાર્દન ત્રવાડી	૧૪૨	૪૦ વસ્તો ડોડિયો	૨૯૧
૧૬ વાસુ	૧૫૩	૪૧ કીકુ વસહી	૨૯૭
૧૭ દેહલ	૧૫૭	૪૨ વિષ્ણુદાસ	૩૦૪
૧૮ નરપતિ	૧૫૯	૪૩ વછરાજ	૩૩૬
૧૯ મીરાંબાઈ	૧૬૮	૪૪ ગોપાલદાસ વણિક	૩૪૨
૨૦ શ્રીધર કવિ	૧૯૨	૪૫ લીલો	૩૪૮
૨૧ જાવડ	૧૯૯	૪૬ મેગલ	૩૫૦
૨૨ નાકર	૨૦૨	૪૭ હરિદાસ વાળંદ	૩૫૪
૨૩ ગણપતિ	૨૧૫	૪૮ લક્ષ્મીદાસ	૩૬૦
૨૪ ઉદ્ધવ	૨૨૧	૪૯ હરિદાસ રૈકવ	૩૬૮
૨૫ વિષ્ણુદાસ	૨૨૭	૫૦ વાસણુદાસ	૩૭૩

કવિ	પૃષ્ઠ	કવિ	પૃષ્ઠ
૫૧ વજ્રયો	૩૭૬	૭૭ ગોપાલદાસ બ્યારાવાળા	૪૯૮
૫૨ કાશીસુત શેષજી	૩૮૫	૭૮ મહાવદાસ	૫૦૦
૫૩ ઉદ્ધવદાસ	૩૯૧	૭૯ વૈકુંઠદાસ	૫૦૨
૫૪ રામદાસસુત	૩૯૨	૮૦ પોઠો	૫૦૩
૫૫ કાહાન	૩૯૭	૮૧ મુરારિ	૫૦૬
૫૬ ધનરાજ	૪૦૧	૮૨ નારાયણ	૫૧૧
૫૭ સંત	૪૦૪	૮૩ ગોપાલ ભટ્ટ	૫૧૪
૫૮ તુલસી માધવસુત	૪૦૭	૮૪ કાંગ	૫૧૭
૫૯ કૂંઠ	૪૦૯	૮૫ પોચો	૫૧૮
૬૦ દેવીદાસ ગાન્ધર્વ	૪૧૫	૮૬ ધનદાસ	૫૨૧
૬૧ મનોહરદાસ	૪૨૨	૮૭ નરસિંહ નવલ	૫૨૩
૬૨ રામભક્ત	૪૨૫	૮૮ પૂંજસુત કૃષ્ણ	૫૨૬
૬૩ શિવદાસ	૪૩૦	૮૯ નરહરિ	૫૨૭
૬૪ ભૂધર	૪૪૫	૯૦ ગોપાલદાસ	૫૩૭
૬૫ કૃષ્ણદાસ	૪૪૬	૯૧ ખૂટિયો	૫૪૫
૬૬ ભાઉ	૪૫૨	૯૨ અખો ભક્ત	૫૪૮
૬૭ ગોવિંદ	૪૫૭	૯૩ સુરભટ્ટ	૫૭૧
૬૮ ભગવાન કાર્યસ્થ	૪૬૧	૯૪ ગોવિંદ મોરાસુત	૫૭૫
૬૯ કેશવદાસ	૪૬૪	૯૫ માધવદાસ	૫૭૮
૭૦ અવિચલદાસ	૪૬૫	૯૬ ભાણુદાસ	૫૮૩
૭૧ મધુસૂદન	૪૭૨	૯૭ માધવ	૫૯૨
૭૨ રાણાસુત	૪૭૩	૯૮ વિશ્વનાથ જાની	૫૯૬
૭૩ પરમાણુંદ	૪૭૫	૯૯ જન તાપી	૬૦૮
૭૪ વૈકુંઠ	૪૭૯	૧૦૦ મુકુંદ ગૂગળી	૬૧૨
૭૫ હરિરામ	૪૯૦	૧૦૧ રતનજી	૬૧૫
૭૬ કેશવદાસ વૈષ્ણવ	૪૯૪	૧૦૨ હામો	૬૨૦
		૧૦૩ કુંવર	૬૨૨

કવિચરિત

ભાગ ૨ ને

કીકુ વસહી

[સં. ૧૫૫૦ લગભગમાં હયાત]

વિક્રમના સોળમા શતકે જે કેટલાક સારા કવિઓ આપ્યા છે, તેમાં એક કીકુ વસહી નામનો અયાચક અનાવજો કવિ પણ તેની જોવામાં આવેલી કૃતિઓ ઉપરથી એક સારો કવિ થઈ ગયો જણાય છે. [આ કવિના વિષયમાં માહિતી પૂર્વે બરાબર નહિ મળી હોવાને કારણે તેના યોગ્ય સમયમાં મૂકી શકાયો નથી.]

આ કવિ ગણુદેવીનો વતની હતો તેવું તેના “બાલચરિત્ર” નામના કાવ્યને અંતે આપેલી આ વીગતથી જણાય છે; ત્યાં તેણે પોતાની જ્ઞાતિના સંબંધમાં પણ જણાવ્યું છે; જેમકે

“આદિ ઉત્પતિ કવિ તણી નયર અનાઉલિ કાંમ;

ઋષિ અભયી શર્જ્યા, થિર થાપ્યા શ્રીરામ. ૬૨૩

ઉત્તમ કુલ ઉદીચનું, વિશ્વંસર વર હીય,

કર આપુ કરસણ કરં. દેવિ હાતા કીધ. ૬૨૪

અણુદેવી ગણુ નયરનું, નરહરિ નાંમિ નાંમ,

વાડિવ વંશિ અવતરુ, વસિ વાસિ તીણિ કાંમિ. ૬૨૫

વસહી ઝોદા-સંભરી, કહિ કીકુ કર જોડિ;

બાલચરિત્ર નરહરિ સુણી ભવભય-બંધન ઝોડિ. ૬૨૬

કવિભાવિ કીરતિ કરે, કરે તે પૂજનાદઃ

કહિ કીકુ પ્રહલ્લાદ પરિ સમર્થા દીજે સાદ. ૬૨૯

વિપ્ર અળચી સરજ્યા, હું તહા યાચું દેવ,

આપિ ઉચિત કીકુ કહિ, ભવિ ભવિ તાહારી સેવ.” ૬૩૦

આ અવતરણમાં તેણે વંશવર્ણન કરી લીધું છે. ઉત્તરમાંથી આવેલા ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો ગણદેવીમાં આવી વસેલા, તેમાં એક નરહરિ નામનો બ્રાહ્મણ આવી વસેલો, તેના વંશમાં ગોદા વસહી નામનો જે પુરુષ થયો, તેનો પુત્ર તે આ કીકુ વસહી છે. વસહી એ અવટંક લાગે છે. અંગદવિષ્ટિ નામના તેના કાવ્યને છેડે પણ આ અવટંક તેણે આપી છે:

“વસહી કીકુ ઇમ ભણિ હરષિ રામ સજન મલ્યૌ:

વિષ્ટૈ જે સુણિ અંગદ તણી તે નિસિ ભવ ટલ્યૌ.” ૬૦૨

“વસહી ” નો અર્થ શો થતો હશે, તે જાણવામાં નથી. સં.

“વસતિ-રહેઠાણ ” એ શબ્દ સાથે કાંઈ ખાસ સંબંધ જણાતો નથી. આ અવટંક આજે પણ અનાવળા બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ છે.

આ કીકુનું સ્થાન તો ગણદેવી નજીકનું “અનાવલા ” ગામ જણાય છે. અહીંના ઔદીચ્યો અનાવળા કહેવાયા છે, એમ આ એક પુરાવાથી સમજી શકાય તેમ છે.

આ કવિનાં ઉપર બતાવ્યાં તે બે કાવ્ય ૧. બાલચરિત્ર અને ૨. અંગદવિષ્ટિ મળે છે. આમાંનું ૧ હું કાવ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાલલીલાઓને આપતું ૬૩૦ કડીનું દૂહા અને ચોપાઇ બંધનું એક

૧ ફા. ગ્ર. સ. ત્રૈમાસિક, વર્ષ પમું, પૃ. ૧૪૪ (શ્રી. ક. મા. મુનશીનો “નરસિંહ યુગના કવિઓ”નો લેખ).

૨ બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૭૦મું, પૃ. ૩૬૪

૩ બાલચરિત્રની એક વૃ. હાથપ્રત ફા. ગ્ર. સ. હ. લિ. ગ્રં. સં. નં. ૨૧૫ સ્વ ની છે; જ્યારે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૬૦૦ લગભગની એક હાથપ્રત ઉપરથી “બુદ્ધિપ્રકાશ” પુ. ૭૦ માંનાં પૃ. ૩૫૩-૩૬૪ ઉપર છપાયેલી છે. હાથપ્રત હાલ પ્રાપ્ય નથી.

વિસ્તૃત કાવ્ય છે. ભાગવતના દશમ સ્કન્ધને આધારે તેણે આ કાવ્ય રચ્યું છે. કૃષ્ણની બાલલીલાને લગતાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં નરસિંહ અને ભાલણનાં કાવ્યો પછી આ ૩ જુદાં કાવ્ય છે. કવિનો આ એક સ્વતંત્ર પ્રયત્ન દક્ષિણ ગૂજરાતમાં રહીને થયેલો છે. કવિનો ચોક્કસ સમય નથી મળતો; એમ છતાં તેનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો સં. ૧૬૦૦ આસપાસની મળતી હોવાથી તે પૂર્વનો છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે એને સં. ૧૫૫૦ લગભગ ભાલણના સમયમાં મૂકવામાં આવે નથી. આ કવિનો તેથી આ સ્વતંત્ર જ પ્રયત્ન છે, એ પણ અટકળી શકાશે. એણે આ કાવ્યને કડવાખંદ ન લખતાં સળંગ જ લખ્યું છે, એ પણ તેનું સમર્થક થશે. નરસિંહ અને ભાલણની જો તેના ઉપર અસર થઈ હોત તો આવો સળંગ બંધ તેણે કદાચ ન સ્વીકાર્યો હોત. આ જાતનો સળંગ બંધ એ “પ્રબંધ” પદ્ધતિનો છે. આવા પ્રબંધો કેટલીકવાર સળંગ અને કેટલીક ૧૦૦-૧૨૫ કડીના ખંડ પાડી આપવામાં પણ આવ્યા હોય છે. “અસાઈત”ની “હંસાઉલી”, “પદ્મનાભ”નો “કાન્હડદે પ્રબંધ” એ ખંડમાં વિભક્ત કાવ્યો છે, જ્યારે “હીરાનંદસૂરિ”નો “વિદ્યાવિલાસપવાડો”, “વારસિંહ”નું “ઉપાદરણ”, “ભીમ”ની “સદયવત્સકથા”, એ વગેરે સળંગ કૃતિઓ છે. આ પ્રકાર પાછળથી બહુ વ્યાપક નથી બન્યો.

કવિ તરીકે કીકુનું સ્થાન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કેવું છે તે એની કૃતિઓ નક્કી કરી આપે છે. બાલચરિત્રમાં તેણે યશોદા વગેરેની વિશ્લેષતા આપી છે, તે જોઈએ:

“સુણી વાત માતા હડવડી, રુદન કરિ ચાલિ ચડવડી,
નંદ ગોપ મનિ વિહ્વલ થાઇ, નથરલોકશ્ચં યમુના જઇ. ૨૫૫
ગોકુલ સકલ સુણી ખલભલ્યું, નંદ કેડિ સવિ આવિ મિલ્યું;
ગોપનારિ સહ સાથે જઇ, કરિ વિલાપ યશોદા માથ. ૨૫૬
કહિ માતા મહીધરનિ કાજ, કરે પ્રાણુ હવિ માહાશ ત્યાજ્ય,
જંપાવાનિ આધી થાઇ, અવર નારિ સહ બાંહિ સાંહિ. ૨૫૭

નંદ નિસાસા મૂઠિ ધણા, ધસિ હાથ હઈય આપણા,
કુઃખ કિહિનિ કહ્યાં ન જાય, પુત્રવિયોગ નહી સહિવાય. ૨૫૮”૧

ભાગવતના કથાનકને અનુસરી કવિ કથાનક ઝરોઝર આપતો જાય છે. પ્રેમાનંદે દશમસ્કન્ધમાં કૃષ્ણને યમુનામાં પડવાનું કારણ દેડા પાણીમાં પડ્યો તે બતાવ્યું છે, જ્યારે ભાગવતને અનુસરી કીકુએ તો ગાયો વગેરે યમુનાના એ નાગથી ઝેરવાળા બનેલા પાણીથી મરી જતાં હતાં તે સહન ન થઈ શકવાથી કૃષ્ણે ઝંપલાવ્યું તેવું કહ્યું છે.

કવિએ કેટલાંક વર્ણુન સારાં બનાવ્યાં છે. કૃષ્ણચંદ્ર યમુનાના ઘેરામાંથી કાલિય-દમન બાદ બહાર નીકળતાં જે આનંદ ગોવાળિયા-ઓમાં થાય છે, તેનું વર્ણુન કરતાં કવિ પોતે પણ જાણે તેમાં સાથે જ હોય તેમ કહે છે:

[દૂષક]

“વસહી કીકુ વીનવિ સુણિ હું દેવ મોરારિ,
યમ ગોધન જીવાડયું તિમ તું કરજે સાર. ૨૬૬
માથા મોહનિ વસિ પડયાં વીસાર્યાં તુલ નામ,
દયા કરિ હું સાંભરે, ભક્તાજન-વિશ્રામ. ૨૬૭

[ચોપાઇ]

ગોવાલા સાજન પરવર્યું, ગોચંદ ગોકુલ માંહિ સાંચર્યું,
સરસા બંદી જન ગાજંતિ, ચંડ મૃદંગ ઢોલ વાજંતિ. ૨૬૮
ધ્રુમ પુહતા ધરિ ત્રિભોવન રામ, હરજિ ધવલ નારિ સવિ ગામ,
તલીયા તોરણ બાંધ્યા બારિ, ધરિધરિ હચ્છવ જયજયકાર. ૩૦૩
વીઠલ વિદ્ય થિકુ વાંમયુ, તીણિ નંદ હરખ પામીયુ,
અતિ આનંદિ માંડયું કર્ણ, હાથ હડાવ્યા વર્ણાવર્ણ. ૩૦૧”૨

અલંકારો ભલે ન મળે, પણ કવિએ વર્ણુનો રસિક અને ગમતાં બનાવવા સાવચેતી લીધી છે; નકામું લંબાણુ નથી કર્યું; તેથી તે વાંચવાં ગમે છે.

“અંગદવિષ્ટિ” એ કાવ્ય તો ૬૦ છંપાઓમાં લખ્યું છે. છંપાઓ અને છંપાઓમાં જ કાવ્યો રચાયેલાં અગાઉ પણ મળી આવ્યાં છે. “વિનયચંદ્રસૂરિ” નું “ઉપદેશમાલાકલાણ્ય”^૧ “ખરતરમચ્છ-ગુણવર્ણન” વગેરે છંપય-અદ્ધ કાવ્યો જ છે. એ ઉપરાંત લાંબાં કાવ્યોમાં પણ કવિઓએ છંપયનો પ્રયોગ કર્યો છે. રણમદ્દલહંદ-કાર શ્રીધર વ્યાસ, જયશેખરસૂરિ, સદયવત્સકથા-કાર ભીમ, વગેરેએ તેનો બહોળો હાથે પ્રયોગ કર્યો છે. પછી થયેલા સં. ૧૫૯૯ માં ગંગાદાસે સૂરતમાં રહી, “લક્ષ્મીગૌરીસંવાદ”ની રચના છંપયમાં જ કરી છે.^૨

પૂર્વે આ વિષયનું કાવ્ય રચાયેલું જાણવામાં નથી. માંડણે અને ઉદ્ધવે રામાયણ લખ્યાં છે, તેમાં ગૌણરૂપે આ સંવાદ આવે છે; પણ વિશિષ્ટ પ્રયત્ન તો આ કીકુનો જ છે. કીકુએ આ કાવ્યમાં વીરરસને મુખ્ય રસ તરીકે વર્ણવ્યો છે. શરૂઆત જ નોંધયે:

“અંગદ કરી પ્રજ્ઞામ રામનૂં આચસ માગિ
કરશું વિષ્ટિ પરી કહ્યું અદ્ધ કાંઈ ન લાગિ,
કરી પિજ ગીઠ લંકરાઈ-અંગણુધ જઈ બિહુ
આચરીજ સહુ સભા કંપ્ય એકલુ દીકું.

રાવણુ રાઈ આગલ જઈ તા ઉર ઉપર બિહુ ચડી
કાઈર જન લાગા કંપવા તુ સભા સદ્ધ સંસિ પડી. ૩

અવલોક્યુ અંગદ સભા સદ્ધ દસરાર દીકા
ઇચ્છાહ રૂપ તે કરિ રૂધી માયા તવ બિહા
તવ વાલિપુત્ર બોલીયુ સખલ પણ સમરય થાઈ
જે રાવણુની મા કૌસિકી તે ભૂંડ તણી પિર બાઈ.

ધણિ દુધ વિજ્ઞાસ્યાં જન રાજકાજ કાંઈ ન સરયું
સુણી વચન વંનરાં તણું તવ પ્રગટ રૂપ રાજાં ધરયું. ૪^૩

૧ જુઓ આપણા કવિઓ-ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૮૦ અને ૩૩૮-૯

૨ જુઓ આ પૂર્વે, ભાગ ૧લો, પૃ. ૨૩૬-૨૪૨

૩ બુદ્ધિપ્રકાશ-વર્ષ ૭૭મું, પૃ. ૩૫૪

કવિએ અંગદ અને રાવણ વચ્ચેના સંવાદમાં અંગદ રામનાં વખાણ કરે છે અને રાવણ રામનાં દૂષણો બતાવે છે, તેવી યોજના કરી છે. આ પણ શૂરત્વદર્શક છે:

[અંગદ:] “લીધી નાણે લાંક દસિ શર તાહરાં કાપી
પાછા વલસી રામ રાજ વિભીષણ આપી
તવ રંડાસિ રાણીઅર રાજ લાંકાનું નસિ
ગજ રથ હમ સહુ સેન સજનશું નિગ્રહ થાસિ.
રાવણ રાધ સુણિ વીનતી ઉતર એક અંગદ કહ્યુ
જેણિ વાલ હેલાં વધ્યુ જેહની કક્ષાપટ માંહિ રહ્યુ. ૧૩

[રાવણ:] મનસ્ય માત્ર એ રામ કપ્ય ગિરિનાં સાવિજડાં
કુંભકરણુ જગસિ ભક્ષ કરિસિ જ હવડાં
મઝ મુષિ કોઇ ન ઉગરિ સહીસ તૂં સાચું નાણુહ
ચાલ્યુ રણુ સાહમહ તવ પડસિ લાંગાણુહ.
દ્રૂડઈ દિહુ દિશિ વંનરાં તહમે ચપલ નતિ નશુ પલી
વિગોસિ લક્ષણુ રામનિ જિમ લાંકા નહી આવી વલી. ૧૪
ઐહણિ હણ્યુ સખાહ સખલ સંગ્રામિ જીવુ
ફરસરામ અતિ શૂર તેજ-બલ-હીણુ કીધુ
સુરપનખા વિગોહ પર દૂસર તે મારયા
કળંધનિ વિરાધ અશા તિહાં સંહારયા.

સાચર જ બાધી આવિયા, શું રાક્ષસ મછર જ કરિ
દશરથ દ્રારિત્વ રાવણુ યશા દીવટીયા દીવી ધરિ.” ૧૭૧

કવિએ માત્ર અંગદવિષ્ટિથી ન અટકતાં પછી રામ-રાવણ-
મુદ્દની પણ હકીકત આ કાવ્યમાં સાંચવી લીધી છે. ઇંદ્રજિતે આવી
ધોર સંહાર કર્યો તેનું કડક બાનીમાં કવિ વર્ણન આપે છે કે-

“ઉતપતિયુ આગરા રહ્યુ રવિ કણું મધ્ય જ્વલ
બાણવૃષ્ટિ તે કરિ આપ અદષ્ટિ થાઇ
પડયું વંનર-સેન અંગિ આયુધિ ભેદાં
સુભટ થયા સાહામુઆ તાસ તકે શર છેલાં.

લક્ષ્મણ રાય હોઈ મૂરછ અવર સેન પાડયું ધણું
રાવણુધરિ દુંદભ વાળ્યા તુ હરખ્યું દલ રાક્ષસ તણું.” ૨૭૧

આ કાવ્યમાં કવિએ કુંભકર્ણને યુદ્ધ સમયે નિદ્રામાંથી જગાડવાનો પ્રસંગ પણ સુંદર રીતે આપ્યો છે, જેમાં તેની શક્તિ ઠીક ઠીક ખીલી દેખાય છે. આમ આ કાવ્ય કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ એક સારો કહેવાય તેવો નમૂનો છે. છપ્પાદારા એક “વીર કાવ્ય” રજૂ કરે છે, એ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહત્વની વાત છે. શામળ પર આ કવિની અસર હો કે ન હો, તેનાં મૂળ તો અવશ્ય આટલાં જૂનાં આમાં મળે છે.

કોઈ કીકુનું “સોઢી અને દેવડાનું ગીત” એ ઐતિહાસિક કાવ્ય, સં. ૧૬૨૧ માં નકલ થયેલું, જૂની ભાષા સાચવતું મળે છે,^૨ એ આ જ કીકુનું છે કે અન્યનું તે કહી શકાતું નથી.

કવિનાં કાવ્યોની નકલ સં. ૧૬૦૦ જેટલી જૂની મળતી હોવાથી ભાષા પણ લગભગ તેના સમયની મધ્ય ગૂજ. ની ૩ જ ભૂમિકાની મળી આવે છે. સં. ૧૫૫૦ આસપાસથી આ ભૂમિકા સ્થિર થવા માંડી હતી; જેમાં ભાલજીની કાદમ્બરી પાછળથી પરિણત થયેલી આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ કવિની આ કૃતિમાં આમ છતાં પ્રચલિત બોલીનાં એ-ઓ-વાળાં રૂપો પણ કવચિત્ દેખા દે છે; જે કે પાછલી કૃતિમાં ઐ-ઔ પણ લખાયેલા મળે છે, જેમાં રાજસ્થાની બોલણીની છાંટ ગણાય.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ફાર્જસ ત્રૈમાસિક-વર્ષ ૫મું-મી કનેચાલાલ માણેકલાલ મુનશીનો “નરસિંહયુગના કવિઓ” એ લેખ
૨. ભુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૭૦મું, શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે સંપાદિત “અંગદવિહિ”

વિષ્ણુદાસ

[સં. ૧૬૨૪-૧૬૬૮ માં હયાત]

નરસિંહે જેનાં ખીજ રાખ્યાં, લાલણે જેમાં જલસિંચન કર્યું, ઉદ્ધવ-નાકરાદિએ જેનું સંગોપાન કર્યું, તે આખ્યાનપદ્ધતિની પૌરાણિક કાવ્યવાટિકાને નવપદ્ધતિ કરવામાં વિક્કમના ૧૭ મા સૈકાના જે કવિ-માળાઓએ અથાગ પરિશ્રમ લીધો છે, તેઓમાં ખંભાતનો નાગર ધાલણુ વિષ્ણુદાસ સૌથી આદિસ્થાન ભોગવે છે. મહાભારત અને રામાયણની સમગ્ર કથાઓને માતૃભાષામાં રજૂ કરવાનું અસાધારણ કાર્ય તેણે પાર પાડવા કેડ ખાંધી હતી, અને શાંતિ-અનુશાસન-આશ્રમ-વાસિક એ ત્રણ પર્વો સિવાયનાં મહાભારતનાં ૧૫ પર્વો અને રામાયણ, ઉપરાંત કેટલાંક પ્રકીર્ણ આખ્યાનો, નરસિંહ મહેતાના જીવનને લગતા મામેરું-હૂંડી એ પ્રસંગોને લગતાં, વગેરે કાવ્યો ગૂજરાતી જનતા સમક્ષ ધરવા તે શક્તિમાન થયો હતો. વ્યાસકૃત મહાભારતમાંના “અશ્વ-મેધ-પર્વ” થી તેને સંતોષ ન થતાં જૈમિનીય અશ્વમેધનાં વિસ્તૃત આખ્યાનો ગૂજરાતીમાં રચી તેણે મહાભારતનો પરિચય વધુ વિશદ સ્વરૂપમાં કરાવવાનો પ્રશ્ન પ્રયત્ન કર્યો છે. નાકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને લક્ષ્યમાં લઈ નરસિંહયુગના અનુસંધાનમાં નાકરયુગ જેમ યોજી શકાય છે, તે પ્રમાણે વિષ્ણુદાસની સાહિત્યસેવાને લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો નાકરયુગ અને પ્રેમાનંદયુગની વચ્ચે સ્વતંત્ર વિષ્ણુદાસયુગ કહી શકાય તેમ છે. બેશક નાકરની શક્તિઓ, વિષ્ણુદાસમાં તેટલા પ્રમાણમાં જણાતી નથી, અને એનાં મોટાં આખ્યાનો મહાભારત, રામાયણનાં મૂળને અનુસરતા ટૂંકસાર જેવાં છે, તેથી એ પુષ્કળ સાહિત્ય-સર્જન કરે છે, છતાં યુગધર તરીકે એ દીપી જાહતો નથી, અને નાકરની જ સાહિત્યસૃષ્ટિના વેગને ઝીલતો શિવદાસ-કુવરદારા પ્રેમાનંદયુગની

કવિતાને સાંકળી દે છે, તે એવી રીતે કે નાકર સં. ૧૬૨૪ માં રામાયણ પૂરું કરે છે, તે વર્ષ લગભગમાં વિષ્ણુદાસ લક્ષ્મણાહરણ-રુકમાંગદપુરી સંભવત: ૨મી આપે છે; રુકમાંગદપુરીનું ૨મ્યાવર્ષ ૧૬૩૪ જ સ્વીકારિએ તો અન્ધમેધનાં આખ્યાનો તો સંભવત: તે વર્ષ આસપાસથી ૨મ્યા માંડે છે. એ કારણે નાકરયુગના અંગમાં જ તે સમાઇ જાય છે; તેથી ગૂજરાતી સાહિત્યના યુગોમાં વિષ્ણુદાસયુગ સ્વતંત્રપણે શોધી જીઠતો નથી, એ અહીં ન જીલાવું જોઇએ. પ્રેમાનંદ એ જ વિષ્ણુદાસની કવિતાનાં ધાવણુ ધાવ્યો છે, એમ પ્રેમાનંદની શરૂઆતની કેટલીયે કૃતિઓ જોવાથી જણાય છે.

લક્ષ્મણાહરણ, મામેરું, હૂંડી, વગેરે કાવ્યોમાં વિષ્ણુદાસની કેટલીક પંક્તિઓની પંક્તિઓ પ્રેમાનંદે ઉઠાવી છે.^૧ પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં નામ પણ પ્રેમાનંદે નાકર અને વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોનાં નામે નામ આપ્યાં છે, એ પણ ઓછું સૂચક નથી. ખુદ પ્રેમાનંદે એક દિવસમાં “લક્ષ્મણાહરણ” ૨મી કાઢ્યું, તેનો આધાર તેને વિષ્ણુદાસના “લક્ષ્મણાહરણ”-નો મળ્યો છે. અને તેણે એ કાવ્યને આરમ્ભે વિષ્ણુદાસને યાદ પણ કર્યો છે:

“મોઢા કવિજન આજળ થયા, આઘ તે તારો પ્રતાપ.
વ્યાસ મુનિ પરાસર મરખા, પ્રહ્લાદ વિભિષણુ સાર,
નૃસિંહ મહેતા, વિષ્ણુદાસ, કોઈ નવ પાગમ પાર.”^૨

ભકતો અને કવિઓને ગણાવતાં નવો કવિ થતો પ્રેમાનંદ માનપૂર્વક પોતાની દીનતા બતાવે છે, જેમાં પોતા કરતાં વિશેષ શક્તિઓ ધરાવતા, સરસ્વતીનો પાર નથી પામી શક્યા તો હું કોણુ માત્ર, એમ સૂચવે છે.

આમ વિષ્ણુદાસનું ગૂજરાતી સાહિત્યસર્જનમાં માનવંત સ્થાન સ્પષ્ટ રીતે જૂના સમયથી જણાય છે. એ આ કવિનો જન્મ ક્યારે

૧ જુઓ: મી. ભા. નિ. મહેતા-કૃત “વિષ્ણુદાસ”, પૃ. ૮૮ વગેરે.

૨. બૃ. કા. ભાગ ૩એ, પૃ. ૧૫૦

થયો, કેટલાં વર્ષ જીવ્યો અને ક્યારે મૃત્યુ પામ્યો, તે વિશે આજે કશી માહિતી મળતી નથી; માત્ર તે ખંભાતના ખાનપુર પરામાં રહેતો હતો, ત્યાંના ત્રણ પૌરાણિકો પાસેથી સંસ્કૃત કથાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને તે પછી તે કથાઓને તેણે માતૃભાષામાં અમુક અમુક સમયે ઉતારી હતી, તેટલું જ જાણવા મળે છે. આ પ્રસંગોએ તેણે પોતાની જ્ઞાતિ અને એક સ્થળે પોતાની માતાનું પણ નામ આપ્યું છે, જેમકે

“સાગરતટ ત્રંબાવટી વાસ સદા સર્વદા લીલ લીલાસ ॥૪૫॥

કપી જન જ્ઞાત મહરકુલ સોય વાસ ખાંનપુર મધે હોય ॥૪૬॥

અંબાજીનો સુત વીષ્ણુદાસ સદા શ્રીકૃષ્ણ મુને તાહારી આશ ॥૪૭॥^૧

તેણે પોતાની જ્ઞાતિના વિષયમાં બીજમપર્વમાં “મહરકુલ” એટલો જ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ આરણ્યકપર્વમાં નાગર હોવાનું લખ્યું છે, જ્યાં ત્રંબાવટી એક ઉપરગામ હોય તેવો નિર્દેશ મળે છે. સંભવ છે કે ખાનપુર એ ત્રંબાવટીનો એક ભાગ હશે. ખંભાત તે જમાનામાં મોટું હતું અને આસપાસનાં ગામડાંઓ તેના અંગમાં જ હતાં. આ વિષયમાં વિષ્ણુદાસ કેટલીક ચોખવટ પણ કરી આપે છે; જેમકે

(૧) “સ્તંભતીર્થ”માં મારો વાસ, સદા સર્વદા લીલ-લીલાસ
ત્યાં સાગરતટ ત્રંબાવટી વાસ, કથા પ્રબંધ કર્યો મેં ખાસ
કવિ નાગર નૌતમ કુળમાંય, પવિત્ર ને ઉત્તમ વર્ણુ જ્યાંય ॥”^૨

(૨) “સ્તંભતીર્થ” નયરપુર વાસ, ભેતાં પાતિક પામે નાશ;
તે પૂરમાં કવિતાને વાસ, નામ કહે તેહનુ વિષ્ણુદાસ”^૩

૧ ગૂળશતી પ્રેસની હાથપ્રત નં. ૩૩૨૪

૨ બુ. કા. હો. ભાગ ૮ મો-પ્રસ્તાવના: અંબાલાલ બુ. જનની કૃત “વિષ્ણુદાસ”, પૃ. ૬૧, “આરણ્યક પર્વ” માંનો ઉલ્લેખ. શ્રી લાનુસુખરામે થોડું પાકાંતર જતાવ્યું છે: જેમકે ૨૭ લીટીથી: “ત્યાં સાગરતટ ત્રંબાવટી વાસ સ્નાન માત્ર હોય સુરપદ વાસ, કથા પ્રબંધ કર્યો મેં ત્યાંહે, કવિતા નાગર મહરકુલ માંહે.” વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૧-૨

૩ ક. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૪

આ ઉદ્દેશોમાં સ્તંભતીર્થ, ત્રંખાવટી, નયરપુર, ખાનપોર એ સ્થાનો છે, તેમાં સ્તંભતીર્થ=ખંભાત એ મુખ્ય શહેર, અને ત્રંખાવટી એનું મુખ્ય પટું અને નયનપુર અને ખાનપુર એ ત્રંખાવટીનાં નાનાં પરાં-મહોદ્દા સંભવે છે; નયરપુર એ “નગરા” હોવાનું શ્રી. ભા. નિ. મહેતા^૧ કહે છે; એ “નગરા” નો ભાગ તે જ તેમને મતે ત્રંખાવટી. એ બધાનો મથિતાર્થ એ છે કે કવિ ખંભાતનો વતની હતો.

કવિનું કુલ “મકર” છે. વડનગરા નાગરોમાંની “માંકડ” એ અવટંક આ છે, એમ શ્રી ભા. નિ. મહેતા માને છે.^૨ પણ મને લાગે છે કે આ અવટંક સ્વતંત્ર જ છે. વડનગરા નાગરોમાં માંકડ, મંકોડી, હાથી, ઘોડા એ અવટંકો આજે પણ છે.^૩ તેવી જ “મકર=મગર” અવટંક વિષ્ણુદાસની હશે, જે આજે લુપ્ત થઈ છે. એશ્વક એ કયાંય પણ પોતે “વડનગરો” જ નાગર છે, એમ લખતો જણાતો નથી.

કવિએ પોતાના પિતાનું નામ એના કોઈ પણ કાવ્યમાં આપ્યું નથી. એના પિતાનું નામ “ભીમ” હશે એવો મત આપતાં શ્રી ભા. નિ. મહેતાએ અવિચળના ૫૪ સ્કંધને^૪ અંતે આવતા એક ઉલ્લેખથી અવિચળને વિષ્ણુદાસનો દીકરો ઠરાવ્યો છે. અવિચળનો એ ઉદ્દેશ્ય અત્રે જોવા જેવો છે:

“સંવત સોલ ચોરાશીક પૌષ અસિત શુભ ચંદ્ર ।

ભીમકવિ-તન યસ કહિ ગાતાં નીમલ દેહ ॥૩૦॥

વાડવ નાગર વિષ્ણુ-સુત અવિચળ ગાવા હામ ।

દસમીનિ દિન સોપીક ગાતે રીઝે રામ ॥૩૧॥

૧ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૩

૨ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૬

૩ શ્રી રામલાલ મોદી આ અવટંકને સ્વતંત્ર જ માને છે. જુઓ ભલજીર આખ્યાન, પ્રસ્તા, પૃ. ૨૦

૪ શ્રી. ભા. નિ. મહેતાએ ભૂલથી અષ્ટમ સ્કંધ લખ્યો છે: વિષ્ણુદાસ પૃ. ૧૬

નચર વડુ નટપદ્રમાં શ્રીનારાયણદાસ ।

શ્રીકૃષ્ણકથા પ્રાકૃત કરી મારો અવિચલદાસ ।”^૧

આરણ્યકપર્વને અંતે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

“ગુજરાતે નટપદ્રનિવાસ નામર નારાયણના દાસ ।

સંવત ૧૬ પંચાણ્વેશો ધન્ય આવણુ વહિ એકાદસી દિન ॥

X

X

X

વિષ્ણુદાસસુત અવિચલ વાણે સકલ સમાને દે કલ્યાણ ॥”^૨

આ બંને કાવ્ય અવિચળે પોતાને હાથે જ ઉતાર્યાં છે, તે પુષ્પિકા જોવાથી માલુમ પડશે:

“શ્રીરામપ્રસાદાત્ । સંવત ૧૬૯૫ વરષે શ્રાવણ શુદ્ધિ ૧૨ રવડ અદેહ નટપદ્રવાસ્તવ્ય આશ્યંતર નાગરજ્ઞાતી મહં વિષ્ણુજીસુત અચ્ચલદાસ સ્વયં બુદ્ધિદાતા શ્રીનારાયણને પ્રસાદે પ્રાકૃત ગાન આરણીક પર્વ સકેવ્યે કવિ શ્રીનારાયણને ચરણે સોપ્યું ।”^૨

આમાં અવિચલ નટપદ્ર = નડિયાદનો વતની અને આશ્યંતર નાગરજ્ઞાતિ = સાઠોદરો^૩ જણાય છે. એના પિતાનું નામ વિષ્ણુજી કે વિષ્ણુદાસ છે, પણ પોતાને આશ્યંતર કહેનારો અવિચલ ક્યાંય પણ મકરકુલનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. “ભીમકવિતન યસ”ને સ્થાને “શ્રીભાગવત-યશ્ચ કવિ” એવો પાઠ દલપતરામ હ. લિ. પુ.ની યાદીમાં છપાયો છે,^૪ જે ભૂલભરેલો છે. એના બળે શ્રી રામલાલ ચૂ. મોદીએ “ભીમ”નું નામ ઉડાવ્યું છે. પણ એ રીતે ઉડાવવાની જરૂર નથી. કવિના જ હાથની એ નકલ હોવાથી એમાં સંકા લાવી શકાય તેમ

૧ ગૂ. વ. સો. હ. નં. ૪૭૭

૨ એજન, નં. ૪૭૭ બ

૩ સાઠોદરા અને વીસનગરા નાગરોમાં જ બાહ્ય અને આશ્યંતર એવા પેઠા ભેદ છે, બીજામાં નહિ. નડિયાદમાં સાઠોદરાઓની પણ વસ્તી છે-હતી. શ્રી મણિકાઈ નજુકાઈ આશ્યંતર સાઠોદરા નડિયાદમાં જ થયા છે.

૪ પૂ. ૧૫૭: ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૭નો અંત નોંધતાં.

નથી. અહીં જોવાનું જ એટલું છે કે અવિચળ જે વિષ્ણુદાસનો પુત્ર છે, તે વિષ્ણુદાસ અને ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ એક છે કે નહિ.

અવિચળના હાથે જ પોતાનાં કાવ્યો સાથેસાથ વિષ્ણુદાસના રુક્મંગદપુરીની નકલ થયેલી છે; સાથે જનાર્દનના ઉપાહરણની પણ નકલ તે જ હાથે છે. એ જ વિષ્ણુદાસનો એ પુત્ર, પિતાએ આરણ્યકપર્વ રચ્યું હોય તો ફરી પાછું નવું આરણ્યકપર્વ રચે, એ બહુ સંભવતું નથી. પણ અવિચળના મનમાં “વિષ્ણુદાસ” જાણે કે સામાન્ય નામ હોય તેમ પણ જણાય છે અને તે પોતાને પણ એક સ્થળે “વિષ્ણુદાસ” કહે છે:

“આણીકપર્વ વિષે એ કથા રામ યુધિષ્ઠિર પ્રતિ સર્વથા ।

દ્વિત વનમા પાંડવવાસ અવિચલ ભક્તિ કહિ વિષ્ણુદાસ ॥”^૧

આ વસ્તુ તો વિષયને આર મુશ્કેલીમાં મૂકે છે. પણ રક્ષ લખનારો વિષ્ણુજી-સુત અવિચલ છે, આરણ્યકપર્વ લખનારો વિષ્ણુદાસ-સુત વિષ્ણુદાસ અવિચલ છે. પણ એક વસ્તુ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી એ છે કે ખંભાતના વિષ્ણુદાસે પુષ્કળ સાહિત્યસેવા કરી છે, તેનો અવિચલ ઉલ્લેખ માત્ર પણ નથી કરતો. જો તેનો બાપ જ કવિ હોત તો પોતાનો પરિચય આપતાં પિતાનો પરિચય આપ્યા વિના ન રહત; પણ તેમ થયું જ નથી; ખંભાતથી એ નડિયાદ આવી વસ્યો છે, તેમ પણ ક્યાંય કહેતો નથી. શ્રી બા. નિ. મહેતા કહે છે,^૨ તેમ “વડુ નયર” નયર = ત્રંબાવટી પણ નથી, કેમકે આરણ્યકપર્વમાં કાવ્યમાં તેમ પુષ્પિકામાં મળી ત્રણ સ્થળે નટપદનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, અને એક સ્થળે તો આરણ્યકપર્વ કાને માટે અથવા કાની પાસેથી લખ્યું તે પણ સ્ફુટ રીતે આપતાં નટપદ નોંધ્યું છે:

૧ એજન, પૃ. ૫૫

૨ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૩

“નમર વડુ નટપદ્મ ત્રિધાન હરજીસુત ધરણીધર માંહાવ ।

મૂલકયા સંભલાવી સહી તે માટે એ પ્રાકૃત કહી.”^૧

આમાંથી એ પણ અર્થ નીકળી શકે તેમ છે કે નડિયાદના એ ધરણીધરે મૂળ કથા વાંચી અને પછી અવિચલે “પ્રાકૃત”માં લખી નાખી. એમાંથી ગમે તે અર્થ લેો તેથી મૂળ વિષયને ટેકા નથી કે અવિચળ નડિયાદમાં ખંભાતથી આવી વસ્યો હતો. “ભીમકવિ-તન” એનો અર્થ તો “કવિ ભીમનો પુત્ર” એવો થાય છે. એ જ અર્થનો ખીજો નિર્દેશ પણ સ્કંધના ૧૫મા અધ્યાયને અંતે છે; જેવો કે

“ભીમકવિચરસુત એમ કહિ અવિચલ રામ પ્રતાપે લહિ ।૩૪”^૨

શું અવિચલને સંસ્કૃતમાં કથા કહેનારો આ કાઈ કવિ ભીમનો પુત્ર તો નથી ને? આરણ્યકપર્વની સં. કથા હરજી-સુત ધરણીધરની મદદથી પ્રાકૃતમાં ઉતારી એમ સ્વીકારવામાં આવે તો આ ભીમકવિ-પુત્ર અજ્ઞાતની મદદથી પણ સ્કંધ પ્રાકૃતમાં અવિચળે ઉતાર્યો હશે, એમ આમાંથી તો નીકળે છે. આમાં કયાંય પણ “ભીમનો પૌત્ર” અવિચલ એવો અર્થ નીકળતો નથી. આમ આ ભીમ અજ્ઞાત જ છે કે જે પ્રભાસ પાટણ કે સિદ્ધપુરવાળો હરિલીલાષોડશકલાકાર ભીમ તો નથી જ.

શ્રીભાનુસુખરામ મહેતાએ વિષ્ણુદાસની માતાનું નામ વિકલ્પે “કાશી” પણ હોવાની સંભાવના કરી છે^૩ અને તેથી “કાશીસુત” નામે મળતાં કાવ્યો પણ વિષ્ણુદાસનાં હોવા માન્યું છે; પણ કાશીસુત તો શેષજી કરી બંધારા જ્ઞાતિનો હતો કે જેનાં અંબરિષકથા, દ્રૌપદી-વત્સાહરણ, પ્રહ્લાદાધ્યાન, રુકિમણીહરણ, વિરાટપર્વ, સભાપર્વ અને હનુમાનચરિત્ર એ સાત કાવ્યો મળે છે.

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. નં. ૪૭૭, પૃ. ૩૭૬

૨ એજન, પૃ. ૪૬

૩ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૦

“પલ્લવદ્વલ પ્રધારા સ્તાર; રામચંદ્ર દીપો અવતાર
તે મેં ગ્રંથ કીધો પ્રતિબંધ કાસીસુત સેધજી મલીમંદ.”^૧

આ શેધજીનાં સભાપર્વ અને વિરાટપર્વ વિષ્ણુદાસનાં સભાપર્વ અને વિરાટપર્વથી જુદાં જ મળે છે; એટલે જુદા બે કર્તા હોવાના વિષયમાં કાંઈ પણ શંકા નથી. આ શેધજીનું નામ “મેધજી” હોવાનું શ્રી. રા. ચૂ. મોદીએ લખ્યું છે, પણ અમને શેધજી જ નામ મળે છે.

આ વિષ્ણુદાસ ભાલજીસુત વિષ્ણુદાસથી જુદો છે, એ વસ્તુ આ પૂર્વે શ્રી. અંબાલાલ જી. જાનીએ^૨ તેમ જ શ્રી. બા. નિ. મહેતાએ^૩ ખતાવી જ છે, તેમાં હવે કાંઈ પણ શંકા રહી નથી.

નાકરે જેમ ગુરુ પાસેથી કથા સાંભળીને આખ્યાનો રચ્યાં છે, તે પ્રમાણે વિષ્ણુદાસે પણ ગુરુ પાસેથી કથા સાંભળીને આખ્યાનો લખ્યાં છે. નાકરે ગુરુનું નામ જાહેર કર્યું નથી, પણ વિષ્ણુદાસના હરિ ભટ્ટ, ભૂધર વ્યાસ, વિશ્વનાથ વ્યાસ અને બાળકૃષ્ણ ભટ્ટ એ ચાર ગુરુઓ અત્યારસુધી માનવા મનાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આમાં હરિ ભટ્ટ જ ગુરુ છે, એમ શ્રી. રામલાલ મોદી મેને છે;^૪ બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ હોવાનું સ્વ. નર્મદાશંકર માને છે;^૫ શ્રી અંબાલાલ જાની બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ ભૂધરવ્યાસ અને વિશ્વનાથ વ્યાસ હોવાનું જણાવે છે;^૬ જ્યારે શ્રી બાનુસુખરામ મહેતા ચારે (અને “હરિ” સ્થાને “હરિહર” મળતાં પાંચે) ગુરુ હોવાનું જણાવે છે.^૭ આમાંથી સાચા નિર્ણય

૧ ચૂ. વ. સો. હ. લિ. વં. ૫૦ અને ફા. ઝુ. સ. હ. લિ. ચાલી, ભાગ ૨-૫. ૨૫

૨ બૂ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૫૬

૩ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૬

૪ જાલં. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૦

૫ બૂ. કા. દો. ભાગ ૮, પ્રસ્તા. ૬૦

૬ બૂ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૬૦-૬૧

૭ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૨૮-૨૯

ઉપર આવવાની જરૂર છે. બાળકૃષ્ણ બદ્ધ ગુરુ છે, એમ નીચેનું ઉત્તર કાંડનું અવતરણ કરે છે:

“બદ્ધ બાળકૃષ્ણે કરણા કરી ભણ્યુ બુદ્ધ આપી શીશ મૂક્યા પાણ્ય !
તેહ તણી કૃપાએ કરી, ઉત્તરકાંડે કહ્યું વીસ્તરી.”^૧

પણ આ ઉત્તરકાંડ તે વિષ્ણુદાસનો ઉત્તરકાંડ નહિ, પણ રામજન કુંવરનો છે. શ્રી રામલાલ મોદીએ આ વસ્તુનું સૂચન માત્ર કર્યું છે,^૨ પણ હવે તો કુંવરના ઉત્તરકાંડની પ્રત પણ મળે છે, જેમાં આદિ અને અંતમાં તેણે પોતાની છાપ સ્પષ્ટ આપી છે;

“માહારા શ્રીગુરને ચરણે નમું કવી તણે લાગે પાએ

બદ્ધ બાળકૃષ્ણની કૃપાથી એ ગ્રંથ પૂરંણા થાએ ॥૬॥

ઉચ્ચલો—થઈ રહેા જેએજેએકાર લાખએ તેમાં કાંઈ સંધે નહી ॥

રામજનકુંવર કેહે હવે રક્ષી સહુ આવા સહી ॥૨૫॥

વળી—બદ્ધ બાળકૃષ્ણ કરણા કરી ભણ્યુ બુદ્ધ આપી સીર મૂકા પાણ્ય ॥

તેહ તણી કીપાએ કરી ઉત્તરકાંડ કયા વીસ્તરી ॥૧૭॥

શવત ૧૭૧૬ બોત્રા (૧ સોળ) સાર આસેા વડ તુતીયા સોમવાર ॥

તા દીન પૂરંણા હવૂ આખાંન રાહ કરી મૂને શ્રીભગવાંન ॥૧૯॥

વાસે રત્નમહાતીરથ છે ભાંડ કવીતામીનાત મકરદૂલ મેહે ॥

અક્ષરત્તર મધે મૂઝ વાસ વધમવજનના કાઢાવું દાસ ॥૨૧॥

કવી કુંવર કેહે રાધવરાએ મૂઝને કરજો પરમ કીપાએ ॥૫૭॥”^૩

અને આ જ ૫૭ કડવાનું કાવ્ય છેલ્લાં બે કડવાં વિના ઉદ્ધવકૃત રામાયણમાં બાલણ્યુત વિષ્ણુદાસનું કરી સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળાએ અપાવ્યું છે, જ્યાં અનેક કડવાંઓમાં કુંવરનું નામ આવે છે.^૪

પ્રકૃત વિષ્ણુદાસે અયોધ્યાકાંડને મથાળેથી જ બાલકાંડની શરૂઆત કરી ઉત્તરકાંડ સુધીની કથા સ્વતંત્ર લખી છે, તે અને

૧ વિષ્ણુદાસ, પૃ.

૨ ભલં. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૦

૩ ફા. ગુ. સ. હ. લિ. વાહી, ભાગ ૨ ભે, પૃ. ૧૬૮-૬૯.

૪ ગુ. વ. સેઠ. નું પ્રકાશન

કુંવરનો ઉત્તરકાંડ તદ્દન જુદા છે, કેમકે કુંવરના ઉત્તરકાંડમાં ૫૭ કડવાં છે, જ્યારે વિષ્ણુદાસનામાં ૮૨ કડવાં છે. ચૂ. વ. સો. એ નકલ કરાવેલા રામાયણમાં ૮૩ મું કડવું તે કુંવરનાનું ૫૭ મું કડવું છે, અને તે છેવટે જણાય છે તેમ કાઈ દેવ બદ્દે? ઉમેર્યું છે અને કુંવરનું નામ બદલી વિષ્ણુદાસનું નામ અને અકૂખરત્તરપરાને બદલે ખાનપુર નામ ઉમેરી વર્ષ બદલી સં. ૧૬૫૬ સુધાર્યા છે. એ અગાઉના કાંડોના વર્ષની સાથે મેળવવા કર્યું દીસે છે. બાકી વિષ્ણુદાસના ઉત્તરકાંડમાં તો—

“ઉત્તર કાંડની કથા પૂરણ હોય, દારુણ કુદૃત ટળે સાંભળે સોય,
રામકથા મવણે સુણે ભાવ રે ધરિ, સંકટ ભવનાં ટાળે સ્વયં હરિ.
પ્રાકૃત બંધ એ સુણશે શિવજી વાણી, વિષ્ણુદાસ કહે ત્રણસુવને બાણી.”

—એટલો જ કાવ્યાંતે ઉલ્લેખ આવે છે. આ વસ્તુને લક્ષ્યમાં લેતાં બાલકૃષ્ણ ભટ્ટનું ગુરુત્વ ઊડી ગય છે. એટલું સંભવે છે કે કુંવર કવિ વિષ્ણુદાસનો ભત્રીજો થનો હોય.

ખંભાતના જ શિવદાસનો ગુરુ ભૂધર વ્યાસ વિષ્ણુદાસનો પણ ગુરુ હોવાનું જણાય છે. વિષ્ણુદાસના આરણ્યકપર્વના અંતભાગમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

“સંવત સોળ સડ ચાલીસ વરખે જેઠ માસે પૂર્ણ કીધું હરખે
તિથિ પંચમી ને ગુરુવાર તવ પૂર્ણ કીધું મેં સાર

ભૂધર વ્યાસ તણે મુખથી લીધી તો ગુરુકૃપાથી પૂરણ કીધી
નિજ ગુરુ મુખથી પામ્યો સાર, કીધો પંડિત જન આચાર”

આરણ્યકપર્વનું રચ્યાવર્ષ આ સં. ૧૬૪૭ છે, અને તે ગણતરીએ ખોટું છે અને તે સં. ૧૬૭૧ માં રચાયું છે, તેવો શ્રી

૧ “દેવબટ વહે સમરો શ્રીહરી કાલી મુઠીએ બસો મરી.”

ચૂ. વ. સો. હ. લિ. નં. ૩૧

૨ બૂ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૫૯. આની જૂની પ્રત ગૂજ. પ્રેસમાં સં. ૧૬૯૮-૯૯ માં નકલ થયેલી છે. કાલિદાસે બોળને રામકથા કહ્યાનું તેમાં નોંધ્યું છે.

૩ બૂ. કા. દો. ભાગ ૮ મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૬૧

રામલાલ મોદીનો મત છે.^૧ મુસ્લિમો તો તેમને મુખ્ય એ છે કે તે પૂર્વેનું સભાપર્વ સં. ૧૬૭૦ માં રચાયું છે; પણ તે સભાપર્વ તે ૨૦ કડવાંનું છે, અને વિષ્ણુદાસનું સભાપર્વ તો મુદ્દું જ કડવાં ૩૬ નું છે, તે એ અન્યત્ર પુરવાર કર્યું છે,^૨ જે સં. ૧૬૫૪ ના આશ્વિન કૃષ્ણ ૪ રવિવારે રચાઇ પૂરું થયું છે. બેશક શ્રી. મોદીની એ શંકા રહેશે જ કે એ બીજું સભાપર્વ સં. ૧૬૫૪ માં રચાયું હોય તો તેના પ્રકીર્ણ આરણ્યકપર્વ તે પૂર્વે સં. ૧૬૪૭ માં કેમ રચાય ? પણ આનો જવાબ એ કાબોનાં રચનવર્ષની ચર્ચા કરતાં આવશે, એટલે આરણ્યક-પર્વ શિવદાસની કૃતિ છે, એમ ગણવા કરતાં વિષ્ણુદાસની જ સ્વીકારવી. સં. ૧૬૪૭ નહિ પણ “સંવત સોળ સડ+ચાલીશ=૧૬૪૬” ના જેઠ વદિ ૫ ને શુરુવાર એ તદ્દન સાચાં તિથિ-વાર-વર્ષ છે. અને બ્રુધર વ્યાસ વિષ્ણુદાસ આરણ્યકપર્વ રચે ત્યારે યુવાન હોય તો શિવદાસ કાબો રચે છે ત્યારે જીવતો હોઈ શકે, જેનો બંનેએ લાભ લીધો હોય. એક જ ગામમાં એક જ વિદ્વાનના બે શિષ્ય હોવામાં શંકા લાવવા કારણ નથી. બેશક શિવદાસની સભાપર્વ, દ્રૌપદી સ્વયંવર, કુંવરની ઉત્તરકાંડ એ વગેરે કૃતિઓમાં “વિષ્ણુદાસ” નામ લલિયા-ઓના મમઝરેને કારણે કવચિત્ ઘૂસ્યાં છે, તે ખરું, પણ તેથી થોડી પણ શંકાથી વિષ્ણુદાસની કૃતિઓ અન્યની છે, એમ કહી દેવું તે વાજબી નથી. એટલે બ્રુધરનું ઋણ વિષ્ણુદાસને હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય ન હોઈ શકે. તેથી શ્રી. અં. બુ. જાનીનો મત ગેરવાજબી નથી જણાતો.

વિષ્ણુદાસને વિશ્વનાથ વ્યાસ શુરુ હોવાનું પણ જણાય છે, શ્રી. જાનીએ બીજમપર્વનું અવતરણ આપ્યું પણ છે.^૩ બીજમપર્વની હાથ-પ્રતમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:

૧ જલં. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૯

૨ મહાભારત-પદ્યખંડ, અંક ૧૬૦, ઉપોદ્ધાત પૃ. ૪૯ વગેરે

૩ બુ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૬૧

“માહારા સીગરુને ચરણે નમુ વીશવનાથ વારા નીધાન
જેણાં પીરીછવા મુને પેર કરી પરતીખંધ સરવશ થાન”^૧

મને લાગે છે કે વિષ્ણુદાસને બીજમપર્વના રચનમાં કોઈ વિશ્વનાથ વ્યાસની મદદ મળી હોય. બીજમપર્વની એક કરતાં વધુ પ્રતોમાં એક સરખો ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે આપણે તેને ઉવેખી ન શકીએ. એજાક એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે એનું એક એક કાળ જ અનુક્રમે બૂધર વ્યાસ અને વિશ્વનાથ વ્યાસને ગુરુ તરીકે ઉલ્લેખે છે.

વિષ્ણુદાસ આ ઉપરાંત હરિ ભટ્ટને ગુરુ તરીકે યાદ કરે છે; જેમકે

(૧) ભીમહાસ્યની કથા

“જગધાત્રી જીવાગ્ર વરો ઝડ ઝડ જૂગત જન જાણી
વીરનૂહસં વંદી પદ પાવન વંછે અવીચલ વાંલુ ॥૧૦॥
હંતવંત હરી ભટ ને શ્રીગુરુ રાકલ આપદા-હરણુ ।
કથા તણા પ્રારંભ જ ક્રીધા, પ્રણમી તેહનાં ચરણુ” ॥૧૧॥૨

(૨) સુવનાશ્વતું આખ્યાન

“માહારા શ્રીગુરુને ચરણે નમી હરી ભટને લાગુ પાએ ।
ને યહી સુલભતી પાંમીએ દૂરમત દૂર પલાએ ॥૬॥૩

X X X

હરિહર ભટ આખ્યા ઉપદેશ અંતરયાંમી વસા નરેશ”^૪

(૩) સુધન્વાતું આખ્યાન (હંસકેતનું આખ્યાન)

“સીગુરુને ચરણે નમું હરી ભટને લાગુ પામિ
નેહેની કરપા યહી મનોરત પૂરણુ યામિ.”^૫

૧ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮ ૧: અને ફા. ગુ. સ. હ. લિ. માદી
લાગ ૨ ભે, પૃ. ૬૫

૨ ફા. સ. હ. લિ. માદી, લાગ ૨ ભે, પૃ. ૭૨

૩ એજન, પૃ. ૭૧

૪ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૩ (પૃ. ૭૫) (માદી, પૃ. ૧૧)

૫ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮૧૧ ૧

(૪) રુક્માંગદપુરી

“શ્રીગુરુનિ ચરણે ચિત્ત ધરું રુદિમાહિ હરિ-ચિંતન કરું ।

વ્યાસ વાદિમક હરી-કૃપાએ કરી ગાઠ ચરિત્ર રુકમાંગદપુરી.”^૧

પશુ છાપેલી પ્રતોમાં આ પ્રમાણે મળે છે:

“શ્રીગુરુને ચરણે ચિત્ત ધરું દેદેમાં તેનું ચિંતવન કરું;

હરિ ભટની કૃપાએ કરી ગાઠ ચરિત્ર રુકમાંગદપુરી.”^૨

(૫) ચંદ્રહાસનું આખ્યાન

“માહારા શ્રીગુરુને ચરણે નમું હરી ભટને લાગુ પાએ
તે તણી કીપાયકી પદખંધ પુરણ ચાએ”^૩

પણ તેથી હરિ ભટ કે હરિહર ભટ એ નામની સંભાવનામાં વાંધો નથી. ચંદ્રહાસના આખ્યાન અને રુકમાંગદપુરીની રચનાસાલ સં. ૧૬૩૪ હું સિદ્ધ માનું છું, એટલે શરૂઆતની અશ્વમેધ પર્વને લગતી કૃતિઓ વગેરે હરિ ભટ પાસેથી બહુીને, આરણ્યકપર્વ એ મધ્ય-કાળની કૃતિ બૃધર વ્યાસ પાસેથી બહુીને અને બીજમપર્વ વિશ્વનાથ વ્યાસ પાસેથી બહુીને તેણે કરી સ્વીકારવામાં આવે નથી. હરિહર ભટ નામનો પુરાણી નાકરનો ગુરુ હોવાનું મળી આવ્યાનું કહેવાય છે; જેમકે સુધવ્યાખ્યાનને અંતે

“હરીહર ભટની કૃપાએ પદખંધ કીધો એહ ૧૪”^૪

પણ સં. ૧૬૫૧ની^૫ તેમ જ સં. ૧૮૦૨ની^૬ હાથપ્રતોમાં આ

૧ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૭ જ, પૃ. ૧

૨ પ્રા. કાવ્ય. ત્રૈ. વર્ષ ૮-અંક ૪થો, પૃ. ૧ અને બૃ. કા. દો. ભા. ત્રો,
પૃ. ૩૮૭

૩ ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. ચાદી, ભાગ ૨ જો, પૃ. ૫

૪ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૩ જ; (છપાચેલી ચાદી, પૃ. ૧૨)

૫ એજન, નં. ૭૩૮

૬ ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. ચાદી, ભાગ ૨ જો, પૃ. ૭૪

કડી જ નથી; એ જોતાં પાછળથી કામએ ઉમેરેલી લાગે છે; એટલે નાકરનો એ ગુરુ હોવાનું પુરવાર થઈ શકે તેમ નથી. નાકરે રામાયણ સં. ૧૬૨૪ માં રચ્યું છે, એટલે સમય તો એસો જાય, પણ હરિ ભટ્ટને ઉપાડીને વડોદરા લાવવા પડશે, અથવા વડોદરાથી ખંભાત લઈ જવા પડશે. પણ આમ કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી; કેમકે નાકરે ખીજે કયાંય હરિ કે હરિહર ભટ્ટને ગુરુ કહ્યા નથી; એટલે શ્રી. ભા. નિ. મહેતાની કલ્પના એ કલ્પના જ રહેશે.

આ બધા ઉપરથી સ્ફુટ એ થાય છે કે શરૂમાં હરિ ભટ્ટ, મધ્યમાં ભૂધર વ્યાસ અને અંતે વિશ્વનાથ વ્યાસની વિષ્ણુદાસને મદદ મળી છે, અને તેણે ગૂજરાતી ભાષામાં આખ્યાનો આપ્યાં છે. ખંભાતમાં એ પરંપરા સો સવાસો વર્ષ પર્યંત ચાલી છે અને વિષ્ણુદાસના અનુસંધાનમાં શિવદાસ, કુંવર, મુકુંદ વગેરેએ ખંભાતમાં રહીને કાવ્યો લખ્યાં છે.

ઉપર જણાવ્યું છે કે વિષ્ણુદાસે ચંદ્રદાસનું આખ્યાન અને રુક્માંગદપુરી સં. ૧૬૩૪માં રચ્યાં છે. પણ તે પૂર્વે અશ્વમેધનાં પૂર્વનાં આખ્યાનો અને ત્રણેક પ્રકીર્ણ કાવ્યો મળી ૧૩ જેટલાં કાવ્ય તેણે રચ્યાં સંભવે છે, તેથી દશેક વર્ષ પૂર્વે કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી માનવામાં જીલ નથી થતી. તો નાકરના રામાયણના રચનવર્ષમાં સં. ૧૬૨૪ થી વિષ્ણુદાસની પ્રવૃત્તિ સંધાય. અહીં રુક્માંગદપુરીના^૧ રચનવર્ષમાં મતભેદ છે, તે પ્રથમ જોઈએ; કેમકે સં. ૧૬૨૪ અને ૧૬૩૪ બંને મળે છે. હપાયેલી નકલોમાં આવો પાઠ છે:

૧ “રુક્માંગદપુરી” અને “હરિશ્ચંદ્રપુરી”ના નામમાં “પુરી” શબ્દ માટે શ્રી રામલાલ મોદીએ પ્રશ્ન કરી તે “સંપૂર્ણ”ના અર્થમાં હોવાનું એક પુષ્ટિપત્ર: “શ્રી કથા હરીચંદ્ર પુરી રાપૂરણ” પ્રમાણે માન્યું છે; (જલ.; આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૮), પણ “રુક્માંગદપુરી” એવું કાવ્યમાં જ નામ મળે છે (જુઓ ઉપર પૃ. ૨૧૬) તો પછી “હરિશ્ચંદ્રપુરી” નામ શા માટે ન હોઈ શકે ?

“સંવત સોલ ચોત્રીસો સાર જેષ શુદ્ધ દશમ ગુરુવાર
અણુભણ્યે કીધો અભાસ, બેહુ કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ.”^૧

પણ સં. ૧૬૯૫ ની કવિ અવિચળદાસના હાથની નકલમાં
નીચે મુજબ પાઠ છે:

“સંવત સોલ ચોત્રીસો સાર જેષ શુદ્ધ દસમી ગુરુવાર ।
કાલાવાલા કીધો સહી એહ કથા પરીપૂરણ યદ્ય ॥૧૬॥

x x x x
રામકૃપાએ કીધો રાસ કર જોડીને કહે વિષ્ણુદાસ ॥૧૮॥”^૨

શ્રી રામલાલ મોદી ચોત્રીસો પાઠ ગણિતની દૃષ્ટિએ સ્વીકારે
છે, કેમકે ચોત્રીસો ગણતાં ગુરુવારને બદલે શુક્રવાર જોઈએ.^૩ અહીં
એક જ વારનો ભેદ છે. જો કે તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવો ન ગણાય, કેમકે
સાદી ગણતરીએ ગુરુવાર પણ આવી શકે છે. છતાં સં. ૧૬૩૪ સિદ્ધ
જ છે, તે સ્વીકારવો વાજબી છે. અને તેથી તે પૂર્વે જ અશ્વમેધનાં
આખ્યાનો બાંધે છે, અને છેલ્લું ચંદ્રહાસાખ્યાન તે પૂર્વે સં ૧૬૩૪ માં
રચી આપે જ છે:

“સંવત સોલ ચોત્રીસો સાર ચૈત્ર માસ ઉત્તમ ગુરુવાર ॥૨૬॥

કૃષ્ણ પક્ષ ને તીથી ત્રયોદસિ સુણી કથા માહારે મન્ય વર્ષા ॥૨૭॥”^૪

ગાણિતિક દૃષ્ટિએ એ તિથિ સાચી છે. એથી રુદ્રમાંગદપુરીની
રચના ચંદ્રહાસાખ્યાન પછી જ છે, એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે.

૧૬૩૬ માં તેણે સુધન્વાનું આખ્યાન લખ્યું મળે છે:

“સંમત સોલ છત્રીસો સાર જેષ સુદ અષ્ટમી બ્રહ્મવાર
આણુભણી કીધો અભાસ કર જોડીને કહે વીસનવદાસ ॥”^૫

૧ પ્રા. કા. વર્ષ, ૮મું, અંક ૪થો, પૃ. ૩૪, અને બ. કા. દો. ભાગ
૮મો, પૃ. ૪૧૭.

૨ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં, ૪૭૭

૩ ભલં. આ; પ્રસ્તા. પૃ. ૩૫

૪ એજન, પૃ. ૧૧ વગરે

૫ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮૧૧ બ

ગણિતની દૃષ્ટિએ આ તિથિ સાચી છે ખરી, પણ સં. ૧૬૩૨ માં પણ જ્યેષ્ઠ સુદિ અષ્ટમીને શુક્રવાર આવે છે. ઉપર એક જાતનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે કેટલાંક પરચૂરણ આખ્યાનો અને અશ્વમેધનાં આખ્યાનો હરિભટ્ટ પાસેથી સાંભળી ગૂજરાતીમાં રચ્યાં સંભવે છે. પરચૂરણ આખ્યાનોમાં લક્ષમણાહરણ, મામેરું, હૂંડી, શુકદેવાખ્યાન, રુદ્રમાંગદપુરી એ ચોક્કસ કૃતિઓ અને ઓખાહરણ, જાલંધર આખ્યાન, નાસિકેતાખ્યાન, અંગદવિષ્ટ, દારિકાવિલાસ, રુકિમણીહરણ, ગુરુશિષ્યસંવાદ, લૂણનાથાખ્યાન એ શંકાસ્પદ કૃતિઓ આ સમયનું સર્જન હોઈ શકે. અશ્વમેધનાં આખ્યાનોમાં કમ પ્રમાણે યુવનાશ્વની કથા, અનુશાલ્વનું આખ્યાન, અશ્વપ્રયાણ, નીલધ્વજનું આખ્યાન, ચંડીનું આખ્યાન, સુધન્વાનું આખ્યાન, લવુકશાખ્યાન, મોરધ્વજનું આખ્યાન અને ચંદ્રહાસનું આખ્યાન આ આવે છે. વચ્ચે કેટલાંક આખ્યાનો જેવાં કે ભીષણ-પ્રેમલાનું આખ્યાન, વીરવર્ગાનું આખ્યાન, અને છેલ્લું બ્રહ્મવિષ્ણુનું આખ્યાન-આ ત્રણ આખ્યાનો કવિએ લખ્યાં મળતાં નથી. રચ્યા વર્ષની દૃષ્ટિએ સુધન્વાખ્યાન છેલ્લા ચંદ્રહાસાખ્યાન પછી એ વર્ષે લખાયેલું મળે છે, આટલો રચનમાં કમભેદ છે, પણ ઉપર બતાવ્યું છે, તેમ “છ” ને બદલે “બ” હોય તો સુધન્વાખ્યાનની રચ્યાસાલ સં. ૧૬૩૨ ના પ્રથમ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૮ ને શુક્રવાર આવે; તો આ કમભેદને કારણ ન રહે. આ રીતે સં. ૧૬૩૪ સુધીમાં વિષ્ણુદાસે અશ્વમેધનાં આખ્યાનો રચી નવરા પડતાં રુદ્રમાંગદપુરી રચી કાઢી સંભવે.

આ બધી કૃતિઓમાં સૌથી પ્રથમ કૃતિ કમ એ જાણવું જરા મુશ્કેલ છે. પણ મને એમ લાગે છે કે કદાચ પ્રેમાનંદની જેમ લક્ષમણાહરણ જ વિષ્ણુદાસની પ્રથમ કૃતિ હશે. ૯ કડવાંની એ નાની કાચી કૃતિ છે. વાણી વિશે જશ્ન આપવાની વિષ્ણુદાસે આમાં પ્રથમ પ્રાર્થના કરી છે:

“સ્વામિ વીધન સીમે યદ્દ હરે આપજે સુખમતી સોહ ।

જશ્ન કીરત સુખ મતી પાંમવા તુને આરાધે મવ કામે ॥

કમલજીવનઆને સ્તવુ આંહિને મન ઓહોલાસ !

વાણી વીખે જસ આપજો કર જોડી કેહે વિષ્ણુદાસ ॥”

અને આ કાવ્યને અંતે બીજી કથાઓ પણ કહેવાની એ સૂચના કરે છે:

“એ કથા સાંભલે જેહ ભવ-સંકટદુખ છુટે તેહ !

વણી કથા વિસ્તારીશ અંન એ તાં જન સહુ ધરજો મન ॥

સાંભલતાં હોઅ અતી હુલાસ જોહુ કર જોડી કેહે વિષ્ણુદાસ ॥”^૧

આ જ કાવ્ય તેમ છતાં પ્રથમ કૃતિ જ હોવું જોઈએ, તેમ કહેવાનું સ્પષ્ટ સાધન આપણી પાસે નથી. સુધન્વાખ્યાન અને ચંદ્ર-હાસાખ્યાનનાં રચનવર્ષ જોતાં તો સ્પષ્ટ જ છે કે ૧૬૩૨-૧૬૩૪માં એ કૃતિઓ રચેલી છે. બીજી કૃતિઓને અંતે રચ્યા વર્ષ નથી છતાં સામાન્ય રીતે દર વર્ષે એકથી બે આખ્યાન રચવાનો તેણે નિયમ રાખ્યો હોય તો સં. ૧૬૨૪-૨૬ થી તેની કાવ્યરચનપ્રવૃત્તિના વિષયમાં બહુ શંકા નથી. તેની શંકાસ્પદ કૃતિઓ જોતાં વિષ્ણુદાસનું કર્તવ્ય એમાં નથી જણાવું: દાખલા તરીકે જલંધર આખ્યાન. બાલણ અને શિવદાસનાં તે તે કાવ્ય કરતાં એ આખ્યાન ચઢતું છે; પણ વિષ્ણુદાસની પદ્ધતિનો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો તે મૂળ કથાઓને જ મુખ્યત્વે દૃઢ રીતે વળગી રહેનારો હોવાને કારણે જલંધર આખ્યાન, તે પણ આટલું લાંબુ અર્પો શકે નહિ. વળી કથા અખ્યાયવાર આપવામાં આવી છે, જે પણ વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોની પદ્ધતિ જ નથી, લક્ષ્મીદાસની ખરી. તેમ વિષ્ણુદાસનો સામાન્ય નિયમ હતો કે કડવાંઓને અંતે, બધામાં નહિ તો કેટલાંકમાં “ કર જોડી કિહિ વિષ્ણુદાસ ” કહેવાની તેની પદ્ધતિ હતી, તે આમાં મળતી નથી, ઓખાહરણમાં પણ નથી મળતી; એથી જ એ જોયેલાં બંને કાવ્યો તેનાં ન હોઈ શકે. બીજી શંકાસ્પદ કૃતિઓ માટે હાલ કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. મોસાળું, હાંડી અને

મુકદ્દેવાખ્યાન એ ત્રણ કૃતિઓ આ કવિની જ હોવા વિશે શંકા નથી; અને એ કાચી કૃતિઓ પણ અમને આરંભકાળની જ લાગે છે.

સં. ૧૬૩૪ પછી મુખ્યત્વે વિષ્ણુદાસે વ્યાસકૃત મહાભારતનાં અંતમાં પર્વોને ગૂજરાતીમાં સારખદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એની પાછળ એણે પોતાના સમયનો મોટો ભાગ અર્પ્યો હોય તેમ જણાય છે. એણે કવિતા જાંચા પ્રકારની થાય કે ન થાય, તેની પરવા નથી કરી જણાતી; તેનું ધ્યેય તો મહાભારતનાં કથાનકોને પ્રામાણિકપણે ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનું હતું. તેનાં સભાપર્વ અને ઉદ્યોગપર્વનું તેમજ કર્ણપર્વનું સંપાદન કરતાં આ ધ્યેય સ્પષ્ટ જોઈ શકાયું છે.

મહાભારતનાં તેણે રચેલાં પર્વોનાં રચ્યા-વર્ષોમાં બારે વિસંવાદ છે. એનો નિર્ણય લાવવા પ્રયત્ન કરું તે પૂર્વે તેના રામાયણના કાંડોનાં રચ્યાવર્ષનો નિર્ણય કરી લેવામાં આવે તો તેનાથી કેટલીક સરળતા થશે. એ વસ્તુ જણાવવાની કે ત્રિણ્યુદાસની રચેલી અયોધ્યાકાંડથી ઉત્તરકાંડ સુધીની કૃતિઓ જ મળે છે. એણે બાલકાંડ ન જ રચ્યો હોય તેવું ઉત્તરકાંડના આરમ્ભના કડવા ઉપરથી જણાય છે:

(કડવું ૧:) "આદિ અયોધ્યાઠાંડ પાવન સંમ જન્મા થેહ ।

જાનકી સ્વયંવર પરમ પ્રાકૃત ભગ્ન ત્રાંબક તેહ ॥૮॥

X

X

x

બીજું અણ્ડીકાંડ માંહિ ઉત્તમ ડંડકારણ માહિ ।

पर हृषर त्रीशरा हृषया अहू हैत्य सायि त्यांछि ॥१०॥

x

x

x

ત્રીજા ટીપ્પણ્યાકાંડ માંહિ મહ્યુ કપી હનુમંત ॥૧૨॥

x

X

x

x

ચોથા સૂદરકાંડ માંહિ સૂદર બાંધી સેત ॥

(કિલકું ૨:) મીરાંમ તણાં પ્રાકમ કલાં હવિ પાંચ કાંડ પૂરાં થયાં,
અહીં થકી ઉત્તરકાંડ આરંભીછ ॥૧॥૧

૧ તા. નવમ્બરના ઈ. દેશામની સં. ૧૬૯૮-૯૯માં નકલ થયેલી હાથ-
ખત, અને ગુ. વ. સો. ની હ. લિ. પુ. નં. ૩૧ની નકલ (બાંડા પાઠશાળા)

આ રીતે ૭ કાંડ તેણે આપ્યા છે: આમાં બધા કાંડને છેડે તેણે રમ્યાવર્ષ ન આપતાં માત્ર કિષ્કિંધાકાંડ અને યુદ્ધકાંડને અંતે જ આપેલ જણાય છે. કિષ્કિંધાકાંડને અંતે:

“સંવત ૧૬ ચુપનિ ચીત્ત ધરી રાંમકીર્તિ જોલ્યો વીસ્તરી ।

ચૈત્ર માસ શુક્લ પક્ષ સાર ત્રયોદશી ઉત્તમ રવીવાર ॥”^૧

યુદ્ધકાંડની રમ્યા સાલ નીચે મુજબ મળે છે:

“સંવત ૧૬૬૦ નીરધાર ફાગણ શુદ્ધ પૂન્યમ રવીવાર ।

ચૂષકાંડ ઇમ પૂરણ થઈ કવીતાઈ કર જોડી કહ્યું ॥ ૨૩”^૨

પણ ઉત્તરકાંડને અંતે પણ કવચિત્ મળે છે:

“સંવત ૧૬ છપન વીસ્તાર આસો માસ ત્રતીઆ ચંદ્રવાર ॥

તે દીન પુરણ હવું આક્ષાન, સાહે કરો મુને શ્રીભગવાન ॥”^૩

પણ આ કાંડનું છેલ્લું કડવું તો રામજન કુંવરનું છે, કે જ્યાં વર્ષ સં. ૧૭૧૬ છે; પણ લહિયાએ કિષ્કિંધાકાંડમાં ૧૬૫૪ જોધ આ પ્રક્ષિપ્ત કડવામાં સં. ૧૬૫૬ કરી લીધા છે. ગણિતની દૃષ્ટિએ આ વર્ષ જોડું જ છે, તે શ્રી રામલાલ મોદીએ પણ બતાવ્યું છે.^૪ અને યુદ્ધકાંડની પૂર્ણાહુતિ સં. ૧૬૬૦ માં થયેલી રપષ્ટ હોવાથી એ વર્ષ બનાવટી છે, એમાં શંકાએ નથી. કિષ્કિંધાકાંડ અને યુદ્ધકાંડનાં રમ્યાવર્ષ સાચાં છે. આ જોતાં ઉત્તરકાંડની પૂર્ણાહુતિ વિષ્ણુદાસે સં. ૧૬૬૦ પછીનાં એક કે બે વર્ષમાં કરી હશે. આમ રામાયણ સં. ૧૬૬૧-૬૨ સુધીમાં પૂરું થયું સંભવે છે. એની શરૂઆત તેણે ક્યારે કરી તે કહેવું મુશ્કેલ છે; એમ માનિયે કે સં. ૧૬૫૪ પૂર્વે ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર સં. ૧૬૪૯-૫૦ માં શરૂ કર્યું હશે.

૧ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૭૬ (કિષ્કિંધાકાંડ-પાનું ૨૧સું)

૨ શ્રી નટવરલાલ ઇ. દેશાઈની સં. ૧૬૬૮-૬૯ની હાથપ્રત, પૃ. ૨૫૭

૩ ગ્ર. વ. સો. હ. પુ. નં. ૩૧

૪ ભલં. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૭

હવે મહાભારતનાં પર્વોના રચનાકાળ નક્કી કરવો અનુકૂળ થઈ પડશે. આરણ્યકપર્વના રચ્યાવર્ષના વિષયમાં લખતાં ઉપર જણાવ્યું છે કે તે સં. ૧૬૪૬ છે, નહિ કે શ્રી રામલાલ મોદી જણાવે છે તે પ્રમાણે સં. ૧૬૭૧.^૧ જે સભાપર્વ શ્રીભાનુસુખરામે સં. ૧૬૧૭ માની છપાવ્યું છે, તે સં. ૧૬૭૦ છે, એમ શ્રીરામલાલ મોદીએ^૨ ખતાવ્યું તે તો શિવદાસનું છે.^૩ વિષ્ણુદાસનું સભાપર્વ તો જુદું છે અને તે સં. ૧૬૫૪ માં રચ્યાનું ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે; જે કડી આ છે:

“સંવત શેાભ ચોપન મધ્ય ભિત્યમ દીવશ અપાર ।

અસ્વન માર કબ્જપક્ષ પાવન ત્રીતીયા ને રવીવાર ॥૧૪૧”^૪

ગણિતની દૃષ્ટિએ આ મિતિ સાચી છે. એ જણાવવાનું આવશ્યક છે કે આ આષાઠાદિ સંવત છે. અને વિષ્ણુદાસના સમયમાં તો હીક પણ છેક ભાગવત-પદબંધકાર વલ્લભના સમયમાં પણ તે જ પ્રકાર ગૂજરાતમાં ચાલુ હતો, એમ મારા તરફથી અન્યત્ર ખતાવવામાં આવ્યું છે. આમ ક્રમની દૃષ્ટિએ જે ઊલટી સાલ સભાપર્વ અને આરણ્યકપર્વની મળે છે, જે સં. ૧૬૫૪ અને સં. ૧૬૪૭. આમ કેમ બન્યું હશે, વારુ ? મને એમ લાગે છે કે મહાભારત લખનારાઓમાં નાકરે જેમ વિરાટપર્વથી શરૂઆત કરી છે, તેમ વિષ્ણુદાસે પણ પ્રથમ વિરાટપર્વ લખ્યું હશે, જેનો સમય સં. ૧૬૩૪ અને ૧૬૪૬ વચ્ચે આવી શકે. એ પછી આરણ્યક (સં. ૧૬૪૬), વચ્ચે અંતરિષાખ્યાન (સં. ૧૬૪૭), પછી સભા (સં. ૧૬૫૪) અને તે પછી આદિપર્વ રચ્યું સંભવે છે. વર્ષો નહિ મળતાં હોવાથી આમ સંભાવના કરવામાં આવી છે. અહીં એ સ્પષ્ટ થશે કે સભાપર્વના જ

૧ ભલ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૯

૨ એજન, પૃ. ૩૮

૩ જુઓ: મહાભારત-પદબંધ: ગ્રંથ ૧લો, ઉપો. પૃ. ૪૬ વગેરે.

૪ ગૂજરાતી પ્રેસની હાથપ્રત, નં. ૩૩૨ ક (આ કાવ્ય મહાભારત-પદબંધ, ભાગ ૧લામાં છપાયું છે.)

સમયમાં તેનું રામાયણરચન ચાલુ છે અને કિષ્કિંધાકાંડ સભાપર્વ પછી ૬ મહિને રચી પૂરું કર્યું છે. અને રામાયણ-રચનાના ગાળામાં જ સ્વતંત્ર હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન તેણે સં. ૧૬૫૭ માં રચી આપ્યું જ છે; જેમકે

“સંવત સોળ ને સત્તાવનો હનવળ પક્ષ માધ માસનો ।

મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર અતિસાર તિથિ નવમી અને રવિવાર ॥”^૧

કા. ગૂ. સભાની હાથપ્રતમાં^૨ મહિનો માગસર કાઠ પ્રતમાં છે, પણ માર્ગશીર્ષમાં તો પૂર્ણિમાને દિવસે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર હોય, એટલે માધ માસ જ સાચો છે: અને ગૂ. વ. સો. ની હાથપ્રતમાં માધ જ મળે છે.^૩ આ વર્ષ ગણિતની દૃષ્ટિએ પણ ખરાબર છે.

વળી કર્ણપર્વની રચના પણ એ જ ગાળામાં સં. ૧૬૫૫ માં થઇ છે; જેમકે

“સંવત સોલ્લ પંચાવન સાર ચેષ્ટ સુદ ચૌથ શનિવાર ॥૧૨॥

તે દીન પૂર્ણી થઇ એ કથા બુધ્ધમાને ખોલીશ સર્વથા ॥૧૩॥”^૪

કર્ણપર્વની રચ્યાસાલ ખીજી પણ મળે છે; અને તેવી સાલોમાં સં. ૧૬૮૧ અને ૧૬૮૪ છે.^૫ એ તો જાણે ખોટી જ છે, પણ સં. ૧૬૫૫ નું વર્ષ પણ ખોટું હોવાનું શ્રી રામલાલ મોદીએ જણાવ્યું છે.^૬ એમનું કહેવું છે કે તે દિવસે શનિવાર નહિ, પણ શુક્રવાર જોઇયે.

૧ પ્રા. કા. ત્રૈ. વર્ષ ઉમું, અંક ૩જે, પૃ. ૪૧

૨ કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. ચાદી, ભાગ રજે, પૃ. ૬ (નં. ૫૨-ક)

૩ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૦૦ (સૂચી પૃ. ૮૨)

૪ કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. ચાદી, ભાગ રજે, પૃ. ૩૭૪ (નં. ૧૩૩-ક). આ પ્રત અને ગૂ. વ. સો. ની રામાયણની પ્રત એક જ વર્ષમાં ગોપાલ ગીર સંન્યાસીને હાથે ઉતરાયેલી છે. નં. ૬૬-ત (પૃ. ૯૦)ની હાથપ્રતમાં પણ ૧૬૫૫ મળે છે.

૫ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૭૭ માં ૧૬૮૪, જ્યારે નં. ૨૭ માં ૧૬૮૧ છે. જુઓ સૂચીનાં પૃ. ૧૦૭ અને ૨૦

૬ જલ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૧

માત્ર “સુદિ” ને બદલે “વદિ” કરતાં તિથિ અને વાર બંને સાચાં થઈ જાય છે. આમ હોય તો શા માટે એ વર્ષને જૂઠું ગણવું જોઈએ? દ્રોણપર્વની રમ્યાસાલ સં. ૧૬૫૭ મળે છે:

“સંવત સોળસે” સતાવન તવ પ્રબંધ હવે પાવન ।

માસ દામોદર ઉત્તમ સાર દિવસ પંચમી નવ રવિવાર ॥”૧

શ્રી રામલાલ મોદી કહે છે કે આમાં માસ કે પક્ષ નથી; પણ “દામોદર” જેતાં માલુમ પડશે કે એ માર્ગશીર્ષ માસ છે. નાકરે વિરાટપર્વ સં. ૧૬૦૧ ના “દામોદર” માસમાં જ રમ્યું છે. તે ગણિત પ્રમાણે માર્ગશીર્ષ છે. તો આ પણ માર્ગશીર્ષ હોવામાં શો બાધ ગણાય? પક્ષ નથી તે નક્કી કરવો રહ્યો. અને વદિમાં પંચમીને દિવસે રવિવાર આવે છે; એટલે કે “નવ” ને રથજે “વદ” વાંચતાં બધું સ્વસ્થ થઈ જાય છે. આમ હોવાથી જ તે સ્પષ્ટ થઈ જશે કે વિષ્ણુદાસે એકી સાથે અથવા તો વચગાળામાં અન્યાન્ય કાબ્યો લખ્યાં હોય. કિષ્કિંધાકાંડ અને યુદ્ધકાંડ વચ્ચેનો ચાર વર્ષનો તફાવત એમ નથી બતાવતો કે કવિએ કર્ણપર્વ, દ્રોણપર્વ અને દ્રોણપર્વ પછી એ માસમાં હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન રમ્યાં છે? અને દ્રોણપર્વ પછી અને કર્ણપર્વ પહેલે કેમ રમ્યું એનું સમાધાન તો એમ હોઈ શકે કે કર્ણપર્વ નાનું હોવાથી તેને વહેલું પતાવ્યું અને પછી દ્રોણ હાથમાં લીધું. ઉદ્યોગપર્વની સાલ નથી મળતી પણ એ કર્ણપર્વ પછી કે પૂર્વે એકાદ વર્ષમાં જ રમ્યાં હોવાની પૂરી સંભાવના છે.

મહાભારતનાં બાકીનાં ભીષ્મ, શલ્ય, ગદા, સૌમિક, ઓ, મૌશલ, પ્રસ્થાન અને સ્વર્ગારોહણ એ પર્વોની રમ્યાસાલમાં ભારે વિસંવાદ છે. ઉપર આપણે જોયું છે કે સં. ૧૬૬૦ સુધી તો વિષ્ણુદાસની પ્રવૃત્તિ અવિરત રહી છે. ક્યાંસુધી ચાલી તે નક્કી કરવા જેવું છે. એ માટે પ્રથમ ભીષ્મપર્વનું રમ્યાવર્ષ જોઈએ:

૧ જૂનશતી પ્રેસની નં. ૩૩૧ સ્વ પ્રતમાં પણ સં. ૧૬૫૭ છે.

૨ મહાભારત-પદબંધ, મં. ૩ બે, ઉપો. પૃ. ૨૪

“હવે સંવત ૧૭૧૩ પ્રમાંણુ માસ માગશર પાવન નાણુ ૧૪૮૧
શુક્લપક્ષ પંચમી સોમવાર એહ કથાનો કીધો વીસ્તાર ૧૪૯૧”^૧

ગણિતની દૃષ્ટિએ આ તિથિવાર તદ્દન સાચાં છે અને તે દિવસે
૧૦ મી નવેમ્બર ઇ. સ. ૧૬૫૬ છે, અને નહિ કે ૨૦ મી નવેમ્બર
ઇ. સ. ૧૬૫૬.^૨ પણ તે માટે વિષ્ણુદાસને સો વર્ષની વયનો સ્વી-
કારવો પડે છે. મૂળમાં પાકબેદ થયાની સંભાવના છે; કેમકે એક હાથ-
પ્રતમાં નીચે મુજબ પાઠાંતર છે:

“હવે સંવત તેરના (?) પરમાંણુ માસ માગશર પાવન નાણુ ।
શુક્લપખરા પંચમી સોમવાર એહે કથાનો મેહે કીધો વીરાતાર ૧૧”^૩

આ ઉપરના કરતાં જૂની એટલે કે સં. ૧૮૯૦ ની પ્રત છે.
એમ સંભવે છે કે આંકડામાં કાંઈક ગરબડ થઇ હશે. કોઇ હાથ-
પ્રતમાંના “૧” અને “૩” એ આંકડા રહી ગયા છે, બીજા નષ્ટ
થયા છે. અને શ્રીરામલાલ મોદી “તેર”ને “૧૬૭૩” વાંચે છે. ગણિતની
દૃષ્ટિએ તે મિતિ આવી રહે છે. અને તેમને મતે સમાપર્વ સં. ૧૬૭૦ માં
રચાયું સિદ્ધ છે કે જે મારે મતે તો શિવદાસનું છે, તેથી ત્રણ વર્ષ
પછી બીષ્મપર્વ રચાયानी તેમની કલ્પના છે.^૪ પણ સં. ૧૬૬૩ માં
પાંચ દિવસમાં એક તિથિની જુદી હોય (અને તે મહિનો ત્રીસો
હોવાથી સંભવ પણ છે) તો માર્ગશીર્ષ સુદિ ૫ ને સોમવાર આવી

૧ ગૂજરાતી પ્રેસ હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૨ સ્ક; પણ નંબર ૩૩૧ ક માં
“૧૭૦૦” મળે છે.

૨ નલ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૦ ઉપર શ્રી મોદીએ આ પાછલી તારીખ
આપી છે. શ્રી પિલાઇની Indian Cronology-પૃ. ૧૧૩ ઉપર સં. ૧૭૧૩ના
માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧ ગુરુવારને દિવસે ઇ. સ. ૧૬૫૬ ના નવેમ્બરની ૬ ફે
તારીખ નોંધાયેલી છે.

૩ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮ ૬

૪ નલ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૮

શકે તેમ છે.^૧ તો તે જ મિતિ શા માટે ન સ્વીકારવી અને સં. ૧૬૬૦-૬૧ પછી ૧૨ વર્ષવાળી મિતિ સ્વીકારવી ? કડવાં ૯૪ નું લાંબું કાવ્ય રચતાં ઉત્તરકાંડની સંપૂર્તિ પછી આખું એક વર્ષ નીકળી ગયું હોય, તેમાં આશ્ચર્ય નથી. બાકીનાં પર્વો સિવાયની બીજી કાંઈ કૃતિ તેને બાકી રહી સંભવતી નથી, તેથી એક વર્ષનો ગાળો પૂરતો છે. શક્યપર્વ, ગદાપર્વ સૌમિકપર્વ, મૌશલપર્વ અને સ્વર્ગારોહણીમાં રચ્યાવર્ષ નથી મળતું, પણ સ્ત્રીપર્વ અને પ્રસ્થાનપર્વમાં મળે છે; જેવાં કે

(૧) સ્ત્રીપર્વ:

“શવત શતર પંચોતરા ને મારા મારગેર ધન્ય ।

શુક્લપક્ષે ને પંચમી ગુરુવાર પૂજા પાવન ॥”^૨

(૨) પ્રસ્થાનપર્વ:

“સંવત શેષ એકાશ્વ શોએ શ્રાવણમાસ બિજલ પક્ષ હોએ ।

એકાદશીને દીને પ્રતીવાર (?) તે દીને એ કીધો વીસ્તાર ॥”^૩

આ બંને વર્ષ ખોટાં છે. ગણિતની દૃષ્ટિએ સં. ૧૬૬૫ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૫ ને ગુરુવાર આવે છે, જ્યારે આષાઢી સં. ૧૬૬૮ ના શ્રાવણ સુદિ ૧૧ ને દિવસે પ્રતીવાર (?) = બૃહસ્પતિ વાર = ગુરુવાર આવે છે. આ જોતાં સં. ૧૬૬૮-૬૯ સુધીમાં તેની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સંકેતાતી લાગે છે; અને નહિ કે શ્રી રામલાલ મોદીએ બતાવ્યા મુજબ સં. ૧૬૮૧ સુધીમાં અને એક આશ્ચર્યનો વિષય છે કે વિષ્ણુદાસના એક ગુરુ ભૂષર વ્યાસનો શિષ્ય (જે કામેશ્વરનો પણ પછીથી શિષ્ય છે તે) લગભગ એ જ સમયથી કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરે છે, અને બાલલીલા તેણે સં. ૧૬૬૭ના માઘ સુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે ત્રણ જ દિવસમાં પૂરી ગાઇ છે.^૪

૧ શ્રી પિલાઇની Indian Chronology, (પૃ. ૧૧૧)માં સં. ૧૬૬૩ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧ બુધવારને દિવસે ૧૯મી નવેંબર છે, ઇ. સ. ૧૬૦૬ છે.

૨ ફા. ગ્ર. સ. ૬. લિ. પુ. ચાદી, લાગ રહે, પૃ. ૨૧૦

૩ એજન, પૃ. ૨૦૮

૪ એજન, પૃ. ૧૨

વિષ્ણુદાસે સં. ૧૬૪૬ પૂર્વે બ્રૂધર વ્યાસ પાસેથી આરણ્યકપર્વની કથા સાંભળી તે પર્વ ગૂજરાતીમાં તે વર્ષમાં રચ્યા પછી ૧૯ વર્ષે શિવદાસ તે જ ગુરુના આશ્રયે કાબારંભ કરે તેમાં વિસંવાદ નથી. કદાચ વિષ્ણુદાસે વિશ્વનાથ વ્યાસ પાસેથી ભીષ્મપર્વ વગેરે સાંભળી સં. ૧૬૬૩ થી પછીનાં પર્વો લખ્યાં, તેની હરીફાઈમાં ગુરુપ્રેરણાથી શિવદાસે કાબરચન શરૂ કર્યું હોય તો તે ઓછું સંભવિત નથી.

આ પ્રમાણે વિચારતાં વિષ્ણુદાસની સિદ્ધ કૃતિઓનો કાલાનુક્રમ નીચે મુજબ આવે:

કૃતિ

રચન-વર્ષ

૧. લક્ષ્મણાહરણ સં. ૧૬૨૪-૨૮ આસપાસ

૨. કુંવરબાઇનું મોસાળું ”

૩. નરસિંહ મહેતાની ફૂંડી ”

૪. શુકદેવાખ્યાન ”

૫-૧૫. અશ્વમેધનાં આખ્યાનો સં. ૧૬૨૪ થી સં. ૧૬૩૪

(૧) યુવનાશ્વની કથા, (૨) બીમહાસ્યની કથા, (૩) અનુ-
શાલ્વનું આખ્યાન, (૪) અશ્વપ્રચાલુ, (૫) નીલધ્વજનું
આખ્યાન, (૬) ચંડીનું આખ્યાન, (૭) મુધન્વાખ્યાન, (સં.
૧૬૩૨), (૮) બલૂવાહનનું આખ્યાન, (૯) લવકુશાખ્યાન,
(૧૦) મોરધ્વજનું આખ્યાન અને (૧૧) ચંદ્રદાસનું
આખ્યાન. (સં. ૧૬૩૪)

૧૬. રુક્માંગદનું આખ્યાન સં. ૧૬૩૪

૧૭-૨૩. મહાભારતનાં પર્વો: સં. ૧૬૩૪ થી સં. ૧૬૫૭

(૧) વિરાટ પર્વ, (૨) આરણ્યક પર્વ (સં. ૧૬૪૬), (૩)
સભાપર્વ (સં. ૧૬૫૪), (૪) આદિપર્વ, (૫) ઉદ્યોગપર્વ,
(૬) કલ્પપર્વ (સં. ૧૬૫૫), (૭) દ્રોણપર્વ, (સં. ૧૬૫૭)

૨૪. અંબરિષાખ્યાન સં. ૧૬૪૩

૨૫-૩૦. રામાયણ સં. ૧૬૫૦ થી સં. ૧૬૬૧

(૧) અયોધ્યાકાંડ, (૨) અરણ્યકાંડ, (૩) કિષ્કિંધાકાંડ, (સં. ૧૬૫૪)
(૪) મુંદરકાંડ, (૫) યુદ્ધકાંડ (સં. ૧૬૬૦), (૬) ઉત્તરકાંડ

૩૧. હરિશ્ચંદ્રપુરી

સં. ૧૬૫૭

૩૨-૩૬ મહાભારતનાં આક્રીનાં પર્વો: સં. ૧૬૬૩ થી સં. ૧૬૬૮

(૧) ભીષ્મપર્વ (સં. ૧૬૬૩), (૨) શલ્યપર્વ, (૩) મદ્રાપર્વ,
(૪) સૌપ્તિકપર્વ, (૫) સ્ત્રીપર્વ (સં. ૧૬૬૫), (૬) મૌશલ
પર્વ, (૭) પ્રસ્થાનપર્વ (સં. ૧૬૬૮), (૮) સ્વર્ગારોહણી

અંગદવિષ્ટિ, ઓખાહરણ, મલંધર આખ્યાન, દ્વારકાવિલાસ, શિવ-
રાત્રિની કથા, અને સુદામાચરિત્ર, આ કૃતિઓ વિષ્ણુદાસની હોવા વિશે
મને શંકા છે. છેલ્લા એ ત્રણેયનું સૂચન શ્રી. ભા. નિ. મહેતાએ કર્યું છે,
તે હાલ પ્રાપ્ય નથી. દ્વારકાવિલાસ ગૂ. વ. સો. ના સંગ્રહમાં હોવાનું
શ્રી રામલાલ મોદીએ સૂચવ્યું છે, પણ તે ત્યાં નથી. અંગદવિષ્ટિ વેડાછામાં
હોવાનું નોંધ્યું છે. પણ તે મળ્યા પછી જ તેના કર્તૃત્વના વિષયમાં
કાંઈ કહી શકાય.

ઉપરની યાદી અને ચર્ચા ઉપરથી ખ્યાલમાં આવશે કે નાકર
અને શિવદાસ વચ્ચે વિષ્ણુદાસ એક સળંગ સાંકળ સાંધી આપતો
જણાય છે. ૪૦-૪૫ વર્ષ જેટલી એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત છે.
એટલા સમયમાં એણે નાની મોટી તેની જ હોવામાં શંકા નથી તેવી
૩૯ કૃતિ રચી આપી છે અને શાંતિપર્વ, અનુશાસન અને આશ્રમ-
વાસિકપર્વ રચ્યાં હોત તો પૂરી ૪૨ કૃતિ સાથે રામાયણ અને મહા-
ભારત તેના તરફથી ગૂજરાતીમાં પૂરાં મળી ગયાં હોત; પહેલાંના કે
પછીના કોઈપણ પ્રસિદ્ધ કવિઓએ એ ત્રણ પર્વ ગૂજરાતીમાં
આપ્યાં જણાતાં નથી.

વિષ્ણુદાસની આટલી વિશાળ સાહિત્યસેવા છતાં એ કવિતાની
દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા નથી આપી શક્યો, એ એનાં કાવ્યો
જોવાથી માલૂમ પડે છે. મોટા ભાગનાં કાવ્યો સંસ્કૃત કથાનકોના
સારરૂપ જ છે, એટલે તેમાં અમત્કૃતિ બતાવવાનો તેણે ખાસ પ્રયત્ન
કર્યો નથી. સ્વાભાવિક જ કાંઈ આવે તે આવવા દીધું છે. એનાં
સ્વતંત્ર કાવ્યોમાં તો “મોસાળું” અને “હંડી” જ ગણી શકાય. આ

એ કાવ્યોની મદદ મહાકવિ પ્રેમાનંદે લીધી છે, એ કાંઈ ઓછું માનપ્રદ નથી; એટલું જ નહિ પણ બીજાં આખ્યાનકાવ્યોની પણ મદદ પ્રેમાનંદે લીધી છે.

મોસાળું અને હૂંડી બંનેમાં નરસિંહ મહેતાના જીવનના એ પ્રસંગો કવિએ ગાયા છે. નરસિંહના જીવનના પ્રસંગ ગાનારો એ સૌથી પ્રથમ કવિ છે. નરસિંહના વૃદ્ધમાન્ય સમય પછી લગભગ ૯૦ વર્ષ પછી આ પ્રસંગો વિષ્ણુદાસે ગાયા છે. જો નરસિંહ શ્રી. ક. મા. સુનશી પ્રમાણેના સમયમાં થયો હોત તો માત્ર ગાળો બહુ તો વીસેક વર્ષનો જ રહે છે. એક ભક્તનું ચરિત્ર કવિતાના નાયક જેવું બનવાને માટે વીસેક વર્ષનો ગાળો ધણો નાનો કહી શકાય. અને વિષ્ણુદાસે એ કાચી કૃતિઓ મોટી ઉંમરે લખી હોય એમ કહી શકાય તેમ નથી જ. વિષ્ણુદાસ નાગર હતો એટલે તે પોતાની જ્ઞાતિના એક પરમભક્તનું ચરિત્ર ગાવા ઉદ્યત થયો છે એ સ્પષ્ટ છે.

રાખ કેદારો

“નરસહી મેતો રે નાગરની નાત, સદૃશ મળિયા વાર રળીયાત;
અવિચલ વાણી બાધ જેણે મન ધરી, તેને મળીયા શ્રીનરહરી.
જેહુ મળીને કેહે કરજેડ ભુલાં બાણી મ દેશો બોડ;
તેણે હરિની સેવા કરી ત્રિભુવન નાથ ત્યાં સંમરી.
નરસિંહ મેતાની રે પુત્રી જેહ, વિજેનગર પરણાવી તેહ;
તે વાતને વરસ વહી ગયાં, સીમંત જોગ કુંવરબાધ થયાં.
માસ સાતનાં મૂરત પૂજીએ, એણી પેરે પંચમાસી કીજીએ;
મૂરત કીધાં રે પંચમાસી તણાં, નગરલોક જમાડાં ધણાં.
સાસુ નણંદ ને સહીઅર મળી, રતનજીત બાંધી રાખડી;
દેરાણી જેઠાણી મન હલટ ધણો, સોનાનો રે બાધ તેને ચાંદલો.
સાસુ પૂછે રે વહુ સાંભળ વાત, અનાથીયો રે વહુ તારો તાત;
અનાથીઓ બાધજી તાત જ ભલો, તે કારણ કાગળ મોકલો,
કંકાતરી વેગે મોકલો, લઈ જાએ પંડયો બોખલો.”^૧

આ પ્રકારનો કવિએ ઉપક્રમ આપ્યો છે. વેલ જોતરવામાં આવી તે વગેરે જોધયે:

“પીઆરા બલદ પીઆરી જોસરી, માગી ત્રાગી મેતે વેહેલ જોતરી,
જે તેડવાં હુતાં તેડીઆં, ધરનાં માણસ ઘેર મલીઆં.

કુટુંબ સમસ્ત ને બહુ પદ્ધિવાર, મેતોજી લેઈ ચાલ્યા નગર મોઝાર;

x

x

x

જાજા ચાંચણુને જાજા જીઆ. ત્યાંહાં નરસહી મેતાના ઉતારા હુઆ,
બેટ્યા વેવાઈ ને લાગ્યું ઝાડ, મોસાલામાં નથી દીસતો મોડ.”

આ પ્રસંગે કુંવરબાઈના શબ્દો કવિની વાણીમાં ઠીક કરુણુરસના સ્તોતક સરી આવ્યા છે:

“કોહો મહારા તાતજી બલે આવીયા, અમને મોસાલું શું લાવીઆ,
અમો લાયા છું બાઈ ચંગ ને તાલ, મોસાલું કરશે શ્રીમોપાલ;
એ બાપથી હું કહીએ નવ કરી, જ્યારે માગું ત્યારે કો બાઈ હરી,
મા મોઈ તારે અમો શે ન મુઆં, નિર્ધન માબાપને ઉદર શીદ રહ્યાં;

આછી પાતળી પીરસતી રાબડી, દોહલી વેલા મારી માવડી,
જેમ બહુ ઉતરી સલી, તેમ દૂધનો લાંડાર મારી માવડી;
મા વિના આણુ પીઆણું કોણુ કરે, મા પહેલું છોડે શે ન મરે.

જલ વછોઈ જેમ માછલી, મા વિના કુંવરબાઈ તેમ એકલી.
ઘડો જેમ બાએ ઠીકરી, મા પેલી મરજો દીકરી.

દીપક તેલ વિના ગાંખાં તેજ, માત વિના તેમ બાપનાં હેજ.

ધૂત વિના જેમ જીખાં અન્ન, માત વિના તેમ બાપનાં મન.

મા મોઈ તારે બાપ ચોરીએ ગયો, મા વિના સંસાર મુનો થયો.

મા વિના ન શોભીએ કાપડું, મા વિના છોડે હોએ બાપડું.”

વિષ્ણુદાસ પોતાના કાવ્યમાં દામોદર દોશીને હાજર કરતો નથી, એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે:

“નરસહએ હરિનું ધ્યાન જ ધરે, તે કારણ માથે આસન ફરે,
નરસહ મેતો મનમાં હરખીઆ, મીઠુણુદેવ આવ્યા હુકડા;
છલક છાબ સોનધએ ભરી, અંત્રીખથી ઝોઝીંતી પડી.”^૧

માત્ર નણુંદના મુખમાં નીચેનું વાક્ય મૂકે છે:

“લાલી તમારે બાપે શું કયું, મોસાળું તો શ્રીકૃષ્ણે કયું,
દ્વારકાથી કૃષ્ણદેવ આવીઆ, મોસાળું તો તે લાવીઆ.”^૨

પંચ કાવ્યમાં ક્યાંય પણ કૃષ્ણની હાજરી જણાતી નથી.^૩ છેવટ નણુંદીની છોકરીનું કાપડું પણ:

“શ્રીહરીનું મંદિર ઉઘાડીઈ બાણીનું કાપડું ઉપરથી પડયું.”^૪

પણ “હંડી”માં “સાંમલ પારેખ સરખું રૂપ ” ધરી પ્રભુ દ્વારકામાં આવ્યા અને હંડી ભરી અદૃશ્ય થઈ ગયાનું કવિ ગાય છે.

એનાં આખ્યાનોમાં લક્ષમણાહરણ અને સૌથી પહેલું લાગે છે. એ અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. ભાગવત-દશમ-ઉત્તરાર્ધમાંના એ પ્રસંગને અનુસરી એ કાવ્ય બાંધ્યું છે. કવિ સમાધાન પછી સાંખને લઈ અળદેવજી હસ્તિનાપુરમાં લગ્નને માટે આવ્યા ત્યારે દુર્યોધને પહેરામણી આપી તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે આપે છે:

“સહસ્ર ખટ ગજ મદન ઝરંત ઐરાવતને ગંજેજી ।

અનેક વજ્ર-વજુખીત જોતાં બુપતણાં મન રંજેજી ॥૨॥

વલી કનક તણા રથ સોલીત શુદીર ગજને માંને તેહજી ।

દ્વાદશ અચુત તુરંગમ તેજી અણાવિ આખા તાંહજી ॥૩॥

વલી સીખકા બહુ મણુ માંણુક વજ્ર તણો નહિ પારજી ।

બુખણુ વીવધ મનોહર કુંડલ આખા તેણી વારજી ॥૪॥

વલી સેહેસ દાસી માહાસુંદર અતીસે જોખનવંતીજી ।

કનક-વજુખીત અંગ તેહનાં અનેક પે ગુણવંતીજી ॥૫॥”^૫

૧ એજન, પૃ. ૯૮

૨ એજન, પૃ. ૯૯

૩ “મોસાળા”માં છાબમાં જે પાણી મૂક્યાની વાત પશ્ચુ ત્રિષ્ણુદાસે આપી છે. આ અને પ્રેમાનંદના “મામેરા”ના સામ્ય વિશે શ્રી ભો. જી. સાહેસરાને લેખ જુઓ: “સુવાસ” માસિક, પુ. ૩ અંક ૭, પૃ. ૩૦૧-૩

૪ એજન, પૃ. ૧૦૦ ૫ ગુ. વ. સો. હ. બિ. પુ. નં., ૧૭, પૃ. ૧૦

અને આવેલી સેનાને નિરખવા આવતી પુરનારીઓ:

“કાએક વિનતા સીર પેઢેરણે અધવચ્ચ આવી તારે ।
દમેતી કેરુ રૂપ નીરખતાં હરખી ધણુ મન માંહે ॥૧૫॥
કાએક વિનતા નેત્ર આંજતી કો સીર મંથન કરતી ।
કાએક મેખલા હાથ ધરીને આવી આનંદ કરતી ॥૧૬॥
કાવ્ય જ અિનેા હાર દુટે ઓતી ધ્રુવ વેરાએ ।
કાઘએકની તાં છુટી મેખલા ગોફણે ચરણ ભરાયે ॥૧૭॥”

આ પ્રમાણે તેણે રસિકતા લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એનાં પ્રસિદ્ધ અંગેલાં કાવ્યો જાણીતાં છે. મહાભારતનાં પર્વો અને રામાયણમાંથી સભા-ઉલ્લાસ-કર્ણુ-શલ્ય જ છપાયાં છે. એમાં એણે સાર આપતાં એટલું અવશ્ય જ્ઞાન રાખ્યું છે કે કવિતા કર્ણુકટુ ન થઈ પડે. નમૂના તરીકે આપણે સુંદરકાંડમાં આવતું રાવણના ભવનનું વર્ણન જોઈએ:

“મારુતસુત મન માંહા તવ હરખ્યેા અતી બલવંત આહાર ।
ત્યાંહાં દીઠા એક માહામનોહર અર્ધવર્ણુ પ્રાકાર ॥
અનેક રાષસ ત્યાંહા થકા અધબ્યણુ અલગા નવ થાએ ।
એણી પેરે નીત કરે કેસરી આસુમવનં રખાએ ॥
ભૂપભવન કરી અતી સોભા ને દીઠે મન હીસે ।
રત્નકનકમે જ્યોત જલહલે સુર્ય કોટ તવ દીસે ॥
અનેક આલેખ અનેક અસ્ત્ર સુભાસન દેવ વીમાન ।
અનેક સેન્યા બહુ સામગ્રી ભૂપભવન સનીધાન ॥
નાહાનાવીધ વાજાંત્ર અનોપમ વીવીધ પ્રકારે વાળે ।
વેદાન્વાન કરે બહુ વાડવ્ય નાદ ઘોષ ધન ગાળે ।
રોષવંત મહત્યા છે રાષસ રખ્યા તણે જિદેસ ।
તે મધે પછે પવનફંમારે જઇ કીધો સીમ પ્રવેસ ॥
ત્યાંહા દીઠા અસ્ત્ર અનંત જાત્ય ને ભૂપતણાં મન રંજે ।
દીઠા હસ્તી અસંખ્યાત ને ઐરાવતને ગંજે ।
દીઠી મણીમે જડીત પાલખી તેહ તણેા નહી પાર ।
પછે અનેક વીવીધ કીડાસ્થાનેક તે દીઠાં તેણી વાર ॥

ભૂતલ લંક વીધે અતી સુંદર પવન પરમનીધ્યાન ।
સ્વર્ગસમાન ત્યાંહાં હનમંતે દીકુ પુષ્પ વીમાન ॥
પુર્વે જે રચું વીસ્વકર્મા બ્રહ્મા તણે ઉદેસ ।
તે પૂષ્પક માહાં પવનસુતે પછી કીધો સીત્ર પ્રવેસ ॥ ૧૧

લાઘવ સાચવ્યું હોવાથી વાંચવા સાંભળવામાં કંટાળો ઊપજતો નથી. મહાભારતમાં પણ આ જ પ્રકાર તેણે સાધ્યો છે.^૨

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં કવિએ ચાલુ દેશીઓનો જ પ્રયોગ કર્યો છે; વિશિષ્ટ હોદ્દો ક્યાંય પ્રયોજ્યા નથી.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એનો સમય મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકા (સં. ૧૬૨૫-૧૭૦૦)માં પડે છે; એની ભાષા જોતાં પણ તે બરાબર છે. કરિ, કરે; કર્યું, કર્યો; તણિ, તણે; એમ વિકલ્પ રૂપો તેની લખાયેલી નકલોમાં સાંપડે છે. દાખલા તરીકે કર્ણ-પર્વમાંથી જોઈએ:

“શ્રીરાત્ર્ય કિહિ સાંભલ્ય વાત સુત કહીછ તાહારો તાત ।
વીક્ષાત્ર્ય યશ પાંડવ માહાપ્રાક્રમી રે ॥૧॥
તે માહાબલીઆ કુંતાનત પાંડુરાય એહનો તાત ।
કહુ વાત તે આગલી તુ શ શહિ રે ॥૨॥

હાલ—તે આગલિ તુ શ પોશાઇ ક્યાંહાં અનુન બલધારી ।
તેહના યશ પ્રાક્રમ તણી વૃહિન કહુ કયા વીસ્તારી ॥૩॥
યમ રણમાંહિ સીંહ રહ્યો મહાપ્રૌઢ શીરોમણિ શાંત ।
તે શ્વં સ્વાર્દ્ધા કરિ ઘગલો પોતે પાંમવા અંત ॥૪॥
મહોનમત સહી વનમાં ચેણિ મારગ કીધો રૂંધ ।
પણ શરા તણો સુત સાંહાંમે આવી કરવા ઈછિ યુદ્ધ ॥૫॥
યમ કષ્ણ સર્પ મણીધર માહા મોટા બલ્લમાં પિટો બળી ॥
કાષ્ટ ચડિયો બાલક તેહનિ ત્યાહાયો કાઠિ તાણી ॥૬॥

૧ ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૭૬ (સુંદરકાંડ-૬૩૬ ઉચ્ચ)

૨ શ્રી અં. બુ. જાની અને શ્રી ભા. નિ. મહેતાએ પોતાના નિબંધોમાં કેટલાંક સારાં અવતરણો લીધાં છે, તે જિજ્ઞાસુઓએ જોવાં.

ચેહનૂ શં બલ નંણિ મૂરખ જલમલ્યો ધૂક ।
 તે ચમ તે શં કરિ ખૂંવારવ મૂંછી મુક્ષથી હૂંક ॥૭॥
 ઘણી મૃગલી શશાંક પકડ્યો સોહની શં અત્ય નંણિ ।
 આજ મૃગેંદ્રપણું પામ્યો અતિ એહવું મન્ય આણિ ॥૮॥
 તમ તૂ કહ્યું કૌરવે પરવર્યો પાર્યપણું મન્ય ભાવિ ।
 બીજ સહુ પ્રમાણ કરિ પણ મુઝ મન્ય વાત ન આવિ ॥૯॥
 ચમ આકાશિ મેઘ ઝડગડિ વાયુ સારથિ પાશિ ।
 ત્યમ અર્જુન નિ કષ્ણ સારથી દષ્ટિ થકી તૂં નાહાસિ ॥૧૦॥
 વલી વીભાવસુ પ્રગટ્યો વનિ નંણી વાયુ સારથી યાય ।
 ત્યમ અર્જુન નિ કષ્ણ સારથી પાસિ તિ ન જવાય ॥૧૧॥

x x x x
 ચમ મુષક વૃષભુક પ્રતીરે શૃગાલ સોહનિ નંણિ ।
 વલી ચમ શશક કુંજરનિ દેષી ગર્વિ બોલિ વાંણી ॥૧૪॥
 ચમ ધવોત ભડિ રવી આગલિ યથા પાપ નિ પૂન્ય ।
 ત્યમ અર્જુન આગલિ તૂં રાત્રે રહિ કરી કહુ મુન્ય ॥૧૫॥^૧

આમાં પ્રયોગ્યેલાં રૂપો જોવાથી ૪થી મંકીર્ણ બૃમિકાનો ખ્યાલ
 આવી શકશે. આ વિષ્ણુદાસની સેવા તેના બહોળા શબ્દસમૂહને માટે
 ગૂજરાતી ભાષામાં અસાધારણ રહેશે.

ચરિતસામગ્રી:

- ૧ બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૮મો, શ્રી અંબાલાલ જાનીએ લખેલું ચરિત્ર
- ૨ વિષ્ણુદાસ-શ્રી ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા સંપાદિત
- ૩ જલધર આખ્યાન-શ્રી રામલાલ ચૂ. મોદી-સંપાદિત
- ૪ ગૂજ. વ. સો.ની દ. હ. લિ. સૂચી અને વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોની હાથપ્રતો
- ૫ ફાર્બસ ગૂજ. સભાની હ. લિ. પુ. સૂચી-ભાગ ૨નો
- ૬ બુદ્ધિપ્રકાશની જૂની ફાઇલો
- ૭ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક (સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા સંપાદિત)
- ૮ મહાભારત-પદ્યબંધ (ફા. ગૂ. સભા-કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત) ભાગ ૧-૪
- ૯ સુવાસ માસિક-પુ. ૩-અંક ૭ માંનો શ્રી ભો. જી. સાહેબરાનો લેખ

વછરાજ

[વિ. સં. ૧૧૩૫માં હયાત]

વિક્રમના ૧૭મા શતકમાં લોકકથાકાર કવિઓમાં પહેલો સં. ૧૬૩૫માં હયાત લોકકથાકાર કવિ વછરાજ અત્યારે મળતા તેના એક માત્ર કાવ્ય “રસમંજરીની વાર્તા”થી જાણવામાં આવે છે. થોડા દોહરા અને થોડા છંપાથી વણાયેલી ચોપાઈઓનું ૬૦૫ કડીઓનું લાંબું કાવ્ય રચી તેણે એક મહત્વની પ્રબંધપ્રકારની લોકકથા ગૂજરાતી સાહિત્યને અર્પી છે. ૧૬મા શતકના નરપતિ અને ગણપતિની હરૌળમાં ઊભી શકે તેવા આ કવિ છે. કાવ્યને અંતે તેણે માત્ર પોતાના સમય વિશે નીચે મુજબ લખ્યું છે; એ વિશે કશી બીજી માહિતી મળતી નથી:

“સંવત સોઠ પાંચીસ એહ, શકે પંદરસે સાથે તેહ

માસ અષાઢ અજુવાળો સાર, તિથિ ત્રીજ ને વાર રવિવાર ૬૦૦

x

x

x

x

કથા તણો મેં કીધો સાજ, વિનાયકસૂત કવિ વચ્છરાજ ૬૦૫”^૧

પૃ. કા. દો. ના સંપાદક સ્વ. ધરંધારામ દેસાઈએ તેના કાવ્યને મથાળે “જાણવા પ્રમાણે તે જંબુસરનો રહીશ હતો,” એવી નોંધ કરેલી છે.^૨ નામ ઉપરથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે એ વણિક હોવો જોઈએ. પરંતુ ચોક્કસ સ્વરૂપે કહેવાનું આપણી પાસે કોઈ પ્રમાણ નથી. એના પિતાનું નામ “વિનાયક” જણાય છે.

કવિએ પ્રેમાવતીની પ્રચલિત કથાને આધારે આ કાવ્યની રચના કરી છે; જોકે કથામાં પુષ્કળ રૂપાંતર વછરાજે કર્યું છે. એને મળતી

૧ પૃ. કા. દો. ભાગ ૪થો, પૃ. ૨૪૬

૨ ઐજન, પૃ. ૧૯૯

વસ્તુ ધરાવતું માત્ર ૧૧૩ કડીનું એક દ્વિહાખદ્ધ કાવ્ય^૧ કોઈ અગ્રાત કવિનું મળ્યું છે, જેની બાષા વહરાજના સમયની જ છે. બંનેએ, સંભવ છે કે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુ મેળવી કાવ્યરચના કરી હોય, તે વધુ સંભવિત છે.

કવિ જ્ઞામળની લોકકથાઓમાં જે પ્રકારની પદ્ધતિનાં દર્શન થાય છે, તે વહરાજની કૃતિમાં જ્ઞામળ પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ ઉપર દેખાય છે. વહરાજનો અંધ નવો નથી, પણ તેણે ચોપાઈઓની વચ્ચે અત્રત્ર દોહરા અને છપ્પાઓ મૂક્યા છે, તે ચોજના લગભગ નવી છે. છપ્પાને લીધે એમાં વર્ણનો સારી રીતે દીધી બેઠે છે. નીચેના તેના “કપૂત-સપૂત” વિશેના બે છપ્પાઓ જુઓ:

“ બાપ રળેલું ધન, પુત્ર કપૂત તે ખાએ;
બાપ રળેલું ધન, દોહો દિશ લક્ષ્મી જાએ;
બાપ રળેલું ધન, ચોરી કરીને લૂટે;
બાપ રળેલું ધન, જારી જુગટે તે ખૂટે;
બારે માસ રળી મૂઓ, સૂતે ખોયું સર્વથા,
એવા કપૂત અનેક છે, વાદ કરો સર્વે વૃથા. ૪૫
સપૂત કહેવાયો જોહ, પિતાનું કરજ જ કાપે;
સપૂત કહેવાયો જોહ, બોલ્યું અબોલ્યું થાયે;
સપૂત કહેવાયો જોહ, આપ બિપાળન ખાયે;
સપૂત કહેવાયો જોહ, ધર્મમારગને ચાહે;
સપૂત બાપ સવાઈથી, સહૂ પૂછીને વાત જ કરે;
સપૂત નામ તેનું સદા, કુળ એકાંતર આધરે. ૪૬ ”

પ્રેમાજ વાણોતર માટે પરદેશ સિધાવે છે, ત્યારે જુદાં જુદાં સંબંધીઓને ગમતી ચીજો મગાવવાનું કહે છે અને છેવટે પ્રિયા પ્રેમાવતીને પણ વસ્તુ મગાવવા કહે છે. પ્રેમાવતી પતિ પાસે પરદેશથી “ઓચરિત્ર” લાવવાનું વચન માગે છે: બોળિયા ધણી કેવા હોય છે, તેનો આમાં નિર્દેશ છે:

૧ જૂન. દીપો. અંક, ૬. સ. ૧૯૨૨, પૃ. ૧૬-૨૦

૨ જૂ. કા. દો. ભાગ ૪થો, પૃ. ૨૦૩-૪

છપ્પો

“ સ્ત્રીચરિત્ર વસ્ત એહ સહુ વસ્તોમાં મોંઘી;
ચરિત્ર ભારે એહ, મોંઘી ઘર નથી એ સોંઘી;
પિતા ભાઈ ને માત, મગાવ્યું તેનું લાવો;
વાહાલી નહોં પ્રેમાવતી, ગમે તો ઠાલા આવો;
પરદેશ નાઓ વાહાણે ચઢો, કમાઈ બહુ લાવો સહી;
હું વાહાલી નહોં પ્રેમદા, ને સ્ત્રીચરિત્ર લાવો નહોં. ૮૩

દોહરા

તહાં શેઠ રીઝ્યો મન ધણું, લખીઓ કાગળ લેખ,
બહુ દામ ને ખેસશે, વિનય કરી વિવેક. ૮૪
પાપ ખાંધું પૃથિવી તણું, શોધું ગામોગામ;
સ્ત્રીચરિત્ર લાવું ખરો, તો પ્રેમરાજ મુજ નામ. ૮૫ ”^૧

પણ આમાં કવિ સ્ત્રીને ચતુર ચીતરે છે, તે સ્પષ્ટ છે, તેવી જ રીતે લખલીલા નામની વેશ્યાની ચતુરાર્થ પણ કવિએ બતાવી છે. એણે યુક્તિથી પ્રેમરાજને સ્ત્રીનો વેશ આપી રાજના દરબારમાં પાઠવી સ્ત્રીચરિત્રનો અનુભવ કરાવવા યોજના કરી દીધી; પણ રાજ અગાધી યુવતિને પોતાને ત્યાં રાખતાં ગભરાયો અને મંત્રીને વાત કરી. એટલે મંત્રીએ ધના શેઠને ત્યાં પ્રેમરાજને મૂક્યો. ધના શેઠને ત્યાં તેની પુત્રવધૂ રસમંજરી હતી, તેને પ્રેમરાજ સોંપવામાં આવ્યો. ધનાશેઠનો પુત્ર તો પરદેશ હતો. સ્ત્રીવેશધારી પ્રેમરાજ રસમંજરી પાસે રહેવા લાગ્યો. બંને મકાનના ત્રીજે માળે રહે છે અને આનંદ કરે છે. અચાનક એક દિવસે સ્ત્રીવેશધારી પ્રેમરાજનો હાથ ભારે લાગતાં રસમંજરીને શંકા થઈ કે આ રખે પુરુષ હોય; આ રસમંજરીનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે:

“ રસમંજરી રસ આગળી વાસકવેણી વાન,
હસ્ત વીસ રસાવલાં, નાણે પોચણ પાન. ૨૫૨

પૂનેમ રસ બુરો આંદલો મુખ ઓપમા છે જોહ;
 મૃગનેણી રસાવળી, જાણે કનયો મેહ. ૨૫૩
 નાસિકા કીર તો રસભરી, અધર ઝિંબ પરવાળ;
 દાઢમ દંત રસીકમય, રસના અમીય રસાળ. ૨૫૪
 રસિક ધવણ સોહામણા જોસાં પીપળ પાન;
 કોકિલા સ્વર આગળી, કરે તે મધુશં ગાન. ૨૫૫
 કનક રસ બુજ શોભતાં કુચ કઠણ રસ અંબ
 કટી પંચાયણ રસભરી સુંદર તાકો ખંભ. ૨૫૬
 ગંજીર નાભી તે રસભરી, જંધ તો કદલી થંભ;
 રસભરી હંસગતી ચાલતી, રસશિરોમણી રંભ. ૨૫૭

મગફળી રસ આંગળી, પાંતી અળતા રંગ;
 દીસંતી જાણે પૂતળી, કરે તપેસર ભંગ. ૨૫૮
 શીર સોહંતી રાખડી, ફૂલી ખીટલીયા માન;
 મધ્ય ભાગ શેથો શોભતો, ઝાલ ઝળૂકે કાન. ૨૫૯
 નિલવટ ટીલી રતનમે, કંઠ એકાવળ હાર;
 કાંકણ ચૂડી કર ભલી, દશવિધ મુદ્રડી સાર. ૨૬૦

નાકે મોતી રૂડેરડાં, નચણે કાળજ માદ;
 પાયે ધુધરડા ઢળકતા, ઝળકે નેપુર નાદ. ૨૬૧
 કટી પતળી રૂડેરડી, કંચુ પીરોજી વાન;
 વેણીદંડ સોહામણી, ભમર ઢળકે કાન. ૨૬૨
 મુખ તંબોળ તે અતિ ભલો, રૂડો તેહનો રંગ;
 અંગે સ્વેદ પરિમલ ધણો, મધુકર હુબ્ધ અનંગ. ૨૬૩ ”૧

અને તેવી રસમંજરી ડરાવીને પ્રેમરાજના મૂળ સ્વરૂપની વાત તેની પાસેથી જાણી લે છે; અંતે બંને પ્રેમી બને છે; અને સ્ત્રીચરિત્રનો હવે પ્રેમરાજને અનુભવ થવા લાગે છે. એ રસમંજરી અંતે પતિને મરાવી ધનાશીઠને પટાવી પ્રેમરાજ સાથે ચાલી નીકળે છે.

એનું કાવ્ય આકર્ષક અને રસ્યક છે. આખું કાવ્ય “સ્ત્રીચરિત્ર”ની

અનેકવિધ યુક્તિઓના નમૂના આપનારું છે. કવિએ લોકમાનસનો ફટલો ઊડો અભ્યાસ કર્યો છે, એ આમાંથી તરી આવે છે. પણ કવિની મતલબ ઉચ્ચ પ્રકારના ચારિત્ર્યમાં જ છે, તે કાવ્યમાં સાદૃશ્ય એણે જાળવી રાખ્યું છે. પરસ્પરી તરફના પ્રેમનાં ફૂડાં પરિણામ બતાવવામાં એ હાર્દ પકડાઇ આવે છે; જેમકે—

“જે સ્ત્રીનો લે કેડ, કાંઈક દીન મરતક આવે;
જે સ્ત્રીનો લે કેડ, વળી કાંઈ શીશ વઢાવે;
જે સ્ત્રીનો લે કેડ, ગામ કાંઈક દન છડે;
જે સ્ત્રીનો લે કેડ, જાણે તો રાજ દંડે;
શૂલી ઉપર સાથરો, તેવો સ્ત્રી કેડ લીને તહીં;
પરસ્પરી પાળી જસી, મુખે ઠરી બેસે નહીં. પરત
પરસ્પરી પ્રીત, વણજ વેપાર ન સૂઝે;
પરસ્પરી પ્રીત, સ્વાદ એકે નવ બૂઝે;
પરસ્પરી પ્રીત, પેટ ભરી અંન ન ખાવે;
પરસ્પરી પ્રીત, નેક નિદ્રા ના આવે.
પરસ્પરી પ્રીત કરીએ નહીં. મન મળે જાણે ખસી;
ઘણા દિન ઘણું ભોગવી શીશ વઢાવે ઘસી ઘસી. પરત ”૧

મુખ્યત્વે શૃંગારરસનું જ આ કાવ્ય છે; પણ કવિએ એક “ચતુ-રાષ્ટ્રનું કાવ્ય” કરી મૂક્યું છે; અને તેમાં લોકમાનસનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧૭ મા શતકના કવિઓમાં આમ આ કવિ કાંઈક નવીન ભાત પાડતો લાગે છે. આ જમાનાના શ્રેષ્ઠ જૈન લોકકથાકાર કવિઓની હરોળમાં તે ઊભી શકે તેવી તેની મહેનત છે. આ કવિ જૈનેતર છે, તેના વિષમાં તો શંકા નથી; કેમકે તેણે આરંભમાં ગણેશ-કાર્તિકેય અને શારદાનું સાદું સ્તવન માત્ર કર્યું છે. વર્ણનોમાં તો કરી પણ જૈન-ધર્મવિષયક સૂચન તેણે આપ્યું નથી. વછરાજને નામે એક કબીરપંથીનું

પદ હોવાનું સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈએ જણાવ્યું છે, પણ આ આખા કાવ્યમાં કબીર વિશે કયાંય પણ કશું પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; એટલે કબીરપંથીનું પદ લખનારો વછરાજ કોઈ અત્ય હશે.^૧

આ કવિની શક્તિનો આંક આપણે, શામળે વસ્તુ અને વિચારનું પોતાના “ઐયરિત્ર”નામક “સિંહાસનખત્રીશી”માંના કાવ્યમાં જે અનુસરણ કર્યું છે તેમ બીજાં અનેક કાવ્યોમાં તે ધાટીનું અનુકરણ કર્યું છે, તેથી કાઠી શકિયે તેમ છિયે. આવા એક સારા કવિ વિશે આપણે વધુ માહિતી મેળવી નથી શકતા.

આ કવિની ભાષા તેના સમયની નથી મળતી. તેના સમયમાં આપણે અગાઉ જોયું છે તેમ મધ્ય ગૂજ.ની ૩ જી ભૂમિકાને સ્થાને ૪ થી ભૂમિકાનાં બધાં લક્ષણો લેખનમાં સ્વીકારાવા લાગ્યાં હતાં. એના મૂળ સ્વરૂપમાં નથી છતાં કાવ્યમાં ખામી નથી કળાતી, તે એ કવિની સચોટ શબ્દરચનાને આભારી ગણાય.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ખૃ. કા. દો. ભાગ ૪થો (ગૂજરાતી-પ્રેસ, મુંબઈ)
૨. ગૂજરાતી સાહિત્ય : મધ્ય. સાહિત્ય (સાહિત્ય સંસદ-મુંબઈ)
૩. ગૂજરાતી-દીપોત્સવાંક-૬. સ. ૧૯૨૨ (મુંબઈ)

ગોપાલદાસ વણિક

[સં. ૧૬૩૩-૪૮મા હયાત]

શુદ્ધાદૈત ધ્વજવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગ નામે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક પરમ વૈષ્ણુવાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજી ઉર્ફે શ્રી ગુસાંધજીનું ચરિત્ર આપતું વલ્લભાખ્યાન નામનું એક સુંદર ઐતિહાસિક કાવ્ય રચનારા ગોપાલદાસ વણિકનો જન્મ ક્યારે થયો અને તે મરણ ક્યારે પામ્યો એ વિશે કશી માહિતી મળતી નથી. માત્ર તે શ્રી વિકૃલનાથજી (સાં. ૧૫૭૨-૧૬૪૨)ના સમયમાં હયાત હતો એટલું જ જાણી શકાય છે.

આ ગોપાલદાસ કડી પાસે આવેલા રૂપાલ ગામનો વણિક હતો. અત્યારે અમદાવાદના અસારવા પરામાં આવેલી દાદાહરીની વાવ ઉપર શ્રીવિકૃલનાથજીની બેઠક આવેલી છે, એ સ્થળે ભાઇલા કોઠારી કરી એક વણિક વૈષ્ણુવ શ્રીવિકૃલનાથજીના સમયમાં રહેતો હતો. એ, એનો ભાઈ હરજી અને ત્રીજો ભાઈ મેલજી એ શ્રીવિકૃલનાથજીના શિષ્ય હતા. શ્રીવિકૃલનાથજી ગોકુલથી જ્યારે જ્યારે દારકા તરફ જતા ત્યારે આ ભાઇલા કોઠારીને ત્યાં ઊતરતા હતા. શ્રી વિકૃલનાથજી ગૂજરાતમાં સાં. ૧૬૧૩, ૧૬૧૬, ૧૬૧૯, ૧૬૨૩, ૧૬૩૧ અને ૧૬૩૮ એમ છ વાર આવેલા. આમાંના કોઇ એક વર્ષમાં-સંભવિત રીતે ૧૬૩૮ના જ વર્ષમાં જ્યારે શ્રીવિકૃલનાથજી ભાઇલા કોઠારીને ત્યાં આવેલા ત્યારે ત્યાં ભાઇલા કોઠારીની પુત્રી ગોમતીનો વર એ ગોપાલદાસ તેમના જોવામાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે તે વખતે ગોપાલદાસની ઉંમર માત્ર પાંચ વર્ષની હતી. શ્રી વિકૃલનાથજીએ ગોપાલદાસનું મૂંગાપણ જોઇ પ્રશ્ન કર્યો કે “ આ કોણ છે ? ” ત્યારે ભાઇલા કોઠારીએ તે પોતાનો જમાઇ હોવાનું-ગોમતીનો વર હોવાનું કહ્યું. શ્રીવિકૃલનાથજીએ કહ્યું કે “ ગોમતીનો વર તો સાગર જોઇએ. ” ભાઇલા કોઠારીએ કહ્યું

કે “આપની કૃપા હશે તો એ પણ થશે.” શ્રીવિકૃલનાથજીએ શિષ્યનું વચન સિદ્ધ કરવા ગોપાલદાસને ચાવેલું તાંબૂલ આપ્યું. ત્યારથી ગોપાલદાસની વાચા ખૂલી અને તેણે પછી વલ્લભાખ્યાન ગાયું.

વલ્લભાખ્યાન નવ આખ્યાન (કડવાં)નું સુંદર કાવ્ય છે. અને તેમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી, શ્રીવિકૃલનાથજી અને શ્રીવિકૃલનાથજીના સાત પુત્રોની હકીકત આવે છે. આમાં સાતે પુત્રોનાં લક્ષ્ય થયાં સુધીનો ઉલ્લેખ છે. શ્રીધનશ્યામજીનાં લક્ષ્ય ૧૬૪૮ પછી થયેલાં હોવાથી લગભગ તે જ વર્ષ કે એક વર્ષ પછી ગોપાલદાસે આ કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ કરી મંભવે છે. એથી પૂર્વનું આ કાવ્ય ગણવું હોય તો તેમાં ગોપાલદાસે સાં. ૧૬૪૮ સુધીનો વીગતો ઉમેરી લીધી માનવી પડે.

એમ કહેવાય છે કે જે દિવસે શ્રીવિકૃલનાથજીએ ગોપાલદાસના મુખમાં ચાવેલું તાંબૂલ આપેલું, તે જ રાત્રે એને રાસલીલાનાં દર્શન થયેલાં. આનું વર્ણન તેણે તેના “ભક્તિ-પીઠુષ” નામના કાવ્યમાં આપ્યું છે; પણ એ ગ્રંથ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે.

વલ્લભાખ્યાન શ્રીવિકૃલનાથજીના પ્રસાદરૂપે ગોપાલદાસને રચ્યું છે, તેથી તેમાં શ્રીવિકૃલનાથજીનાં અને પત્ની શ્રીરુકિમણી વહુજી તેમ જ શ્રીપદ્માવતી વહુજીના નામનો નિર્દેશ નથી આવતો; એમ કહેવાય છે.

વલ્લભાખ્યાન જુદા જુદા રાગોમાં કવિએ સુસંયત્ન રીતે ગાયું છે; રચના પણ આલંકારિક છે, અને કવિને સારા કવિઓની હરોળમાં મૂકે તેવી છે. આ આખ્યાનો સાંપ્રદાયિકોમાં સંપૂર્ણ સન્માનપૂર્વક અહર્નિશ ગાવામાં આવે છે અને સામાન્ય રીતે ઘણાને મુખપાઠ હોય છે. આખ્યાનોના રાગ અનુક્રમે (૧) કેદારો, (૨) રામકલી, (૩) ધનાશ્રી, (૪) ભૂપ કલ્યાણ, (૫) સામેરી, (૬) પરજ, (૭) સામેરી કે બિલાવલ, (૮) ધનાશ્રી અને (૯) બિલાસ છે. રાગ પ્રમાણે એ દિવસના જુદા જુદા ભાગમાં ગવાય છે: એ રીતે આખ્યાનો અનુક્રમે (૧) દોઢ પહોર રાત ચઢતાં, (૨) દિવસ જાગતે, (૩) દિવસ જાગતે, (૪) એક પહોર દિવસ ચઢતે, (૫) સંખ્યા પછી, (૬) સતના એ

વાગતે અથવા તે પછી, (૭) સૂર્યોદય પહેલાં, (૮) એક પહોર દિવસ ચક્રતે અને (૯) પ્રાતઃકાળમાં ગવાય છે. તાલ પશુ એના નક્કી જ છે. તે એ રીતે કે આખ્યાનો અનુક્રમે (૧) ત્રિતાલ, (૨) આડચોતાલ, (૩) ચર્યરી, (૪) આડચોતાલ, (૫) તૂક ૪ આડ ચોતાલ-બાકી ૬ દીપચંદી, (૬) ત્રિતાલ કે દીપચંદી, (૭) ચર્યરી, (૮) આડચોતાલ અને (૯) આડચોતાલમાં ગવાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાનાં આજ દિવસ સુધીનાં જૈનેતર કાવ્યોમાં આ માત્ર એક જ કાવ્ય એવું છે કે જેની વ્રજભાષામાં તેમ જ સંસ્કૃતભાષામાં વિસ્તૃત ટીકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના વંશજો નિ. લી. ગો. શ્રીજીવનેશજી (મુંબઈ) અને શ્રીવ્રજરાયજી(અમદાવાદ)ની અનુક્રમે છે. બંને ટીકાઓ ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત અને હાઈને સારી રીતે સમજાવનારી છે. બંને ટીકાઓ વિક્રમના આ શતકની બીજી પચીસીમાં લખાયેલી છે. એ વિદ્વાન ગોસ્વામીઓ ગોપાલદાસનું દાસત્વ ધરે છે, એટલું આ આખ્યાનોનું સંપ્રદાયમાં મહત્ત્વ છે.

કવિએ પ્રથમ આખ્યાનમાં શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રભુના નિત્યસ્થાન અને જગતની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર બતાવ્યો છે, તેમાં પશુ હિતમ કવિતાનાં દર્શન થાય છે:

“વ્યાપકરૂપ અદ્વૈતબ્રહ્મ જે તેજોમય કહેવાય;
આરજ પન્થ અધિકારી મુનિજન, તે માહે લય થાય. ૪
અક્ષર આદિ અખંડ અનુપમ, ઉપમા કહી ન ભય;
અસ્તિ વસ્તુ સૌ કે મલિ બોલે. નિગમ નેતિ નેતિ ગાય. ૫
નિર્ગુણનો નિર્દેશ અટપટો, રસના શી પેરેં કહિયેં;
રૂપ વર્ણ વપુ દષ્ટ પદારથ, ત્યાં એકો નવ લહિયેં. ૬
તેહ થકી પુરુષોત્તમ અલગા, લીલા અચલ વિહાર;
બ્રહ્મજ્ઞાની ને મુક્તિમારગી, સ્વપ્ને નહિ બેહેવાર. ૭
ભાંડાં વૃન્દાવન આદિ અચલ શશી, શરદ-રેન બહુ વેશ;
બનદેવી પદ કુમકુમ મુખસુખ, પરસે રંગ વિશેષ. ૮.

ભાંડાં સરિતા આમીકર મણિમણિ ઉલ્લસાઈ સોપાન,
કમલ કુમુદ નાના અલિ સુન્દર, મધુર કરે તાંહાં ગાન. ૯
કનકલતા માલતી મસ્લિકા, વિવિધ કુસુમ મકરન્દ,
શીતલ ધવન ઝકારે લહરી, પરસે અતિ આનન્દ. ૧૦
પદ્મરાગ મરકત મણિ સ્ફટિક, શ્રીગોવર્ધન સોહે;
અલ્લ રુદ્ર તાંહાં કાણુ આપડા. શ્રીહરિનાં મન મોહે. ૧૧
નાના પક્ષીની રાખ-માધુરી, શોભા તણે નહિ પાર;
વિવિધ પ્રકારેં જુજુવા કેહેલાં, અન્ય થાય વિસ્તાર. ૧૨
રચામ રાતફલનયન સુન્દરી જૂથ તણે નહિ પાર;
વિવિધ રાસમંડલ-રચના રચિ ખેલે નંદકુમાર. ૧૩

x

x

x

એ પ્રભુને મન ઇચ્છા ઊપની, જશ થાવા વિસ્તાર;
અધિકારી પાખેં એ વાણી, નહિ કોનેં જચ્યાર. ૧૫
ભૂભંગેથી સૃષ્ટિ નીપની, અતિ સુન્દર બ્રહ્માંડ;
ચૌદ લોક નાના વૈચિત્ર્યેં, ભૂમંડલ નવ ખંડ. ૧૬
પર પોતાની વ્યક્તિ કરેવા, સૃષ્ટિ તે દ્વિધા પ્રકાર;
દૈવી આસુરી બે ઉપભવી, પ્રભુ મન કરી વિચાર. ૧૭
ભક્તિ સુન્દરી (ને) માયા દાસી, બે મૂરત પ્રગટાવી;
તેમાં પેહેલી નખશિખ સુભગ, શ્રીહરિનેં મન બાવી. ૧૮

કૃપાકટાક્ષેં હુવા અક્ષરમાં, ઊપન્યા સત્ત્વ અનંત;
ભક્તિલીન હુવા સૌભાગી, તે વૈષ્ણવ ગુણરંત. ૧૯
ખીજે કટાક્ષેં જે જન ઊપના, માયામાં થયા લીન;
કર્મજડ આસુર અન્ય-ઉપાસક ભગવન-પ્રર્મથી લીન. ૨૦
એણી પ્રકારેં સૃષ્ટિ દ્વિધાગુણ, મિશ્રિત ચાલી જાય;
ભક્તિમારગી જીવ સ્વતંત્ર, કેવલ ભક્ત ન થાય."૨૧

શ્રીવિકૃલનાથજીના જન્મપ્રસંગનું આખ્યાન કેટલું મધુર છે, તે
નીચેની પંક્તિઓથી દેખાશે:

૧ વલ્લભાખ્યાન, ૪૩૫ ૧૬૬, (કે. કા. શાસ્ત્રી-અપ્રકાશિત).

“આ પોસ-મધ્યાહ્ને મીનાયછ, અક્કાછ હર હપનો આનન્દ;

આ ચન્દ વૃન્દાવન તણો પ્રગટિયો. ૧

સૌભાગ્યસુન્દરી મલિ ધવલ ગાયે, સુહાયે રૂડા કંઠના નાદ;

આહ્વાદ છપનો તે અંગોઅંગ ધણો. ૨

સૂતિકા-સદન સોહામણું, શોભા રૂડી લેહેરડે નય;

આ વામ વાહિત્ર તે સમે તણાં. ૩

x

x

x

પાતાળે શેષ નામ રીઝિયા, છાપર ધન્દાદિક દેવ,

તતખેવ સુણિ નિસાણુ વજડાવિયાં. ૫

x

x

x

કનક-કચોળાં કુમકુમભર્યાં, અક્ષતદ્વાર્ભર્યા રે સુયાળ;

આ માળ પારિજાતની મહમહે. ૧૦

તોરણ પરણ સહકારનાં, ધરણિયે ચન્દન તણાં નીર:

આ વીર-મીંગાપીનાય વિકૃલ પ્રગટિયા. ૧૧

દધિ દૂધ ધૃત મધુ માંડવે, સેરડીયે વહે રે સુગન્ધ;

સુગન્ધેં મોહ્યા અલિકુલ આવિયા.” ૧૨૧

કાવ્યઅંધવૈવિધ્ય પણ કેટલું સાધવામાં આવ્યું છે, તે આ આખ્યાનના અંધથી જાણવામાં આવશે. મૂલણાનું આપું ઉમું આખ્યાન આ કાવ્યમાં મળે છે. એ ઉપરથી જ શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય કાળને જૂઠો ઠરાવી વિક્રમના ૧૬મા શતકના અંતભાગમાં તે થયો ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ દલીલે કે છેક સં. ૧૬૪૦-૪૮ નજીક મૂલણા ગોપાલદાસે પ્રયોજ્યો છે; વચ્ચે કયાંય એ પ્રયોજ્યેલ નથી. નરસિંહનો વૃદ્ધમાન્ય સમય સ્વીકારતાં ૧૦૦ વર્ષના ગાળામાં બીજો કાર્ષપણ કવિ તે હંદ નથી પ્રયોજતો; માટે જ ગાળો અતિ નાનો હોવો જોઈયે; વગેરે. પણ એનો નિસ્તાર મારા તરફથી નરસિંહના ચરિતમાં જ આ પૂર્વે આપવામાં આવ્યો છે.

આઠમા આખ્યાનનો અંધ જોવા જોવો છે:

“લલિત મનોહર, શ્રીવલ્લભ સુવન સુભલ;
 નખશિખ સુન્દર, વ્રજજન-જીવનપ્રાણ. ૧
 વદનકાન્તિ ભણે ઉદયા કોટિક ભાણ;
 દ્વિજકુલમંડન, પ્રકટયા પુરુષ પ્રમાણ. ૨
 નામ નિરુપમ, ઉચ્ચરે સકલ કલ્યાણ;
 તેહેના સાખી, ચારે વેદ પુરાણ.” ૩

બાકીમાં સર્વેયાની દેશી, ચાલુ ચોપાઈની દેશી કેટલીક વિવિધતા સાથે પ્રયોજાઈ છે. કાવ્યમાંની શબ્દાવલીઓ સુંદર છે એ ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાશે. વિશેષમાં એ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે; સખખ કે એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું, શ્રીવિકૃલનાથજીનું અને તેમના કુમારોનું થોડું ધણું ઐતિહાસિક ચરિત્ર આવી ગય છે.

વિક્રમના સોળમા શતકમાં આમ નાનું છનાં નવીન ભાત પાડે તેવું આ કાવ્ય કવિના તરફ આદર ઉત્પન્ન કરાવે તેવું છે. આ પ્રદ્ધતિનું અનુસરણ કરી કેશવદાસ વગેરેએ વલ્લભવેલ વગેરે કાવ્યો પછીથી લખ્યાં છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બસ્સો બાવન વૈષ્ણવની વાર્તા
૨. ગૂ. સા. ના માર્ગ-સ્તંભો—દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૩. બૃ. કા. દો. ભા. ૮મો (ગૂજરાતી પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૪. Guj. & its Lit. by K. M. Munshi
૫. વલ્લભાખ્યાન-વ્રજભાષા ટીકા (મુંબઈ)
૬. „ સં. ટીકા (અમદાવાદ)
૭. „ મૂળ કાવ્ય (કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત)

લીલો

[સં. ૧૬૩૬ માં હયાત]

વૃક્ષરાજની “ રસમંજરીની વાર્તા ” એ લોકકથા તો છપાયેલી છે, પણ તે જ વર્ષમાં કેાઇ લીલા નામના કવિએ “ સુંદર શેઠની કથા ” લખી છે, જે હજી છપાઇ નથી.^૧ ૩૫૪ કડીના આ લોકકાવ્યને અંતે તિથિ વાર આપતાં તેણે માત્ર એ વાર પોતાનું નામ જણાવ્યું છે:

[ચોપાઈ]

“ લીલ કહ સાંભલયો સદ્ પુનપુન કથા છે બહુ ।
જે અપર ઉછ અધકારો મુરખ મતે કીધુ આ ઘરો ॥૩૫૧॥
જે નરા નારી સુણક સાંભલે ભાગા સદ્ જગે સવે તે મલે ।
ઉલટ અંગ ઉપજે જેહ સુંદર કથા સાંભલતા તેહ ॥૩૫૨॥
સવત સોલ છત્રીસા જેહે કારતગા માસ અબુઆલુ તેહે ।
તથા પચમી ન રવવાર સુંદર ગાઠ શ્રીચરપુર માહા ॥૩૫૩॥

X

X

X

લીલ કહા નર સુણીયે સદ્ તહ ધરા ઉછવ મગાલ બહુ ॥૩૫૪॥

અત્યંત અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં મળતા આ કાવ્યનો કર્તા તે “લીલ” છે “લલ” છે કે “લલ” એ નક્કી કરવું પણ ભારી છે, કેમકે આકાર અને દીર્ઘ ઇકારનાં ચિહ્નમાં લેખનમાં ખાસ કાંઈ પણ ભેદ માલુમ નથી પડતો. મંભવ છે કે “લીલો” હશે: “લીલ કહે નર સાંભલો” એ પદ સામાન્ય જેવું છે. ખંભાતના એક સુંદર કરીતે શેઠનું ચરિત્ર કવિએ આ નાના ખંડકાવ્યમાં આપ્યું છે. એ સુંદરનું ઉજ્જેણી નગરીના ધનદત્ત શેઠની સુભદ્રા નામક પત્નીમાં ઉત્પત્ત થયેલી કનકવતી નામની કન્યા સાથે લગ્ન થયેલું હતું: એ કન્યા

“મેગલચાલે મલપતી બાલ અમીઅ-રસાલ ।

સીહલંકી જે સુંદરી પદમની પ્રેમી અપાર ॥૯॥

x

x

x

સોવન કંઠ સોહામણી રૂપ ન લાભે પાર ।

કનક કમલદલ કામની સુંદર પરણે નાર ॥૧૨॥ ”

સુંદર વાણોતર માટે જાય છે, ત્યાં અનેક પ્રકારની આપત્તિ આવે છે, એમાંથી તે જીગરે છે, તે ખતાવવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ કેટલાક સુંદર પ્રસંગો આપ્યા છે, પણ ભાષા એટલી અશુદ્ધ છે કે કેટલાંક પદોનો અર્થ ખેસાડતાં મુશ્કેલી પડે છે; એટલે અહીં સારા નમૂના આપી શકાયા નથી.

૧૭મા શ્લોકમાં ૧૬મા શ્લોકની જેમ લોકકથાઓ રચવાનું ચાલુ હતું, તે આમાંથી રૂપૃ થાય છે. આ પ્રબંધપ્રકારનું કાવ્ય છે. ભાષા, પ્રત સં. ૧૭૭૮ જેટલી મોડે લખેલી હોવાને કારણે લીલાના સમયની નથી મળતી.

આ કવિ ક્યાંનો વતની છે, એ કહેવું જોકે મુશ્કેલ છે, છતાં મંભવ છે કે ખંભાતનો હોય; સુંદર શેઠ ખંભાતના છે, એમ કહેવામાં તેનું એ પણ હાર્દ હોય શકે. ખંભાત એ સાગરતટે આવેલું છે. સાગર-પુર તેથી એ હશે. “શ્રીગરપુર” એ જો “શ્રીગિરિપુર” વાંચિયે તો “ગિરિનગર” જૂનાગઢ મંભવે; પણ તે કાળે તો જૂનાગઢ જૂનાગઢ તરીકે જ જાહેર હતું.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૬૫૦

મેગલ

[સં. ૧૬૩૭માં હયાત]

ધ્રુવાખ્યાન અને નાસિકેતાખ્યાન એ બે કાવ્યના કર્તા તરીકે જાણીતા થયેલા કવિ મેગલના સંબંધમાં કંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. તેણે ધ્રુવાખ્યાન સં. ૧૬૩૭ના આશ્વિન માસની સુદિ ૫ ને રવિવારે રચ્યું છે; તે ઉપરથી જ માત્ર જાણી શકાય છે કે તે સં. ૧૬૩૭માં હયાત હતો. આશ્ચર્યની વાત છે કે હરિદાસ વાળંદે પણ એ જ વર્ષમાં ધ્રુવાખ્યાનની સ્વતંત્ર રીતે રચના કરી છે.

મેગલ માણજી હોવો જોઈએ અને કાવ્યો ગાઈ જરણુપોષણ કરતો હોવો જોઈએ, એવું ધ્રુવાખ્યાનને અંતે આવતી નોંધેની કડી પરથી માનવામાં આવે છે:

“કથા સાંભલીની આપિ દાંન, તેહનિ હોય ગંગાનું સ્નાન;

જે નર કરિ વચ્ચનું દાંન, તેહનિ પરસન થાય ભગવાંન.

૩૫ સોવરણ નર આપિ જેહ, તેહનાં પાતક છૂટિ દેહ;

અંત્રદાંન આપિ જે સાર, પુનરખ્ય તેહનિ નહી અવતાર.”

મેગલનાં અને કાવ્યો વર્ણનની દૃષ્ટિએ સારાં છે. કવચિત્ અલંકારો અને કવચિત્ રસની જમાવટ પણ તેણે કરી છે. તેના ધ્રુવાખ્યાનમાં ભાલજીના ધ્રુવાખ્યાનની અસર જોવામાં આવે છે અને ધણે સ્થળે એના એ શબ્દો પણ જોવામાં આવે છે. તુલસીને નામે ચઢેલા વૈકુંઠના ધ્રુવાખ્યાન (૨. સાં. ૧૬૯૪)ને સાં. ૧૬૧૪માં રચાયેલું માની એમ કવચિત્ કલ્પના કરવામાં આવી છે કે તુલસીની પણ અસર મેગલ ઉપર છે; પણ એ કાવ્ય જ મેગલના ધ્રુવાખ્યાન પછી ૫૭ વર્ષે રચાયેલું હોવાથી બિલટી ભાલજી-મેગલનાં ધ્રુવાખ્યાનોની વૈકુંઠના ધ્રુવાખ્યાન પર અસર હોવાની સંભવિતતા છે. નાકરે પણ

“ધ્રુવાખ્યાન” રચેલું છે, પણ મેગલે તેનું ધ્રુવાખ્યાન જોયું હોય તેમ લાગતું નથી. મેગલે ઉતાનપાદની પત્નીઓનાં “પ્રભાવતી” અને “નિત્યવંતી (? નેત્રવતી)” નામ શા આધારે લીધાં છે, તે જાણવાનું સાધન નથી. હરિદાસે તો સુનીતિ, સુરુચિ નામ લીધાં છે. વૈકુંઠ મેગલવાળાં જ નામ સ્વીકાર્યાં છે, એ માટે કાંઈ પ્રાચીન આખ્યાન સાધનરૂપે હોવાં જોઈએ; પણ અત્યારે તેવું કાંઈ આખ્યાન પ્રાપ્ત નથી.

મેગલ કાંઈક ટૂંકમાં કથાનક પતાવે છે, તેમ છતાં કયાંક કયાંક રુચે તેવું વર્ણન પણ આપે છે. નારદજીએ ધ્રુવને મંત્ર આપ્યો ત્યારે પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કવિ નારદજીના મુખમાં મૂકે છે:

“ઉપદેશ કહો તે રુદે રાખો મુનિ વદે કીપાલ ।
સીસ મુગટ ને કાંચ્ય કુંડલ તીલક ઓપીત ભાલ ॥૧૭॥
અનેક સેવક રહા ઉભા મલા ઠોલે વાય ।
ગરુડ આસન પ્રભુજીને પદમ જલકે પાય ॥૧૮॥
હર ચર્ણ આંગલી શરીર સોભીત સાંમલ વરણ ।
તેજ અંગે જલહલે રવીકાટ સરખા કર્ણ ॥૧૯॥
કૌસ્તભમિશ્રનો હાર કંઠે રુદે લાંછન રંગ ।
ભુજ-ડંડ ચાર શોભીત હર ધરી સંખ સારંગ ॥૨૦॥
પાંગર્ણ્ય પેહેરેણુ પીતાંબર ગદાધર ગોપાલ ।
રૂપ એહેવુ સ્મરજે એહેનીશે તુ બાલ ॥૨૧॥”

મોટે ભાગે ભાગવતની કથાને જ તે સાચવે છે. આ કાવ્ય કરતાં તેનું બીજું કાવ્ય નાસિકેતાખ્યાન એ વધુ સારું છે. કઠોપનિ-પદ્ધતિ વસ્તુના નાયક નચિકેતાનું જન્મથી યમપુરીમાં પિતાની આજ્ઞાએ જવા સુધીનું ચરિત આ કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે. નચિકેતાનું નાસિકેતા નામ આ કાવ્યમાં આપી, તે નામ કેવી રીતે પડ્યું તે કથા આપી છે. નાસિકેતાની માતાને કુંવારાં ઉદાલક ઋષિના પ્રવહતા વીર્યને સંધરાથી ગર્ભ રહેલો. અયોધ્યાના રાજા રઘુની તે પુત્રીનું તે પૂર્વેનું વર્ણન કવિ ઠીક ઠીક આપે છે:

“ધણી સખીશું પરવરી તે, કીડા કરવા નય,
ધણું આજણુ અંગે શોભે, નેપૂર ઝમકે પાય.
કંઠણુચુડી મુદ્રિકા તેને, ઝાલ ઝબૂકે કર્ણ,
ચોલવણી ચુંદડી ને, ગજગતી ચાલે ચર્ણ.”

માનિની મૃગલોચની, શિર વેણી વાસુકી વંક,
આનન પૂનમચંદ્ર આપિત, કેશરી કઠી લંક.
કપોતગ્રીવા નાસિકા શુક, બીજ દાડમ હંત,
જંધ કદલીસ્તંભ સરખી, કમલ કોમલ કાંત,
ભકુટી તે કોદંડ અલીકુળ, નાણી જળ-ગંભીર,
હર ચંચલ તે હપર છે, યુગ્મ સ્તન જંબીર.
અરણુ અધુરી મુખ મધુરી, હચરે મુખ વાણુ,
વદન નિહાળે પ્રેમદા તે, દર્પણુ ગ્રહોને પાણુ.”^૧

આ કન્યકાને સ્નાન કરતાં ગર્ભ રહ્યો તેની ખપ્પર પડતાં માતા પિતાને બારે આઘાત પહોંચ્યો અને પિતાએ તેનો ઘાત કરાવવાને જંગલમાં મોકલી આપી; પણ પ્રધાને એને જીવતી છોડી દેવાની માણુસોને સૂચના કરી. વનમાં તેને છોડી દેવામાં આવી ત્યારે કવિએ વનસ્પતિનું ઠીક વર્ણન કર્યું છે. એ પછીનું ચંદ્રવતીનું રુદન કરુણુરસ ઠીક જમાવે છે:

“હું ફુલ્યા હશે વાડવ દેવ, કે ચુક્રી શ્રીહરિની સેવ,
કે પર સંપત્ત મેં રાખી, કે દીધી કુડી સાખી.
કે છેદી કુમળી તરુડાળ, બેથી ફુલાયા દેવદયાળ,
કે મોટાં પાપ પૂર્વે કીધાં કે આળ અવર જનને કીધાં.
મેં કીધું હશે એવું કર્મ, કે ચુક્યા હશે મહંત ધર્મ,
કે પર્વ જોષ ના આર્યું ફાન, નવ પૂજ્યા શ્રીભગવાન,
મેં પાપ કીધાં મોટાં એહ, તો રાજ્યે દીધો છેહ.”^૨

૧ પ્રા. કા. સુધા, ભાગ ૩જો, પૃ. ૧૧૩-૧૪

૨ એજન, પૃ. ૧૨૧

માર્ગમાં ત્રણ ઋષિ મળે છે, તેમાંના એકે કુંવરીનું કંપાંત સાંભળી બાળ મેળવી ત્યારે ઋષિના મુખમાં કવિએ “ સુણ સુંદરી રે-ધેલી કાણે કરી રે ” એ હાળની છેક બાલણના સમયથી પ્રચારમાં આવેલી દેશીનો પ્રયોગ કરાવ્યો છે. એમાં દૂહાનું બંધન મેગલે પણ સ્વીકાર્યું છે.

આ કાવ્યમાં કેટલાંક વર્ણનો સારાં અપાયાં છે. મેશક તેનાથી મેગલ ઉચ્ચ પ્રકારનો કવિ ઠરી શકતો નથી. એણે ધાર્યું હોત તો યમસંવાદને વધુ ઉત્તમ અને રાગ્યક રીતે આપી શક્યો હોત.

એ જ કૃતિ મળતી હોવા છતાં ય મેગલ એક કૃતપ્રયત્ન કવિ-આખ્યાનકાર હતો, તે વિષયમાં શંકાને સ્થાન નથી. એ બાલણને કે નાકરને પહોંચી શકતો નથી, પણ વિષ્ણુદાસે ઘણાં કાવ્યો લખ્યા હોવા છતાં વર્ણનાદિમાં વિષ્ણુદાસ મેગલને હડાવી શકે તેમ નથી.

મેગલનાં આ બંને કાવ્યો છપાઇ ગયાં છે. “ ધ્રુવાખ્યાન ”ની તો ભાષા પણ મેગલના સમયની સચવાયેલી છે, તે ઉપર આપેલા ઉતારા ઉપરથી સમજી શકાશે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાનો એ સમય પાડતો હતો અને તે જ સ્વરૂપમાં તે કાળમાં લખાયેલી અનેક પ્રતો મળી આવતી હોવાથી મેગલની ભાષા નક્કી કરવાનું જરાયે મુશ્કેલ નથી.

મેગલની જ્ઞાતિ કે વતન વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. ધ્રુવાખ્યાનના અંતિમ ભાગ પરથી કદાચ એ બાલણ માણસ હોઈ શકે. ‘ મેગલ ’એ નામ અસલ હશે કે “ તપસ્વિસ ” હશે, એનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

ચરિતસામગ્રી:—

૧. “સાહિત્ય માસિક”-વર્ષ ૧૩-૧૪” અને ૧૯૨૫મા અંકે
૨. પ્રા. કા. સુધા-ભાગ ૩જો, શ્રી છ. વિ. રાજ્ય સંપાદિત
૩. આઠમી ગૂજ. સા. પરિ. નો અહેવાલ શ્રી બાનુસુઅરામ નિ. મહેતાને “મેગલ વિશે નિબંધ ”

હરિદાસ વાળંદ

[સં. ૧૬૩૭ માં હયાત]

વિષ્ણુદાસના જ આરંભકાલમાં ખંભાતમાં હરિદાસ નામનો એક ત્રાળંદ આખ્યાનકાર થઇ ગયો છે. તેનું ધ્રુવાખ્યાન પ્રાપ્ત છે અને તે છપાયું પણ છે. જૂ. કા. દો. ભાગ ૮માં છપાયેલા ધ્રુવાખ્યાનમાં તેની બરોબર ઓળખ નથી મળતી, પણ હાથપ્રતોમાં મળી આવે છે. તેની એક હાથપ્રતમાં તેનો ઠીક ઠીક પરિચય મળી આવે છે; જેવો કે—

“સંવત સોલ સાડત્રીસા વર્ષે માસ ચૈત્ર તે સાર ।
 ધ્રુવજનું આશીર્વાદ કર્યું એકાદશી શનવાર ॥૧૮॥
 શ્રીભાગવત કથારસ નિર્મલ અવલે કીધું પાન ।
 કાંઈએક કયા માંહી કાશીખંડની સમરયા શ્રીભગવાન ॥૧૯॥
 સ્તંભતીરથ પુર વૈકુંઠ તોલે કવીતાનો ત્યાંહાં વાસ ।
 સાંભલતાં મુખ વૈકુંઠ પામીએ કહે ભહુઆમૃત હરીદાસ ॥૨૦॥
 વાલંદ વર્ણુ કલિ તે ઉત્પન્ન તેહનો શો અધીકાર ।
 કહે હરીદાસ હરી વર્ણન જોઈ રહે વાસો યુગદાધાર ॥૨૧॥

[ધ્રુ. આ. કડલું ૨૧મું]^૧

૧ ફા. જૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૫૩ જ. જૂ. કા. દો. ભાગ ૮માં—
 કવિતા કહે સેવક શ્રીરામ,
 વાસો છે ત્રંબાવટિ ગામ. ૧૫
 મહિ સંગમ છે અતિ ઉદ્દાસ,
 ગામ સાંભળે વૈકુંઠ વાસ.

X X X

ખહુ કર જોડી કહે હરિદાસ. ૧૭

(પાદટીપ સામે પાને આદ્ય)

[કડલું ૨૧મું]

હરિદાસના વખતમાં ખંભાત આખ્યાનકારો માટે જાણીતું હતું. વિષ્ણુદાસથી માંડી કુબેરદાસ સુધીના આખ્યાનકારોએ લગભગ ૧ સૈકા સુધી પ્રાયઃ મહાભારતના પ્રસંગોને ખંભાતમાં ગાયા છે. ત્યાં હરિભટ્ટ, જૂથર વ્યાસ, વિશ્વનાથ વ્યાસ, બાલકૃષ્ણ ભટ્ટ વગેરે સંસ્કૃતગુરુપુરાણિકોનો લાભ લઈ ધણી આખ્યાનકારોએ કવિતા રચી છે. લહુઆ-સુત હરિદાસ વાળંદે પણ ભાગવત અને કાશીખંડની કથા સાંભળી કવિતાપ્રવૃત્તિ કર્યાનું ઉપર સ્વીકાર્યું છે જ.

આ કવિએ પ્રહ્લાદાખ્યાન રચ્યાનું પણ કહેવાય છે, કે જે અઘાપિ પ્રાપ્ત નથી. આ ઉપરાંત “હરિદાસ”ની છાપનાં “પ્રેમલા-રાણીનું આખ્યાન,”^૧ “મૃગલીસંવાદ”^૨ અને “સુધન્વાનું આખ્યાન”^૩ એ ત્રણ કાવ્યો મળે છે. આખ્યાનપદ્ધતિનાં આ ત્રણે કાવ્યો કદાચ આ જ હરિદાસનાં હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી; આમાંના છેલ્લા “સુધન્વાખ્યાન”ની રચ્યાસાલ સાં. ૧૬૩૪, જ્યારે આપણે ઉપર જોયું છે કે ધ્રુવાખ્યાનની રચ્યાસાલ ૧૬૩૭ છે. એશક કાવ્યોંતે કોઈ વિશેષ પરિચય નોંધાયેલો જણવામાં નથી, એટલે તે તેનું જ છે, તે ન કહી શકાય. “તુલસીમાહાત્મ્ય”^૪ અને “ભક્તિમહિમા”^૫ આ બે કાવ્યોંનો કર્તા હરિદાસ તો કોઈ અન્ય જ લાગે છે. એ ઉપરાંત વળી “પ્રેમ સંબંધી દૂહા”^૬ કોઈ બીજા જ હરિદાસના મળે છે.

૫. ૩૮૬ પર-ગૂ. વ. સો. હ. લિ. સં. ની. નીચેની પ્રત પ્રમાણે છે.
ગૂ. વ. સો. હ. પુ. નં. ૨૦૦ બની પ્રતમાં પિતાનું નામ અને અહીંની છેલ્લી કડી નથી. રચ્યાસાલ આંકડામાં ૧૩૩૭ છે, તે પ્રમાદ દીસે છે. બૂ. કા. દો.માં ત્યાં ‘સંવત સોલસે સાડત્રી વર્ષે’ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૮૧ બ (૫૮૬)

૨ એજન નં. ૭૪૮ (ક. સં. ૧૭૦૭)

૩ ડાહી. લા. નં. ૭-૬ (નડિયાદ)

૪ ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૨૨ ક

૫ એજન, ૧૭૫ ચ

૬ એજન, ૨૩૩ ષ

ધ્રુવાખ્યાન અને તેની જ પદ્ધતિના “ત્રેમલારાણીનું આખ્યાન,”
અને “મૃગલો સંવાદ” ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ સમાનતા ધરાવે છે.
હરિદાસ કાવ્યના આરંભમાં એક વાર પોતાની છાપ મારે છે; જેમકે—
“ધ્રુવચરિત્ર કહું જેથી આનંદ, પામે શ્રી હરિદાસ”

(ધ્રુ. આ. ૧-૪)

“સકલ કામ જે સમરિ યાદ । કહિ હરીદાસ દયા કરી માય”

—(મૃ. સં. ૧-૩)

“વીઘ્નહરણુ અવીચલ મતી આપો કેહે શેવક હરીદાસ”

(પ્રે. રા. આ. ૧-૨)

હરિદાસે ધ્રુવાખ્યાન સ્કંદપુરાણાંતર્ગત કાશીખંડ અને ભાગવતને
આધારે બાંધ્યું છે. આ શતકની ધ્રુવવિષયક આ પહેલાંની કૃતિઓમાં
જો આષાઢી સંવત ગણવામાં આવે તો મેગલની કૃતિ પૂર્વની છે. એ પછી
આ બીજું આખ્યાન છે. બંને સ્વતંત્ર છે. આખ્યાનપદ્ધતિ ભાલણથી
જોર પકડવા લાગી હતી અને હરિદાસના સમયમાં તો સારી રીતે
સ્થિર થઇ ચૂકી હતી, તે વિષ્ણુદાસની કૃતિઓથી જાણવામાં આવે
છે. એ પ્રૌઢિના ખ્યાલ હરિદાસની આ કૃતિ કાંઇક આપે છે. તેમાં
વિષ્ણુદાસનું અનુસરણ સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલે કે મૂળ કથા
પ્રામાણિકપણે આપવા તરફ હરિદાસનું વલણ છે; છતાં ભાષા ગમતી
બનાવવા તરફ લક્ષ્ય છે. નારદજી ધ્રુવને મંત્રોપદેશ આપતાં પ્રભુનું
વર્ણન કરે છે; જેવું કે

“હસતું વદન હરિ તણું જોડું, કુંડલ લેહેકે કાન;
રેષા રુડી તિલકની તન શોભિત ભીને વાન, ૨
ગ્રીવાકંઠુ ચિબૂક સોહિયે અધર રાતો રંજ;
દશન-પંક્તિ હીરાવળી, મધ્યે વિદ્યુત શોભે સંજ. ૩
ચાર ભુજ આયુધ સંયુત ગદાધર ચક્ર પાણ;
કટિ મેખળા સકુમાર સુંદર, પીતલસન પરિધાન. ૪
ચરણ તણી શી કહું શોભા, નખરત્ન સુંદર શોભે;
ખટદશ ચક્રે અંકિત જેથી, ભક્ત તણાં મન લોભે. ૫”

ધ્રુવને તપમાં વિધન કરવાને છંદ્ર તરફથી આફતો ઉતારવામાં આવે છે, એ પ્રસંગ પણ ઠીક ઠીક દીપે છે: ભૂતો આવે છે તે:

“એક આળ્યો ભાલાને રૂપે લાંબી કાટ કરડે દંતજ;
બીજા તે પાડાને રૂપે ભાંજે પર્વત પંથજ. ૮
ત્રીજા આવી સ્ત્રીને રૂપે, મૂકે જ્વાસોદાસજ;
એક આવી વૃક્ષ ઉમાલીયું, જાણું પડે વને ત્રાસજ. ૯
એક આળ્યો છે વાધને રૂપે, મેઘ તણી પેરે ગાજેજ;
એક પવન અતિ વસન્તો વાયે શૂંગ પ્રવર્તનાં ભાજેજ. ૧૦
એક આળ્યો બાળક લેછ, વધ કરવા ધ્રુવ પાસેજ;
એક અજગર મહને વીંટયો, બહુયું બાળક નાસેજ. ૨૧
એક અગ્નિના કાડકા મહને, સમીપ ચાલ્યો આવેજ;
અનેક પેરના ભૂત જ એઠા, બાળકને બીઠાવેજ. ૧૨”

મૃગીસંવાદ કે મૃગલીસંવાદ એ વિષય ઉપર જાવડનાં અને નાકરનાં કાળ્યો વિશે આ પહેલાં માહિતી આપવામાં આવી છે. હરિદાસે પણ એ વસ્તુને લઈ કાવ્ય રચ્યું છે. કયો હરિદાસ આ છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, કેમકે તૂટક મળી આવ્યું છે, છતાં પદ્ધતિ એ જ હોવાને કારણે એક માની ચલાવ્યું છે. સમયની અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સામ્ય છે જ. શરૂમાં શિવજીનું વર્ણન જ નોંધયે:

“જેહનિ પંચ વક્ર નિ દશ છિ પાંજિ નેત્ર ચંદ્રાક વહની જાંજિ ।
એકે હાથિ ત્રિશૂલ વિશાલ બીજિ છિ જો બ્રહ્મપાલ ॥૧૪॥
ત્રીજિ પાંજિ વિભૂતિ જ લાય બેહ પાંજિ કરી વેણા વાય ।
છઠિ અધુટી સાતમિ તાલ કંઠિ છે તેહનિ વિષ હલાહલ ॥૫॥
ત્ર્યુહુ પાંજિ અન્ય કાંમ જ થાય લીલાવંત એહવુ શંભુરાય ।
નીલાટિ તિલક સોહિ હદૂ સૂચં જઠા મુગટમાં છિ જેહનિ ગંગ ॥૬॥
તે ભાંગ ધત્તરૂ પ્રાસિ ધણૂં પિહિરણિ ચર્મ છિ હસ્તી તણૂં ।
કોટિ સૂચં અંગ્ય તેજપ્રકાશ સકલમાં શંભૂ અવિનાશ ॥૭॥”

આ કાવ્ય શિવરાત્રિ-માહાત્મ્ય વિશે છે, જેમાં વ્યાધ અને મૃગલીના સંવાદ અપાયો છે. બીલીના વૃક્ષ નીચેના શિવલિંગની ઉપર તે દિવસે અનણ્યતાં વ્યાધથી ભયના માર્યા પત્ર-જલ પડતાં તેના ઉદ્ધાર થયાનું આ કથા કહે છે. હરણી પોતાના પૂર્વજન્મની વાત કર્યા પછી વ્યાધ મારવા આવતાં બંને વચ્ચે સંવાદ થાય છે કે-

રામ કેદારુ

“હરિણી બોલી સુણિ વ્યાધ તું તો કેા દીસિ છિ સાધ ।
કાંઈ નથી અપરાધ વ્યાધ તે અમ તણુ એ ॥૧॥
શાંહાનિ કાચિ તુંહનિ તે તાં કહિ રે મુઝનિ ।
કહું તુઝનિ માહારા ચિત્તની વારતા એ ॥૨॥

હાલ—કહું વારતા માહારા ચિત્તની આહેડી સુણિ વાત ।
શાંહાનિ કાચિ તું તાં મુઝનિ આજ કરિ ।છ ઉપધાત ॥૩॥
વલતું વચન બોલ્યુ આહેડી સાંભલી હરિણી પિરિ ।
હું તાં માંસ તણુ છું અરથી કુટંબ ભૂખ્યું ધિરિ ॥૪॥
અરે આહેડી સાંભલિ બાહ મુઝમાં તુ નથી માંસ ।
ગર્ભવંતી હું છું રે અબલા ફેક મ કરીશ આશ ॥૫॥
અનિ આહેડી બાહ સાંભલિ વધવા જ્યોગ્ય નહોં નારી ।
અનિ વલી હું બાલસહિત છું જો તું રીદિ વીચારી ॥૬॥
ઇમ કરતાં એક મારેચ્ય એણિય વલી આવરિ હરણિ ।
તું તાં તેહનુ વધ કરે રે માહાપુષ્ટિ છિ તરણી ॥૭॥
નહોં તુ વ્યાહાણું માંહિ આવીશ બાલ પ્રસવી ધિરિ ।
ગર્ભવેદના છિ રે મુઝનિ તું નવિ જાણિ પિરિ ॥૮॥
જુ તુઝનિ વીચાસ નુહિ તુ સમ પાઠ જાજે તે માંચ્ય ।
માહારા બાલકનિ બાલવણુ કરીનિ આવીશ આંણિ સ્થાન્ય ॥૯॥”^૧

કથાનક સારું છે. તૂટકે હોવાથી વધુ વીગત આપી શકાય તેમ નથી. (કવિએ આ કાવ્યમાં “શિકાર” શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.)

એ આપવું અહીં જરૂરી થઇ પડશે કે શરૂઆતમાં કવિએ પોતાનું નામ આપ્યું છે, જે ધ્રુવાખ્યાન જેવું જ છે; જેમકે (મૃં ૦ સં ૦): “સકલ કામ જે સમરિ થાઇ

કહિ હરિદાસ દયા કરી માય ।

માહારિ મન્ય હિ આનન્દ ધણું

કહું આખ્યાન એક શંભુ તણું ॥૩૧॥”^૧

(ધ્રુ ૦ આ ૧૦): “કાશીખંડે જે કહ્યું છે, ધ્રુવજીનું આખ્યાન;

કહે હરિદાસ મારી મતિ મદે, કહેશું તેહ નિધાન. ૬”^૨

આ હરિદાસ એ જ વિષ્ણુદાસ છે, એમ બૃ. કા. દો. ભાગ ૮માં છપાયેલા ભાગથી સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો; પણ ઉપરની હાથપ્રતોમાંના ઉલ્લેખથી એ વસ્તુ તદ્દન નિરાકૃત થઇ ગય છે. આ બંને કવિઓ એક જ સમયે ખંભાતમાં થયેલા ખરા, એટલું જ; બાકી એઓ તદ્દન બિન્ન છે.

આ સમયે ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકામાં સ્થિર થતી હતી. મૃ. સં.ની હાથપ્રત સાં. ૧૭૦૭ જેટલી જૂની છે. આ રીતે હરિદાસની અસલ ભાષા જાણવામાં મૃ. સં.ની પ્રત ઉપયોગી છે. બીજાં કાવ્યોની પ્રતો પછીની છે. ધ્રુવાખ્યાનની પણ કોઇ જૂની હાથપ્રત લભ્ય નથી.

હરિદાસ વાળંદ જેવી સામાન્ય કામમાં જન્મ્યો છતાં તત્કાળના પૌરાણિક કવિઓમાં સારી એવી કવિતા રચી શકે છે, તે તેના ઉચ્ચ સંસ્કારને આભારી જણાય છે. એની વર્ણનશક્તિ ધ્રુવાખ્યાનમાં ઠીક ઠીક દેખાય છે. અને એ પ્રમાણે ૧૭મા શતકના કવિઓમાં તે પોતાની થોડી કૃતિ છતાં માનવંતું સ્થાન મેળવવા શક્તિમાન થાય છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮મો, (ગૂજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ).

૨. સમાલોચક પુ. ૬, અંક ૧૧મો, શ્રી હજંગરાય કે. ઓઝાનો લેખ

૩. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. ની ચાદી, અને નં. ૭૪૮ની હાથપ્રત

૪. ફા. ગૂ. સભા હ. લિ. પુ. ચાદી, ભાગ ૨જો

લક્ષ્મીદાસ

[સં ૧૬૪૯-૧૬૭૨માં હયાત]

નાીકરયુગમાં ધ્યાન ખેંચે તેવો એક લક્ષ્મીદાસ નામનો કવિ મહેમદાવાદમાં સં. ૧૬૩૯-૭૨માં હયાત હતો, તેવું જાણવામાં આવ્યું છે; જેમકે ગજેન્દ્રમોક્ષને અંતે:

“સંવત સોલ તે અગણ્યાદ્ધુ ઉત્તમ તે જ્યેષ્ઠ માસ ।
શુકલ તે ગુરુ સપ્તમી દીન ગ્રંથ હૌઉ ઉલ્લાસ ॥૨૫॥
સમસ્ત વિપ્ર કીર્ણ કરિનિ રાખયો તાં શર્ણિ ।
વાલંભ જ્ઞાતિ ઉપનુ હૂં જ્ઞાતિની ચર્ણુરેણુ ॥૨૬॥
મિહિમદવાદ નિ વેતવતિ નદી જીતુલી માંહાં વાસ ।
ચર્ણુરેણુ સહુ સાધની પેષાસુત કિહિ લક્ષ્મીદાસ ॥૨૭॥”

ચંદ્રહાસ-આખ્યાનને અંતે નીચે મુજબ મળે છે:

“સંવત ૧૬૪૭ ત્રાવણુ માસ શુકલ પક્ષ સપ્તમી ભૌમ ઉલ્લાસ ॥૨૩॥
સપ્તમિ ચંદ્રને સમે કન્યા લગ્ન પૂરણુ અક્ષાન થયુ તેણે તાં દિન્ય ॥૨૪॥
યે કો સાંભલે બોલ આક્ષાનં વૈકુઠપદ તે પામે ગુઠે ભગવાન ॥૨૫॥
વેતવતી નદિ મધ્યનઅરવાસ કર જોડી કેહે પેષાસુત લક્ષ્મીદાસ ॥૨૬॥

વાતક નદીને કાંઠે આવેલા મહેમદાવાદના જીતુલી પરામાં વાલ્લભ જ્ઞાતિના આ ખોખા-સુત લક્ષ્મીદાસનો સાહિત્યસેવા પણ આદર ઉપજાવે તેવી છે એમ કહી શકાય. એનાં કાવ્યો અઘાપિપર્યંત પ્રસિદ્ધ થયાં નથી. ગજેન્દ્રમોક્ષ અને ચંદ્રહાસ-આખ્યાન ઉપરાંત દશમસ્કંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. હેલ્લી કૃતિ મૂળ સંસ્કૃત ભાગવત દશમસ્કંધને આધારે રચેલો અખ્યાય વાર પણ ૧૯૫ કડવાંનો કાવ્યગ્રંથ છે. કાવ્યાંતે એનું નામ નથી મળતું, પણ ૧૪મા અખ્યાયને અંતે મળે છે:

૧ મ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૬

૨ એજન નં. ૮૮૬ છ

“ભવસાગર ગોવાલ થયા ને થોડોતી મળી આરા ।

એટલે અધ્યા થયા ચતુર્દશ એમ કહે છે ભક્તીદાસ ૥૪૮૥”

ભગવદ્ગીતા દશમસ્કંધમાં ખૂટતાં રાસપંચાખ્યાયીનાં કડવાં આ ભક્તીદાસની જ રાસપંચાખ્યાયીનાં છે. ત્યાં ૨૫૮ રીતે ભક્તીદાસની જ છાપ આપવામાં આવી છે. બેશક ભાલજી એ ભાગનાં સુંદર પદો રચ્યાં પણ છે; પણ ૨૪. ૬. ગો. કાંટાવાળાને મળેલી હાથપ્રતમાં ભક્તીદાસની રાસપંચાખ્યાયી મળવાથી તે છાપી નાખેલી.

પ્રૌઢ આખ્યાનપદ્ધતિનાં આ ત્રણ કાવ્યો ભક્તીદાસનાં મળે છે. નાકર પછીના કવિઓમાં, વિષ્ણુદાસના કવનકાળમાં અમદાવાદ નજીકનો કવિ આમ આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્ય એટલા જૂના સમયમાં આપે છે, એ એ પ્રદેશને માટે ગૌરવભરેલી વસ્તુ છે.

૯ કડવાંના નાના ગજેંદ્રમોક્ષની વસ્તુ તેણે ભાગવતમાંથી લીધી છે. ગજેંદ્ર જે સરોવરમાં પાણી પીવા જાય છે તેનું વર્ણન શરૂમાં તૂટતું નીચે મુજબ મળે છે:

“.....મીર ।

કાકીલાયુથ ત્યાહા સ્વર કરિ મિલી પક્ષી નીર ॥૫॥

એક સોમવંશી નિ પોયણાં પાડલ સમીપ ।

હીરા માણિક બહુ તે મધિ છીપ ॥૬॥

બકયુથ ત્યાં પર્વરિ શોભીતા દીપ ।

પારસ સારસ દીક બહુ માહા સ્નેહિ લીપ ॥૭॥

મૂક્તા-આહારી શોભતા ચર્ણુ ચાલિ મંદ ।

યુથ મિલિનિ એગઠા ગતિ કરિ આનંદ ॥૮॥

પંખ મનોહર શોભતી તેહેનુ વર્ણુ ઈંદ્ર ।

પાર્ણતકના પ્રક્ષિ ત્યાંહાં માહા મચકંદ ॥૯॥

એહેવું સરોવર માંહાન ને ત્યાંહાં દેડક કછ ।

મોઠા મોઠા કીડા કરિ માહા મગરમચ્છ ॥૧૦॥

હાહા ગાંધવ અવતરયુ ત્યાંહાં ગ્રાહા વછ ।

હરીસ્મર્ણુ રિદિ માંહાં રિ નહી મતિ વછ ॥૧૧૧॥”

ચંદ્રહાસના આખ્યાનનું વસ્તુ તો બીજાઓની જેમ તેણે જૈમિનીય અશ્વમેધપર્વમાંથી લીધું છે. એ કાવ્ય ૪૫ કડવાંનું મોટું આખ્યાન છે. વિષ્ણુદાસના ચંદ્રહાસાખ્યાન પછી માત્ર બે વર્ષે જ રચાયેલું આ આખ્યાન તેના કરતાં કવિતાની દૃષ્ટિએ કાંઈક ચઢતેરું છે. વિષયાકુમારી જે ઉદ્ધાનમાં ચંદ્રહાસ સૂતો છે ત્યાં વિહાર કરવાને આવે છે, તે પ્રસંગ જોઇએ:

“મણિ સકલ સષિ બહુ વૃંદ ચાલિ શરોવર આનંદ ॥૧૨॥

ત્રણે મેહલા સંકલ શ્રંગાર પેઠી મજન કરવા સાર ॥૧૩॥

એકને એક છાંટે પાણિ મૃદુ અંમિત બોલે વાંણી ॥૧૪॥

મનોહર વેણી લલકે મુખ ઇંદુ ચેહવાં જલકે ॥૧૫॥

એક એકને પાસે થાએ નીર ઉડે ધન શોભામ ॥૧૬॥

તુટે મુક્તાના હાર ત્યે પડે ઉદક મોઝાર ॥૧૭॥”

ત્યાંથી એકલી વનશોભા જેવા નીકળતાં:

“ત્યાંહાં દરશને મન મોહિ મૃગનચણિ સાંમુ જોઇઉ ॥૧૮॥

ત્યાંહાં દીઠો હય સુંદર ચરતો ત્યે દ્રષ્ટ પ્રભુ પર ધરતો ॥૧૯॥

પગ પધગી ઘટી ઘટ વારુ જંધાસયલ સુંદર ચારુ ॥૨૦॥

તન ગર્વ ઘાટ છે ચેનો ઘડતાં મોહ ઉપનો ॥૨૧॥

કનક પલાંણુ સોહામણુ શુ કીજે વર્ણન તેહનુ ॥૨૨॥

અતિ રતનજીત્ર શોભા સાજિ કે માહારાજનો તાજ ॥૨૩॥

હવે એ ઘોડો રથે હણહણે પ્રભુ એનો અવણે ધરે ॥૨૪॥

તેણે શબ્દ કરી જો જાગશે તો પૂરુષ નહિ જોશે ॥૨૫॥

પછે ચરણેથી ત્યજ વાંણહિ ત્યે દારીને હસ્તે ગ્રહિ ॥૨૬॥

પગનાં નેપૂર ઉચાં લિધાં ત્યે શબ્દ રહિત કીધાં ॥૨૭॥

૧ ગુ. વ. સો. હ. સિ. પુ. નં. ૩૩૬ (કડવું ૫મું)

૨ એજન નં. ૮૮૬ બ (કડવું ૧૪મું)

ભુજકંઠણિ ઉચી ચાંપિ કટિકંઠણિ હસ્તે ચાંપિ ॥૧૧॥
 એમ કરતાં આવી પાસે મન લાગે ને વિભાસે ।
 કરી પલ્લવ અલગે મુખ નીરમે ભોતાં મોહિ મન્ય હરમે ॥૧૩॥
 ભણે ચંદ્રબિંબ પૂરી કલા ત્યે નિરખંતા થઇ વિવલા ॥૧૪॥
 ભણે લોચન અતિ કુલ્યાં ત્યે નિરખંતાં વીષયા ભૂલાં ॥૧૫॥
 નયણ લાંબા કાન લગે જુગ્મ ત્યે કુંડલ ઝગમગે ॥૧૬॥
 નિજ ચારુ કપોલ સજ હસે કો રચી શોભા અમૃત વસે ॥૧૭॥
 નારા કિર સોહાંમણી ગ્રીવાએ બાંધે મણિ ॥૧૮॥
 અતિ પ્રચંડ બાહુ કંધ કેસરિ ત્યે નિરખંતા શુદ્ધ વિસરિ ॥૧૯॥
 ત્યે કહિએ શોભા ત્યે તણી દશન-મોતિ હિરાવલિ ॥૨૦॥
 ચારુ ચીબુક શોભા ઘણી ગ્રીવા ઉદાર બાંધે મણિ ॥૨૧॥
 વક્ષ વિશાલ સુદમા કટિ નીરખંતા લાગી એક ઘટિ ॥૨૨॥
 ચરણકમલ ભણે રવીવંશી નપરતન-ચોત્ય કરશું હુસી ॥૨૩॥
 અંગોઅંગ્ય અતિ ઉદાર ભણે મનમથનો અવતાર ॥૨૪॥^૧

“વિષ ફેડી વિષયા કરીને વિષયા ત્યાંહાંથી જાય” એ તૂક
 લક્ષ્મીદાસમાં પણ છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્મીદાસે
 આ કાવ્ય રસિક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

દશમસ્કંધના અનુવાદનો એનો પ્રયત્ન પણ ઓછો નથી.
 ૧૯૫ કડવાંમાં ૯૦ અંખાય તેણે સમાવ્યા છે. એમાં ભાગવતની કથા
 પ્રામાણિક રીતે ઉતારી છે. એ કર્ણકટુ ન થાય તેની તેણે પૂરતી
 સાવચેતી રાખી છે: અહીં કૃષ્ણજન્મનો પ્રસંગ જ જોઇએ:

“જલહલપુરણ કાલાએમાં તેજ તે નવ્ય માય ।
 હવ્યંગે તે દેવકીજને બાલક વૈકુંઠરાય ॥૬॥
 દેવકી ને વસુદેવનાં લોહે ભાગ્યાં બંધન ।
 જીવ સહુ કો અંતરજ્યાંમી થયા તેહ પ્રસંન ॥૧૦॥
 ચંદ્રની કીર્ણવલી તે સકલ માંહિ શોભાય ।
 બન સર્વે પ્રસંન કૂલ્યાં સૌરજ્ય આગ્યા વાય ॥૧૧॥
 દશે દીશા નીર્મલ દીસે પ્રબલ તારા તેજ ।
 મંદમંદ મેઘ જાળે ઉપજે અતી હેજ ॥૧૨॥

જલ નીરમલ સુર-સલીલા પ્રબલ પુર ભસંધ ।
 દેવનાં દુઃકૃણી વાળે ગમન તે ગર્જનાથ ॥૧૩॥
 મણીમુક્તા કનક આદ્યે તેજ વાધે અધાત ।
 મધુરી ગત્યે સાગર ગાળે સહસ્ર ધુની વિદ્યાત ॥૧૪॥
 દીપ કાંચ્યોકાંચ્ય દીપે અગ્નિ દીપે કુંડ ।
 પ્રભુજીને પ્રમટ થાતે આનંદુ' બ્રહ્માંડ ॥૧૫॥
 શાંભસુંદર ચતુરભુજને પીતાબર પરીધાન ।
 વૈજયંતી માલા કંઠે મકરાકૃત કુંડલ કાંચ ॥૧૬॥
 મુકુટ તે સોહાંમણે ને કમલદલ લોચન ।
 અર્ધ કોટિ કોટ વારુ વદન તેહ પ્રસન્ન ॥૧૭॥
 કંઠે કૌસ્તુભ જલહલે કદીમેષલા ઝાતકાર ।
 ચક્ર-અંકિત ધ્વજ અંકુશ પદ્મ પગ ઉદાર ॥૧૮॥
 ગદા તે કૌમોદકી ને સોહીયે સુદરશન ।
 ખડગ નંદક ધનુષ સારથંગ શંખ તે પાંચજન્ય" ॥૧૯॥

ચોથું મોટું કાવ્ય અંભવતઃ કર્ણપર્વ જણાય છે. આદિ અંત નહિ
 મળતા હોવાથી ચોક્કસપણે તેની જ તે કૃતિ છે, તેમ ન કહી શકાય;
 વચ્ચે એક સ્થળે નામ માત્ર મળી આવે છે:

“એ કયા તાં વૈશંપાયન જન્મેજિનિ કિહિસિ ।

લક્ષ્મીદાસ કિહિ કર્ણ-સંધાતિ અર્જુન યુધિ જસિ” ॥૨૫॥૨

યુધિષ્ઠિરના હરાવ્યા પછીનું કર્ણનું ભીમ અર્જુન વગેરેની સાથેનું
 યુદ્ધ આ કાવ્યમાં વર્ણિત છે, જેમાં અંતે ભીમ અને શક્યનું યુદ્ધ
 આવે છે, ત્યાં પ્રત તૂટે છે.

લક્ષ્મીદાસે આમ મહાભારતનાં પર્વો આપવાનો પણ પ્રયત્ન
 કર્યો હાગે છે, પણ તેનાં આ અપૂર્ણ પર્વ સિવાયનાં બીજાં પર્વો
 જાણવામાં પણ આવ્યાં નથી. વિષ્ણુદાસનો સમકાલીન કવિ એક ખૂણે
 રહી આટલો પ્રયત્ન કરી ગયો છે, તે વસ્તુ હાગ્યે જ કોઈ જાણે છે.

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૦ (કડવું ૭૩૫)

૨ એજન, નં. ૩૩૬ ૬ (કડવું ૭૩૫)

એનાં નાનાં કાવ્યોમાં જ્ઞાનબોધ (૨. સં. ૧૬૭૨), લક્ષ્મણહરણ (૨. સં. ૧૬૬૦), રામરક્ષાસ્તુતિ અને અમૃતપચીસીરસ^૧ એ છે. આમાંનું છેલ્લું મહત્ત્વનું છે. બેશક એ એનું જ છે કે નહિ તે જાણવાનું આપણી પાસે સાધન નથી, કેમકે કવિના નામ ઉપરાંત એમાં બીજી કશી માહિતી આપવામાં આવી નથી. આ નાનું ૨૫ માલિની વૃત્તનું કાવ્ય છે. લક્ષ્મીદાસ ખોખામુતે જ તે રચ્યું હોય તો ૧૭મા શતકની પૂર્વાર્ધનું એ વૃત્તજદ્ધ કાવ્ય ગણાય.

“રઘુપતીપદસેવા મૂલ એ ધર્મ તાહારે ।

કમલનયણુ મૂકી કાએ બીજુ વિચારે ।

તન ધન સૂત દારા તે નહી ફૂત વારે ।

હરી બજ લક્ષ્મીદાસ પાંચ સંસારપારે ॥૧॥

અભીનવધનરામં સામવર્ણે કીપાલં ।

કનકરુચીરકાતં રાજવૈદેહીબાલં ।

નવનીધીરીધી તાહારે અન્ય તે મોહબલં ।

હરી બજ લક્ષ્મીદાસ મારુદેશે મરાલં ॥૩॥”

કાવ્ય તરીકે એમાં ચમત્કૃતિ નથી જ, એ કબૂત્ર કરવું જોઈએ. રામરક્ષા એ ભુજંગી વૃત્તની કૃતિ છે. એમાં પણ રઘુનાથની સ્તુતિ છે. લક્ષ્મીદાસ વૈષ્ણવ હોય તેમ લાગે છે, કેમકે ચંદ્રદાસ આખ્યાનમાં તેણે ગોવિંદની સ્તુતિ આરંભમાં કરી છે અને દશમ સ્કંધમાં પણ ગોવિંદની જ સ્તુતિ કરી છે. રામની સ્તુતિ એ ન કરે એમ સ્વીકારિયે તો જ રામરક્ષા અને અમૃતપચીસી તેનાં ન ગણાય. ગજેન્દ્રમોક્ષ, ચંદ્રદાસાખ્યાન અને દશમસ્કંધના કર્તૃત્વના વિષયમાં તો શંકાને કાંઈ પણ હવે કારણ નથી; પણ આ લક્ષ્મીદાસે સ્વતંત્ર નાનાં નાનાં પદો રચ્યાં છે તેમાં રામ તેમ જ કૃષ્ણ એ ઉભયની સ્તુતિનાં પદો મળે જ છે. ભાષા પણ તેમાં મિશ્રિત છે, એટલે કે જૂની વ્રજની તેમાં છાંટ કે પૂરી તે જ ભાષા હોય તેવાં પદો મળે છે.

શરૂઆતનું પદ તો ચોખ્ખા સર્વેયામાં જ છે:

સુચાર્ધઆ

“જાનંદિ કાચ ઉપાચ રચી વડ શ્રીરધૂનાચ રલિ હરનિ ।
 કપીદલ મકંટ રીછ મિલે મદ રાવન માન સખિ હરનિ ।
 ફલાહલ હાહલ હાંત દેષાવિ લરિ ફલ કાન્નિ પરિ ધરનિ ।
 સીસ ડોલાત હરી તબ તિ લક્ષ્મીદાસ કિહિ મિલે કાહા કરનિ” ॥વગેરે
 આવા ૪ સર્વૈયા કૃષ્ણને લગતા પણ છેઃ
 “અંબર ચારુ યુ તડીત પીતાંબર સૂંદર ગઢેં ટટિય ભૂનાં ।
 કંઠ મનોહર હાર ખીછ તજ લધર ઘોર છખી સૂતના ।
 સીર મોર કે ચંદ આનંદ બદન કલ્લ ભૂલલ ટકિ પૂદનાં ।
 લક્ષ્મીદાસ કિહિ બધી જંક નરભેષ ઘોષપતિ નંદકે લલનાં” ॥વગેરે
 હવે શુદ્ધ પદો જોઇએઃ

રાગ કેદારુ

“આજુ સરે સફલ ભયે નયન ।
 કોટિ મનમયરૂપ ચતુર જુ નિરખે ગીરિધર ચિન । આ૦ ।
 કોટિ રખિછખિ-ચોતિ આનન અંબર કોટિક મિન ।
 જન લખિમિદાસ ખિચિત તરનિ લિખિ ચિત સો ચિન ।
 આજુ મેરે સફલ ભયે નયન ॥”

આ પછી કેદારમાં ૧, રામગરીમાં ૧, વસંતમાં ૧, અને
 કાનરામાં ૧ પદ મળે છે. આમાંનું વસંતનું પદ ગૂજરાતી છેઃ

રાગ વસંત

“સુણિ સજનિ કહું વાત તુઝનિ જુ રાધિ મન માહિ ।
 નંદસુવન ચાહારિ નયણે દિઠા ગ્રિહિ આંખણ ન સોહાચિ ।
 સુણિ સજનિ ॥
 ભુલિ પતિ પરિવાર હરિ વિણ સ્વજન ત્રવ દૂરિણિ કાંઇ અન દેષુ ।
 રચણિ દિવસ ક્ષણ સુતાં ખિસતા ચ્યાંતિ ચતુર્જન પેષુ ।
 સુણિ સજનિ ॥
 રસનાચિ અલગુ ન મેહેલુ મન જાંણિ જૈ મ્યલીચિ ।
 લક્ષ્મીદાસના સ્વાંમીનિ જોતાં દૂષસાગરયા ટલિચિ ।
 સુણિ સજનિ ॥”૨

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૬ની પ્રતમાં ગળેંદ્રમેક્ષ પછી
 લખેલાં છે. ૨ ત્રણે પદ ઉપરની હાથપ્રતમાંથી.

એક છેલ્લું કાનરાનું પદ તેનો ભાષા ઉપરનો કાજૂ બતાવે છે:

રાગ કંનડુ

“કનકપટિ યુગ યુગલં કમલ અતિ ।

તા પર બિંદ્રૂ મ સ્નગયુગલ બરન બરન રતનજડિત ધ્રુતિ ।

કનકપટિ ॥

તા પર ઇંદ્રુ અનંત કિ છબિ તા પર ધનયૂત સદકિ ગતિ ।

તા પર અલિ અમોઘ સ્નવત મકરંદકે પૂંજ સ્નવત ।

દેત અપટ યુગલ કમલ બહુરિ પરસન નેહસૂ છતિ ॥

કનકપટિ ॥

અરક કોટિ કોટિ રૂચિ તા ઉપર કાહ બરનૂ ।

કમલયુગલ શોભાત્રિય લોક સરતિ ।

વાર અંગ દૂક દૂક બલિ બલિ ગિરિધર પર

કહા બરનિ લક્ષ્મીદાસ અલપમતિ ।

કનકપટિ યુગ યુગલ કમલ અતિ ॥”

હાથપ્રત જૂની હોવાથી લક્ષ્મીદાસનાં પદો હોવામાં શંકા નથી. વ્રજભાષાનું તત્કાલીન સ્વરૂપ આપણને જેમ આમાંથી મળે છે, તેમ ગૂજરાતી પદમાંથી તત્કાલીન ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાનું સ્વરૂપ મળી જાય છે. ગજેંદ્રમેક્ષમાં તો ૩ જ ભૂમિકા હજી વધુ છે. આ રીતે લક્ષ્મીદાસ આ યુગમાં કાંઈક વિશેષતા ધરાવે છે. એનું એક માત્ર પદ બૃ. કા. દો. ભાગ છઠ્ઠામાં છપાયું છે “ઉપદેશનું પદ” એ મથાળે; એટલે એ પદો પણ રચી જાણતો હતો. એના ઉપર ભાલણની છાપ પડી હોવાની સંભાવના મને લાગે છે; કેમકે પેલું ગૂજરાતી પદ આખાદ ભાલણની જ ગરબીની પદ્ધતિનું છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ. હ. લિ. પુસ્તકસંગ્રહની નં. ૩૩૬ ૪૭૦, ૪૮૬, ૭૪૨ અને ૮૪૬ની હાથપ્રતો
૨. બૃ. કા. દો. ભાગ ૬ઠ્ઠો (ગૂજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)
૩. “ભારતીય વિદ્યા” ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૧-૪ થો-એમાં “અમૃતપચીસી રસ” કાવ્ય-શ્રી. ભો. જી. સાંડેસરા-સંપાદિત

હરિદાસ રૈકવ

[સં. ૧૬૪૪-૪૭માં હયાત]

જેનું માત્ર એક જ કાવ્ય “આદિપર્વ” પ્રાપ્ત થાય છે, તે હરિદાસ રૈકવ અમદાવાદ પાસે બારેજનો વતની અને સાં. ૧૬૪૪માં^૧ હયાત હતો એમ તેના તે કાવ્યને અને આવતા ઉલ્લેખથી જાણવામાં આવે છે:

“સંવત ૫૮૬ દેશ વેદ ઉદ્ધાધ વર્ષાગમિ અષાઠ માસ,
ઉત્તમપક્ષ શશાંકકરાંકિત હરિદિન-વ્રત વિશ્વાસ. ૨૦
નંદાતિથિ ભુગુવાર ઉત્તમ સિદ્ધિ યોગ અપાર,
વૃશ્ચિક શશિદિન મધ્ય દિવાકર પૂર્ણ અંચ વિસ્તાર. ૨૧
દ્વિજવર રૈકવ કલિ ઉત્પન્ન પુર બારેજ મધ્ય વાસ,
આદિ કથા અનુક્રમ સંધાતિ કહિ કવિ શ્રીહરિદાસ.” ૨૨૨

કવિએ સ્વતંત્ર રીતે પ્રાયઃ આદિપર્વ ૮૭ કડવામાં ૨૨મી આપ્યું છે; મહાભારતની શૃંગલા જળવી રાખવા એણે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી.^૩ એના કાવ્યમાં જે કાંઈ સ્વાભાવિક મધુરતા છે, તેનાથી આકર્ષાઈ કોઈ મોહનદાસ નામના માણસે સાં. ૧૬૬૦ માં રચાયેલા મનોહરના આદિપર્વમાંથી કેટલાએ પ્રસંગો લઈ એક આખું સંકીર્ણ આદિપર્વ તૈયાર કરી મનહરનો પરીક્ષિત-વૃત્ત વગેરે વાળો ભાગ ૩૫ કડવાંમાં ભુદો કરી ૮૬ કડવામાં બાકીનો ભાગ અચિત કર્યો છે; એમ કરતાં ઘણાખરા પ્રસંગો ખેંચાયા છે; અને કવચિત્ હરિદાસના સારા પ્રસંગો જતા પણ કરાયા છે. સદ્ભાગ્યે એ તૂટક પણ સારી પ્રતો મળી જવાથી આ ઉમેરાઓ દૂર કરી હરિદાસનું અસલ આદિપર્વ સંપૂર્ણ સંપાદિત કરી શકાયું છે.

૧ સં. ૧૬૪૪ અને ૧૬૪૭ બેચ લેખી શકાય, અને તિથિવાર પણ તે અને વર્ષમાં સાચાં આવે છે.

૨ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૫

૩ મહાભારત-મદ્યખંડ, અં. ૧૯૫, ઉપો. ૫. ૨૬ (ફ્રા. ગુ. સભા)

આ કવિના કાવ્યની જૂની ભાષા સાચવતી પ્રતે મળી જવાથી તેના સમયની ભાષામાં એનું આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરી શકાયું છે. અધ્યકાલીન ગૂજરાતીની સંકીર્ણ ૪થી ભૂમિકા એ એના કાવ્યની ભાષા છે: હરિદાસના સમયમાં ૩૭ ભૂમિકા પૂર્ણ થવા આવી હતી અને નવા સંસ્કારો લેખનમાં શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા.

મહાભારતને પદ્યબંધ કરનારા જુદા કવિઓમાં પ્રથમ કક્ષામાં નાકર અને કાશીસુત શેષજીની કવિતાને મૂકિએ તો બીજી કક્ષામાં આને ગણી શકાય. કવિતાની દૃષ્ટિએ હરિદાસ બહુ ઉત્તમ નથી; માત્ર એણે મૂળ મહાભારતને પ્રામાણિકપણે ઉતારવામાં, તેણે આપેલા જુદા જુદા પ્રસંગોને રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આસ્તીક, અકુંતલા, દ્રૌપદી સ્વયંવર વગેરે પ્રસંગો તેણે સારા ચીતર્યા છે તેવું પાછળથી ધુસારેલા મનહરના આદિપર્વના ખંડોની સાથે સરખામણી કરતાં જણી શકાય છે. કેટલાંક નાનાં અને અનુપયોગી કથાનકો—જેવાં કે શુકપરીક્ષિતનો મેળાપ વગેરે મૂકી પણ દીધાં છે.

એની કવિતા નીચેના કેટલાક નમૂનાઓથી ખ્યાલમાં આવી શકશે. પૌલોમપર્વમાં પ્રેમધરાનું વર્ણન જોઈએ:

“મહામનોહર રૂપ ધરતી કરતી અતિ શૃંગાર,
દેવકન્યા ગંધર્વિ જાણી નાગકન્યા અવતાર. ૨
કેશપાર વાસુકિ બુજ સૂંડા, અધર પ્રવાલી તંતુ સીમંત,
કરણકાલ-યુગલ ઝલકિ ભ્રમતિ શુભ્ર ચલંત. ૩
નાસા ચંપક-કલિકા જાણે, ઊપરિ મુકાબિદુ,
રત્નજડિત કુંતલ પરિ શોભિત, શીસ-ફૂલ આનંદ. ૪
લોચન મત્સ્ય ધવલ શુભ્ર સ્થાનક, ચંચલ ખંજન જાત્ય,
હરિણ-વિરાલ શ્યામ જામર પરિ, મુખજત કમલની ભાત્ય. ૫
દાડિમ દંત બિંબાધર પલ્લવ, ઉત્તમ અખત્રા અંજ,
કંઠ કપોત તણી પરિ જાણે, ભાતિ હાર નવરંજ. ૬
સુવિરાલ ઉચ્ચ કુચમંડલ જાણે ચક્રવાકની જોડય,
કટીતટ સિંહ, સિંહલાંકિ પિરિ, અખલા-અંજિ બંદિ ખેડય. ૭

હંસ તણી ગતિ, ગમન ગજ કેરે, જાંઘા કદલીસ્થંભ,
વિપરીત ગતિ કરી જાણિ, સુંદર શોભિત રંભ. ૮”૧

અકુંતલોપાખ્યાનમાં દુષ્યંત કણ્વના આશ્રમમાં જાય છે, ત્યાં
આશ્રમનું વર્ણન ઠીક ધ્યાન ખેંચે છે:

“ એક વાર રાજા નીસર્યો, મૃગયા રમવા જાય,
ગંગાનિ ઉપકંઠિ આવ્યા, ઊલટ અંગે ન માય. ૭
અનેક ગિરિ વનખંડ મધ્ય સૈન્ય આલ્યું જાય,
મૃગ બાલ હંસ નિ કૌંચ પક્ષી નાસિ તે કેડિય થાય. ૮
ગિરિશૃંગ પાખલિ તરવર્યા, કો ગયા નહીનિ તીર,
વાનપ્રસ્થ વનમાંહિ રહિ ત્યાંહાં જૈનિ રહ્યા વીર. ૯
ધમ કરતાં આશ્રમ આવ્યા, ઋષિ કરિ ત્યાંહાં ધ્યાન,
તૃતીય સ્વરિ ઋગ્યજુ અથર્વાણુ, કરિ સામનું ગાન. ૧૦
ચક્ષુ યાજન નિ અધ્યાપન, દીસિ છિ ષડ્ કર્મ,
ઉપનિષદ ગીતા તથા બહુ દીઠા કરતા રામ. ૧૧
વેદાંતવાદી વદિ વાણી નૈયાયિક વલી ચેહ,
મીમાંસક નિ તત્ત્વવાદી પૂછિ મન્ય સંદેહ. ૧૨
કામિ કામિ દીસિ ઊગત્યાં, અંબર અનોપમ સાર,
હુત દ્રવ્ય નિ અગ્નિશાલા તેહ તણુ નવિ પાર. ૧૩

x x x x

અનોપમ અતિ નિરખિઆં વૃક્ષ ચેહ રસાલ,
કામબાણિ કરિ મોર સુંદર, વસંત કેરિ કાલ્ય. ૨૧
ચંપા કેસર કેતકી કદંબ નિ કણુવીર,
શાહડ શાલ તમાલ તાલ તે દીસિ ગહિર ગંભીર. ૨૨

x x x x

વાડી વન મધ્ય વેલ્ય દીસિ, વાલુ વીરવ્ય જાતિ;
માધવિકા નિ માલતી, માંહિ મુક્તાફલની ભાતિ. ૩૨
કામવૃક્ષ કલ્હારે કરાં કણેર કદલીસ્થંભ,
વન મધ્ય મોટા મત્ત મધુકર કરિ તૃત્યારંભ. ૩૩

શુક સારસ ને મોર દાદુર કરે કોઠિલા કલનાદ,
 તે મધ્ય મુનિવર તણે મંડપ, જાણે ધવલ પ્રાસાદ. ૩૪"૧
 દુબ્યંતે પુત્રવતી શકુંતલાને ન સ્વીકારી ત્યારે શકુંતલાનું તેજ
 એક જ કડીમાં બતાવ્યું છે કે,
 “ જાણે દીવિથી દીપક કર્યો એહવાં દીસિ રૂપ,
 સકલ સભા થઇ સજ્જમણી, નવિ તેડિ ભૂપ. ૩૬"૨
 કવિએ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમંડપનું વર્ણન પણ સારું કર્યું છે;
 જેવું કે,
 “ ત્યાં નગરનિવાસી લોક આવિ, કરિ જોઇ વિખાણુ,
 કામિકામથી ચલ્યા ટોણે જાણે સાયરનૂં ઉઘાણુ. ૪
 નગર મધ્યિ રંગલવન મધ્ય જોવા મારગ જનન,
 ત્યાંહાં રચિત રચના સાંભલે, તૂં જનમેજિ રાજન. ૫
 પ્રાકાર પાખલિ કરી પરિખા તોરણુ-મંડિત દ્વારિ,
 પટવસ્ત્ર પટમંડપ રચ્યા બહુ શિખરનો નહિ પાર. ૬
 તૂર્થ કરા એધ શત સંકીર્ણુ ધૂપિત ધાર,
 કૃષ્ણાગરુ પ્રાકારિ ચંદન, કનકજલ નહિ પાર. ૭
 પુષ્પ કરા પુંજ દીસિ જાણે પર્વતશૃંગ,
 કૈલાસ શિખર સમાન સુંદર, અંબર અંતરિ અંગ. ૮
 પ્રાસાદ પાખલિ ગોળ-મધ્યિ સુવર્ણુ કરી જાણિ,
 કનકકલશે રચી રચના સ્વયંવરનિ કાલિ. ૯
 અટ્ટાલિકા અંબર લગિ ત્યાંહાં વિવિધ મણિની હારિ,
 વૈકુર્ણ મરકત ચંદ્રોપલ, રવિકાંત્ય તેહનો ન પાર. ૧૦
 અતિ સોભતાં સોપાન તેહનાં, સુખિ આરોહણુ થાય,
 આચ્છાદન ત્યાંહાં અતિઘણાં આસન અનેક ઉપાય. ૧૧
 માલા મુક્તાફલ તણી માણિક્ય કરી હારિ,
 પુષ્પ ચંપક મોગરા, તોરણુ તણે નહિ પાર. ૧૨
 રંગમંડપ રચી રચના, મધ્ય એઢયા સ્થંભ,
 કટાહ આગલિ જલ તણું, ચાંહાં લક્ષ્મીનો આરંભ. ૧૩

૧ એજન, પૃ. ૬૮-૬૯

૨ એજન, પૃ. ૧૭

ઉપર લમતી મસ્તિકા, સ્થંભ કેરિ શુંચિ,

વાજિત્ર-નાદિ બ્યોમ ગાજિ, જુઠ જન સહુ રંગ. ૧૪ ”૧

સુંદ અને ઉપસુંદ બ્રહ્માનું વરદાન મેળવી આવ્યા ત્યારે કવિ એક સુંદર ધવળ પ્રયોજે છે; એ એક ઉત્તમ પદપ્રકાર છે:

“વધાવિ નગરની નારિ, આવી ઊભી મંદિરદ્વારિ,

ધરિધરિ ઉત્સવ બહુ થાય, માતા થાલ ભરીનિ નય;

ધવલ મંગલ ગાય. ૩

દૈત્ય બહુ ટાલે મ્હલિઆ, હરી હરીનિ વ્યલકલિઆ;

એણી પિરિ બોલિ છિ વાણી, પિહિલૂ પૃથ્વીનિ વશ આણી;

ચોધ હ્યોનિ વખાણી. ૪

સ્વર્ગ નિ પાતાલ, અરો પર્વત સૂધા ફાલ,

તક્ષનિ કો નહીં નિવારિ, ફરી વરો દિશ ચારિ;

કઠિણ કામ તક્ષારિ. ૫

એહવૂં કહિતાં સૈન્ય બહુ ચાલિ, તેનિ ભારિ ધરા પર્વત હાલિ,

પડધાયિ પૃથ્વીતલિ ક્ષૂજિ, રજિ રવિબિંબ નવિ સૂજિ;

પશુ નિ પક્ષિ અમૂજિ. ૬ ”

૧૩ કડીનું આ પદ નવો ઢાળ આપે છે. આમ કવિએ કવિતા અને ગ્રંથ એમ ઉભય રીતે કાવ્યને આકર્ષક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નાકરયુગમાં આખ્યાનપદ્ધતિનો જે વિકાસ સધાયો છે, તેની ઉત્તમ પ્રતીતિ આ કાવ્ય અવસ્થ કરાવે છે;

ભાષાની દૃષ્ટિએ કવિ હરિદાસનો સમય સં. ૧૬૪૪ હોવાને કારણે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાની ભાષા આપણે તેની પાસેથી મેળવવા માગિયે; અને તેના કાવ્યની હાથપ્રતો એ ભાષા સાંચવી આપે છે, તે ઉપર આવેલા નમૂનાઓથી જાણી શકાશે. અર્વાચીન ભૂમિકાનાં રૂપો તેમાં પ્રયોગવા લાગ્યાં હતાં; છતાં ૩ જ ભૂમિકાનાં શુદ્ધ રૂપો તરફ વલણ ધણું જોવામાં આવે છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. મહાભારત-પદ્યગ્રંથ-ગ્રંથ ૧લો (કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત-ફા. ગ્ર. સભાનું પ્રકાશન)

૨. ગૂ. વ. સો. ૬. હ. લિ. પુસ્તક સંગ્રહની હાથપ્રતો

૧ એનન, પૃ. ૨૨૧-૨૨

વાસણદાસ

[સં. ૧૬૪૮ પૂર્વે]

કૃષ્ણને લગતાં બે નાનાં કાવ્યો: ૧. હરિયુઆક્ષરા અને ૨. કૃષ્ણવૃંદાવન સંધારાસ, આ બે કાવ્યોના રચનાર વાસણના સંબંધમાં આ તેનાં બંને કાવ્યોમાંથી કશી માહિતી મળતી નથી. આમાંનું ૧લું કાવ્ય કવિએ યુઆક્ષરા=દોહરામાં રચ્યું છે, જેની ૧૦૩ કડી મળે છે, અને જેમાં કૃષ્ણની વસંતઋતુની ગેપાંગનાઓ સાથેની કીડા વર્ણવવામાં આવી છે; જેવી કે—

“વૃંદાવન રહીઆમણું” અનિ રૂડો માધવ માસ ।

રૂડા મેર કલા ધરે સ્વામી પૂરો આસ ।

રૂડી તે શોભા સૂંદરી અનિ રૂડાં તે પહેરં ચીર ।

એક એક કંઠિ બાહુ ધરે ચમુના કેરી તીર ॥૪૧॥”

કવિનું બીજું કાવ્ય ૨૬માં થી ૧૩૫ કડીનું પ્રાપ્ત થાય છે, જે આખું “શાદ્દલવિકીડિત” વૃત્તમાં છે. જૈનેતર કવિઓમાં પ્રભાસપાટણુ-વાળા કેશવદાસ પછી આ વાસણદાસ બીજો છે કે જેણે એ જ વૃત્ત પ્રયોગ કાવ્યરચના કરી છે. કાવ્યબંધમાં શૈથિલ્ય અનેકત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, જે ઉચ્ચારણની વિકૃતિને આજારી હશે કે કોઈ અન્ય કારણે હશે તેનો નિર્ણય આપવાનું એકદમ સાહસ કરી શકાતું નથી:

“બાલિ બોલ અપાર મંનિ આણિ ઉઠયા હરિ હર્ષશું ।

નાલા દેવ અપૂર્વ ચીર પહિરયાં બાવિ હરિ અંતશું ।

બેઠા બેઠુ મુરારિ માહિ ચમવા માંડી તે થાલી લલી ।

પ્રીશાં અંન અનેક પ્રેમ સરસાં ભાવે તે ચંદ્રાલ્લી ॥૨૬॥

તોલી હાથિ હરી રહા તિ અમથા આવો તહો તો રહો ।

ભાવે નહી લગાર તુય પાથે માંને તે ચંદ્રાલ્લી ।

માંચો બોલ ચંદ્રાલક્ષી તે બેઠી બેઠાં બેઠૂં પ્રેમ ધરી ।
 ભાવ્યાં અન્ન ચમ્યાં તે સર્વ રૂઝી ખીડી કપુરે ભરી ॥૨૭॥
 પીધાં અમૃત પાન માંન સરશાં ચાલા તે રમવા હરી ।
 લીલા અંગિ ગહ પડી તે લડસે શ્રીકૃષ્ણ બાંહે ધરી ।
 પોહોતા મંદિર માહે બિહૂ બાલાં લીલાં હસે હાયથાં ।
 છાંડ્યો એક પલંગ રૂલી રૂડો કોલી ભરી પાનશ ॥૨૮॥”^૧

કદાચ એમ કહી શકાય કે કવિએ માત્ર શાર્દૂલનો રાહ જ પસંદ કર્યો હશે, કેમકે ઉપર, જો કે એ-ઓને હ્રસ્વ ગણી તેનું તો સમાધાન કરી લઇએ, પરંતુ, “આણી,” “બાલાં” જેવા શબ્દો માપમાં આવી શકતા નથી; “રમવા” જેવા શબ્દને “રમ્વા” એમ ચલાવી લેવા પડે છે. કેશવદાસે પણ કવચિત્ આવી છૂટ લીધી છે.

આવી છૂટને ચલાવી લેવામાં આવતાં, આ કવિનું કાવ્ય અલંકાર-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ચઢે તેવું છે. કવિને રસશાસ્ત્રનો પરિચય છે, એ તેણે સંયોગ અને વિપ્રયોગ શૃંગારનાં ઉદાહરણો પોતાના કાવ્યમાં આપી બતાવ્યું છે; બેશક એ ઉચ્ચ પ્રતિનાં તો નથી જ; છતાં એ ક્ષેત્રમાં જેણે પૂર્તિ કરી છે, તેવા ગૂજરાતી કવિઓમાંનાથી ઉત્તમ તો છે જ; થોડા નમૂના બસ થશે:

“લીધો હાર અપાર હર્ષ પાંખી રાધા તે ગર્વી રહી ।
 બણ્યું રૂપ સ્વરૂપ અંગે માહારે, બીજી તે કેહતુ નહી ।
 તે બાળ હરિરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાને માને હુઈ અંગના ।
 લીધૂ રૂપ સ્વરૂપ નારિ કેરે તે હારવે મંગના ॥૧૦૩॥
 તે દીઠી શિવ સાથે રાધિક તણે આ કાણુ દીસે રહી ।
 મોડે અંગ અનંગ અતિ પુરે ગેગતિ ચાલે વહી ।
 રૂપે રૂપ સ્વરૂપ ચંદ્રવદની નાકે તે રૂલી ધરી ।
 વેણી વારિગ-નાગલક્ષ્મી ધણાં બત્રીસથી ઉડરી ॥૧૦૪॥
 જી દેષે ચંદ્રરાય એલ અસ્ત્રી તુ અંમ માને નહી ।
 મોટા વહ દયાલ થેહ રાય એ સોકિ ચાલી સહી ।

જુ નાવિ અમ સોકિ એહ અચી તુ નીત પુન કંરે ।
 ઘાઢી સૂર્ય પ્રણામ ઇશ માનુ જુ સોકિ એહને હરે ॥૧૦૫॥
 તે તાં રામ મુકુંદ મનિ જાણં રાધા તે ઝાંધી થઇ ।
 મુકુંદ માન અપાર દેહ કેરે આલ્યા તે વેણે લઇ ।
 ત્યાંહાં પેલ્યા બહુ પેલ મનિ ગમતા વાડી ભલીમા જૈ ॥૧૧॥

કવિ પ્રસંગ બહલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને કેટલેક અંશે સફળ પણ થાય છે.

આ કવિ નિશ્ચિત સ્વરૂપે ક્યારે થયો છે, તે કહી શકાતું નથી. એના કાવ્યની હાથપ્રત સાં. ૧૬૪૮ જેટલી જૂની મળતી હોવાથી એથી આ તરફ તો એ થયો જ નથી. અક્ષરમેળ વૃત્તના પ્રયોગને ખ્યાલમાં લઈએ તો “મોટો”, “દ્વિષે”, “મૂકું” વગેરે પ્રયોગો તેને સાં. ૧૬૦૦ આસપાસમાં મૂકે છે, જે વખતે અષ્ટ, અઉ, અઉં વગેરેનાં ઉચ્ચારણો એ-ઓ-ઉં સ્વરૂપમાં આવી ચૂક્યા હતાં, છતાં હજી ધ-ઉ-ઉં એમ સાથિ જેવા પ્રયોગો પણ લેખનમાં થતા હતા.

૧૭ કડીનું એક ધોળ “સુભદ્રાની કંકોતરી” મળે છે,^૨ એ કદાચ આ જ કવિની કૃતિ હોવા સંભવ છે; જોકે નિશ્ચિત સ્વરૂપે કાંઈ કહી શકાય નહિ.

“સગાળશા આખ્યાન”નો રચયિતા એક “વાસુ” થઈ ગયો છે. તે પણ લગભગ “વાસણદાસ”ના જ સમયનો કે જરા પૂર્વે થયેલો છે, એ આનાથી જુદો છે. નાકરે એ વાસુના શબ્દો પોતાના સગાળશા આખ્યાનમાં કવચિત ઉદ્ધૃત કર્યા છે.^૩ આમ તે વાસુ તો સાં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં થયેલો છે જ.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૩૮ એફ

૧ એજન,

૨ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૪૨ ઇ

૩ સગાળશા આખ્યાન, પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૫ અને ૭૪-૭૫

વળિયો

[વિ. ૧૬૪૮ પૂર્વે હયાત]

અ] ખ્યાનપદ્ધતિનાં હજી જાણે કે ધાવણુ ધાવતો હોય તેવો એક વળિયો કરીને કવિ એનાં ટૂંકાં ટૂંકાં કડવાંવાળાં સીતાવેલ^૧ અને = રણજંગ,^૨ તેમ જ યુગ્માક્ષરા-દોહરા-પદ્ધતિના પર કડીના સીતાસંદેશ^૩ નામક કાવ્યથી આ પૂર્વે જાણીતો થયેલો છે. પાંચ કડવાની સીતાવેલ સિવાયનાં બંને કાવ્યો છપાઈ ગયાં છે. કવિએ આ ત્રણે કાવ્યોમાં પોતા વિશે કશી માહિતી આપી નથી. ત્રણેને અંતે માત્ર પોતાનું નામ મળે છે.

(૧) સીતાવેલ (૫ મા કડવાને અંતે)

“સીતાવેલ્ય બ્રહ્માયે વષાણી ધનુષ ચઢાવું સારંગપ્રાણી ।

સમ-સીતાવેલ્ય જોડી દાસ કહે વણ્યો કર જોડી ॥”

(૨) રણજંગ (૧૭ મા કડવાને અંતે)

“વેદ પૂરાણ સામ્ર એમ જોલે રામ હતારે પાર ।

વણ્યો કહે ગાય સુણે તે પાંચે પદારથ ચાર ॥”

(૩) સીતાસંદેશ

“ખદ્વખંધ બાવન તણે, એ રચ્યો ગુણનાથ ।

કવિ કહે વણ્યો રામચંદ્ર, મેં જાણ્યો જોડી હાથ ॥”

જૂની હાથપ્રતોમાં “વણ્ય” એવું મધ્ય ગૂજ.ની ૩ જી

૧ આ કાવ્યની હાથપ્રતો, ગૂ. વ. સો. અને ફા. ગૂ. સલાના સંગ્રહોમાં છે. જુઓ ગૂજ. હાથ. સંકલિત યાદી, પૃ. ૧૮૭-૮૮

૨ શ્રી મં. ૨. મજમૂદારે પ્રેમાનંદના “રણચક્ષુ”ના પરિશિષ્ટમાં આ કાવ્ય છાપેલ છે. પૃ. ૧૩૬-૧૫૩

૩ બૃ. કા. દો. ભાગ ૪થો, પૃ. ૭૫૦-૫૮માં છપાયેલ છે. ઉપરાંત મી. જી. વિ. રાવળે પ્રા. કા. વિનોદ, ભાગ ૧લામાં પણ છપાવેલ છે.

ભૂમિકાનું નામ મળે છે;^૧ સં. નામ વિવિધ હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે. એ કોઈ પણ સ્ત્રીનું નામ છે, એવી સંકલ્પ લાવવાની જરૂર નથી.

સીતાવેલ એ પાંચ કડવાનું નાનું કાવ્ય છે; એમાં સીતાજીના સ્વયંવરનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. નાનું પણ આ કાવ્ય ભાત પાડે તેવું છે. કવિ સીતાનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

“ત્રંબક ત્રોરે બાંધીયું બડ મલા ભુપાલ ।

સતી સીતા જુગદ્દીશ્વરી તેને વરવાલો સહજાર ।

રાણગાર સતી શીર માણે તેને વલતી વીધાતા ન જાણે ।

ભરત જોત ગોઠણે લાગે જાણું સેન્ય રચી શેષનાગી ॥

કાને લંબીત કુંડલ લલ્લીયાં જાણું કામધેન્ય સાંકલીયાં ।

નાગરવેલ્ય ડાડમકલી લાગી..... ॥

મુખ જોલે જે પંક્ત કોર ગીરીવર જાયો ધનધોર ।

સતી કુંકુમવરણી રે દેહ ચતુરાદ લખી ચીત્રલેહ ॥

કર કુંભસ્થલ સમાન પેટ નાલપટા પરમાણુ ॥

અખલા આભૂષણ અંગે કટી કેસરી સીંહની લંકે ।

નીજ માન્યની જાણીયે રંભા જંધા જાણે કેલ કેરા સ્થંભા ।

ગજગતી તે રાઘવઘણી તેની પાંહની તે કુંકુમવરણી ॥

પાયસ્થલ અંબુજ જાતી જાણે પ્રગટ થયો પ્રભાતી ।

પાયે નેપુર રણગણ વાગે પાંજીમાં બડ ગાળે ॥ કડવું ॥ ૨ ॥

સતી સીતાયે રૂપ અલેખીયું વીનતા કરો વખાણ ।

સીતાવેલ મુચંડા છે જાણે તરવર સારંગપાવુજી ॥

કુંકુમ કસ્તૂરી ને કેવડો અગર કપુર અખીલ ।

કંકણ ચુડી મુદ્રીકા સતી પેહાં ચરણા ચીરજી ॥

૧ શ્રી અંબાલાલ જી, જાનીની નં. ૭૦ કા (સં. ૧૭૩૩માં નકલ થયેલી સીતાવેલની પ્રતમાં આ નામ જોવામાં આવ્યું છે, જેમાં કાવ્યની ભાષા મધ્ય યુગની ૪થી ભૂમિકામાં સચવાઈ રહી છે. પણ સં. ૧૭૧૪ની ફા. યુ. સ. ૬. પુ. નં. ૬૪ ગમાં ભાષા અર્વાચીન બની ગઈ છે; અને પ્રતો જોવામાં આવેલી છે.

પાથે કુધરી ધંમધમે ગુણીઅલ મંગલ માય ।

નર સધલા નમતા હવા બહે દીકા વધકુંડરાયેછ ॥

સતી મંડપ માંલ રે આખ્યાં મોટાં મુનીવરે મોતીરે વધાયાં ।

નારીકુંજર ચરણે ચંપાઅ છત્રપતી મોહા સભા માંહ ॥”૧

નરસિંહ મહેતાએ પ્રયોજેલો “નારીકુંજર” શબ્દ લક્ષ્યનાં લેવો. એ જતની ચૂંદડી યા તો ઘડ્યોળું સીતાએ પહેર્યું હતું.

આ નાનું છતાં આકર્ષક કાવ્ય છે. રણુજંગ તો ૧૭ કડવાંનું ઠીકઠીક કાવ્ય છે, જેમાં ૧૦, ૧૩, ૧૪ સિવાયનાં કડવાંઓ સીતાવેલ જેમ નાનાં માપનાં છે. રણુજંગ વીરરસનું એક ખંડકાવ્ય છે. પ્રેમાનંદના રણુયજ્ઞમાંના કેઢલાક ઢાળ આને મળતા છે; સંભવતઃ પ્રેમાનંદે એને લક્ષ્યમાં લીધા હોય. રણુને યજ્ઞનું પ્રેમાનંદે જે રૂપક આપ્યું છે, તે પણ પ્રેમાનંદની સ્વતંત્ર કલ્પના નથી; તેનાં મૂળ આમાં મળે છે, ૨ જે કે પ્રેમાનંદે આપેલું યુદ્ધનું વિસ્તૃત વર્ણન અહીં કવિ એક ૧૬ મા કડવામાં જ પતાવી દે છે. મોટે ભાગે યુદ્ધકાંડને બદલે પ્રાથમિક જ વસ્તુ વર્ણિયાએ વિસ્તારી છે; તેથી રણુજંગના અનુસંધાનમાં પ્રેમાનંદનો રણુયજ્ઞ વાંચતાં, રણુજંગમાં ખીજ તો રણુયજ્ઞમાં ફાલેલું વૃક્ષ જેવા મળે છે. રણુજંગમાં આપણને પૂરતો ઉશ્કેરાટ મળે છે; શબ્દની કડકાઈ પણ જેવા જેવી છે: અંગદના શબ્દ જુઓ:

“ધીજટા ધીજટા ફટફટ રે ફેકટા જોખડા થોખડા

હાં રે તું સીતાને ચોરી લાગ્યો.

૨

રામ લક્ષ્મણ રૂઠયા મારશે તુજ કાઢશે ખાલ તું ખાસ તોરી

૩

રાવણુ આવડા શું દીસે દરા મસ્તક દડદડવાડાં,

ખાણુ ચોગાન રમસે કોપે ચઢ્યો, મહારાજ દોટ દેશે,

ધારી બાબરે જેર વાસે.

૪

એક બલી સકટ, બીજી કક્ષાપટ, ત્રીજી લંપટ

જેણે સીત ચોરી.

૫

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૯૪ નં (કડવાં ૨-૩ માંથી)

૨ જુઓ નીચે કડવાં ૯માંની ૬ કડી.

આવડા રાવણા શુંએ દીસે બાપડા, રાવણાની મા શું જ્ઞાન હુંતી ? ૬
અંગદ ઉચરે મર્મ રાવણ મરે, કપિ કોઠયા;
રાય કહે સાંભળે નગર આપું.
ભરડક બિહુક (શું) અંક રાખી રહ્યો
રંક તું લંક માંહાં કોહોણે વાસ્યો ?

સીતા સરખી સ્ત્રીને કાં રે લાગ્યો ? ૭' ૧

(મૂલણાના ઢાળમાં લીધેલી ચિત્રતા ધ્યાન ખેંચે છે.)

કવિ રામચંદ્રની વીર યોદ્ધા તરીકેની સળવટ વર્ણવે છે:

“આકાશથી ચારુ ઉતરયું, ઇંદ્ર મોકલ્યું વિમાન;
મનપવન ઘોડા ભેતરી, એક શ્વેત ને બીજો રથામ. ૧
સૂત્રધારી વિશ્વકર્મા, જડાયા રથની ભેડ;
નીલુઆ મણી લસણીઆ, પદ્મરાગની કોડ. ૨
કર ધરચો નેજો મીમચો, ને લસે લોઢાં લીસ;
રધુનાથ પામ જ પરકતાં ત્રેહુકયા તલાવા ધરા. ૩
રધુવીર વીરાસન વાજ્યું કળા સોયે સાથ;
બહુ છત્ર માથે ઝળહળે ને ધ્વજ સહીત પતાક. ૪

(કડવું ૬:) બ્રહ્મા પેહિયું બેસવું દસે કસણે હીર:

તરકસ બાંધ્યું શોભતું ને ઠવો ગુણ જંગીર. ૧
મોજડી લાલ સુરંમ પહેરી, તેને જડયો જરદ જગાવ;
કટિલંક ઉપર કટારી, તેને જડયો કોડ જડાવ. ૨
કટિ ધર્મા ભાયા ને પૂંખ ઝળકે, બેઠા શ્રીરધુરાય;
ટોપ આગળ ઝૂમ ઝૂમે, ભાંજે વીજ આપાડ સોય. ૩
તાકવી ભણે ત્રિકૂટ ઉપર પૂજ્યા પોખ્યા તીર;
વીરહાક વાળે વજ્રટે તે સોસરાં સરીર. ૪
સંમજ નવાણુ તરલ ને વહન રાત્ર, દેહ ધખીયા ધોમ;
રાવણને ઘેર કોપ્યો રાધવ કરે અસુગં દોમ. ૫

સારંગ સરજો અસુર આહુત, શોષિત તે સોમપાન;
ઠબકે ઠીકે થયા પોતે તાં જનમન. ૬:”^૧

આમાં પ્રેમાનંદની “રણયજ્ઞ”ની કલ્પનાનું બીજા છેલ્લી કડીમાં લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે, અને તેથી એમ માનવા કારણ મળે છે કે પ્રેમાનંદની આંખ સામે વળિયાનો રણજંગ ભીભો છે. આ તરફ શ્રી. મં. ૨. મજમૂદારનું ધ્યાન ખેંચાયું છે જ: પાદટીપમાં “અહીં રણનું યજ્ઞ તરીકેનું ૩૫૬ કવિએ કલ્પ્યું છે” એવી નોંધ કરી છે; ^૨ એથક પ્રસ્તાવનામાં એ વિશે સૂચન કરવું રહી ગયું જણાય છે. ^૩ તેમણે ત્યાં “પ્રેમાનંદને કોઈ પણ રીતે ઉપકારક થયું હોય એવું એમાં બહુ જ થોડું છે,” એમ મત આપ્યો છે; પણ “બહુ જ થોડું” પણ મળતું છે, તે થોડી મહત્ત્વની વાત નથી. “રણયજ્ઞ”નું ૩૫૬ એ પ્રેમાનંદની જ માત્ર કલ્પના નથી; પણ તે વિજયા જેટલી જૂની છે; એટલે પ્રેમાનંદને તેટલા પૂરતું ઋણ પણ અવશ્ય વિજયાનું છે જ. અને ઢાળોનું સામ્ય તો શ્રી. મજમૂદાર પણ સ્વીકારે છે; જેમકે—

“રામજી વાંકો ને આપણ પાધરાંરે સાથે લક્ષ્મણવીર, સુણ હો રાણા રે,” અહીં રણયજ્ઞ કડવું ૮મું સરખાવવા જેવું છે. આ કડવામાંના શ્લોકો ‘વાંકો તે વાંકો સુગ્રીવ રાજ્યો રે, વાંકી રઘુનાથજીની મૂછે’ અને ‘વાંકે સાયર બાધી પાળ’-પ્રેમાનંદમાં બીજા અર્થમાં વપરાયલા મળી આવે છે. અગીઆરમાં કડવામાં મંદોદરી રાવણને કહે છે ‘હઠ છાંડો આણીવાર હઠીલારાણા રે’-તહેવા જ, ધ્રુવપદવાળું રણયજ્ઞનું ‘કહે મંદોદરી માગીને માન, હોં રે હઠીલા રાણા’વાળું કડવું ખાસ સરખાવવા જેવું છે. રાવણ મંદોદરીને જે જવાબ આપે છે ‘કયમ નમું હું નરવાનરને (રણયજ્ઞ-કડવું ૯)’ અને જેમ પોનાનો વૈભવ ગણાવી ગય છે તહેવી જ રીતનો જવાબ ૧૧મા કડવામાં રાવણ કને વળ્યો અપાવે છે. છતાં

૧ એજન, પૃ. ૧૪૩ (કડવું ૮-૯).

૨ એજન, પૃ. ૧૪૩

૩ એજન, પ્રસ્તા. પૃ. ૪૫-૪૭

મંદોદરી કંથને વિનવે છે કે મ્હને દુઃસ્વપ્ન આવ્યું છે અને અપશુકન થાય છે—‘આજ દહડો ધુંધળો, સુંણ પીયુડા મોરી વાત’—એ લીટીમાંના શબ્દ રણયજ્ઞ કડવું ૮-૫ માં મળી આવે છે.”^૧

આટલું સામ્ય પણ કાંઈ ઓછું મહત્ત્વ નથી દર્શાવતું. પ્રેમાનંદને નરસિંહ, વિષ્ણુદાસ વગેરેનું ઉપજીવ્યત્વ સિદ્ધ જ છે, તો વળિયાનું પણ સંભવી શકે છે; અને છે જ તે સ્પષ્ટ છે.

અહીં વિજયાનું યુદ્ધવર્ણન નમૂના તરીકે જોઈએ:

“ત્રિકૃટાયજ તાલ, મજ્યા કપિસલ, ઉગતે સુર સુ સોદ્ધીયા;
રામનો રણજંગ, ભાંણી અણ્ણજંગ, ઇંદ્ર જેસી વિમાન જેવા ચઢીયા. ૧
કરેડે કપિ દંત, ગાળે ગિરિશૃંગ, ત્રુટે શિરખંધ ઢળે ઢળીયા;
દેઈ તે દડાક, વાળે વીરહાક, પડે શેષ ઢાક શીસે ઢળીયા. ૨
ખળહળે લોહી ખાલ, જયંતા ખંધાલ, ધાકંતા તો ખાર, સો ઢગ વળીયા;
કીધો રિપુ હોમ, દેઈ ખંધ ધોમ, ઉડ્યા અંગ રોમ, ઉભા વળીયા. ૩
ખડેડે ભંખુવંત, હાકે હનુમંત, ઇંદ્રજીત ને હનુમાન આયડીયા;
હનુ કરે હોહાર, મહાના ઝુંબર, તાંહાં કુંભકર્ણ ને લક્ષ્મણ આયડીયા. ૪
ભાજંતે ગામ, રોજ્યા એક ઠામ, ત્યાંહાં રાવણ રાંમ ધાયે મળીયા;

x

x

x

કળે દશ કંધ, તાણે ગુણ ખંધ, ભાંણે અધઅંદ્ર રાહુ મળીયા. ૬
રાવણનાં વાઢયાં દશ વૈષ્ણ, ભાંણે શૃંગગેર, માયાં નાલકેર પૂન ચઢીયાં;
રધુનાયજનો રણજંગ, ભાંણી ઇંદ્ર, જેસી વિમાન જેવા ચઢીયા. ૭
છેદી વીશ અંગ, કીધૂ દેહભંગ, લસીને ચોરગ, શુ લડયડીયા;
રહો રૂઢે રાંમ, પાંગ્યો નિજઠામ, જેસીને વિમાન વૈકુંઠ ગયા. ૮
ત્રુટે કડીઆલ, કૂટે અણીઆલ, વાળે વીર બાણ, આરાં પરીયા;
હોખવ પુઠાર ખાળે હથીઆર તે જાયે ઘટસુ સોંસરીયા. ૯
ખાર્યા સર્વ મીર, કોખો રધુવીર, સ્મહો શૂરવીર, સોસે ઢલીયા;
કોખો કપિ કાળ, કાહી અંતરાળ, ગળે ધાલી માળ, કેસુ કુલીયાં. ૧૦

દોળ ઢમકતે દદાંમા ઢમકતે, ધંટા વાગે નાદશું ધમધમીયા;
નિપન્યો રણુજંગ ગંગાનો તરંગ, માંહે નવરંગ, કયા લખીયા. ૧૧

x

x

x

જયો રણુયાગ, કીધો ચાર ભાગ, આપ્યો મહાત્યાગ, લંકા દરીયા;
વણ્યા મુખવાંણ, ગાયું ગુણનાંણ, સતી ભગવાંનણ લેધ વળીયા. ૧૩”૧

વળિયાની કલમ ઉપરનો કાળૂ આમાં આપણને જણાયું છે,
સાથે તે રણુજંગ ને રણુયાગનું રૂપક આપી કાવ્યને આકર્ષક બનાવવા
સાવચેત છે, તે પણ સમજાય છે.

વળિયાનું ત્રીજું કાવ્ય “સીતાસંદેશ” પર કડીનું (એટલે કે ૧૦૪
દોહરાનું) શોકકાવ્ય છે (જેમાં પર મી કડી તૂટે છે.). એમાં અશોક
વાટિકામાંથી સીતા હનુમાનને શ્રીરામચંદ્રજી પાસે લઇ જવાનો સંદેશો
કહે છે. એ સંદેશો શ્રીરામચંદ્રજી પાસે પહોંચતાં તેઓ સૈન્ય લઇ
આવવા તૈયાર થાય છે. આને આપણે રણુજંગના ઉપોદ્ધાત તરીકે
મૂકી શકીએ. બંધની દૃષ્ટિએ આ ધ્યાન ખેંચે છે; જેમકે,

“સાગરતનયા સરસ્વતી, ગવરીનંદન ગણેશ;

સીતાસંદેશો ગાઈશું, મુને આપણે ઉપદેશ;

હનુમંત હાથે મુદ્રિકા, મોકલી જગદાધાર;

અચાક મહાજળ ઊતર્યો, કપિ પહોંત્યો પેલી પાર; રામજી

મુંદરી સંદેશો મોકલે, જળ ઉપર પાળ બંધાય, રામજી

તારું સબળ સૈન્ય લઇ, આવ રૂડા રામજી—ધ્રુપદ.”૨

આમાં પ્રત્યેક એ દોહરા પછી છેલ્લી એ લીટી-ધ્રુવપદની કડી
બતાવ્યા પ્રમાણે ગવાય છે. આ બંધ નવો જ છે.

બંધની દૃષ્ટિએ આમ વળિયો અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે. સીતાવેલ
અને રણુજંગનાં ઉપર આપેલાં અવતરણોથી તે સ્પષ્ટ થાય છે, જેમાં
બૂલણાનો બંધ અને મોતીદામનો કે સવૈયાનો ઢાળ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧ એજન, પૃ. ૧૫૧-૫૨

૨ બૃ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પૃ. ૭૫૦

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તેનાં કાવ્યોની જૂની હાથપ્રતોમાં મધ્ય. ગૂજની ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાની ભાષા સમવાયેલી મળે છે; પણ જેનાથી ધ્યાન ખેંચાય છે તે તો રણજંગમાં તેણે જૂની વ્રજભાષાનું મિશ્રણ આપ્યું છે, તે છે; જેવું કે—

“રામ સારંગનો ગુણ સજ કરી, યોંખીયા તાજ તીરઃ
છત્ર લાજને ભોમ પાડ્યું, જયો જયો રઘુવીર-૧
આયો લશ્કર પૂર સાયર-તીર કતરે રિ;
તખહી સાયર-પૂર અગાધ, સહી ભૂખે મરે રિ-૩
તખ એક આંખલીકો વૃક્ષ, ત્યાંહાંથી આંખલો ડરો રિ,
વાંનર સખહી ધામ, આખલા પાછલ ફરો રિ. ૪”^૧

એવું જ ૪ યં કડવું પણ:

“તીન દિન બયો ઉપવાસ, રામજ કાહા કરે રે;
રામજ પૂર્યો શોષત ખાંણ, સાયર તખ ડરે રે-૧
સાગર લે બ્રાહ્મણકો રૂપ, આઠ પાયે પર્યો રે;
તખ રાંમજ કેહિ એક ખાત, બટજ ખચન સુણો રે.-૨
‘તુમ લીયો બ્રાહ્મણકો રૂપ, બટજ કાહ પઢો રે?’
‘પ્રણુ તુમકુ હે સખ ગ્યાન, તુમસે કાહ કહું રે.-૩

x

x

x

સીતા હરી ગયો રાવણુ રામ, મેરો કહ્ન ન ચલે રે.-૪
તુઠ્ઠારે સુગ્રીવ હનુમંત સાય, એસી વિધ કરે રે;
પાપાણે ખાધો પાન, સેન્યાઓ કતરે રે’-૫
જખ ખાંધી સાયર પાન સેન્યાઓ કતરી રે;
તખ આયો લંકા હેઠ, રાવણુ કહ્ન ન ડરે રે.-૬”^૨

ભાલણ, લક્ષ્મીદાસ વગેરેએ વ્રજભાષામાં પઢો લખ્યાં છે, તે પ્રકાર આ છે. ગૂજરાતમાં વ્રજભાષા તરફ એ સમયમાં આદર હોવાનું આથી સમજાય છે.

૧ રણજંગ, પરિશિષ્ટ, પૃ. ૧૩૯-૪૦ (કડવું ૨જી)

૨ એજન, પૃ. ૧૪૦-૪૧

વંનિયાદી કવિતામાં અરબી ફારસી શબ્દો પણ પ્રચોળાયેલા
અને છે, ઉપર “અકતર”, “પુકાર”, વગેરે શબ્દો આવી ગયા જ છે.
આમ વંનિયો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની નાની ઓ કૃતિથી પણ સારું
એવું ધ્યાન ખેંચે છે. એ કવિ ક્યારે અને ક્યાં ગયો અને જાતે
કેવો હતો, તે આમ છતાં આપણે જાણી શકતા નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. રણચંદ્ર-શ્રીમં. ૨. મજમૂદાર-સંપાદિત (૧૯૨૪)
૨. બી. કા. દો. ભાગ ૪થો (ગૂજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)
૩. ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૯૪ વ
૪. ફા. ગ. સભા. હ. લિ. પુ. ચાદી, ભાગ ૨જો (શ્રી. અં. બુ. જાની-
સંકલિત)

કાશીસુત શૈધળ

[સં. ૧૬૪૭-૪૮માં હયાત]

ખંભાતમાં જે વખતે વિષ્ણુદાસ મહાભારતનાં અને રામાયણનાં કાવ્યો વિસ્તારવાના કામમાં પડ્યો હતો, તે જ સમયે ત્યાં જ એક કાશીસુત શૈધળ નામનો કવિ જાતે બંધારો, પણ સભાપર્વ, વિરાટપર્વ, રુકિમણી-હરણ, હનુમાનચરિત્ર, અંબરિષકથા અને પ્રહલાદાખ્યાન ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલો હતો. તેનાં જે જે કાવ્યોમાં રચ્યાવર્ષ મળે છે, તે સાં. ૧૬૪૭ અને ૧૬૪૮ છે; જેવાં કે—

(૧) રુકિમણીહરણ:

“રુકિમણીહરણું પરીપૂરણ કીધું । ઉત્તમ પદ મીનાયે કીધું ॥૧૧॥
સંવત સોભસતાભા નંદ્ય । માગશર (માધ)સુદ પંચમી પરમાણ ॥૧૨॥
નક્ષત્ર ઉત્તરા ને સ્વીવાર । રુકિમણીહરણું કર્યો વીસ્તાર ॥૧૩॥
શ્રી સ્તંભપુર સાયર છે માંહિ કવીતા કુલ બંધારા માંહિ ॥૧૪॥
કાશીસુત કહે કાંઈ ન જાણું કણ્ણકીપાલ તે રદયામાં આણું ॥૧૫॥”

(૨) હનુમાનચરિત્ર:

“સંવત સોભ સહતાભા સોય ॥ માગશર (માધ) દ્વીતીય વદ હોયે ॥
નક્ષત્ર હસ્ત હતો સ્વીવાર ॥ તે માંહે કીધો વીસ્તાર ॥
પક્ષવટ કુલ બંધારા ચાર ॥ શમચંદ્રે કીધો આધાર ॥
તે મેં મંચ કીધો પદબંધ ॥ કાશીસુત શૈધળ મતીમંદ” ॥૨॥

(૩) વિરાટપર્વ

“સંવત ૧૧ શોભ અઠતાભા અંતે ઉતરાયણ આદિત્ય ત્રા
૧૨ સંકાંતે બીના પુરસેશ્વર ॥ અષાઢ માસ સુસંત ॥

૧ ફા. ચ. સભા હ. તામાવલી, જામ રબ, (પૃ. ૬)

૨ જોજન, પૃ. ૨૫

સુકલપદ પંચમી પ્રમાણે રવીવારનો દીન ॥
 મધ્યાંન માંહા આરંભ ॥ આનંદ હપન્થો મન ॥
 મીપૂર સ્તંભનપર સાગરતટ ॥ સર્વલોક પુન્નવંત ॥
 જનદાન તપ શીલપણે બહુ ભાવ ભળે ભગવંત ॥
 તે સ્વસ્થલ વસે છે કવીતા ॥ ફૂલ ખંધારા વર્ણ ॥
 ...ગણ વ્યાસ તણા મૂર્ધની કથા પાંન કર્યું સૂંઘ કર્ણ ॥
 દીન ભણી કણ્ણા ચીત આંણી ॥ કીપા કરી અવીનાસે ॥
 બૃધ્યમાને વીરાટ વર્ણવ્યો ॥ કાશીસુત ઐ કવીદાશે ॥”^૧

અંબિરથઆખ્યાન સાં. ૧૬૪૭ અને દ્રૌપદીવત્સાહરણ (સભા-
 પર્વનો એક ભાગ) સાં. ૧૬૪૮માં રચાયેલી છે.^૨ પ્રહ્લાદાખ્યાન
 અને સભાપર્વની રચનાસાલ નથી મળતી.

કવિના યુગમાં કેટલાએક સારા વ્યાસો ખંભાતમાં હતા. તેઓની
 પાસેથી કથા સાંભળી કેટલાક કવિઓએ કાવ્યરચના કરી હતી તે ખંભાતના
 તે તે કવિનાં ચરિત્ર જોવાથી માલૂમ પડશે. આ કાશીસુત શેષજી પણ
 તેવા જ કોઈ.....ગણ (નાગજી હોય કે પ્રાગજી; અક્ષર તૂટે છે
 તેથી શંકાસ્પદ) નામના વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી કાવ્યરચના કરતો
 હતો, તે વિરાટપર્વને અંતે આવેલા ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે.

એનું સભાપર્વ અત્યારે સંકીર્ણ મળે છે: તે એવું કે શરૂઆતમાં
 ૨૨ કડવાં શેષજીનાં જ છે, જ્યારે ૨૩માંથી ૩૨માં સુધીનાં નાકરનાં
 ઘૂસેલાં છે. આ ધુસાડવાનું કોઈ માણુભટ્ટને શું પ્રયોજન થયું હશે,
 તે અટકળી શકવાની મુશ્કેલી છે. એમ કદાચ હોય કે કવિએ દ્રૌપદી-
 વત્સાહરણ રચ્યું છે, તે સભાપર્વમાં જ અંતર્ગત, કોઈ નકલ કરનારાને
 નહિ મળ્યું હોય એટલે વત્સાહરણવાળા નાકરના વિરાટપર્વના આરંભમાં
 સભાપર્વનો આવતો ભાગ કડવાં ૩-૧૩ સુધીનો આમેજ કરી છેવટે
 “કાશીસુત કેહે” એવો સુધારો કરી નાખ્યો હોય. નાકરનું કાવ્ય
 સુપ્રસિદ્ધ છે, એટલે અને કાશીસુતનું દ્રૌપદીવત્સાહરણ જુદું મળે

૧ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. ન. ૬૫૫ જી

૨ જુઓ વડોદરા-પ્રા. વિ. સંગ્રહ ૨૪૬૦ અને ફા. ગ્ર. સ. હ. નં. ૩૨૭ ગ

છે, એટલે કાશીસુતને નાકરનું કાવ્ય ચોરવાની કોઈ આવશ્યકતા સંભવતી નથી. નાકર કરતાં કાશીસુતની કૃતિ વધારે સુંદર તેમ જ આલંકારિક હોવાથી એ કાશીસુતને નાકરનું કાવ્ય પોતાના કાવ્યમાં દાખલ કરવાની કોઈ જરૂર નથી સંભવતી. અથવા જેમ વિરાટપર્વ ૨૨ કડવાનું જ રમ્યું છે તેમ સભાપર્વ પણ ૨૨ કડવાનું જ રમ્યું હોય અને દ્રૌપદીવત્સાહરણનું સ્વતંત્ર કાવ્ય રમ્યું હોય; અને આમ હોતાં કોઈ માણુભટ્ટને કાશીસુતનું સભાપર્વ તેના દ્રૌપદીવત્સાહરણની ભાળ ન હોવાને કારણે, નાકરના વિરાટપર્વાતર્ગત સભાપર્વનાં ૩-૧૩ કડવાંથી ઉમેરવા મન થયું હોય અને તેણે ઉમેરી લીધાં હોય.

કવિ પોતાની કૃતિઓમાં પોતાનું નામ “કાશીસુત” જ આપે છે; પણ “હનુમાનચરિત્ર” જેતાં માલુમ પડે છે કે તેનું પોતાનું નામ “શેષજી” છે. આવી રીતે પિતાના નામથી કાવ્ય કરનાર બીજા પણ મળે છે. અર્ધરિષઆખ્યાનકાર “રામદાસસુત” જાણીતો છે.^૧ સુંદર મેવાડા જેવા “ધનદાસસુત” લખી પોતાનું નામ આપનારા પણ મળે છે.

કવિ જાતનો વસ્ત્ર વણનારો બંધારો છે. એણે ભાગવત, વિષ્ણુ-પુરાણ, હરિવંશ તેમ જ મહાભારત અને રામાયણની કથાઓ સારી રીતે સાંભળી જણાય છે. રુકિમણીહરણના આરંભમાં તેણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

“શ્રીભાગવત હરીવંશમાં એ કથા વીજ્ઞપુરાંજી ॥

કંઠી એક છિ વીસ્તાર, કંઠી સક્ષેપ સુધુ જાણ ॥૧૩॥

દશમ સ્કંધ કથા કામલ સાંભલી ચીત્ત લીધ ॥

કાંઈ એક લીધી હરીવંશની પ્રતીબંધ પૂરણ કીધ” ॥૧૪॥૨

રામાયણમાં આવતું હનુમાનના પરાક્રમનું વસ્તુ લખ કવિએ ૧ હું હનુમાનચરિત્ર ૧૮ કડવાંનું નાનું આખ્યાન રમ્યું છે. કવિનું આખ્યાન-પદ્ધતિનું આ કાવ્ય ચાલુ પરિપાટી પ્રમાણે નિરાડંબર કવિતા આપે છે, છતાં તેમાં જેમ છે. હનુમાન સૂધ લેવા ગયા પછી અશોકવાટિકા ભાંગતાં જે યુદ્ધ થાય છે, તે જોઈએ:

૧ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૬૯

૨ કા. ગ્ર. સ. હ. નામા. ભાગ રજો, પૃ. ૯

"કાપીયા લંકાને ધણી વાનરનુ બલ મુંહિ ।
 તેડાબે પછે વેધ કરી વાહનધણી. કાપીયા લંકાને ધણી. ૧
 એસી શહસ્ર માહામલ સંઘમે શયલા બલ,
 મોકલો વાડી રતુના સાલ. કાપીયા રાવણ રાયા.
 જાવો રે વાનરને હણે રખે મનમાં દયા ગણો,
 કટકે કટકો કરો પાપી તણો. કાપીયા ૦ ૨
 રાખરા આઠ્યા માહાવીકરાલ દરશણ દીશતા કાલ,
 તેહેને આગ્યના આપી વિસાલ. કાપીયા ૦ ૩
 ગજ રથ અંબર પટા કવચ તંબુરા ધટા,
 હલદી રાખરા રાંધની ધટા. કાપીયા ૦ ૪
 દારણુ દલ ચડી વેઠ કપીવરની લીધી કેડ,
 દશોદીશાથી ધાયા જોધા બહુ. કાપીયા ૦ ૫
 વાડીને તાંહાં વીટી જઈ નગ્ન આયુધ ગ્રહિ,
 વાંનર રાખરાની દ્રષ્ટ એક ચર્ધ. કાપીયા લંકાને ધણી. ૬

(નવું કંઠવું)

કપીવર વીટીયો વાડીયે વેગજી જેમ સસી રૂધો દ્વાદશ મેધજી ।
 હલ ફરી વલિયુ ઓધ અનંતજી વચમાં ધાલ્યો વીર હનુમંતજી ॥

ટક—હનુમંત લેધ વચે ધાલ્યો રોન થયુ સાવધાન ।
 રખે વાંનર જતો નાસી હણો જોધ સુખાણુ ॥૧॥
 સાંઘ ફરસી પરીધ તુમર બાણુ ચંક સુરંગ ।
 ચોહોગમાં મારે શહસ્ર ધારે, ઠાંકીયા પલવંગ ॥૨॥
 હનુમંત્યે વલી ફેરવી લેધ, પુછ મેહેલી શાટ ।
 જિતપતી દલમાં ગયો એક પરીધ લીધી. હાય ॥૩॥
 હનુમંત દેખી કુએર મનમાં રાખલ પામ્યો ખેદ ।
 બહુ બાણુ મેહેલાં કપેશ્વરનો કરવા છેદ ॥૪॥
 શહસ્ર મુકયાં એક સીર હોપર જીભવે બીજું જાણુ ।
 ત્રીજી લેધ મુખમાં મુકયુ અર્ધચંદ્ર પ્રમાંણુ ॥૫॥
 પલવંગનું તન સર્વ ભેદી મણુ મોહોટા વર્ણુ ।
 રૂધિરના પ્રવાહ આલ્યા જેમ શયલ જરે નીરધરણુ ॥૬॥

હનુમંત-ત્યાંથી જિહ્વાં એક-સદ્વા લીધી પ્રાણુ . ૧

પ્રધાનસુતને કરી ચુસણુ મોહકથો દશ ખાણુ ॥૧૩૧॥

આ કવિની શક્તિનો સારો પરિચય તેની સભાપર્વ અને વિરાટપર્વ
એ કૃતિઓમાં થાય છે. મયદાનવે રચેલી સભાનું વણુન જુઓ:

“માહિ મંદીર મોઢાં નીપાચાં અતિ હયા આવાસ .

મણી માણિક મુક્તાફલ ઝલકિ ચિત્રામણિ ચોહ પાસ ॥૨૮॥

ગોખ નલીયાં અતિ અનોપમ ભાણું નહિ તાં પાર .

રત્ન પ્રવાહ માણિક મુગતાફલ જડોયાં હરિ હાસ્ય ॥૨૯॥

હેમ તણા ત્યાંહાં ચોક કરાવ્યા જ્યાં ખેસે રાણારાય .

ત્યાંહાં વિવિધ પિરય ચીત્રામણિ લખીઆ અકલીત કલ્યા ન જ્ય ॥૩૦॥

ત્યાંહાં વાપી કૂપ સરોવર અનોપમ વાડી બહુ વિસ્તાર .

ચીત્રામણુ ત્યાંહાં એહવાં કીધાં નવી લહિ કો પાર ॥૩૧॥

સરોવર માહિ તે કમલ પ્રકાશે જમર-ગુંજારવ થાય .

ત્યાંહાં દાહુર મોર બપૈયા બોલિ તે દીઠિ દુઃખ જમી ॥૩૨॥

હંસ સારસ ચક્રવાક ચ્યોહોપાસ શબ્દ મધુરી વાસિ .

સભા તણી તાં રચના જોવાં જન્મ તણાં કૂખ નાહાસિ ॥૩૩॥

વાડીમાં ફલ નવાં બહુ પાકાં પખી કરે કલોલ .

મધુરા શબ્દ કાયલ બોલિ કરિ ચરે ચકોર ॥૩૪॥”

આ સભાપર્વના અંતભાગનો દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણનો પ્રસંગ પણ
કવિએ જુદો સારો આપ્યો છે. વિરાટપર્વ તો પ્રસંગથી પણ દીપતું છે:
જો કે પ્રસંગો બહુ ટુંકાણુથી પતાવવાનું કવિએ વલણ લીધું જણાય
છે. ભીમ-કીચકના યુદ્ધનો પ્રસંગ જોઈએ:

“કેશ ગ્રહીને મારી મૂષ પછે ફરી વલગે પાપીષ્ઠ .

બાથેબાથ થયા બેહું મલ જાણે જન વલગા મહાભલ .

કરે ઠીક શીર ગડદા ધાએ એણી પેર જૂથ અન્યોઅન્ય થાએ .

ચણુપ્રાહારે કપે મેદીની અતી સંગ્રામ કરે બલ ધણી .

એમ કરતાં બેહું થાકા શહી કરડે દાંત અન્યોઅન્ય રહી .

આગે વાલવયા સંગ્રીવ એમ અરીષ્ઠ કરે બેહું જીવ .

વલ્લભરાએ મન આંહી રીશ ઝાલ્યો કંઠ ન પાડી ચીશ ।
 રૂઢે માંહે લેઈ માર્યો ચર્ણુ પડ્યો જોધ્ય પામીને મર્ણુ ।
 અરોપરો રોલ્યો રણુ માંહે કૌતીક એક કનથ છે ત્યાંહે ।
 ચર્ણુ ચીશ પાપીના હાથ ધડમાંહાં ઠોકી ધાલ્યા શાય ।
 મારેગ વચ્ચે મેહેલ્યો તેણીવાર કછપનો કીધો આહાર ।

ઉપેર એહેવ નાંમૂજ કર્યું મે માર્યો મે માર્યો પરો ॥”૧

લાઘવનો આશ્રય કર્યો હોવાથી કવિતા કંકશ બનતી નથી, તે ગુણ કાશીસુતનાં કાવ્યોમાં જોવામાં આવ્યો છે.

તત્કાલીન પૌરાણિક કવિઓમાં કાશીસુત તેની કૃતિઓથી ઠીકઠીક દીપે છે. તેની ભાષા પ્રૌઢ્યુક્ત અને આલંકારિક છે. વર્ણુનો કરતી વેળાએ શબ્દપ્રવાહ સારી રીતે વહાવી શકે છે. સભાપર્વમાં આવતું સભાનું વર્ણન અને રાજસૂયયજ્ઞનું વર્ણન તેની ઉત્તમ કૃતિઓ છે; એ જ રીતે વિરાટપર્વમાં દ્રૌપદી, કીચકની પળવણી પછી ઊભી વાટે નાસે છે, તે પ્રસંગ પણ કરુણરસની ઠીકઠીક જમાવટ કરે છે.

આ કવિના સમયમાં ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૩ જ ભૂમિકા વટાવી ૪ થી ભૂમિકામાં આવી હતી. રુકિમણીદરણીની સાં. ૧૭૧૬ની પ્રતમાં તેમ સભાપર્વમાં પણ તેવી ભાષા સચવાઈ રહેલી છે, તે આ ઉપરના અવતરણમાં ‘છિ’ વગેરે પ્રયોગથી સમજાય છે. બીજાં કાવ્યોની જૂની પ્રતો નહિ મળતી હોવાથી ભાષા નવીન સ્વરૂપ પામી ચૂકી મળે છે.

કવિનું એક પણ કાવ્ય અઘાપિ પ્રસિદ્ધ થયું નથી; તેથી જ તેના વિષયમાં કશી માહિતી બહાર આવી નથી. ૧૭ મા શતકના કવિઓમાં એ નાકરની હરોળમાં અને કેટલેક રથજો નાકરથી આગળ વધે તેવો છે. માંડણ પછી આ બીજો અંધારો કવિ છે કે જેણે ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવા-તે પણ સારી કરી છે. આ કવિના જન્મ-મરણ વિષયમાં કશો પ્રકાશ પાડી શકતો નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. ની સૂચી

૨. ફા. ગૂ. સ. હ. નામાવલી, ભાગ ૨ જો

ઉદ્ધવદાસ

[સં. ૧૬૪૮ માં હયાત]

“વિષ્ણુસહસ્રનામ” ગૂજરાતીમાં મહાકવિ પ્રેમાનંદે ઉતારેલ છે, એનાથી પૂર્વે લગભગ ૧૦૦ વર્ષ ઉપર કોઈ ઉદ્ધવદાસે સં. ૧૬૪૮માં એક “વિષ્ણુસહસ્રનામ” પદ્યમાં રચ્યું છે.^૧ આ કાવ્યમાં તત્કાલીન ભાષા-સ્વરૂપ પણ સચવાઈ રહેલું છે. આ ઉદ્ધવદાસ કોણ હતો, અને ક્યાંનો હતો, એ વિશે કશી માહિતી મળી શકતી નથી. તેમ કાવ્ય પશ્ચ સામાન્ય ધાટીનું હોવાથી તે કોઈ વિશિષ્ટ ગુણવાળો કવિ હોય, તેમ જણાતું નથી.

પ્રેમાનંદ પૂર્વે પણ “વિષ્ણુસહસ્રનામ” નો અનુવાદ ગૂજરાતી પદ્યમાં થયેલો છે, તે રીતે આ પદ્યઅંકકાર જાણવા જેવો ખરો.

અરિતસામગ્રી:—

૧ ફા. ગ્ર. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૬૬

રામદાસસુત

[સં. ૧૬૪૯ માં હયાત]

રામદાસ-સુત નામે એક કવિનું સાં. ૧૬૪૯માં રચાયેલું અંબરિક-આખ્યાન તત્કાલીન પૌરાણિક સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડે તેવું છે. આ કાવ્યનો કર્તા “રામદાસસુત” છે, એવું કાવ્યને અંતે કરેલા ઉલ્લેખથી જાણવામાં માવે છે. ગૂ. વ. સો. ૬. ૬. લિ. પુ. સંગ્રહની યાદીમાં “રામદાસસુત મન્ય” નામ છપાયેલું છે; પણ “મન્ય” કવિનું નામ હોય તેમ લાગતું નથી, એ નીચે કવિએ આપેલા વાક્યસંદર્ભથી સમજાય છે; જેમકે—

“મહિમાય શ્રીગુરુપાય રજ્યી પૂર્ણ એ આક્ષાંન ॥

રામદાસસુત મન્ય આસ ઈમ હરિ કરિ ભક્તિપ્રદાંન ॥”^૧

(૧૫ મું કડવું—અંતે)

આમાં “રામદાસના પુત્રના ‘મનમાં’ એવી આશા છે,” એ વાક્યાર્થ છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી “મન્ય” વિશેષ નામ નથી. જેમ “કાશીસુત” નામ છે, તેવું જ આ “રામદાસસુત” નામ છે. કવિએ કયાંય પણ કાવ્યમાં પોતાનું નામ આપ્યું જણાતું નથી.

કવિએ આ કાવ્ય સાં. ૧૬૪૯માં રચ્યો એ નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે:

“સ્વસ્તિ સંવત ગણીત દશ રસી એક વીણ પંચાસ ॥

ઉદુરાજવાસર સ્વેત દશમી સુખદ શ્રાવણ માસ ॥ ૧૫ ॥”

“એક વીણ પંચાસ” એટલે ૪૯, અને “દશ-રસી” એ ૧૦+૬=૧૬ એટલે સં. ૧૬૪૯ છે.

૧ ગૂ. વ. સો. ૬. લિ. પુ. ન. ૬૯; આ નકલ સાં. ૧૬૬૮ માં એટલે કે રચ્યા પછી ૧૯ વર્ષે ઉતરાયેલી છે, અને સદ્ભાગ્યે મધ્ય. ગૂ. ની ૩ છ શ્લોકમાં ૪ થીની છાંટવાળી ભાષા સાચવી રાખે છે.

કવિએ, પોતે ક્યાંનો છે, એ વાત પણ નિર્દેશી છે; જેવી કે—

“શ્રીનર્મદાતટ શર્મદાયક ધર્મકેરુ ધામ ॥

અતિ અછ શ્રીભૃમકછ માહી મેં સુણ્યું સહ અભીરામ ॥ ૧૬ ॥

તે કહ્યું પ્રાકૃત પ્રગટ ભાષા પ્રીત્યું મેં જેહ ॥

પદ ખાટી કાટા કોટિ હુશિ અપરમીત સંદેહ ॥ ૧૬ ॥”

તેણે નર્મદાતટે ભૃગુકચ્છમાં ગુરુ પાસેથી સાંભળી આ કાવ્ય રચ્યું છે. એનો ગુરુ સારો વિદ્વાન જણાય છે, જેણે તેને શ્રીધર સ્વામી-એ કરેલી ભાગવતની ટીકા-અનુસારનો અર્થ સમજાવ્યો છે. કવિએ આ ખુલ્લા દિલે જણાવ્યું પણ છે:

“શ્રીભાગવતને નવમસ્કંધે પંચમે અધ્યાય ॥

શ્રીધરાચાર્ય-વિચારિત જલદુગ્ધ સિત ખગ ન્યાય ॥ ૧ ॥

તે અર્થ દ્વિજવર અર્થવી મમ કર્ણ કરયા પૂર ॥

પદ પાદ પ્રતિ પીયૂષરસ હરિભક્તિકરણ અદૂર ॥ ૧૧ ॥”

પરંતુ આ દ્વિજવર કાણ, એ સંબંધમાં તેણે કશો પણ ખુલાસો કર્યો નથી: તેમ પોતાના વિષયમાં તદ્દન મૌન સેવ્યું છે. દ્વિજવર તરફના માનથી એમ માની શકાય કે તે કવિ પોતે કદાચ દ્વિજ ન હોય.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જે કવિઓ થઈ ગયા છે, તેમાં પદ્મગત ઝડઝમકથી—પાતને અંતે લીધેલા અનુપ્રાસથી આ કવિ જુદો તરી આવે છે. એથી કરીને એની કવિતા પણ જોરસાવાળી અને કર્ણમનોહર લાગે છે. મંરકૃત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આવી ઝડઝમક એ અવરકાવ્ય છે, છતાં ચાલુ પૌરાણિક ધાટીનાં કાવ્યોમાં તો તેવું ભાગ્યે જ દેખાય છે, એ જોતાં કવિની મહેનત પ્રશસ્ય છે.

જેમ શબ્દોનું માધુર્ય તેણે પસંદ કર્યું છે, તેમ કથાનકને પણ મધુર અને પ્રસાદયુક્ત કરવામાં તેણે સાવધાની રાખી છે. તેણે ખાસ કરીને “હરિગીત”ના રાહની દેશીમાં આવો અંતર્યમક લીધેલ છે, એ વગેરે વસ્તુ આકર્ષક છે.

અંબરિષનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

“તે માહા વ્રીષ અંબરીષ અતી સૌભાગ્ય શોભાવંત ।
 સુદ્ય તાત સાતે દ્વીપમાં તેહની આંદ્ય માનિ જંતુ ॥ ૫ ॥
 મણીકનક રત્નભંડાર ગજરથ તુરી વીભવ અપાર ।
 જે પરમ કુલર્લભ પુરુષને સંસાર મધ્યં સાર ॥ ૬ ॥
 એ પદારથ પૂર્ણ પામી નબ્ધ ધરિ મન્ય અર્થ ।
 સ્વપનાઅવસ્થા તણી સંસ્થા કરી માનિ સર્વ ॥ ૭ ॥
 મન્ય જાંદ્ય એ નીર્વાણ્ય વૈભવ-રાસનેા છે નાશ ।
 સંસારથી અતીરકત ભક્ત ન પડિ માયા પારા ॥ ૮ ॥
 જ્યમ સરોવરમાં સરોરુહ તે સલીલસ્પરશ ન થાય ।
 સંસારવારિધિ મધ્ય ત્યમ અલગેા ચતુરવર રાય ॥ ૯ ॥
 જ્યમ નારથ કો વીણીચારચને ભર્તારથી પ્રીય જર ।
 ત્યમ રાજ્ય પાલિ રાજરખી પણ લક્ષ જગદાધાર ॥ ૧૦ ॥
 જ્યમ અંભપૂરીત કુંભ શીર અંભોજનયની દેય ।
 સર્વ સખી સરખી શશીમુખી ચાલંતી ગજગતી લેય ॥ ૧૧ ॥
 ત્યાહિ વદિ વીવીધી વીનોદ મહોદ મન રહિ ઘટ લાગ્ય ।
 ત્યમ રાજ્ય પાલિ રાજરખી મનમાં પરમ વૈરાગ્ય ॥ ૧૨ ॥
 શ્રીવાસુદેવ પુરાણ પુરુષોત્તમ તણી જે ભક્તી ।
 તે વીખી પામ્યો પરમ ભાવ સ્વભાવ અતી આસક્ત ॥ ૧૩ ॥
 ત્યાહિ સર્વ ઇદ્ર્ય ભક્તીયુક્ત સ્વયુક્તિ શક્તિ કીર્ત્ત ।
 સુદ્ય કહ્નું તે વિસ્તાર સાર વિચાર સંત પ્રસીદ્ધ ॥ ૧૪ ॥”

અંબરિષ પ્રભુનું પૂજન કેવી રીતે કરે છે, તે કવિ જણાવે છે:

“પ્રથમ પંચામૃતે મન્મર્જન કરાવું જગદીશ ।
 પછિ વજ્ર સુંદર સમર્પીને મુકુટ ધરીયો શીશ ॥ ૭ ॥
 કલ્પ્ય કુંડલ મેષલા-કટી ચરણનૂપુર સાર ।
 કરવલય કંકણ મુદ્રિકા હર શુભ્ર મુકતાહાર ॥૮॥
 બાવન ચંદન લીપ્ત અંગે અગર કેરો ધૂપ ।
 સુધરાગી પરાગી બહુ કુસુમ અર્પ્યાં ભૂમ ॥૯॥

એણી પરિ પૂળ કરી પૂજ્યા દ્વીજવીર ત્યાંહ ।

જેહુને અર્થ સિદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે થય જગત સધલા માંહ ॥૧૦૧॥”

દુર્વાસાનો કોપ બ્રહ્મા કરતાં રૌદ્ર રસની છાંટ જણાય છે, તે તેની ધૃષ્ટ શબ્દાવલીથી ઓર દીપે છે:

રાજ મેઘરાગ

“ઋષી કાંધ્યા રે કોપી લોપી સીમા ક્ષમા કરી ।

અંગ ધૂળ ને અમૃત સુઝિ વાત ન અનેરી ॥

એટલે—સૂચ્ય ન પડે ધૂળતાં અમૃતતાં મન માલ ।

કોધ પાપી વ્યાપીલ પરીતાપ અંતર બાલ ॥૧॥

મહા ભીમ બ્રીકુટી કુટિલ જેહવી સર્પિણી દ્રવ હોય ।

આરક્ત લોચન કૂર જાણિ અગ્નિજ્વાલા હોય ॥૨॥

નાસા તે શ્વાસોશ્વાસ ભાસિ એહવિ આકારિ ।

જ્યમ ધમણ ધમતાં ધૂમ વર્જિત વહિનકણુ વિસ્તાર ॥૩॥

દ્વિજરાજિ ઉત્કટ કટકટિ તે અવલ સુણીચિ ઇમ ।

વજ વજિ ધસંત મહારાખ્દ હોચિ જ્યમ ॥૪॥

અતિ વક્ર મુષ વિકરાલ કાલસમાન દીસિ રૂપ ।

જ્યમ સૃષ્ટિના સંહાર સમયે શોભિચિ ગિરિરૂપ ॥૫॥

હુપ્રાચિ ક્ષીતિદેવ વ્યાકુલ અને વ્યાપ્યો કોપ ।

તાહિ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ ન જોય જ્યમ કલ્પાત નિધિ મહી લોપ ॥૬॥

X

X

X

ત્યાહિ જટા નીલટ અછાટી ને પ્રગટ કૃત્યા ક્રીધ ।

તે કાલ અગ્નિ સમાન માનો રાક્ષ હસિત લીધ ॥૭॥

મુનિ કોધના અવબોધથી પ્રજ્વાલતિ અતી બ્રિજ્ય ।

પદ્ધાત ધર ધૂળવતી આવતી સન્મુષ રાય ॥૮॥”

આ પછી ચક્ર પાછળ પડતાં દુર્વાસાની જે દસા થઇ છે, તેનું

૧ એજન (કડવું ૫ મું)

૨ એજન (કડવું ૭મું)

૩ એજન, (કડવું ૬મું)

પણ કવિએ ઘણું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. ન્યારે પણ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે વર્ણન સચોટ અને આકર્ષક કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

બીજા કવિઓનાં અંબરિષ આખ્યાન મુખ્યત્વે કૃષ્ણદાસ, રામભક્ત અને વિષ્ણુદાસનાં મળે છે, તેના કરતાં આ કાવ્ય તેના કવિત્વયુક્ત ગુણોને લીધે જુદું તરી આવે છે. આ કવિના સમયમાં થયેલો કાશીસુત શેષજી એક બીજા એવો કવિ છે કે જે તેના સભાપર્વમાં એવા થોડા ગુણોને કારણે અલગ તરી આવે છે. એ સિવાયના વિષ્ણુદાસ-શિવદાસ વગેરે કવિઓ કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ ભાગ્યે જ સારાં કાવ્યો આપે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ કવિનો સમય મધ્ય. ગૂજ.ની ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાનો છે. ઉપર આવેલાં “હુશિ”, “પાંચમે”, “મે”, “વ્યાપીઉ” એ વગેરે ઉદાહરણો એની ખાત્રી આપી શકશે.

બીજા ઘણા કવિઓની જેમ આ નવા કવિના વિષયમાં ન્યાં નામ પણ મેળવવું મુશ્કેલ છે, ત્યાં તેના સંબંધમાં બીજી વિશેષ હકીકતો મેળવવી બની ક્યાંથી શકે ?

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૬૯ (અમદાવાદ)

કાહાન

[વિ. ના ૧૭મા શતકનો પૂર્વાર્ધ]

અમદાવાદના રાણીપ ગામમાં આવી વસેલા એક ઉમરેઠના કાહાન નામના કવિનાં એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મળે છે. એનું ૩૩ કડવાનું ઓખા-હરણ^૧ નાનું છતાં સુંદર કાવ્ય છે; અને પ્રેમાનંદના સમયની જ તેની હાથપ્રતો મળતી હોવાથી પ્રેમાનંદના ઓખાહરણની પૂર્વે રચાયેલું તે સંભવે છે, આ રીતે આ કવિ જૂનો છે. તેના ‘એકાદશી-માહાત્મ્ય’-માં એ પોતાના વિષયમાં નીચે મુજબ માહિતી આપે છે:

“ગામ અમરાવતિ સદા પૂર્વજ કાંમ ।

કાંમરાજ તણો તે નંદન પ્રગટ હીરો નામ ॥૬॥

રાજનગર સમીપ તે રાંણીપ કીધો વાસ ।

હીરામુત કહે કાહાંન શ્રીગોપાલ પૂરો આસ ॥૭ા”^૨

આ કાવ્ય નાનું છે અને તેમાં કવિ “વિળખુધર્મોત્તર પુરાણ”નો આધાર લઈ એકાદશીની કથાઓ વર્ણવે છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું તો તેનું “ઓખાહરણ” છે.

શરૂઆતમાં આ કાવ્યનાં માત્ર ૩૩ કડવાં હોય તેમ જણાય છે. પાછળથી નાકરના ઓખાહરણ સાથે સેળમેળ કરી ૭૮ કડવાં સુધી આ કાવ્યનું પૂર વધી ગયું છે. મૂળ કાવ્ય તો એણે વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદમાં રચ્યું છે, અને પ્રાયઃ દરેક કડવાને અંતે તેણે પોતાનું નામ આપ્યું છે. કવચિત્ તેણે પિતાનું નામ પણ સાથે આપ્યું છે; જેમકે—

૧ ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સં. ની ચાદી, નં. ૨૩૪, ૨૮૬, ૨૬૩ બ, ૩૭૫, ૩૮૪, ૪૮૭, બગેરે. આમાંના ઓખાહરણની પ્રત લીધેલાં છાપેલી મળે છે ખરી.

૨ ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સં. નં. ૩૨૮ બ (સં. ૧૭૪૮માં લખેલી પ્રત)

“સહુ કોને સંતોષ્યાં દેહ માંન રે ।

કહે છે તે હીરાનંદન કાંઈન રે ॥” [કડવું ૨૮૩]

જ્ઞાતિએ તે કેવો હતો તે જૂની પ્રતોમાં નથી, પણ પછીની પ્રતોમાં તે ઔદીચ્ય આહ્વાણ હોવાનું જણાય છે:

“કામરાજ દ્વિજનો સુત હીરો

ઔદીચ્ય જ્ઞાત પ્રકાશ” ॥^૧

એના પિતૃનિવાસ માટે એ “અમરાવતી” નામ આપે છે; તે “ઉમરેઠ” શક્ય છે. જનાર્દનનું “અમરાવતી” અને આ અનન્ય સંભવી શકે. અને કદાચ કવિ તેની જ જ્ઞાતિનો હોઈ શકે. તે વખતે ખેડાવાડ આહ્વાણો ઔદીચ્ય કહેવાતા હોય તો આ સંભવી શકે.

કાહાનનું આ “ઓખાહરણ” સ્વતંત્ર છે. બેશક રસની દૃષ્ટિએ એ જનાર્દનના “ઉષાહરણ”ને કે પ્રેમાનંદના “ઓખાહરણ”ને લગે તેમ નથી, છતાં નિકૃષ્ટ કોટીનું પણ નથી જ. નમૂના તરીકે ઉષાનું સ્વપ્ન જોઈએ:

રાગ કલ્યાણ

“સ્વપ્ન લાઈ છે ઉષાને તેણી વારણ, જાણે પાસેં બેઠો છે ભરતારણ ।
તેહના રૂપ તણી નહી પારણ, તેહનું કામલ અંગ સુકુમારણ ॥
અતિ સુંદર મનોહર પોતેણ, દૃષ્ટિ નિમેષ ન થાયે જોતેણ ।
માથે મુગટ જડિત્ર અતિ શોભેણ જોતાં જોતાં ત્રિભોવન લોભેણ ।
કાને જલહલ કુંડલ દીસેણ અંગે અંગ જોતાં મનકૂં હીસેણ ॥
નેત્ર વદનકમલ સુખકારીણ માલા મોતી નેં કુગકુગી સારીણ ।
બાજૂબંધ બૈરખા લલકૈણ કટિમેષલા ધૂધરી પાચ ખલકૈણ ॥
અંગ સુંદર પીતાંબર ધારયાણ નવશત બૂધણ સારયાણ ।
નખશીખ અતિ સુંદર રૂપણ જાણે સકલ ભુવનની ભૂપણ ॥
બેઠા ઇંદ્ર બ્રહ્મા મહાદેવણ રોલ રંગના થાયે છે તતપેવણ ।
થાય નાઠારંભ થેદથેદકારણ વાજે વાજિત્ર અનેક અપારણ ॥

બ્રહ્મા સમય સાથે કન્યાદાનજી કહે વરકન્યા સાવધાનજી ।
 વરત્યાં વરત્યાં તે મંગલ આરજી વરકન્યા પાયે કંસારજી ॥
 ત્યાંહાં તે થયો અતિ સુંદર વિહિવાહજી મન્ય વાધ્યો અતિ ઉછાહજી ।
 તેણે સમે ચિત્રલેખા જાગીજી નિદ્રા આવી હુતી તે ભાગીજી ॥
 ચિત્રલેખાયે જગાડી ઉપા બાધજી ત્યજિ નિદ્રા ને બીડી તે તૌ ધાધજી ।
 જાગી તો નવ દેષે અરતારજી ઉપા આકંદ કરે તે અપારજી ॥
 તે તે શાને મુહને જગાડીજી મુજને વિરહની પીડિ લગાડીજી ।
 બેહની તે શૂં કીધૂં એહ કાંમજી કચહાં ગયો માહારૌ આત્મારામજી ॥”૧

આ ઉપરથી કાહાનની કૃતિનો કાંધક ખ્યાલ આવશે. આ અસલ કાવ્ય હજી છપાયું નથી. આ જૂની કૃતિ છે, એ રીતે પણ ઉપયોગી છે. એમાં એણે કેટલાક સારા જૂના ઢાળ સાચવી રાખ્યા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ કવિની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. એમાં એ, ઐ, એવી જોડણી એ - ઐ (< અ + ઇ અને અ + ઉ) ને સ્થાને મળે છે. એમ તો નહિ હોય કે મૂળ નકલમાં અ + ઇ, અ + ઉ હશે ને તે ચાલુ રખાતાં એ, ઐ તરીકે લખાયા હોય ? તો તો કાહાનને લગભગ નાકરનો સમકાલીન ગણવો પડે; અથવા તેથી થે પૂર્વનો, કેમકે તે જોડણી મધ્ય. ગૂજ.ની ૨ જ ભૂમિકા સુધી વિકસે પ્રચારમાં હતી.

૨અશ્વમેધાખ્યાન, ગોવર્ધનરાસ, હિંગુલામંત્રચરિત્ર, હોલાહોલીનું આખ્યાન, આણાનું પદ, કુંડલિયા, કૃષ્ણજન્મવધાર્ષ, રાસનું ઘોળ એ કૃતિઓ કાહાન કે કાહાનદાસની છે, પણ તે આ જ કાહાનની છે તે નક્કી નથી થઈ શકતું, કેમકે આ કાહાનની કૃતિઓમાં તો તે પોતાને હીરામુત અવસ્થા કહે છે. મને લાગે છે, ઉપરની કૃતિઓના લેખક પણ એક નહિ, પણ જુદા જુદા લાગે છે, અને અશ્વમેધાખ્યાન તેમ જ હોલાહોલીનું આખ્યાન એ કૃતિઓનો કર્તા જુદો જ હોવાની સંભાવના

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. નં. ૭૫૬ (૬૩૬ ૧૪મું)

૨ ગૂજ. સો.ની હાથપ્રતોની સંકલિત ચાલી, પૃ. ૧૫-૧૬

છે, જ્યારે પદોનો લેખક મોડો થયેલો કાઈ લાગે છે. ગોવર્ધનરાસ અને કૃષ્ણજન્મવધાઇનાં પદો^૧ એ નરસિંહ મહેતાની પદ્ધતિની ચાતુરી અને છૂટક પદો જેવાં છે, જેમાં કયાંક “કા’નીયાયા સ્વામી”ની છાપ પણ છે. બંધની દૃષ્ટિએ આ કૃતિઓ ઉપયોગી છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. દિ. પુ. નં. ૩૩૮ અને ૭૭૬

ધનરાજ

[વિ. ૧૭મા શતકનો પૂર્વાર્ધ]

નૃસિંહ અને ભાલણની જેમ સ્વતંત્ર પદો રચનારા કવિઓ છેક વિક્રમના અઢારમા શતક સુધી થોડા મળે છે. એવાઓમાં એક ધનરાજ નામનો પદકાર વિ. સત્તરમા શતકના પૂર્વાર્ધ લગભગમાં થઈ ગયો છે. એના સમયની આ તરફનો અવધિ તેનાં પદોની મળેલી હાથપ્રતની^૧ શ્રેણી કહે છે. આ હાથપ્રત પડીમાત્રામાં લખાયેલી છે અને મધ્ય. ગૂજ.ની ૩ જી ભૂમિકાને સાચવી રાખે છે, જેમાં ૪ થીના અંશો કવચિત્ મળી આવે છે. એ જોતાં એ હાથપ્રત સાં. ૧૬૫૦ થી આ બાજુની સર્વથા નથી:

“સ્વામી એક વીનતી અવધારિ । તાહરે ખોલ રલિ સંસારિ ।

નિર્મલ કરી લિ આપણુ માહિ । એક કરી રહિ વૃં સુખમાંહિ । અગરહ

એકમનાં થે ગામ્ રાસ । તે છટિ ભવસકટ પાર ।

બ્રહ્મભદ્રેશ્વર દુર્ગલ્લ યેહ । પસા કરે સ્વાપી પરબ્રહ્મ તેહ । અહમ્

ધતિ શ્રીપદિત ધનરાજ-વિરચિતો અહનિશિરાસઃ સપાસ । ”

ધનરાજનાં કાવ્યોની હાથપ્રતમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનને લગતી કૃતિઓ છે; જેમકે ખાંડણાં (તૂ.), ગિર્યા ગણપતિ (રાસ), ચતુરવદનનુ રાસ, વેદપુરાણ, વાણી, ભમારુણી, ધોડલી, હેલિ, વીનતી, શોકભાવના, સાહેલડી, વૃદ્ધકારિક, લઘુકારિક, ખીડુ, ઉમાલકુ, હીડુલુ, હર્ષભાવના, પદ્મનાભસ્તોક, સારંગી, ખાંડણાં એ મથાળે લાંબાં મોટાં પદો છે; બધાં જ કોઈ દોહા-સોરઠાની રાહ તો કોઈ ચોપાઇની રાહમાં તો કોઈ ચોપાઈદાવરીમાં મળે છે. આ પદ્ધતિનાં જૈનેતર કવિઓનાં ભાગ્યે જ મળે છે. જૈન ધાર્મિક સ્તવનોની રસિક પદ્ધતિ ધનરાજે સ્વીકારી છે. એણે વિષયને સરલ

કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એને જ્ઞાની કવિ કહી શકાય તેમ છે, કેમકે સંસારની અસારતા, વેદાંતમત પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ, જીવસ્વરૂપ, જીવના ધર્મો, એ વગેરે પણ વિષયો કાવ્યમાં લીધા છે; વસ્તુસ્થિતિએ વૈરાગ્યપ્રધાન કવિતા તેને રુચે છે.

“વાણી” મથાળે એ જણાવે છે કે—

“પરબ્રહ્મ વાણી પરણીછ બ્રહ્માંડિ જયજયકાર ॥૧॥
ચ્યાર પાંચિ હવી નિરમલી ભાગ્ય મોહ સંસાર ॥૨॥
હોઆં લેષાં ચમ તણાં ઉડીયુ નરકવ્યાપાર ॥૩॥
અંધન છટાં જીવનાં સહુ મુગત્ અપાર ॥૪॥
મુગતા સ્થાવર જંગમ મુગતા મુરનર નાગ ॥૫॥
મુગતા તાપસ ઋષિ નવગ્રહ મુગતા મુનિવર ચાગ ॥૬॥
હરિહર બ્રહ્મા આનંદીયા ધરિધરિ હોહ ઉત્સાહ ॥૭॥
ભિલટ હોહ અતિ ધણુ ગાર્હધ વાણી અનાહ ॥૮॥
ધરિધરિ ગૂડીય ઉભલિ તલીયા તોરણુ બારિ રે ॥૯॥
બ્રહ્માંડ કૂલપગર ભરયા । છરિ તુ હરિષ ધરેયો” ॥૧૦॥

કવિનું આત્મજ્ઞાન રમત કરતું હોય તેમ તેની કવિતામાં ભિતરતું આવે છે. એમાં ગાંભીર્ય એમ છતાં વ્યાસ છે. કાંઈક અંશે નવી જ ભાત અજરારતી કવિતામાં આમ આ કવિ પાડતો જણાય છે.

કવિ પોતાને “પંડિત” કહે છે. તેની કૃતિઓમાં માત્ર ‘ચતુરવદન રાસ’ ને અંતે છાપ મળે છે; એટલે બીજા કાંઈની આપેલી “પંડિત” ઉપાધિ નથી જ:

“વૈષ્ણવ ભક્તિ મુક્તિ ફલ કાળિ
રાસ કીધુ પંડિત ધનરાજે ।
કાજ કરુ હરિ નામિ” ॥૫૪॥

એ જોતાં એ સંસ્કૃતસ લાગે છે, અને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ યથાશક્તિ આપવા લલચાયો છે, અને એમાં એ સરલતા લાવી પણ શક્યો છે; જુઓ:

“પરબ્રહ્મ અવિગત યેહ । તેહ પહિલુ પરમાતમા હેલિ ॥૧॥
 યેહના ત્રણિ અંશ શરજિ પાલિ સંહરિ હેલિ ॥૨॥
 બ્રહ્માદિક છિ જીવ । તેહ તણી ગાયર નથી હેલિ ॥૩॥
 નિશ્ચિ છિ અવિનાશ હાસિ છત્તં અછત્તં કરિ હેલિ ॥૪॥
 આદિ એકલ મલ્લ વ્યાપ માંડિ તેહ અતિ ધણા હેલિ ॥૫॥
 સનકાદિક મુનિ યોગ । તેહ તણી ગાયર નથી હેલિ ॥૬॥
 સેવિ સુરનર નાગ સહૃદ્ધ હારધ આલસિ રહ્યું હેલિ ॥૭॥
 યેહથૂં વિગત્તં યાદ તેણિ વલી સહુ આયમિ હેલિ ॥૮॥
 અકલ અલક્ષ અભેદ । વેદ નિરંતર સ્તુતિ કરિ હેલિ ॥૯॥
 જનમ મરણ નહી યેહ યેણિએ બેહુ શરજ્યાં હેલિ ॥૧૦॥
 તૃપ્ત વિણ આહાર સુખ સધલા સેવા કરિ હેલિ ॥૧૧॥
 સવુહ તણુ યે આપ । માત પિતા નહી યેહ તણિ હેલિ ॥૧૨॥
 સવુહ તણુ યે સ્વામી સ્વામીઅ યેહ તણિ કા નથી હેલિ ॥૧૩॥
 સવુહ બિરુ યેહ । યેહ બિરુ શરજ્યુ નથી હેલિ ॥૧૪॥”

કવિએ “હેલિ” કાવ્યમાં પરમાત્મસ્વરૂપ આમ બતાવ્યું છે, જેમાં
 ગીતામાં પ્રતિપાદિત ઇશ્વરસ્વરૂપની વ્યક્તિ જણાય છે. ઉચ્ચ પ્રકારનો
 કાવ્યગુણ ન દેખાતો હોય છતાં તેની કવિતામાં પ્રસાદગુણ છે અને તે
 રીતે પણ કવિ મહત્ત્વનો છે. એ બ્રાહ્મણ સંભવે છે, અને સામાન્ય
 વેદાંતમતાવલંબી જણાય છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૬

સંત

[વિ. સ. ના ૧૭મા શતકનો પૂર્વાર્ધ]

ભીમે “હરિલીલા ષોડશકલા” માં આખા ભાગવતપુરાણનો સાર બાંધ્યા પછી તેવો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન બહુ થોડાએ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ થયેલો તેવો પ્રયત્ન વલ્લભ ભટ્ટનું પદ્યબંધ ભાગવત (સાં. ૧૭૫૪-૬૫) છે. એ પછી અમરેલીના મૂળદાસ ભક્ત કેટલાક સ્કંધો ઉતાર્યા છે. આવો જ એક પ્રયત્ન ભીમની પછી અને વલ્લભ ભટ્ટની પૂર્વે ગૂજરાતીમાં કાંઈ “સંત” નામના કવિએ કર્યો જણાય છે. આ સંત જ્ઞાતિએ કેવો છે, ક્યાંનો વતની છે, કયારે થયો છે, એનું નામ “સંત” જ છે કે બીજું કાંઈ છે, એ વગેરે કશું નિશ્ચિત સ્વરૂપે કહી શકાતું નથી. એના પ્રાપ્ત થતા ૧-૨-૩-૪, ૮-૯, ૧૧ એ આખા સ્કંધોમાં કશું મળતું નથી; માત્ર દરેક અધ્યાયને અંતે “સંત” એટલી નામોલ્લેખ મળે છે; જેમકે—

“અધ્યાનો આશે એટલો, સંધેષે આણ્યો તેટલો;

સંધેષે કહે સંત સંબંધ પ્રથમ અધ્યા ને પ્રથમ સ્કંધ.”

૧૨મા સ્કંધનો અંત ભાગ તૂટક છે, એટલે જો તેણે કાંઈ આપ્યું હોય તો તે આજ પ્રાપ્ય નથી. ૧૦મા સ્કંધનો પાણુ આદિ-અંત તૂટે છે; પાણુ સહજાગ્યે ૧લા અધ્યાયના અંતમાં માત્ર નીચે મુજબ હકીકત મળે છે:

“ગુણસાગર નાગર નીર્દોષ । વૃત્ય અયાયે અંતરિ તોષ ॥

નીપૂણ નવ વય નીર્મલગ્ન્યાન । ષષ્ઠી પાદ પૂરારક સ્થાન(?) ॥૩॥

ભટ્ટ વૃંદાવન ભગ્વદ્ભક્ત । કૃષ્ણપૂત્ર થૈ કરુણાયુક્ત ।

દીધુ આશ અનુગ્રહ કરી । તેથી વાણિ વિશેષે સ્ફુરી ॥૪॥

સરસ પ્રગટ્યા શબ્દાંકુર । પદસવ પુષ્પ ને પરિમલ પૂર ।

અચલા ભક્ત કલોદે આશ । થોળે કર શિર જાણી દાસ ॥

સંતનો સવારથ સરે । અધુના યરા અવસાને તરે ।

પાંમે સુધરીમા પર્યંત । કરે ક્રીપા ક્રીકમલાકંત ॥૬૧॥”

કવિ આમાં ભટ્ટ વૃંદાવન નામના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનું પિતાનું નામ “કૃષ્ણ” જણાય છે. આ જ વૃંદાવન જ્ઞાતિએ અયાચક નાગરબ્રાહ્મણ લાગે છે. તેણે કૃપા કરીને સંતને ભાગવત સંભળાવ્યું છે, જે ઉપરથી સંતે ભાગવત-સાર પદ્યમાં લખી નાખ્યો છે. એ ભટ્ટ વૃંદાવન “નવવય” નો હતો ત્યારે “અવસાને યશ્ન” મેળવનારા સંતે કાવ્ય રચના કરી. આ સિવાય બીજી કશી માહિતી મળતી નથી. ઉપરના અવતરણમાં “ષષ્ટી પાઠ પૂરારક સ્થાન” નો અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે, જેમાં કદાચ વૃંદાવનના વતનનો ખોષ હશે; જે તેથી કદાચ “સંત”નું પણ વતન હોય.

ઉપરના અવતરણમાં આવતા “અંતરિ” વગેરે પ્રયોગથી એ ૧૭મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી આ બાજુ નહિ થયો હોય. તેની ભાષા મધ્ય. ગૂજરાતીની ૪થી ભૂમિકાની “દશમસ્કંધ”માં દેખાય છે જ.

દશમસ્કંધ સિવાયના બીજા સ્કંધો બહુ સંક્ષિપ્ત છે, અને તેથી સાર માત્ર જ છે; પણ દશમસ્કંધ પ્રાયઃ શબ્દશઃ સારાનુવાદ જેવો લાગે છે:

“એક સમે ભૂપતિ ભગવાન ॥ સાનિધિ ન્યરથી સામલવાન ।

રમવાને’ મન કીધૂં રાય ॥ માયા યોગ સ્મરી મનમાહિ ॥૨॥

પૂષ્પીત વન પ્રસરી માલતી । જાણે હડમાલા યાવ અણ્યાલતી ।

ચરો સમે હવ્યો હડપતી ॥ પરિતોષતો પ્રાચી સતી ॥

ધણે કાલે’ ધરિ આવ્યો નાય । રામાનું મૂષ રગે હાથિ ।

જે કર સ્પરશે કષીકર (?) કાય । રમે તાપ તનિ શીતલ થાય ॥૪॥

એહવૂં અખંડ મંડલ ઇંદુ । અવલોકી પામી આનંદ ।

ગાન આરંભ્યુ શોભન સ્વરે ॥ વામદશાંનાં મન વશિ કરે ॥૫॥”

રાસપંચાધ્યાયીના આરંભના પાંચ શ્લોકોનો આ શબ્દશઃ સારાનુવાદ છે. કવિએ દશમસ્કંધની રમણીયતાને લક્ષ્યમાં લઈ વિસ્તૃત અને રોચક

અનુવાદ કર્યો છે; બેશક એમાં એણે પોતાના તરફના રંગ ભાષાની દૃષ્ટિએ પૂર્યા પણ જણાય છે, એણે દોહા=પૂર્વછાયા અને ચોપાઇબંધ સ્વીકારેલ છે; જે ભીમ વગેરેના અનુકરણને આભારી કદાચ હોઈ શકે.

આ કવિની આ સિવાય બીજી કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી. આ એક કૃતિ પણ તેને યશ આપનારી છે, એમાં સંદેહ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૪૯, ૭૬૨

તુલસી માધવસુત

[સં. ૧૬૫૦ આસપાસ હયાત]

“બ્રહ્મકાવ્યદોહનના ચોથા ભાગમાં “તુલસી”ને નામે “ધ્રુવાખ્યાન” પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, તેના અંત ભાગમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મળે છે:

“વિષ્ણુ સારસ્વત કુન્દનપુર ગામ,
માધવસુત તુલસી તેહનું નામ.”^૧

આ કાવ્યની કેટલીક સારી પ્રતો મળે છે, તેમાં તુલસીના નામને અદ્દલે તેના પુત્ર વૈકુંઠનું નામ મળે છે:

“ગવરીનંદન કપાએ કરી । વૈકુંઠ મુખ કથા વસતરી ।

વિષ્ણુ સારસ્વત કુન્દનપુર ગામ સુત તુલસીનો વૈકુંઠ નામ ॥૨૩૩૨

આ વૈકુંઠે ઉદ્યોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ, કર્ણપર્વ, શલ્યપર્વ, નાસિકેતનું આખ્યાન, અને પ્રહ્લાદાખ્યાન એ કાવ્યો લખ્યાં છે. શલ્યપર્વને અંતે “વૈકુંઠનો સુત તુલસીદાસ” લખાયેલું છે, પણ રચ્યાસંવત વગેરે જોતાં એ કૃતિ વૈકુંઠનો જ છે.

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ, તુલસીએ “ચંદ્રાવળા ધ્રુવના” લખ્યા છે, તેવું લખ્યું છે; વળી ભીષ્મ અને અશ્વમેધપર્વ લખ્યાનું પણ જણાવ્યું છે.^૨ આ વિધાન અણુગણ્યે થઈ ગયું લાગે છે. ચંદ્રાવળામાં લખેલું ધ્રુવાખ્યાન વસાવડના નાગર કવિ કાલિદાસની કૃતિ છે; જ્યારે ભીષ્મપર્વ વૈકુંઠનું છે. અશ્વમેધનો રચનારો તુલસી જુદો જ છે. તે સં. ૧૭૩૨માં હયાત હતો અને અમદાવાદની દક્ષકોશીમાં ધોળકા પાસેથી

૧ પૃ. કા. દો. ભાગ ૪થો, પૃ. ૮૨ ૨ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૩૦ વગેરે
૩ જુઓ, ગૂજ. સા. ના માર્ગ. સ્તંભો. (અંગ્રેજી બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૭૦)

નીકળેલી કોઇ નદી જે સાબરમતીને મળે છે, તેના તીર પર આવેલ લીલાવતી ગામનો વતની હતો. એક બીજા તુલસીએ રામચંદ્રની તિથિ^૧ અને એક તુલસીદાસે મામેરુ^૨ લખ્યાં છે, બ્યારે એક સંત તુલસીદાસે જનકીવિવાહ^૩ અને સીતાજીનો સોહિલો^૪ લખ્યાં છે. આ બધા જુદા જુદા છે.

માધવસુત તુલસીએ ધ્રુવાખ્યાન રચ્યું નથી, એમ વૈકુંઠની છાપવાળી ધણી પ્રતો જોતાં સમજાય છે. વૈકુંઠે પિતાના નામે કદાચ પ્રથમ કાવ્ય રચી આપ્યું હોય તો જ તુલસીના નામની શક્યતા થાય. અને આમ તુલસીના ગુણદોષના વિષયમાં કશું કહી શકાય નહિ. એના સમયના વિષયમાં બહુ શંકા નથી. વૈકુંઠે સાં. ૧૬૯૪^૫માં ધ્રુવાખ્યાન રચ્યું છે. એ એની પ્રથમ કૃતિ છે. તે વખતે એની ૨૫ વર્ષની વય માનિયે અને તુલસીની યુવાવસ્થામાં એ પુત્ર થયો હોય તો બીજાં ૨૫ જતાં ૧૬૪૪ આસપાસ એ જન્મ્યો હોવો જોઇયે. પણ એની એક પણ કૃતિ નથી મળતી એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇયે.

તે કાઠિયાવાડમાં સોરઠ પ્રાંતમાં ભાદર નદીને કાંઠે આવેલા કુતિયાણાનો સારસ્વત પ્લાહણ હતો. અત્યારે પણ કુતિયાણામાં સિધવા સારસ્વતોની વસ્તી છે અને તેઓ લુહાણાઓની પુરોહિત વૃત્તિ કરે છે. અરિતસામગ્રી:

૧. Milestones of Guj. Lit. (2nd edi.) by K. M. Zaveri

૨. ફા. ગૂ. સભા. હ. પુ. નામાવલી, ભાગ ૨જો

૩. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. ચાદી

૪. બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૪ થો (ગૂજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)

૧ ફા. ગૂ. સ. હ. નં. ૩૦૨ ઘ

૨ ગૂજરાતી પ્રેસનો સંગ્રહ નં. ૨૯૪ ક

૩ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૧ બ (૨. સં. ૧૮૫૭)

૪ એજન, નં. ૫૪૨ ફ

૫ “સંવત નારય તણો શણગાર આંક અંત ને વેદવિચાર.”

૬૬

[સં. ૧૬૫૨-૧૬૮૩માં હયાત]

ખંભાતના વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસના બેગપ્રાજ્ઞયે ઢંકાઇ ગયેલા કવિઓમાંનો કૂઠ એ એક કવિ છે. કીકુ વસહીની જેમ જ તે યાતિએ ઔદીચ્ય અનાવજો પાઠાણ, અને નવસારી પ્રાંતના પારડોલી તાલુકાના સૂપાનો વતની હતો. તેના ગ્રંથોમાંથી મળતી માહિતી મુજબ તેના પિતાનું નામ ગણેશ છે. પોતા વિશે માહિતી આપતાં તેણે તેના “રુકિમણીહરણ”ને અંતે લખ્યું છે કે-

“શ્રોતાજન સાંભલો । કવીતા કેહે મતીમંદ ।

સંવત ૧૬૫૨ મુજ ઉપનો આનંદ ॥૧૮॥

ચૈત્ર સુદી ૧૧ મધ્યાંન મંગલવાર ।

પંચાંગ થોગ સુભ માંહે । પૂર્ણ કથાનો વીસ્તાર ॥૧૯॥

કૃષીકર્મ ઉદીચ્ય વંસે । આનાવલ સ્વસ્થાન ।

રામ થાપી બરદ આપી । રથે લેતા નામ ॥૨૦॥

અથેશ્વરના વાસ પાસે । પૂર્વે સુપા ગામ ।

ગણેશસૂત કૃદો કેહે સલાને પરણામ ॥૨૧॥”

કવિનું રુકિમણીહરણ નાનું પણ સુંદર કાવ્ય છે. એ જ પદ્ધતિએ તેણે કપોતનું આખ્યાન, પાંડવવિષ્ટિ (૨ સાં. ૧૬૭૭), અને હરિ-અંદ્રાખ્યાન રચેલાં છે. તેણે “શૃંગાલપુરી”^૧ એ નામે સગાળશા અને ચેલૈયાની લોકકથા (૨. સાં. ૧૬૮૨) પણ લખેલ છે. આ ઉપરાંત “મહાદેવનો વિવાહ” અને “મદ્દલ અખાડાના ચંદ્રાવળા” તેની છાપના

૧ ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૬૪ ધ. (૧૨મું કડકું)

૨ કરાંચીથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “ભિર્મિ” માસિકના સં. ૧૯૯૧ના “કાઝાંક”માં આની લાખમાં અપ્રાઈ મારા તરફથી છપાયેલ છે.

મળે છે. એનાં કાવ્યોમાંનાં “રુક્મિણીહરણ”^૧ અને “શૃંગાલપુરી” માત્ર છપાયાં છે.

દેશીબદ્ધ કાવ્યો લખ્યા ઉપરાંત કવિ કૂટેજપ ચંદ્રાવળામાં “કંસવધ” એ વિષય ઉપર કાવ્ય લખ્યું છે. તે પોતાના કાવ્યોને અંતે પોતાને “કૂડ-મૂડ” કહે છે, તેવો જ ઉલ્લેખ આ ચંદ્રાવળાને અંતે છે. જેમકે— “કૂડમુદ કેહે હું બહી જાઉ.” એટલે બિન્નકર્તૃત્વની આશંકા નથી.

કવિના સમય માટે માત્ર તેનાં કાવ્યોનાં રચ્યાવર્ષ પર આધાર રાખવાનો છે. “રુક્મિણીહરણ” સાં. ૧૬૫૨ માં રચેલું છે અને “શૃંગાલપુરી” સં. ૧૬૮૨ રચેલું છે; જેમકે—

“સંત ૧૬ સુખાસીઓ, આખાડ ઉજવલ પખજ,
પતિપદા શનિવાર સંખેપે પામી કથા પ્રતખજ.”^૨

જોકે એક ખીજ હાથપ્રતમાં નીચે મુજબ પાઠાંતર મળે છે:

“સંવત ૧૬ સુવાસીઓ આખાડ ઉજલ પખજ ।
પ્રતીપદા શનીવાર સંખેપે પામી કથા પ્રતખજ.”^૩

ગણિતની દૃષ્ટિએ જોતાં તો સં. ૧૬૮૧ ના આષાઢ સુદિ ૧ ને શનિવાર આવે છે; ૧૬૮૨માં ત્યાં શુક્રવાર આવે છે, જ્યારે ૧૬૮૪ માં રવિવાર આવે છે. ૧૬૮૨ માં ત્રીસો મહિનો છે, તેથી જો એકમ જો હોય તો શનિવાર ખીજ એકમે આવી શકે. ૧૬૮૪ માં મહિનો ત્રીસો જ છે, પણ એકમને દિવસે જ ખીજનો ભાગ છે, એટલે તે વર્ષ અનુકૂળ નહિ થાય. તો હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન સં. ૧૬૮૩ માં રચેલું હોવાને કારણે તે કવિની છેલ્લી કૃતિ છે.

પૌરાણિક આખ્યાનો ઉપરાંત લોકકથાઓ રચવાનો પણ એક કવિસંપ્રદાય નાકર વગેરેથી ચાલુ છે, કેમકે વાસુ અને નાકરે

૧ “શૃંગાલપુરી” એ નામે ગૂજ. વર્ના. સો. તરફથી છપાયેલા “સંગળશા આખ્યાન”માં છે.

૨ સંગળશા-આખ્યાન, પૃ. ૧૦૧

૩ ફા. ગૂ. સં. હ. લિ. મુ. નં. ૧૧૦ ગ, આદી-ભાગ રજો, પૃ. ૨૪૨

“શૃંગાલપુરી” લખી છે. સુરદાસે પણ “શૃંગાલપુરી” લખી છે. સુરદાસે તો ત્રણ લખી છે. એ જ પંથે ચાલી ફૂટે પણ એક કથા “શૃંગાલપુરી” રચી ચાલુ સંપ્રદાયને જાળવી રાખ્યો છે, પૂર્વની તે કથાઓ જોયા વિના.

આપણે એનાં રુકિમણીહરણ અને શૃંગાલપુરીમાંથી થોડા નમૂના જોઈએ. આમાંનું ૧૬૦ કાવ્ય શુદ્ધ આખ્યાનકાવ્ય છે. ૧૨ કડવાંના આ કાવ્યમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલાક સારા પ્રસંગો યોગ્યતા છે. એનું રુકિમણીના દેહનું વર્ણન આપણને પ્રેમાનંદની યાદ આપે તેવું છે:

“કન્યારૂપ અતિ ચૌવનવેશ નખશિખ શોભા અંગ સુદેશ,
શશિમુખ સવિતા તપ તન કોડ, કામરૂપ રહ્યા કર જોડિ. ૧
ચૂંનડી જાદર ચંપાવરણી, લોચને લલિત લજ્જા હરણી,
કરલા કેશ રચ્યા આપેલ, નેહેરી-નાગદંતાલી વેલ્લ. ૨
મિણી પટી માંહે માંગ સમારી, મધે સિદ્ધર પતંગ-રિપુહારી,
વેણી વિશાલ વ્યાલજિત કાલી, રાખડલી રચના રતનાલી. ૩
ચમરી ચૂંનડી લડસડ મોતી, કેસરી આઠ દશન મુખ જોતી,
ખીટલી જગનીઆં સોહે જાલ. બાણ કટાક્ષ ગજગતિ ચાલ્લ. ૪
ફૂલી સિંધુ ને શીસફૂલ, ડાંડલ રતન જડયાં છે અમૂલ્ય,
ચિત્રુક રચામ અધર પ્રવાલી, ડાડિમ દાંત તંબોલ રંગાલી. ૫
કંઠે હાર નગોદર શોભે, માદલ આવલીઆં મન લોભે,
ચંપકકલી પદકડી પાટો, કાલી લર સરજાલ ને કાટો. ૬
ઝૂમણું બિહિરખા બાજૂખંધ, ચંદન માલતી જાતિ સુખંધ;
ચૂડી રૂડી કાર કારેલી, કંચન કાંકણ વિચ વિચ વેલી. ૭
પાછ નેપૂર જાંઝર ઝમકે, વીંછીડા ધૂધર ધમકે;
રૂક્મણી અંગુલી પગ વચે વંકી, કદલી રચલ કટી કેસર-લંકી. ૮
સાય હરમ અલતાથિ અરચ્યા, પીલાં કુંકુમ તાંદુલ ચરચ્યા,
મલી સુહાસિણુ ઝાકઝમાલ, મુગતાફલ ભરી કંચન ચાલ. ૯”

એણે દાળ પણ સારા લીધા છે. એમાંનો ૧ દોહરાનો પણ

વિષમ-સમપદે અનુક્રમે “આનંદશું રે,” “મન ગોવિંદશું રે” એવાં ધ્રુવ-પદવાળા છે. બીજાં તેવો જ પણ વિષમ-સમ બંને પદોને અંતે “જન જન્યો રે” એ ધ્રુવપદવાળા છે.

શૃંગાલપુરી એ લોકવાર્તા કૂટે તદ્દન સ્વતંત્ર પ્રવાહમાંથી લીધી છે, તેને નાકરના સગાળશાકે જૈન કૃતિઓની કથા સાથે સંબંધ નથી. મુખ્યત્વે શૈવકથાનું કૂટે અવલંબન કર્યું છે. એમાંનો વાણીનો પ્રવાહ પણ એકંદરે સારો છે. કાપાલિકને સગાળશાકે વાનીઓ પીરસી તેનું વર્ણન મઝાનું છે:

“કંચનમણિમે થાલી વિશાલ સૂઢ શાલિ પ્રીસી મગદાલ,
ખીરખાંડ ધત અત્રિત સમાન, સો સો શાક પાક પકવાન. ૧
ખાળાં સેવ સંજોરી તલી, પૂડા પુરી પોલી ગલી,
અડદ ચણા મગ ગહુ ધત વડાં આદુ હીંગ મેહેલા રાતપડા. ૨
માંડા મધ મોદિક કંસાર કલા સુનઈઆ સોહે સાર,
ફણસ ચારોલી સાકર કેસર ભલી, લીલી દ્રાખ રસાલી ગલી. ૩
નાના સ્વાદ પંચસારણા મરીમિત્ર રસ લીંબુ તણા,
તીખાં તમતમાં રાએતાં, ખાટાં ખારાં મવભાવતાં. ૪
દીડારાં વાહાલોલ વેંગણાં સૂઢાં પાકાં ગલકાં ઘણાં,
કારેલાં કોલાં કરકરાં કંટોલાં સીધાં શેલરાં. ૫
ચણા ફાલ સુરણ ચીમડાં કોલાં તુરીઆં કાલંગડાં,
નવ લીલવા ચોલીફલી રતાણુ ભાજી કુમલી. ૬
ટોઢી કાઢી પકોડી વડી તલા પાપડ ને પાપડી,
આદુ ગરમેર ગુંદાં મરી કેસર રસ કેરાં કાચરી. ૭
ખીલી બકાણાં પીપેર હરી કડારીંધ મૂલા મોગરી,
કદ્દ દૂધ ને બાંધુ દહીં જીરું સિંધવ : રાખા નહિ. ૮”

પણ કંટુણરસની જે જમાવટ આ પછીના કડવાંઓમાં કરી છે, તે જરૂર આકર્ષક છે: ચેલૈયાની માતાનું રુદન જુઓ:

૧ સમોજરાં, આખમાન, પૃ. ૯૫ (રાગ ગોડીનું કડવું)

રામ રૂઝો

“ બેઠોજી, કુંઝર કોડામણા ! ભામણાં લેજી તારી માત.

તું તો બોલ નિ, બાલક બાહુઆ ! તુને બોલાવે વ્રથ તાત,

ચેલણ ગુણ ગામ્યે રે ! ૧

માહારા પુત્રનું વદન કોડામણું-જાણે સોલ કલાનો ચંદ,

તેજ તપે ત્રિભોવન તણું તેની ઉપમ ન આવે આંહે,

ચેલણ ગુણ ગામ્યે રે ! ૨

શીર મુગટ મણિ માણેકજડો : માંહે કોસંબી મોલ,

તારી આંખડી કમલની પાંખડી : કુંડલ મકર કોપોલ. ચેલણ ૩

ફૂલ ખરે મુખ બોલતાં : ચંદ્રહાસ સુવાણી વિશાલ,

જશતિલક બાલ ઝગમગ તણું : કંઠે મણિમુગતાની માલ. ચેલણ ૪

અંગે ચંદન ચરચા બાવના, કનકાંબર રૂપનિધાન,

ગંભીર નાભ કટિ કંકણી, બલ અંગદ બાહુ અન્મણ. ચેલણ ૫

પદ અંકુશ નેપુર નખમણિ-ઢલકતી ચાલ મરાલ,

દેહી દાતા પરમ શિરોમણિ, સકોમલ રહે દયાલ. ચેલણ ૬

હું પુત્રના ગુણ કેમ વીસરું રે ! જે માહારા પ્રાણજીવન ?

નીત રમતો માહારે આંગણે, તેમ રમજો મારે મન. ચેલણ ૭

હગીને કેમ આથમો ? માહારા કુલના સૂર,

માહારા પુત્ર ! પરદેશ કાંઠાં સમો ? કેમ એલ થો સાગરતીર ? ૮

મેં જાણું હવું : રે'શે નહિ મુજ રાંક હાથે રતન,

તાપ શીત વૃષ્ટિ સમે નીત તાહારું કરતી જતન. ચેલણ ૯

માહારા સુત ! કેમ જશે એકલો ? આ સરગની વસમી વાટ,

માહારાં ફૂટે ન લોચન લાલચી હૃદયઆ ! હજી શે'ન ફાટ ? ચે ૧૦

પુત્રજન્મ સમું કાંઈ સુખ નથી, જેમ રણુ વિપતને પાર,

હું અભાગણી માતાને ઉદરે તું મો આવીશ બીજી વાર. ચે ૧૧

ગમો હીપક અંધારું કરી તટી મુજ મનની આરા,

માહારાં મદિર સૂનાં માલીઆં, તે પાં બલો વીર ! વનવાસ. ચે ૧૨

આ પછીનું “ ચેલણા ખાંડવા ” ના ધ્રુવવાળું પણ એવું જ
કરુણરસનું પદ છે.

આ અવતરણો જોવાથી માલુમ પડશે કે આખ્યાનકાર અને લોક-કથાકાર એમ ઉભય સ્વરૂપે કૂઠનું ગૂજરાતી કવિઓમાં સ્થાન છે: બહે તે પછી ઉચ્ચ પ્રકારનું ન હોય.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં શૃંગાલપુરીથી આપણને મધ્ય. ગૂજ. ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાનું સ્વરૂપ મળે છે અને કૂઠના સમયમાં સાહિત્ય-કીય ભાષાનું લેખનમાં તે સ્વરૂપ હતું, તે તો જાણીતી જ વાત છે. ઊઠો, નિ, આવે. પરદેશિ, એ સંક્રાંતિકાળનાં રૂપો છે.

કીકુ વસહી અને કૂઠ એ બે અનાવળા છે, એમ સ્વીકારવામાં આવે નથી, કેમકે રામચંદ્રે એ કામને ઊંચે આણી છે, એ લોકવાયકાને બંને જણા પોતાનાં કાવ્યોમાં નોંધે છે.^૧ આમ દક્ષિણ ગૂજરાત સો સવાસો વર્ષમાં બે ધ્યાન ખેંચે તેવા સારા કવિઓ આપણને આપે છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. સમાજશા આખ્યાન-શ્રી વ્ર. સુ. દેસાઈ-સંપાદિત (ગૂ. વ. સો. તું. પ્રકાશન)
૨. ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. ચાદી. ભાગ ૨જો-શ્રી અં. બુ. જાની કૃત
૩. સૂરત-ગૂજ. સા. પરિષદનો રિપોર્ટ

દેવીદાસ ગાન્ધર્વ

[સાં. ૧૬૬૦માં હયાત]

સં ૧૬૬૦ જેટલું જૂનું “રુદ્ધિમણીહરણ” નામનું સરસ કાવ્ય અર્પનારા ગાન્ધર્વ કવિ દેવીદાસના તે કાવ્યમાં જે માહિતી મળે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે પેટલાદ પાસે આવેલા સોજિત્રા ગામનો વતની હતો. તેના કાવ્યની જૂનામાં જૂની પ્રતો મળે છે, તેમાં એક તો સાં. ૧૬૭૫ ની તેના કાવ્યરચન પછી ૧૫ મે વર્ષે ઉતારેલી છે.^૧ પોતાના વિષયમાં તેમ જ કાવ્યરચનના વિષયમાં લખતાં તે ત્યાં જણાવે છે કે—

“સંવત ૧૬ સંવત્સર ૬૦ સાહે। માધ શુદ્ધિ પચવાડો જ।
શુકર વારિ અંચ સોતાડો। ત્રયોદશીનો ઘાઢો જ ॥૨૮॥
હરિકરુણાશ્રી ત્રીસ કડવાં કિવીયાં। ચૌદ રાગની જાતિ જ।
પદ પાંચસે ને ચોપન પૂરાં। કૃષ્ણચરિત્ર વિષાત જ ॥૨૯॥
સોજિત્રા સિદ્ધિસ્થાનક માહિ। ગંધર્વ નાતિ પ્રકાશજ।
અંચ સમર્પણ કરી ગોવિંદને। પ્રણમે જન દેવદાસજ ॥૩૦॥”

[કડવું ૩૦મું]

૩૦ કડવાંનું આ કાવ્ય ભાગવત-દશમસ્કંધના ૫૪ મા અધ્યાયને આધારે કવિએ વિસ્તારથી રસિક રીતે આપ્યું છે. આખું કાવ્ય વીર રસને બરોબર જાળવી સહાયક તરીકે શૃંગાર અને હાસ્યને રાખી કવિએ લખ્યું છે, અને વાંચતાં જરા પણ કંટાળો આપતું નથી. સૈન્યવર્ણન-અશ્વાદિવર્ણન પણ રોચક અને કવિની બહુશ્રુતતાનાં લોકેષ છે.

આ કવિનાં બીજાં રચેલાં કાવ્યોમાં ભાગવત સારર અને રાસ-

૧ જુઓ: ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૬૪

૨ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮૧૧ અને કા. ગૂ. સ. હ. લિ.
પુ. નં. ૧૨૨ ક

પંચાધ્યાયીનો સાર છે. આમાંનું પ્રથમ કાવ્ય અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે; બીજું છપાયેલું છે.^૧ આ પાછલા કાવ્યમાં શ્લોક અને ઢાળ મળે છે; પણ શ્લોક એ કાંઈ શ્લોક નહિ પણ ઢાળ પૂર્વેની ચોપાઈની કડી જ છે. એટલે શ્લોકથી નવું કંઈ જ શરૂ થાય છે.

આ બંને કાવ્યમાં તેના નામના ઉદ્દેશ સિવાય વિશેષ કંઈ ઓળખ મળતી નથી, તેવું જ એક પદ બી. કા. દો. ભાગ ૮માં છપાયું છે,^૨ તેમાં પણ “દેવીદાસ” એટલું જ મળે છે.

દેવીદાસ ધર્મે વૈષ્ણવ છે, તેવું તેના “રુકિમણીહરણ”ના આરંભના મંગલથી જણાય છે: જેવું કે—

“પ્રથમે પ્રણમું વૈકુંઠ રાય, શુક સનકાદિક જેને ધ્યાય.”

[કડવું ૧૬]

રાસપંચાધ્યાયીના આરંભમાં પણ મુખ્યત્વે તે દામોદરનું સ્મરણ કરે છે: જેમકે—

“મનવાંછિત પુરણ સદા, દામોદર દયાળ;

આરંભુ ઉત્તમ કથા, તમો કૃપા કરો રી દયાળ. ૧”

ભાગવતસારમાં તે સરસ્વતીનું જ સ્તવન કરે છે. આ ગરબો સામાન્ય છે; જો કે તેમાં આખી ભાગવતની કથાને કવિએ સાંકળી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

હવે અહીં દેવીદાસના કાવ્યનો કાંઈક પરિચય મેળવિયે. ઉપર બતાવ્યું તેમ “રુકિમણીહરણ” કાવ્ય વીરરસનું દ્યોતક છે. રુકિમણીના સ્વયંવરનો પ્રસંગ ભાગવતમાં અપાયો છે, તેને વસ્તુ તરીકે લઈ કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. એમાં અન્ય રસોનો પણ સમાવેશ કવિએ પ્રસંગાનુસાર કર્યો છે. લગ્નની તૈયારી નમૂના તરીકે જોઈએ:

“સખી રે સોહામણિ સવે મ્યલી મનિ રલી માંમલ ગાહ રે ।

મંડપ માહિ હીરે મલપતુ પુન્યવતો ભીમક રાહ ॥૧૧॥

૧ બી. કા. દો. ભાગ ૮માં માં પૃ. ૬૬૧-૬૬૭

૨ જુઓ એજન, પૃ. ૬૬૭-૬૮

વેગે રે વાડવ તેડાવીયા, આવીયા નીજ ગોર બંસ રે ।
સ્નાન કરીનઇ સામગ્રી કરઇ માંડીક સાંતગ-પ્રારંભ રે ॥૨॥
શ્રીફલ ફેફલ બહુ જાતિનાં દ્રાવ બીજોરડાં સાર રે ।
તિલ જવ ત્રીહી કુંકમ ધરયાં ભલાં ધરયાં ધૃત અપાર રે ॥૩॥
હાથિ રાજક ને સ્વાહા કરઇ હવન કરઇ રૂપે રૂપ રે ।
ધૂન લાગી છિછ તહાં વેદની મેદનીમંડન મલા ભૂપ રે ॥૪॥
ચુએ ને ચંદનઇ સહુ ચરચીયા અરચીયા અનેક રાજન રે ।
નૃતિઇ નાચિ નીજ અપ્સરા બંદીજન બોલિ ધ્યન ધ્યન રે ॥૫॥
સાતંગ કરી સુર અરપીયા તરપીયા નવગ્રહ દેવ રે ।
અનેક દાન રે આપીછ વિપ્રને ગજરથ હેમ તતથેવ રે ॥૬॥
કનકશ્રીંગી ગૌ વત્સશું આપીયાં વસ્ત્ર બહુ ધ્યન રે ।
વાડવ સતોષા રાઘ પ્રીત્યશું તેણે દીધાં આશીરવચન રે ॥૭॥
વાલ્મીક વાલ્મી અતિ ધણાં રૂપમઇક હીડે રલીયાત રિ ।
લગનવેલા આવી ઢૂકડી ઉતાવલા યાજ તહો તાત રે ॥૮॥”

એક બાળુ લક્ષ્મીની તૈયારી આમ થાય છે, તે જ સમયે
રુક્મિણીના હૃદયની જે દશા થાય છે તે કવિના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે
નીકળી આવે છે:

“અરે સખી એહવું આલોચિ મન્ને રો નાચ્યા યુગજીવન ।
અરે માહારે પૂર્વે નથી કાઈ પૂણ્ય તો કયમ પામીછ રે ॥૨॥
અરે સખી નૈયણે ઢાલિ નીર અરે ઉર ઊધશી આવું શરીર ।
અરે ભ્રાંતિ ભાગી મનિ ધીર હરિ હરિ ઉચરે રે ॥૩॥
અરે સરિ વિપ્ર ન પોહોતુ કામિ અરે દિન થોડા નિદ્રુર ગામિ ।
અરે તુ કયમ સરિ માહાદે કામ વિધાતા શુ કરે રે ॥૪॥
અરે મે પાડી સહીઅરમાં હોડિ પારવતી કહૂ કર જોડિ ।
સરિ પડી પૂજતાં થોડિ ભમિયા રૂઠી રિ ॥૫॥
અરે એહવું કહીનિ કરિ આંશુપાત અરે એટલે આવી ત્યાંહાં મારા ।
અરે તું પુત્રી કરે નિ વાત રૂપમણી કાં રૂઆ રિ ॥૬॥

અરે ત્યાંહાં વલતીં બેલી કુમારિ અરે પીઠી પેઠી આંધિ મોઝારિ ।
 અરે તેણે આશ્નું પડિ અપાર તિ મૂઢને પરપરે રિ ॥૭૥॥
 અરે સખી યુધિ ચઢીને જોઇ અરે રામકૃષ્ણ કહીનિ રોઇ ।
 અરે કાણું સૂષ શરીર ન હોઇ બનિતા વલવલિ રે ॥૮૥॥
 અરે તલો સાંભલો નિ મહારાજ અરે પ્રભૂ પ્રગટ થાક નિ આજ ।
 અરે હું પ્રાણ કરે છું તાજ ત્રીકમ કારણિ ॥૯૥॥
 અરે એહવાં કલ્પા પ્રીત્યવચન અરે ડાળી આંધિ ફરકી તન ।
 અરે અંધિ ભલા હુઇ શુકન પછિ જુઇ વાટડી રે ॥૧૦૥॥
 અરે જોટલિ વિપ્ર દીઠો દૂરિ અરે રૂઢિ વ્યાધું સાગરપૂર ।
 અરિ તે આળ્યો ધરાને તિ ઊરિ પછિ તેહનિ પૂછીઉ રે ॥૧૧૥॥
 અરિ પછી હરિભટ બોલ્યા બ્યાણિ અરિ રામકૃષ્ણ આબ્યા નિર્વાણિ ।
 અરે જુહુ સેન સહીત સુભાણિ આવીનિ ઉતરયા રિ ॥૧૨૥॥^૧

ચોપાઈનાં ત્રણ પદ અને ચોથું નવેક માત્રાનું પદ, એ બંધ
 નવો જ છે, એ પહેલાં ધણું કરી જોવામાં નથી આવ્યો. કવિ કૃષ્ણના
 દેહનું વર્ણન પણ ખરા વીરને છાજતું વર્ણવે છે:

ચુપૈ

“ સભા સોહંતી બેઠા ભૂપ ભીમક જોઈ કૃષ્ણ કેરે રૂપ ॥૧॥
 વિચિત્ર મુગટ શીશિ હાથિ કંકણ, મણિ માંણાક જડાવ અતિધણા ર
 અવણે કુંડલ મકરાકારી રતનજીત કનકમે સાર ॥૩॥
 રક્ત રેષ લોચન વિશાલ જાણિ અંબુ પ્રગટો તતકાલ ॥૪॥
 જીકુટી ધનુષ તણે આકારિ ગલસથલ ઝલહલિ અતિ સાર ॥૫॥
 કેસર તલક વિરાજિત ભાલ અધરબિંબ ફલ શોભિત લાલ ॥૬॥
 વિવિધ વિનોદ કરિ બહુ હાસ જાણિ દિનકર કર્ણ પ્રકારા ॥૭॥
 દશનબોલિ જગ હીરા જાણિ નિજ નારાકા શુકચંચુ-પ્રમાણિ ॥૮॥
 કંઠિ કૌસ્તુભ મણિ મુક્તાહાર શ્રીવજ્રાંજન દ્વિ મુઝારિ ॥૯॥
 મેઘશામ તન કેમલ કાંતિ પીતાંબર પેહિરયાં બહુ ભાતિ ॥૧૦॥
 જુગ પ્રચંડ આયુષ અંકિત જડિત મૂર્ધ્નિ કરિ શોભિત ॥૧૧॥
 ઊરિ શોહે વિજયંતી માલ કટિ કંકિની ચેષલા રસાલ ॥૧૨॥

લાલ મોજડી ચરણે સોધ તે દેખી લીમકનૂં મન મોહિ ॥૧૩॥
 નખ શીખા લગે નેહાલ્યૂં તન ચહાં જુઠ તેહાં અટકે મન ॥૧૪॥
 ચાદવ કુલમાંહિ હરિ અઘોત મમ તારામંડલમાંહિ શરીરહરતિ ॥૧૫॥^૧

આવાં ધણાં સુંદર વર્ણુનો આવે છે. પણ કાવ્યમાં પ્રધાન રસ તો વીર હોઈ તે મુખ્યત્વે ખીલ્યો છે, તે ખૂબ જ્ઞાન ખેંચે છે. રુક્મણીના હરણ પછી શિશુપાલના યોદ્ધાઓ અને મળતિયાઓ કૃષ્ણ પાછળ ધસી ગયા તેનું વર્ણુન જુઓ:

“નોહોતરં જે આવ્યા હો તે તાં ચઢીને ધરીયા જી ।
 ટોપ કવચ સહ સજયા હો આયૂધ અંગિ તે કરીયા જી ॥૨॥
 હિંગે સહ સૈંદલ મ્હલીયા હો કટકે ક્ષાણી પંચાણૂં જી ।
 ચતુરંગી સેના સુંદર હો શોભા સીઅ વષાણૂં જી ॥૩॥
 અનેક સજ રથે ચાલ્યા હો પવનવેગે સાંચરીયા જી ।
 ધ્વજ ચમર ને સારથી હો અથ ભલા જોતરીયા જી ॥૪॥
 શીંગલ શરોમણિ હરતી હો છાઉઆ મહાગજનનતિ જી ।
 ધ્રુવરથં સમારયા હો કંકેકે ચાપા ભાતિ જી ॥૫॥
 મેઝલ યૂથ નીસરીયા હો નેન અંખાડી ઢલકે જી ।
 સખલ પુતાર અંકુશશું હો સનાહ સાકલાં પલકે જી ॥૬॥
 સૂરજવંશી તાજ હો દોરી આગલિ કરીયા જી ।
 એક એકપિ અધિકા હો જહરિ જણ પાપરિયા જી ॥૭॥

X

X

X

માહાદલ ધસમસ ધાધ હો વાનિત્ર બહુવિધ વાનિ જી ।
 વાનિ લાગિ બહુ બણ્યા હો ઢોલ ત્રખાલૂ ગાનિ જી ॥૮॥
 શંખશબ્દ શરણાધ હો મદનમેર રણકાલા જી ।
 ડાડિ દડવડી ડાકલ હો ટાંગલૂ નિ કંસાલા જી ॥૯॥
 રણતર ને વંશ મહુઅરિ હો નકેરી ચહેચાટ જી ।
 ગડિ નીસાણૂ ગમેગમિ હો વીર કરિ ગહિધાટ જી ॥૧૦॥

પડગ ને પેડાં નાંખ્યાં હો। આયુષ ધરયાં અનેક જી ।

ધનુષ ખાંણ કટિ ભાયા હો ફરશી ગદા વશેષ જી ॥૧૭॥

નાલ ગોલિ હવાઇ હો ભલા ભલા હથીઆર જી ।

કમરિ કટારી પપૂઆ હો સુંદર રાજકુમાર જી ॥૧૮॥

છરાગોલિ હાયનાલાં હો ચક્ર ચલાવણુહાર જી ।

ધનૂરવિધાના ધીર હો સાધક સૂક્ષ્મ અપાર જી ॥૧૯॥”^૧

રુદ્રિમણી અને કૃષ્ણ વચ્ચેની “યાદવજી” “કહું પ્રીતમજી” એ દેશી પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, જે દૂહાખંધમાં જ છે. એવી જ એક દેશી “લાખેણી લાડી લઈ વલ્યો” એ, વિષમ-સમ પદને અંતે આવતી ધ્રુવવાળી પણ આકર્ષક છે, જેમાં ચોપાઈખંધ છે. ‘છત્રીલા દોરડો કયમ છૂટસિ” એ તો આખાહરણથી જાણીતી દેશી છે; અને લગ્નવાળાં કાવ્યોમાં બધે જ વ્યાપક છે.

કોઇ “દેવદાસ”ની છાપનો અશ્વમેધ તૂટક મળે છે. ૨ એ વર્ગબદ્ધ કાવ્ય છે. ૩ ગ્રંથી ૧૪મા સુધીના વર્ગોમાંથી ૩ ગ્રંથી ૬૬ સુધીના વર્ગોને અંતે “કહિ દેવદાસ” કે “કહિ દિવદાસ”ની છાપ મળે છે. આ કાવ્યમાં ચંદ્રદાસનું આખ્યાન વર્ગ ૯ થી શરૂ થાય છે, તે જરા મોટું છે. આ કાવ્ય જૈમિનીય અશ્વમેધને આધારે બંધાયેલ જણાય છે. તેમાં ખાસ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી. ભાષા ઉપરથી એ કાવ્ય વિક્રમના સત્તરમા શતકનું જણાય છે:

“ત્રટિ રમતાં તાજ હણહણે તૈ વિષઆઝે શ્રવણિ સૂણે ।

ચાલીની આવી એકલી દીડી વાત અનોપમ બલી ॥૪૦॥

તરૂઅરસૂ ખાંધુ તોખાર પુઠો પરપસરોમણિ સાર ।

મન માંહે વર માંનુ જમ ફાટિ કાગલ ડીઠ તમ ॥૪૧॥

૫૦—કાઠીની ઉવેલક વાંચી કરો વચાર ।

અયે અક્ષિર આહાં ધટિ ચૂકા તે નીરધાર ॥૪૨॥

એક આલિષી કરી અંજન હ્રુદ અંગિ ।

પાછો મેહેલુ ફાંટમાં ખીડો બુદ્ધ પ્રસંગિ ॥૪૩॥

૧ એજન, (કડકું ૧૮મું)

૨ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૦૮

પછી આવી સહી રનિ, મહી સધલી પૂછિ વાત ।
વિષયાને વર સંપનો મુખની એહ વીધાત ॥૪૪॥
સહ સહનિ મંદિર ગઈ તવ જાગ્યો ચંદ્રાસ ।
મંદિર આવ્યા મદનને જિયા હતા અવાસ ॥૪૫॥”^૧

આ દેવીદાસ છે કે દેવદાસ એ એક જ પ્રત મળતી હોવાને કારણે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; તેમ કાવ્ય તૂટક મળતું હોવાથી નિશ્ચય નથી થઈ શકતો કે આ કૃતિ દેવીદાસ ગાંધર્વની જ છે.

ગૃ. કા. દો. ભાગ ૧ માં છપાયેલા “નાનો ઇશ્વર વિવાહ” એ કાવ્યનો કર્તા દેવીદાસ કેઈ વાસાવડનો વતની (સંભવતઃ નાગર) છે. એ બીજો જ છે. વળી એક ભાલોદ-નાદોદનો વતની દેવીદાસ પણ થઈ ગયો છે, જેનો હરસિદ્ધ માતાનો ગરબો મળે છે.^૨ એ પણ આ સોજિત્રાના ગાંધર્વ દેવીદાસથી જુદો છે.

ઉપરનાં અવતરણોથી જણાશે કે કવિના સમયની ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકા જે હતી, તે તેના “રુદ્ધિમણીહરણ”ની સાં. ૧૬૮૫ ની પ્રતની ભાષામાં સચવાઈ રહી છે. રુદ્ધિમણીહરણમાંથી લગ્નનાં કેટલાંક ગીતો છૂટાં પડ્યાં છે, તે સ્ત્રીઓમાં અઘાપિ પર્યંત ગવાય છે,^૩ એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી ગણાય.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂજ. સા. ના માર્ગ-સ્તંભો દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૨. બૃ. કા. દો. ભાગ ૬ કો-૮ મો (ગૂજ. પ્રેસ મુંબઈ).
૩. ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સંગ્રહની યાદી અને હાથપ્રતો
૪. ફા. ગ. સ. હ. લિ. પુ. યાદી-ભાગ ૨ નો

૧ એજન, વર્ગ ૧૧ મો

૨ પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજનો સંગ્રહ, નં. ૬૯

૩ જુઓ ગૂજ. સા. માર્ગ-સ્તંભો, પૃ. ૬૮-૬૯

મનોહરદાસ

[સં. ૧૬૬૦માં હયાત]

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં મહાભારતને ગૂજરાતી પદ્યબંધમાં ઉતારનારા પૌરાણિક કવિઓમાં મનોહરદાસે પણ આદિપર્વનો તેવો ગૂજરાતી સાર આપી થોડો ફાળો આપ્યો છે. એણે વિષ્ણુદાસની જેમ મહાભારતની મૂલ કથાને પ્રામાણિક રીતે અનુસરી સાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એના આ કાવ્યની સંપૂર્ણ એક જ પ્રત અત્યારે મળે છે.^૧ આ કાવ્ય મૂળને પ્રામાણિક રીતે અનુસરતું હોવાને કારણે પાછળથી કોઇ મોહનદાસ નામના માણુભટ્ટે, સં. ૧૬૪૪માં રચાયેલા હરિદાસના આદિ પર્વ સાથે એને ગૂંથી એક સંકીર્ણ કાવ્ય બનું કરેલું છે, જેની એક સારી પ્રત પણ મળે છે.^૨

મનોહરે આ પર્વ સં. ૧૬૬૦માં બાંધ્યું છે, જેનો તેણે તેના કાવ્યને અંતે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. એ સિવાય પોતાના વિષયમાં એ બીજી કાંઇ માહિતી આપતો નથી. એણે આ સિવાય બીજાં પર્વો રચ્યાં હોય તો તે આજે મળી શકતાં નથી.

આ કાવ્યમાં મનોહરે પોતાની છાપ ક્યાંક ક્યાંક આપી છે. જેવી કે ૨ જ કડવાને અંતે:

“સ્તવન તમારું હું કરું છું” પૂરજ્યો મનનિ આસ ।

મૂળ દિન ઉપર દયા કર્યો કહો મનોહરદાસ” ॥૧૨ા”૩

૧ ગૂજરાતી પ્રિ. પ્રેસ. મુંબઇના સંગ્રહમાં નં. ૩૨૧ની હાથપ્રત, આ ઉપરાંત ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરી-નડિયાદમાં નં. ૮-૨ની એક ૪૩ કડવાં સુધીની વટક પ્રત પણ છે.

૨ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૨૫; બીજી નં. કંઠપંક્તિ પ્રતમાં એ વિભાગ છે, જેમાં મનહરનો ભાગવત-પ્રસંગ અલગ બાંધવામાં આવ્યો છે.

૩ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૫

આ કાવ્યનો આરંભ કવિએ જનમેજયના યજ્ઞથી કર્યો છે, જેને બદલે હરિદાસે તો ભારતકથોપક્રમ કરી પૌષ્યપર્વથી જ આરંભ કરેલો; એટલે જ પૂર્તિ કરવા કોઈ મોહનદાસે અને પર્વોને સેળભેળ કરી આખું આદિપર્વ સંકીર્ણ ઊભું કરેલું. મનોહરે તો વચ્ચે કૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમા કલિયુગનું વર્ણન આપ્યું છે, જેના પછી પંરીક્ષિતે કલિયુગને રહેવાને સ્થાન આપ્યાં તે કથા ભાગવતાનુકૂળ આપી છે. અને ધન્વંતરિ તક્ષકનો પ્રસંગ આપી પછી આઘ વંશાવળી શરૂ કરી છે. કવિએ ક્યાંક ક્યાંક પ્રસંગ ઠીક ચીતર્યા મળે છે. દુષ્યંત અને શકુંતલાનો પ્રસંગ જોઈએ:

“ગર્ભ યાયે ઉતાવલો નેં પુષ્ટ યાયે બાલ ।
 આંહો એહને કચમ પ્રસવ્ લોક ખોલે આલ ॥
 વરસ ત્રણય યવ વહી ગયાં ને ગર્ભ રહ્યો પેટ મોઝાર ।
 અબલા તે હિડે આકલી ને દોહીલી યાયે નારચ ॥
 મંદિર માંલે નગ્ય રહેવાયેં ખાહારયેં શુભ વા વાયે ।
 પાપલ્ય પુષ્પ પ્રીત ને વનની શોભા ત્યાંહા નારચ ફેરા પામ ॥
 પછ તે તાં પ્રસવ થયો તે કૂચર રૂપનિધાન ।
 સોલ કલા શીશીવર્ણું સુંદર મન તણી પોહોતિ હાંમ ॥
 એમ કરતાં પોઢો યયો નેં વરસ ત્રણયનો બાલ ।
 અદ્ભુત એહવાં આચરે માહા મોટાં મોડે આલ ॥
 વન મધ્ય જાયે વાધ સાહે આણે સુંદર નેં રિછ ।
 રમત્ય-મશે સાહી લ્યાવે મોટા મોટા ભીછ ॥
 હસ્તીનાં દલ હાંકિ લ્યાવે ભંણ્ય નગરનિવાસી બુઢ
 હમે તેહને અતિ ધણુ હપરચ થાયે આરૂઢ ॥
 રૂપી સધલા મ્યલિને ખેઠા હવે કરવું કચમ ।
 સર્વદમન નાંમ એહનુ પરૂ વલતા ખોલ્યા ઈમ ॥

X X X
 કર્ણવ વાંણી એમ કહે સંકેતલા સુણ્ય વાત ।
 પુત્ર તાહારો પ્રાકમી દુઃખ પમાડો સાચ ॥

X X X

એમ કરતાં આવીયાં પોહોતાં નગર મોઝારય ।
 ચાલતાં ચરણ ચાલે નહિ વિમાસે મન્ય નારય ॥
 દુઃખે દિઠિ આવતી બાંહે વલયુ બાલ ।
 લોકમાં માહારી લાજ બશે મીથ્યા ચઢશે આલ ॥

X X X

ધડી બે ઉભી રહી ને કા ન પુછે વાત ।
 મન માલે પાવક પ્રજલે આ શો દિસે છે ઉતપાત ॥
 વનિતા તે વાંછી ઉચરે સાંભલો શ્રીભૂપાલ ।
 માહા વન માંહે મુકી એકલી હૂ રહિ તમારે શબ્દ ॥

X X X

વલતો રાજ ઉચરે રે સાંભલ્ય સાચું નારય ।
 ફડો વાદ વા કાં કરે રે મીથ્યાવચન નિવારય ॥

X X X

પછે તે પાવક પરજલ્યો ને ગાલ્ય ગૈ જામાંડ ।
 માહારો ત્યાગ તમ્યો કર્યો તો શરીર કહું રાતખંડ ॥

X X X

આ ફંઅર લોને તમ તણો એ માંહે તમારું તેજ ।
 હવે હૂ પ્રાણ કાદ માહારા કહું અવનિસરય ॥ ૧

એકંદરે કથાનું સાતત્ય જળવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે, એમ છતાં તે વિશિષ્ટ રીતે દીપી જોડે તેવું કાવ્ય આપી શકતો નથી.

મનોહરની ભાષાનો નમૂનો ઉપરનાં અવતરણમાંથી મળી રહે છે. મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી સંકીર્ણ ભૂમિકા એમાં રકુટ છે.

આ કવિનું આ ઉપરાંત કોઈ બીજું કાવ્ય જણવામાં નથી આવ્યું.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગૂજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૧
૨. મહાભારત-પદ્યબંધ, ભાગ ૧લો (કે. કા. શાસ્ત્રી સંપાદિત)
૩. ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૫

રામભક્ત

[સં. ૧૬૬૦માં હયાત]

ભગવદ્ગીતા અને ભાગવત ઉપર જ ધ્યાન આપી કવિતા રચવાનો પ્રયત્ન આ પૂર્વે ખાસ થયો જાણવામાં નથી. અપવાદરૂપે ભીમે, પણ તે માત્ર ભાગવત તરફ લક્ષ્ય દોડાવી “હરિલીલા-ષોડશકલા” માં સમગ્ર ભાગવતનું કથાનક આંખે. આક્રીનાઓમાં ભાત્રણ, લક્ષ્મીદાસ વગેરેએ દશમસ્કંધ, ઉપરાંત કોઇ કોઇ કવિએ ભાગવતના કોઇક પ્રસંગને લઇને કુટકર આખ્યાનો લખ્યાં છે; પણ ભગવદ્ગીતા ઉપર તો નહિ જ. વિષ્ણુદાસનો ભીષ્મપર્વમાં પ્રયત્ન ખરો, પણ તે ત્યાં ગૌણ રીતે જ. પ્રધાન રીતે તો કોઇનો જ નહિ. ભગવદ્ગીતા ઉપર પ્રથમ કલમ ચલાવનાર આપણને રામભક્ત મળે છે. એણે ભગવદ્ગીતાનો સાર અધ્યાયવાર કવિતામાં સં. ૧૬૬૦માં આંધી આપ્યો છે; જેમકે

“વેદાંત મત ગીતાનું જ્ઞાન તે ઉપર કીધું આજ્ઞાન,
શ્રીગુરુચરણકપાયે કરી અમૃત હરીસ્સ મુકયો ભરી
જ્ઞાન વતી કરી પીછે જેહ મુક્ત રૂપ નર જાણીએ તેહ
સવત ષોડષ સાઠેાતરે આસો માસ પક્ષ ઉજલે
દીન દ્વાદસી નિ રવિવાર કથા હવી પુરણ વિસ્તાર
જ્યોગસાહસે ભ્રમવિદ્યાય શંન્યાસ યોગ અષ્ટાદશોધ્યાય.”^૧

આ કવિએ “રામભક્ત” એ નામે કાવ્યો લખ્યાં છે. એ છાપ ભગવદ્ગીતામાં છે તેમ બીજાં કાવ્યોમાં પણ છે:

(૧) ભગવદ્ગીતા

“રામ ભક્ત કેહે સાંભલો મીઠરી રહીતકાંમના મે સ્તુત કરી ॥
વેદાંતમત બીજાનું જ્ઞાન તે ઉપર મે કહ્યું આજ્ઞાન” ॥^૨

૧ ફા. ગૂ. સં. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રમે, પૃ. ૪૦૨ (નં. ૧૪૩
ખ-સં. ૧૭૨૬ની નકલ જૂનામાં જૂની.)

૨ એજન મુ. ૩૧ (નં. ૪૫-છત્રી હાથપ્રત સં. ૧૭૫૬થી)

(૨) અંબરિષ આખ્યાન

“રામ ભગત કેહે વીનતી મુને કીરપા કરો જુગદીશ ॥
તાહારી ભગ્તી નીસ્ટલ આપીએ ચરણે નામુ શીશ” ॥૧

(૩) કપિલ મુનિનું આખ્યાન

“વીષ્ણુલોક તેહની નહી ફલલ જેહેનિ હરીનુ ધ્યાન ॥
રામભક્તને ચરણે રાખો.....ભગવાન” ॥૨

(૪) ભાગવત-એકાદશસ્કંધ

“ત્રુટે બંધન કર્મ હરીસેવા જેણે લહી રે ॥
ભટ નારાએણુ વૈકુંઠ કથા કહી રે ॥
રસ કેળવીઓ..... ॥
મેળવીઓ પદબંધ રામભક્ત ગાક દાશ રે ॥
શ્રીગુરુચરણપશાઝ એ કથા આક્ષાંન પુરણ કર રે ॥
રામભક્ત ગુણ ગાયે તંન મન હરીચરણે ધરે રે ॥”૩

(૫) યોગવાસિષ્ઠ

“અભીમુગ્તી હોરો રઘુવીર નહી લેપે જેમ પંકજ નીર ।
રામભક્ત ઝાંણો શરવથા શરગ એકવીશમે એ કથા” ॥૩૧॥

આ કાવ્યમાં “શ્રી વીશ્વનાથ-વદન થકી સાંભલુ અન્યુતમાન” એવી એક પંક્તિ આવે છે. ઉપરના એકાદશસ્કંધમાં “ભટ નારાએણુ વૈકુંઠ” પાસેથી જેમ તે કથા સાંભળી ગૂજરાતીમાં લખી છે, તેમ સંભવતઃ “શ્રીવિશ્વનાથ” નામના ભટ કે વ્યાસ પાસેથી સાંભળી આ કાવ્ય લખ્યું જણાય છે.

જેમાં કર્તૃત્વની શંકા જ નથી એવી આ પાંચ રામભક્તની કૃતિઓ છે. રાસપંચાધ્યાયી અને ભાગવત-દશમસ્કંધ એ બે કૃતિ

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૪ (૫મું કડવું) (સં. ૧૭૬૨ની પ્રત)

૨ કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રત્ને, પૃ. ૨૨૮ (નં. ૧૦૬ અ-કડવું ૫મું)

૩ એજન, પૃ. ૨૧૪ (નં. ૧૦૨ છ-કડવું ૧૬મું)

૪ એજન, પૃ. ૨૩૫, (નં. ૧૧૦ ઠ, સં. ૧૭૮૭ની હાથપ્રત)

સારસ્વત વિપ્ર રામની છે; અને એ રામે ભાગવત-દશમસ્કંધના અધ્યાયોને અંતે એની ઓળખ પણ અત્ર તત્ર આપી છે; જેવી કે

“સુકળ રાયે તણેા સંવાદ માંમત કયા પરમ અહલાદ ।

વિપ્ર સારસ્વત કહે કવિ રામ અધ્યા સપદરા એણે હાંમ” ॥૧

ભાગવતનો તૃતીયસ્કંધ જે જુદો ન રચ્યો હોય તો તે રામભક્તનું ઉપર આવી જતું કપિલમુનિનું આખ્યાન હશે, કેમકે રામભક્તે શરૂઆતમાં “તૃતીયસ્કંધ”નો પ્રયોગ કર્યો છે; જેમકે

“ત્રતીય સ્કંધે અધ્યા તેત્રીશ નિરોપણ નીરધારીયે ।

ચોવીસ પુઠિ નવ રહ્યા તે કપીલમુખે વિસ્તારીયે” ॥૪૫૨

ભાગવત ષષ્ઠસ્કંધ, કયા રામની કૃતિ છે, તે નક્કી થઈ શકતું નથી.

ત્યારે રામભક્ત કાણુ અને ક્યાંનો એ આમાંથી નથી મળતું; માત્ર તે સં. ૧૬૬૦માં હયાત હતો એટલું જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિની ભગવદ્ગીતાની શરૂઆતની કડીઓને કાઠિયાવાડમાં કુતિયાણાના કવિ તુલસીસુત વૈકુંઠે પોતાના ભીષ્મપર્વમાં લીધેલ છે, એ જોતાં કદાચ રામભક્ત કાઠિયાવાડ આજૂનો હોય તો સંભવે તેમ છે. અને જો તે કુતિયાણાનો જ વતની હોય અને ભાગવત-દશમસ્કંધનો રચનારો અને તે એક હોય તો તે જ્ઞાતિએ સારસ્વત બ્રાહ્મણ સંભવી શકે. તુલસી અને વૈકુંઠની જ્ઞાતિ સારસ્વત જ હતી. સારસ્વત બ્રાહ્મણોની વસ્તી કુતિયાણામાં ઘણા કાળથી હોવાનું સિદ્ધ છે, અને તુલસી અને વૈકુંઠ વિક્રમના સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તો ચોક્કસ કુતિયાણામાં હયાત હતા. છતાં રામભક્તના નામવાળી તેનાં કાવ્યોની પ્રતોમાં ક્યાંય પણ તેના કાઠિયાવાડી સારસ્વત વિપ્ર હોવાનું સૂચન પ્રાપ્ત થતું નથી. ગર્જેન્દ્ર-ભોક્ષ અને સ્વર્ગારોહણીનો^૩ કર્તા રામકૃષ્ણ કુતિયાણાનો કનોજિયો બ્રાહ્મણ વૈકુંઠનો સમકાલીન હતો, એ જુદો જ છે. આમ આપણે

૧ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮૨૫ (અધ્યાય ૧૭ મો)

૨ કા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રજો, પૃ. ૨૨૮ (નં. ૧૦૬ ગુ. સ. ૧૭૪૮ની પ્રત)

૩ ગુ. હાથની સંકલિત ચાદી, પૃ. ૧૮૦

નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી કે રામભક્ત અને રામ સારસ્વત અનન્ય છે.

રામભક્તનું નામ શ્રી અં. ભુ. જનીએ અને તેમને અનુસરી મારા તરફથી નારાયણ ભટ્ટ આપવામાં આવેલું, પણ સંદર્ભ જોતાં તે રામભક્તના યુરુનું નામ જણાય છે. (જુઓ ઉપરનું કપિલમુનિનું આખ્યાન). તેવું વિશ્વનાથ પણ સભવતઃ યુરુનું નામ છે. (જુઓ ઉપરનું યોગવાસિષ્ઠ). ખંભાતમાં લગભગ આ જ સમયમાં સં. ૧૬૬૩માં વિશ્વનાથ વ્યાસ નામના વ્યાસ પાસેથી કથા સાંભળી વિષ્ણુદાસે ભીષ્મપર્વ બાંધ્યું છે. ૩ તે અને આ વિશ્વનાથ એક હોય તો રામભક્ત ખંભાતનો હોઈ શકે. ભગવદ્ગીતાની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત સં. ૧૭૨૯ની કેમ્બ્રિજ ભગવતીદાસ શીરંગજી નાગર પંભાયતીના હાથની મળે છે: પણ માત્ર આ એક પુરાવા પરથી રામભક્તને ખંભાતનો ન ઠરાવી શકાય. રામભક્તને અમદાવાદ જિલ્લાનો માનવામાં આવ્યો છે, તેને માટે પણ આપણી પાસે કોઈ સદ્દર પુરાવો નથી.

રામભક્તનું વલણ જ્ઞાન તરફ છે અને તેને જ કારણે ભગવદ્-ગીતા, કપિલમુનિનું આખ્યાન, યોગવાસિષ્ઠ અને ભાગવત એકાદશ સ્કંધનો એણે અનુવાદ કર્યો છે. આ વિભાગોને બીજાઓ ભાગ્યે જ સ્પર્શે છે. નરહરિએ યોગવાસિષ્ઠ, ભગવદ્ગીતા, જ્ઞાનગીતા, પ્રબોધમંજરી, ભક્તિમંજરી, હસ્તામલક વગેરે જ્ઞાનમાર્ગીય ગ્રંથો ગૂંજરાતીમાં સં. ૧૬૭૨-૮૯ વચ્ચે આપ્યા તે પૂર્વેનો રામભક્તનો પ્રયત્ન છે; જોકે વચ્ચે ગાળો બહુ મોટા નથી. આ દષ્ટિએ વિચારતાં માંડણ બંધારા પછી અને અખાની વચ્ચે થયેલા જ્ઞાનપ્રિય કવિઓમાં રામભક્ત જૂનો ઠરે છે. તે પછી નરહરિ, જૂટિયો અને ગોપાલદાસ એ અખાના સમકાલીન કવિઓ આવે છે. પણ માત્ર અનુવાદકો હોવાથી રામ-ભક્ત અને નરહરિનું વ્યક્તિત્વ દીપતું નથી.

૧ કા. ગ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રજો, પૃ. ૨૧૪

૨ ગૂંજ. હાથ. સંકલિત માદ્રી, પૃ. ૧૮૧

૩ આ પૂર્વે પૃ. ૩૧૪

રામભક્ત અનુવાદક હોવાને કારણે અને વિષય તરીકે જ્ઞાન લીધું હોવાને કારણે કવિ તરીકે કાંઈપણ સ્થાન મેળવી શકતો નથી. એ એક સારો સારખદ્ધ અનુવાદ કરનારો છે, એ સિવાય એને ખીજું કાંઈ વિશિષ્ટત્વ આપણે આપી શકતા નથી. એના પાંચ કડવાંના અંબરિષ આખ્યાનમાં પણ કરો દમ નથી. ગીતાના સારાનુવાદનો તેનો નમૂનો જોઈએ:

“અરજુન આદ વરખ એક નાણુ તેહનાં જિયાં મૂલ પ્રમાણુ ।
વાએક સાખા ગૂણતાં ત્રણુ અજીત પૂરખ જનમ ને મરણુ ॥૧॥
કરમ લક્ષણુનું જાણુ મુલ સુખદુખ બહુ એક ફલ ને ફૂલ ।
એહેવા આદે ફલ સંસાર તેહેને વખે તુ જ્ઞાન વચાર ॥૨॥
જ્ઞાન લક્ષણુ ખડગ છે જેહ કરમમુલને છેદે તેહે ।
માહારે વખે તુ તાં બુધ આણુ સરવ વીખે મુહુને કરી બંધ ॥૩॥
એહેવા કરમમુલ છેદેસે વલતો જ્ઞાન મારમ પાંમસે ।
તેણુ કરી છુટે સંસાર માહાર પદ પાંમે નરધાર ॥૪॥
સગ-દોખ-મદ-વરજીત જેહે જ્ઞાન વખે તતપર હોએ તેહે ।
સુખદુખ સમે લે તે જ્ઞાન અવીચલ પદ પાંમે નરવાંણુ ॥૫॥”

પંદરમા અધ્યાયની શરૂઆત આ પ્રમાણે આપી છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં તેની ગીતાની જૂની પ્રતમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જેનો નમૂનો ઉપર એક ખંડમાં આવી જાય છે.

આ કવિએ જ્ઞાનમાર્ગીય ગ્રંથોના અનુવાદોનો માર્ગ કરી આપ્યો છે, એટલા પૂરતો એ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સંપ્રહની હાયપ્રતો
૨. ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નામાવલી, ભા. રજો (શ્રી અં. બુ. જ્ઞાની-સંકલિત)

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૯૮

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૪૨૭

શિવદાસ

[સં. ૧૬૬૭-૭૭ માં હયાત]

વિષ્ણુદાસના ઉત્તર કાળમાં ખંભાતમાં જ થયેલો અને સંભવ છે ત્યાંસુધી વિષ્ણુદાસ જેટલી શક્તિ ન હોવા છતાં પોતે એનાથી ઊણો ન જણાય માટે સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પડેલો શિવદાસ પણ પોતાની ૧૨ જેટલી નાની મોટી કૃતિથી વિક્રમની ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો છટ્ટો સાતમો દાયકો અલંકૃત કરી ગયો છે. તેણે પોતાના વિષયમાં લગભગ બધી કૃતિઓમાં થોડો ઘણો પરિચય આપ્યો છે. નિર્વિવાદ રીતે તેની જ કૃતિ તરીકે મળતું “ પરશુરામનું આખ્યાન ” એ તેની પ્રથમ કૃતિ છે:

“ સંવત સોળ સહસ્રઠ વર્ષે, માધ માસ પાવન;
શુક્લ પક્ષ સપ્તમી શુભ છે, રવિવાસરનો દિન. ૧૬
તે દહાડે આખ્યાન કર્યું મેં આણી મન ઉલ્લાસ;
શ્રીગુરુચરણકૃપા થકી, બુદ્ધિ આપી ભૂધર વ્યાસ. ૧૭
કવિકુળ સુદ્ર નાત નામરની, વીશવશા શુભ ભત;
મહીસાગર તટ સ્તંભતીથે, કવિ વસે છે સાક્ષાત. ૧૮

x

x

x

સદા ભક્ત કામેશ્વર કેરે, ગુરુનો પદ મહિયાય;
કહે શિવદાસ મુને ચરણે રાખો, સ્વામી વૈકુંઠરાય. ૨૦”

(કડવું ૧૨મું) ૧

આ અવતરણમાં તેના વિશે તે આવશ્યક વીગત આપી દે છે, એ ખંભાતનો વતની, એના ગુરુનું નામ ભૂધર વ્યાસ, પોતે જ્ઞાતિએ બામર-વીશવશા વૃદ્ધ નાગર-વડનગરો, અને કામેશ્વર મહાદેવનો તે

બકત હતો. પરશુરામ આખ્યાન તેણે (૧૨ કડવાંનું) સાં. ૧૬૬૭માં રચ્યું છે.

આ વ્યાખ્યાન રચ્યા પછી ૮મે દિવસે માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં તેણે કૃષ્ણના બાળચરિત્રની કથા રચી નાખી છે તે વિશે એ જાતે નીચે મુજબ જણાવે છે:

“ધન્ય ધન્ય ચે કો સાંભલે કાન્ય । જન શીવહાસ વહે મૂક્ષ વાંછ્ય ॥
માહારો શ્રીગુરુ વ્યાસ બુદ્ધર કૃતિજ્ઞાત । નીગમ ચાર ધરે ચે હાથ ॥
તે મુક્ષથી કથા.....ન । સાંભલ્યા ગુણ શ્રીભગવાંન ॥૪૮॥
હું તેહના ચર્ણુકમલની રેણુ । સકલી કીપા મૂને કીધી તેણ્ય ॥૪૯॥
એ કથા ભાગવત દશમ સ્કંધ । બાલચરિત્ર કીધો પદ્યંધ ॥૫૦॥
સંવત સોલ્લ સહસ્રઠા ધન્ય । માધ માસ પૂર્ણમાને દીન ॥૫૧॥
તે દાટે કથા ગુરુમુક્ષથી લીધી । ની દીન ત્રણ્યમાં પૂરણ કીધી ॥
પદ પાંચસહે ઉપરિ બાવંન । કડવાં ત્રેવીસ કીધાં પાવન ॥૫૩॥
કવીકલ શુભ જ્ઞાતિ નાગરની । વાસ ત્રંબાવટી ત્રટ સાગરની ॥૫૪॥
કહે શીવહાસ હું તાહારો બાલ । સદા ભક્ત્ય આપો ગોપાલ ॥૫૫॥”
(કડવું ૨૩મું)^૧

જેમ “બાલચરિત્ર” તેણે ત્રણ દિવસમાં રચી કાઢ્યું છે, તે જ પ્રમાણે “જલંધર આખ્યાન” પણ ત્રણ જ દિવસમાં રચી કાઢ્યું છે. એ વિશે તે લખે છે કે—

“કવીકલ શુભજ્ઞાત નાગરની । વાસ ત્રંબાવટી ત્રટ સાગરની ।
માહારો શ્રીગુરુ વાસ બુદ્ધર શુભજ્ઞાત । નીગમ ચારે ધરે હાથ ॥૨૦॥
એ કથા ગુરુ મૂખથી લીધી । દીવસ ત્રણ માંહાં પૂરણ કીધી ।
કહે શીવહાસ હું તાહારો બાલ । સદા ભક્ત્ય આપો ગોપાલ ॥૨૧॥”
(કડવું ૧૫મું)^૨

જોકે સં. ૧૭૩૨ની તેની હાથપ્રતમાં આ ભાગ નથી, પણ તેને બદલે નીચે મુજબ મળે છે:

૧ કા. ગુ. સ. હ. નામા. ભાગ ૨એ, પૃ. ૧૨-૧૩

૨ એજન, પૃ. ૨૦૦. બીજી પણ ઘણી પ્રતો મળે છે, તેમાં આજ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે. આ કાવ્યની રચનાસાલ નથી મળતી.

“પદ સો ગ્રન્થ નિ ચિચ્છી સાર, કડવાં અઠાર વીખિ વીસ્તાર ॥૨૧॥
કવી નગર રથ્યાભાતીરથ વાસ રાંમ નાંમ જાન કિહિ શીવદાસ ॥૨૩॥”

એથી સંભવ છે કે પાછળથી ઉપરની ત્રણ દિવસના ઉલ્લેખવાળા કડીઓ ધૂસી ગઇ હોય. આમ હોય તો આ કાવ્ય ત્રણ જ દિવસમાં રચી કાઢ્યું માનવાની જરૂર નથી; પણ તે સમય આસપાસ એ રચાયું હોવા વિશે શંકાને બહુ કારણ નથી.

આ પછી સાં. ૧૬૭૦માં તેણે એકાદશીમાહાત્મ્ય ખંભાતમાં જ રચી કાઢ્યું છે,^૨ જેમાં તે ગુરુ ભૂધરને યાદ કરે છે:

“સંવત સોળ શીતર વરખે માસ માગશર ધન્ય જ,
શુક્લપક્ષ પુર્ણિમા પાવન રવિવારનો દન જ. ૨૫
પદ પાંચસેં એકસો ઉપર કડવાં પાવન આઠ જ,
ગુરુ વ્યક્ત ભૂધરપદ વંદી, કથા કરી મુખપાઠ જ. ૨૬
કવિકુળ-શાલા નાત નાગરની, રત્નભતીર્થમાં વાસ જ,
સદા ભક્તિ આપે હરિ ત્યારે, ગુણ કથે શિવદાસ જ. ૨૭”^૩

આ પછી થોડાં વર્ષોને માટે એ દક્ષિણ વિજ્ઞપુર જઈ રહ્યો હોય એવું લાગે છે, કેમકે ડાંગવાખ્યાન અને દ્રૌપદીસ્વયંવર એણે વિજ્ઞપુરમાં રચ્યાં છે:

“સંવત સોળ બોહોતરે કાઘો, આ કથાવિસ્તાર;
વૈશાખ માસ સુદી દ્વાદશી, શુભ મુહૂર્ત મંગળવાર. ૧૨
શ્રીદક્ષિણ વિજ્ઞપુર મધ્યે, કાઘો એ કથા-પદખંધ;
શિવદાસ કહે મુને રાખજો, શરણે સ્વામી શ્રીગોવિંદ. ૧૩”

(કડવું ૧૪મું)^૪

આ ડાંગવાખ્યાન સાં. ૧૬૭૨માં અને બીજો વર્ષે સાં. ૧૬૭૩માં ત્યાં જ વિજ્ઞપુરમાં દ્રૌપદીસ્વયંવર રચ્યાનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ મળે છે:

૧ ગુ. વ. સો. હ. વિ. પુ. નં. ૪૮૯, પૃ. ૨૮ (૧૮મું કડવું)

૨ પ્રા. કા. ત્રૈ. ૩-૪, પૃ. ૧૨

૩ એબ્બ, પૃ. ૧૨

૪ પ્રા. કા. ત્રૈ. ૭-૪, પૃ. ૪૦

“વૈસમપાએન કેહે જલમેજેએ । પાંડવ વન અતીકાસ રે ।
દ્રુપદીસજર સાંભલે । પોહોયે મનની આસ રે ॥૧૩॥

x x x x

શંવત ૧૬૭૩ વરષે મકર સંક્રાંતનો દીન રે ।
તે દાડે આરંભ કરો ને આણુદ આણી પ્રેમ રે ॥૨૫॥
એક માસ માંહાં પૂરણા કથા થઇ । શમરા મન અવીનાસ રે ॥
શ્રીગુરુચરણાકીપાએ કરી । ખૂંધી આપી જીવર વાસ રે ॥૨૬॥
જીવિમાને આજ્ઞાન કરે એ । આણી મન આનંદ રે ।
દક્ષણ દશા વીજાપહોર માહે કીધો એ પદખંધ રે ॥૨૭॥
કવી નાગર સ્થાનતીરથનીવાસી । કાંમેશરનો દાસ રે ।
સદા મત આપો હરી મુઝને । કેહે સેવક સીવદાસ રે ॥૨૮॥”
(કડકું ૨૬મું)૧

આ સિવાયનાં તેનાં કામાવતીની વાર્તા,^૨ નરકાસુરનું આખ્યાન^૩
(૨. સં. ૧૬૭૬), મૌશલવર્વ,^૪ ચંડીનું આખ્યાન (૨. સં. ૧૬૬૭)^૫ અને
હંસા ચારખંડી (કામાવતી જેમ લોકવાર્તા)^૬ એ કાવ્યો મળે છે, જે
નિર્વિવાદ તેનાં જ છે.

આમાં ચંડીનું આખ્યાન કવિની છેલ્લી કૃતિ જણાય છે, કેમકે
તે પછીના વર્ષનું કોઈ કાવ્ય શિવદાસનું જણવામાં નથી. ચંડીના
આખ્યાનને અંતે તિથિવાર વગેરે નીચે મુજબ મળી આવે છે.

“પદ નવસેહે નેં શડતાલીસ યોગણીસ કવચ ન્યેં કડકં વીસ ॥૬૪॥
ચંડીપાઠા કરું આજ્ઞાન પ્રથમ સમરયા શ્રીભગવાન ॥૬૫॥

૧ ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ ૨જો, પૃ. ૨૦૩. (આ કાવ્ય
પ્રા. કા. ત્રૈ.માં ૭-૪માં છપાયું છે.)

૨ છપાયેલી છે; ઘણી હાથપ્રતો મળે છે.

૩ ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૨૧૩ સ્વ વગેરે

૪ એજન, નં. ૧૦૩ સ્વ

૫ વડોદરા, પ્રા. વિ. નં. ૨૬૬૦૦

૬ “સાહિત્ય” માસિક, વર્ષ ૮-૬માં છપાઈ છે.

એ ગુણ બ્રહ્માદેવ નવ જાણે તે શીવદાસ કેઇ પેરથે વધાણે ॥૬૬॥
શ્રીગુરુ વ્યાસ જીવર-પદ વંદી અખાચરીત કહું આણુંદી ॥૬૭॥

X

X

X

સાં. ૧૬૭૭ જાણે ઉત્તમ કથા કહી મનમાં આણ્યા ॥૭૭॥
આસો સુદ ૮ પાવન પ્રથમ પ્રારંભ કરો રવી દીન ॥૭૮॥

X

X

X

સૌ કો જનની પોદેચ્ચે આસ શ્રી રામભક્ત વરનવે શીવદાસ ॥૮૧॥''૧

આ કૃતિમાં શિવદાસ પોતાને રામભક્ત કહે છે, એ વિશેષણ સમગ્રવાનું છે. આ પૂર્વે (પૃ. ૪૨૫-૨૬)માં આવેલા રામભક્તની સાથે કાવ્યશૈલી જોતાં એને કશો સંબંધ નથી.

કવિ વિષ્ણુદાસનું નામ ધરાવતું સં. ૧૬૫૬ની સાલનું એક સભાપર્વ મળે છે. વિષ્ણુદાસનું એક બીજું પણ સભાપર્વ મળે છે. સામાન્ય રીતે મૂળ મહાભારતની કથાને પ્રામાણિકપણે અનુસરી વિષ્ણુદાસે મહાભારતનાં ૧૫ પર્વો ગૂજરાતી પદ્યબંધમાં ઉતાર્યા છે. ઉપર જે એ સભાપર્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાંનું પાછલું ૩૨ કડવાનું વિષ્ણુદાસની પદ્ધતિનું છે; અને નિર્વિવાદ તે વિષ્ણુદાસની કૃતિ છે. પ્રથમનું સાં. ૧૬૭૦ ની સાલનું ૨૦ કડવાનું સભાપર્વ સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગનથેલું છે. એમાં એ ખૂબી છે કે વિષ્ણુદાસના જ નિશ્ચિત સભાપર્વને જોઇ પ્રમંજો જિલટપાલટ આપી એ નાનું સભાપર્વ રચાયેલું છે; એથી એ કદાચ શિવદાસની કૃતિ સંભવી શકે તેમ છે. તેમાં કેટલેય સ્થળે વિષ્ણુદાસની છાપ આવે છે.^૨ એ કાવ્યનો અંત નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે:

“સંવત સોળ સત્તર સે-બાર જોઈ માસનો મંગળવાર;
તે દીવસે આ ક્રીધા ગ્રંથ, સાલ્ય તેને શ્રીભગવંત. ૧૧

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૮૦

૨ જુઓ શ્રી. ભા. નિ. મહેતા સંપાદિત એ કાવ્યની આવૃત્તિ.

મુજને છે પ્રભુ તમારી આશા, હરિ રાખને ચર્ચાની પાસે;
મારા છાડને જન્મના પાસ, બેઠ કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ. ૧૨”^૧
(કડવું ૨૦મું)

કવિ શિવદાસે મૌશલપર્વ પણ રચેલું છે. એની શૈલી અને સંક્ષેપતા સાથે સરખાવતાં સભાપર્વ શિવદાસનું હોવાની સંભાવના છે. ગમે તે કારણથી પાછળથી શિવદાસને બદલે “વિષ્ણુદાસ” ની છાપ આવી ગઇ છે, જે વિષ્ણુદાસની કૃતિ સર્વથા નથી.

આવો ગોટો દ્રૌપદીહરણની પ્રતમાં થયો છે; તે જ પ્રમાણે ચંડી આખ્યાનની પ્રતમાં થયો છે:

(૧) દ્રૌપદીહરણ

“કવિતા નાગર સ્તંભનિવાસી શ્રીરામચંદ્રનેા દાસ,
સદા ભક્તિ આપે હરિ તાહરી કહેશે વિષ્ણુદાસ.”^૨

(૨) ચંડી આખ્યાન

“કવિ વિષ્ણુદાસને મુખ વાણી કયા કરી મેં આનંદ આણી,
કવિ નાગર શાયણી-તીરથવાસ શ્રી રામજન કેહે વીરજીનુદાસ ॥૩

આમ છતાં સભાપર્વ જે શિવદાસનું ન સ્વીકારવું હોય તો, તે એવા કોઈ અગ્રાત વિષ્ણુદાસનું સ્વીકારવું જોઈએ કે જે મહાભારતનાં ૧૫ પર્વોને ઉતારનારા ખંભાતવાસી વિષ્ણુદાસથી જુદો હોય. ૨. સં. ૧૬૧૭ જે સાચો જ હોય તો (કે જે કોઈપણ રીતે નથી જ, તોયે) એવા કોઈ પૂર્વકાલીન વિષ્ણુદાસને આપણે યોગ્યો જોઈએ; જેને માટે નજર બાલણ્યસુત વિષ્ણુદાસ (સાં. ૧૫૭૫ માં હયાત) ઉપર જાય. મુશ્કેલી માત્ર એટલી છે કે ખંભાતવાસી વિષ્ણુદાસના સભાપર્વને જોઈ દરેક પ્રસંગ ઊલટપાલટ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, વળી જ્યાં ખંભાતના વિષ્ણુદાસના સભાપર્વમાં દોહરી ચાલ

૧ એજન, પૃ. ૫૮

૨ ભલં. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૩ અને વિષ્ણુદાસ પૃ. ૩૬

૩ કા. ચૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૭૩-ક (નામા. ભાગ ૨જો, પૃ. ૧૧૮)

હોય ત્યાં શંકરપદ સભાપર્વમાં ચોપાઠ અને પહેલામાં ચોપાઠ હોય ત્યાં બીજામાં દોહરી ચાલ લેવામાં આવેલી છે. આ જોતાં નામ-પલટાની શક્યતા છે. વળી નાકરના સભાપર્વને પાછલું સભાપર્વ મુખ્યત્વે અનુસરે પણ છે, એટલે સાં. ૧૬૦૧ માં નાકરે રચેલા વિરાટપર્વમાંના આરમ્ભના સભાપર્વને કવિએ જોયેલું પણ છે. આ જોતાં ૨. સં. ૧૬૧૭ ખોટા છે; અને તે “સંવત સોલ સિત્તર” હોય એ વધુ શક્ય છે. અને શ્રી રામલાલ મોદીએ તે સં. ૧૬૭૦ હોવાનું સિદ્ધ કરી આપ્યું જ છે.^૧ અને એમ શિવદાસની કૃતિ હોવામાં અનુકૂળતા આવી રહે છે. આ સભાપર્વમાંની શિવદાસની વીગત પણ પાછલા કોઈ વિષ્ણુદાસમોદીએ કાઢી નાખી જણાય છે, જેથી શિવદાસનાં બીજાં કાવ્યો જેવો પરિચયાત્મક અંત આમાં મળતો નથી.

વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ સહાધ્યાયી હોવાનું કહેવાય છે;^૨ પણ બંનેનાં કાવ્યો જોતાં વિષ્ણુદાસની હિતર વયમાં શિવદાસ કાવ્યરચન કરતો જણાય છે. શિવદાસનો ગુરુ બુધરવ્યાસ છે; તે મધ્યકાળમાં (સં. ૧૪૪૬ માં) વિષ્ણુદાસનો ગુરુ^૩ ખરો; પણ તેથી એક પાટલીએ ખેસી લણ્યા મંભવતા નથી; ગુરુભાઈ ખરા, સહાધ્યાયી નહિ.

અને કદાચ પૂર્વે મારા તરફથી સંભાવના કરવામાં આવી છે,^૪ તેમ બુધરવ્યાસની આજ્ઞાથી જ વિષ્ણુદાસથી સરસો થવા જ શિવદાસે સં. ૧૬૬૭ માં કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે. અને સમયનો વિચાર કરતાં પણ “એ બે કવિઓ બાળસ્નેહી હતા”^૫ એ કદાપિ મંભવી શકે તેમ નથી, કેમકે વિષ્ણુદાસની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સં. ૧૬૨૪-૧૬૩૪ થી શરૂ થાય છે, ત્યારે આ શિવદાસની ૫૩ કે

૧ જલ્. આખ્યા. પ્રસ્તા. પૃ. ૩૮

૨ ગૂ. સા. માર્ગ. સ્તંભો, પૃ. ૯૯

૩ જુઓ, આ પૂર્વે પૃ. ૩૧૩

૪ આ પૂર્વે પૃ. ૩૨૮

૫ વિષ્ણુદાસ, પૃ. ૩૬

૪૩ વર્ષ પછી સં. ૧૬૬૭ માં શરૂ થાય છે; એ ગાળો કાંઈ એછો નથી. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં “શિવદાસ” ને બદલે “વિષ્ણુદાસ” ની છાપ મળ્યા માત્રથી બંનેને બાળસનેહી ઠરાવી શકાય તેમ નથી, કેમકે એથી છાપો તો બળતી બદલાઈ જાય છે.^૧

“હંસા ચારખંડી” એ નામનું એક મોટું કાવ્ય “સાહિત્ય” માસિકના વર્ષ ૭, ૮, ૯ માં છપાયેલ છે; એમાં “શિવદાસ” ની છાપ મળે છે. આ કાવ્યના આદિ અંતમાં ક્યાંય પણ પોતાનાં બીજાં કાવ્યોમાં જેમ આપે છે, તેવો પરિચય મળતો નથી. કાવ્યને અંતે કવિ નીચે મુજબ જણાવે છે:

“ચાર ખંડ કવ્યા બહુ મળી, સંપૂર્ણ થઈ હંસાવળી,

કવિતા કવિ કહે શિવદાસ, સાંભળે તેને વૈકુંઠવાસ. ૨૧૫

સંવત ચાર ચોવીસે(?) વળી, તે દહાડે કહી હંસાવળી;

ચોપઈ તેરસે ખાસટ સોચે, ગાહા ચાર, કવિત્ર ત્રણ જોચે. ૨૧૬

શ્લોક ચાર કહું હું વળી, સંપૂર્ણ થઈ હંસાવળી;

છપન અગીઆર સંપૂર્ણ જોય, કહે શિવદાસ બોલો હરી સૌ કાચ.”^૨

હંસાવલીની એ પ્રકારની વાર્તાઓ લોકસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે; જેમાં અસાધ્યતા હંસાને નરવાહન રાગની પત્ની કહી કથા આપી છે, જ્યારે મધુસૂદન વ્યાસે વિક્રમકુમારની પત્ની કહી ગુદી જ રીતે કથા આપી છે. આમાંની અસાધ્યતાવાળી કથાને અનુસરી “હંસા-ચાર ખંડી” રચવામાં આવી છે. ૧૩૬૨ કડીની આ કૃતિના રચ્યાવર્ષમાં જૂલ જણાય છે. “સંવત ચાર ચોવીસ” ૪૨૪ એ સંભવિત નથી: કેમકે શિવદાસનો કવનકાળ સાં. ૧૬૬૭-૧૬૭૭ નિશ્ચિત છે. અને તિથિવાર મહિનો આપેલાં નહિ હોવાથી સાચું વર્ષ પણ શોધી શકાય તેમ નથી. અને બીજા કોઈ પ્રાચીનની એ કૃતિ ન હોય તો શિવદાસની હોઈ શકે. પણ સંભવિત છે કે તેણે કામાવલીની વાર્તા લખી હોવાથી હંસાવળીની વાર્તા પણ જૂના સાહિત્યને આધારે રચી હોય. સામળ પૂર્વનાં લોક-

૧ આ પૂર્વે પૃ. ૪૩૫

૨ સાહિત્યવર્ષ ૯મું, પૃ. ૭૨

કાવ્યોમાં શિવદાસની આ કૃતિ મોટામાં મોટી છે; લાંબી હોવા છતાં કંટાળો ન ઉપજાવે તેવી છે. નીચે અવતરણોમાં તેનો અદ્વપાંશે પણ પરિચય રહેશે.

હવે અહીં શિવદાસની કૃતિઓની કાલાનુક્રમણી નીચે મુજબ સિદ્ધ આપી શકાશે:

કૃતિ	રચનાવર્ષ
૧. પરશુરામનું આખ્યાન	સં. ૧૬૬૭
૨. બાલચરિત્ર	„
૩. જલંધર આખ્યાન	„
૪. એકાદશીમાહાત્મ્ય	સં. ૧૬૭૦
૫. સભાપર્વ	„
૬. ડાંગવનું આખ્યાન (વિજયપુરમાં રચ્યું)	સં. ૧૬૭૨
૭. દ્રૌપદીસ્વયંવર („)	સં. ૧૬૭૩
૮. ચંડી આખ્યાન	...
૯. શિવવિવાહ	...
૧૦. મૌશલપર્વ	...
૧૧. કામાવતીની વાર્તા	...
૧૨. હંસા-ચારખંડી	...

આમાં જલંધરઆખ્યાન ત્રણ જ દિવસમાં વેગમાં “ બાલ-ચરિત્ર ” ની જેમ રચી કાઢ્યું છે, તેથી તે જ વર્ષમાં રચ્યાની સંભાવના કરી છે. છેલ્લી ચાર કૃતિઓની રચ્યાસાલ નથી મળતી; પણ તેમાંની છેલ્લી બે શિવદાસની છેલ્લી કૃતિઓ હોવાની સંભાવના છે. પૌરાણિક કાવ્યોમાં ન મળેલી સફળતાએ કદાચ તેણે લોકવાર્તા પસંદ કરી એ બે કાવ્યો લખી નાખ્યાં હોય તો અસંભવિત નથી; તેમ એ કૃતિઓમાં પણ પ્રોઠિ દેખાય છે. અહીં આપણે શિવદાસનાં કાવ્યોમાંથી થોડાં અવતરણો જોઈએ. કવિ તરીકે શિવદાસ પાસેથી આપણે ઝાઝી આશા રાખી નથી શકતા, છતાં પણ એણે સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેથી ક્યાંક ક્યાંક કવિતાના ચમકારા દેખાઈ જાય છે. એનું ૧૬૯

આખ્યાન પરશુરામનું આખ્યાન જ લખ્યે. એ ચાલુ દેશીઓમાં રચાયેલું કાવ્ય છે. તેમાં શરૂનાં કડવાં ૧-૨માં છંપય આવી જાય છે. દેશી-બંધમાં આ વિવિધતા નવી જેવી છે. ૧લા કડવાને અંતે જુઓ:

પૂર્વછાયા

“કરો કરૂણા ગણરાજ, આજ મતિ આપો મુજને,

હું બાળક બુદ્ધિહીન, વિનતિ કરું છું તુજને.

પ્રથમ કથા પ્રારંભ, શબ્દસુત પૂરણ કરજે;

કહે ઋષિ વેશંપાયન રાય તું ચિત્તમાં ધરજે.

મહાભારતની કહું કથા પાંડવગુણ ગાઈ ફરી

કર જોડી શિવદાસ કહે, કહું રામચી રાગે ફરી.” ૧૬૧

કડવાને અંતે નવા કડવામાં ગાવાના રાગનો નિર્દેશ, એ પણ શિવદાસમાં તદ્દન નવીન જ વસ્તુ છે. કવિ વર્ણન આપવા લલચાય છે, પણ વેગ નથી આપી શકે. સહસ્રાર્જુન જમદગ્નિને ત્યાં જમદગ્નિનું હાસ્ય કરવા આવે છે, તે વખતે:

“જેતર્યા હય રથે સુંદર, વાસવ સમા રાજન;

પૂઠે રહ્યું દળ ધનધટા સમ, વિસ્મય થાય દેખતાં મન. ૩

અજ લક્ષ એક મદ સખળ ઝરતા, હીરાગુલ ધંટાધોર;

પાખર મુખબલ સફલ અંબાડી, સખળ શોભે શોર. ૪

રથ કોડ છત્ર ધ્વજ ઝળકે, સેનનો નહિ પાર;

જોટ ખર વેસર ધણું માહિ વ્યાધ સિંહ ગ્રીહાર. ૫

ત્યાં વજ્રયા ધા નિશાનના બહુ વિવિધ પેર વાજત;

અથ્થે ઉપર ત્રંબાળુ ગાળે શોભતાં શિર છત્ર. ૬

પટભવન ને પાલખી માંહી યોષિતાનાં વૃંદ;

કનકમણિ ભૂષણ ભલાં, ચક્રે મુખકમલ કે ચંદ્ર”. ૭૨

આમ સાદી કવિતા જ મળે છે; ધારે તો આમાં ચમત્કૃતિ લાવી શકે.

બંધની દૃષ્ટિએ નવમા કડવામાં સામેરીમાં દોહરા અને ચાર પંક્તિ ચોપાઈની એમ દુકડે બંધ આપ્યો છે, જે નરસિંહની ચાતુરી છત્રીશીનો ખ્યાલ આપે તેવો છે.

ત્રણ ત્રણ દિવસમાં રચી કાઢેલાં ભાગવત દશમસ્કંધ-પૂર્વાર્ધના સ્વારૂપ તેના ખાસચરિત્ર અને પદ્મપુરાણાનુસારી જલંધર આખ્યાનમાં પછીનું કાંઈક ઠીક છે. એકાંક એ ભાલણના જલંધર આખ્યાન અને વિષ્ણુદાસને નામે ચઢેલા જલંધર આખ્યાન કરતાં કયાંય ઊતરતી કોટિનું છે. કવિ પ્રાગ્જ્યોતિષપુરનું વર્ણન આપતાં કહે છે:

“પ્રાગ્જ્યોતીકપૂર સૂદર પર્વત સાર રે ।

વર દુરગા સત્ય કરતા રે રહિ ॥

હાલ—પ્રથમ કોટ પાખાણ તણે રે બીજી જલ માહામાન્ય ।

ત્રીજે ગઠ હૂતાશન જવાલા ગંગાન્ય સમન્ય ॥૨॥

ચોથો ગઠ વીરિમ અતી વાંચે સર્પ ધણાં રખવાલ જ ।

કો ગગન વીખિયી વિરી આવે તો તૂટી પડે ઝાલ જ ॥૩॥

દુરગ પંચમિ મોર દાંનવ રણ કરિ રણદાસ જ ।

સાઠ સહિસ્ર દાંનવ રણ કરિ દલ પૂઠિ જલ માહિ તેહનુ વાસ જ ॥૪॥

કનક તણે છઠો ગઠ તે સૂરજ્ય-તેજ સમાન્ય જ ।

સપ્ત ધાતનો દુર્ગ સાતમો સુણ પરીછત રાનન જ ॥૫॥

ઔઠ પોલ ચોરાશી ચૌહૌઠાં બાર ચોળાંન પૂર વાસ જ ।

સોભા સખલ ભૂવન કેરી જાણે ગીર ફેલાસ જ ॥૬॥

ધિરિ ધિરય માંનની મંગલ ગાવિ તક્ષીઆ તોરણ લિહિહિ જ ।

ભૂવન ભૂવન કરતુરી કર્મ સુગંધ બહિવ બિહિકિ જ ॥૭॥

ત્યાંહાં વાપી રૂપ સરોવર પૂરણ હાંસ કોકીલા બોલી જ ।

માહિ ભાત્ય ભાત્યનાં કમલ વીકાસિ પવન લિહિરથી ડોલિ જ ॥૮॥

વરણ અઢાર વશિ ત્યહ વાશિ નરકાસુરની આણ જ ।

સરવ આધીન થયા પાપીના રિહિવું પુરમાહિ નીરવાંચ્ય જ” ॥૯॥

સં ૧૬૭૦ની કૃતિઓ સભાપર્વ અને એકાદશીમાહાત્મ્યમાં સભાપર્વ કાંઈક ઠીક છે. એમાં વર્ણનોમાં એણે સ્વાતંત્ર્ય લીધું છે, અને મૂળ મહાભારતથી દૂર પણ ગયેલ છે, છતાં વર્ણનની દૃષ્ટિએ સાવ કાઢી નાખવા જેવું નથી. અને પ્રેમાનંદ આ સભાપર્વમાંની કેટલીએક કહીઓનો ઉપયોગ તેના મનાતા સભાપર્વમાં કર્યો પણ છે; એ એવાં

રોચક તત્ત્વ હોવાને પુષ્ટિ પણ મળે છે. ડગ્ગ અને જથા કડવાંમાં તેણે સભાનું વર્ણન સારું આપ્યું છે:

“દ્વારપાલને કેમ વર્ણવું, તે મણિ તણાં ત્યાં કામ ।
ભોમ કહું રે નીલમણિની, ને પીતમણિનાં દામ. ૨
જલ સ્ફટિક મણિનું કીધું લહેર આવે જોહ:
ઉજવલ મણિનાં કામ કીધાં, મહેલ માહ ત્યાંહ તેહ. ૩
કુંકુમ તણુ ત્યાં સુગંધ જોઈ, અજળ કર્યું ત્યાં કામ;
કેઈ પેરે વર્ણવું સભાને સર્વ સ્થિર કામ. ૪
ખારી મૂકી પીતમણિની, ઉપર ટપકાં લાલ;
અનેક જળીયાં મણિ તણાં, હીરા ત્યાં રસાલ. ૫
જળ હોયે ત્યાં સ્થળ દેખે, સ્થળ હોય ત્યાં જળ;
એવી રચના કીધી સભાની, સાંભળું બૂપાલ. ૬
કેઈ પેરે વર્ણવું સભાને, કોરીશડાં જડાવ;
એક રમત ત્યાં એવી કીધી સભાની, જોઈ ઇંદ્રાસન પર નહિં ભાવ.” ૭૧

વગેરે વર્ણન પણ ઠીક ઠીક કર્યું છે. વિષ્ણુદાસ કરતાં આમાં સ્વતંત્રતા છે, એટલે જરા વિશેષ આનંદ આવે છે. તેવું જ દ્રૌપદીસ્વયંવર વાંચતાં પણ. ડાંગવાખ્યાન અને મૌરણપર્વ તેટલાં આકર્ષક નથી જ.

પણ શિવદાસની ઉપયોગિતા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તો તેની કામાવતી અને હંસા-ચારખંડી એ બે લોકકથાઓથી છે. એને જ કાંઈ યશ મળે તૈમ છે, તે આ બે લોકકથાઓને કારણે જ. ખૂબી તો એ છે કે નામબેદથી પ્રાયઃ બંને કથાઓનું વસ્તુ એક સરખું છે. બંને કથાઓનું આમ છતાં સ્વતંત્ર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને એમાં કવિને સફળતા મળી છે, એની વર્ણનશક્તિ આમાં ખીસેલી માલુમ પડે છે. કામાવતીના આરંભમાં કામાવતીનું કવિ વર્ણન શરૂ કરી દે છે:

“રૂપવિચક્ષણ કન્યા સોય, જોતાં જવલે આવે કોય;
ગુણ ગાયે સુર કિન્નર સોય, તે સરખી કોઈ ભૂતલ નહોય. ૪

પાયે કમળ શોભે બેઠે ચર્ણુ, પદ્ય ચાલતાં પડે ધર્ણુ,
 મુખમણિ તારાજ્યેત સમાન, કાચા કનક તણી છે વાન, ૫
 પગપાની બેઠે કુમકુમ રંગ, અતિ સુંદર સોભે સર્વાંગ;
 કદળીસ્થંભ યુગ્મ જંધા ખરી, સિંહલકી શોભે સુંદરી. ૬
 નાલિકમલ અતિ શોભે ધણું, કરણ તે ખત્રીસલક્ષણું;

x

x

x

ભુજ બેઠે મળ સુંદ સમાન, પહોંચો ચંપક ફૂલ સમાન;
 આંગલી પુષ્પ કભેરી જસી, હથેલી રેખા રહી છે હસી.” ૮

વગેરે પૂર્વકવિઓ પ્રમાણેનું વર્ણન ઉચ્છિષ્ટ છતાં નવા જેવું લાગે છે.

આ કથામાં પુરુષદ્વેષિણી ઓઓ લોકમાં હોવાનું ચીતરવામાં આવ્યું છે. ખરેખર આ વસ્તુ હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. હંસા ચારખંડીમાં પણ પૂર્વની અસાધતની હંસાઉલીને અનુસરી પુરુષદ્વેષિણી હંસાઉલી ખતાવવામાં આવી છે. આ ખન્ને લોકકથાઓ કેટલાક સામાજિક વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડે તેવી છે. પ્રેમાનંદશિષ્ય વીરજીએ પણ કામાવતીની કથા ઉતારી છે. અને આવી લોકકથાઓ અન્ય કવિઓએ પણ સાધી છે. હેલો તેવો શ્રામળ છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ બંને કાવ્યો ઉપયોગી છે, કેમકે નષ્ટ થવા બેઠેલા પ્રબંધ-પવાડા-પ્રકારનું આમાં પુનરુજ્જીવન છે. મુખ્ય ચોપાઈ અને વચ્ચે વચ્ચે પૂર્વછાયા-મથાળે દોહરાઓથી આ બંને કાવ્યો બંધાયેલાં છે. આમાંનું કામાવતી સંગમ કાવ્ય છે, જ્યારે હંસાને ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ શિવદાસના જલંધર આખ્યાનનાં અવતરણ જોતાં તેમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકા મળે છે. શિવદાસનાં કાવ્યોની નકલો ખૂબ મળે છે, એ જોતાં તેનાં કાવ્યોનો પ્રચાર ખૂબખૂબ થયેલ દેખાય છે અને તેને કારણે જ જૂની હાથપ્રતો પરથી નવી હાથપ્રતો થતાં જૂની હાથપ્રતો નષ્ટ થઈ લાગે છે; માત્ર જલંધર આખ્યાનની જૂની પ્રત સચવાઈ રહી છે.

[નોંધ : એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન એવવા દિલ થાય છે. તે એ કે શ્રી રામલાલ યુ. મોદીએ ગૂજ. વ. સો.ને માટે જલંધર આખ્યાન સંપાદિત કરી આપ્યું છે, તેમાં તેમને જૂની પ્રતોમાં સં. ૧૭૨૬ અને સં. ૧૭૩૮ની અનુક્રમે ગ અને ક સંજ્ઞાવાળી હાથપ્રતો મળી હતી તેમાંથી સં. ૧૭૩૮વાળી પ્રતને આધારે તેમણે કાવ્યનું સંપાદન કર્યું છે. ગનાં પાઠાંતરો જોતાં માલુમ પડે છે કે તેમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ચોથી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે; એ અશુદ્ધ હોવાને કારણે નવી ભાષાવાળી હાથપ્રતને પ્રમાણ માની ચલાવવાથી શિવદાસના સમયની સાહિત્યકીય ભાષામાં આપણે કાવ્ય સંપાદિત થયેલું મેળવી નથી શકતા. શ્રી રામલાલભાઈનો ઉદ્દેશ સર્વભોજ્ય આવૃત્તિ આપવાનો હોય એમ લાગે છે, અને તેથી તેમણે સ્વીકારેલો માર્ગ અવગણ્ય નથી, આમ છતાં ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં એ સમ્પાદનની ઉપયોગિતા નથી થતી, એ ભાષાપ્રેમીને દુઃખદ વિષય છે. ક પ્રતમાં ખૂબ ફેરફાર થયેલ છે, એમ સંપાદનને નીચેની પાદટીપો સાથે સરખાવતાં જણાય છે. ઉપર મેં સં. ૧૭૩૨ની પ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે.]

શિવદાસમાં પ્રતિભા ન છતાં નાકરયુગમાં વિષ્ણુદાસની પછી પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓ ભાઉ, અવિચલ, માધવદાસ વગેરેની વચ્ચેની કડી એ સાંકળી આપે છે. અને પૌરાણિક આખ્યાનકાળને અવિ-
ચ્છિન્નતા અર્પે છે. અને એણે ઝડપથી કવિતા લખવાનું માંડી વાળી સારી કવિતા આપવા લક્ષ્ય રાખ્યું હોત તો વિષ્ણુદાસ કરતાં વધુ દીપી ઊઠત, કેમકે તેનામાં નવસર્જનની શક્તિ વિષ્ણુદાસ કરતાં વધુ સારા પ્રમાણમાં હોવાનું તેની નિર્માલ્ય જેવી લાગતી કૃતિઓમાંથી શે ક્યાંક ક્યાંક દેખાઇ આવે છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. ધૃ. કા. દો. ભાગ ૪થો, (ગૂજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૨. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક-વર્ષ ૩ અને ૭ના અંકો ૪થા. (સ્વ. હ. એ. કાંટાવાળા-સંપાદિત)

૩. સાહિત્ય-માસિક, વર્ષ ૭-૮-૯ (સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા)
૪. ગૂ. સાહિ. ના માર્ગ. સ્તંભો. દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૫. Guj. & its Lit. by K. M. Munshi
૬. જલધર આખ્યાન-સં. શ્રી રામલાલ યુ. મોદી (ગૂ. વ. સો.અમદાવાદ)
૭. કામાવતી, સ્વ. મગનલાલ દ. જોશી અને નાથાલાલ બૌ. શાસ્ત્રી-સંપાદિત
૮. સભાપર્વ વગેરે-શ્રી બાનુસુખરામ નિ. મહેતા-સંપાદિત
૯. મહાભારત-પદ્યબંધ, ભાગ ૧લો, (કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત, કા. ગૂ. સભા, મુંબઈ)
૧૦. મધ્ય યુગનો સાહિત્ય પ્રવાહ-ગૂ. સાહિત્ય સંસદ, મુંબઈ

ભૂધર

[સં. ૧૬૭૫માં હયાત]

ભૂધર કરીને ખંભાતના એક ઔદુંબર પ્લાલિયનું સાં. ૧૬૭૫માં રચેલું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન મળી^૧ આવ્યું છે. આ ભૂધર કોણ હતો તે વિષયમાં કાંઈ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. એક ભૂધર વ્યાસ ખંભાતના વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસનો ગુરુ હોવાનું જાણીતું છે.^૨ તે જ આ હોય તો સંભવી શકે તેમ છે. આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી એ વિષયમાં વધુ માહિતી મેળવી શકાતી નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. જલધર આખ્યાન-પ્રસ્તાવના, શ્રી રામલાલ યુ. મોદી દ્વિત (ગુ. વ.

સો. પ્રકાશન, અમદાવાદ)

૧ જલધર આખ્યાન, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૪

૨ જુઓ આ પૂર્વેના હલ્લેઓ, પૃ. ૩૧૨ વગેરે.

કૃષ્ણદાસ

[સં. ૧૧૭૩-૧૭૦૧માં હયાત]

કૃષ્ણ નામના ધણા કવિઓ થયા છે; ધણી કૃતિઓ એ નામની છાપવાળી મળે છે. આમાંથી કંઈ કૃતિ કયા કૃષ્ણદાસની છે, એ બાબતું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એક કોઈ બદલવસુત કૃષ્ણ^૧નું સાં. ૧૭૧૧માં રચેલું “ રુક્માંગદ આખ્યાન ” મળે છે; જ્યારે એક ગુરુ ગોવિંદદાસના શિષ્ય કૃષ્ણદાસનું ચંદ્રહાસાખ્યાન સાં. ૧૬૮૪માં રચેલું મળે છે.^૨ મામેરું અને દૂંડી એ તો પ્રસિદ્ધ કાવ્યો છે. આ કાવ્યો અનુક્રમે સાં. ૧૭૦૧ અને ૧૭૦૩માં રચ્યાં છે, એમ મનાય છે.^૩ આ બંને કાવ્યો છપાઈ ગયાં છે.^૪ એક નાનું રુકિમણીહરણ (હમયડી) પણ છપાયેલું છે.

સં. ૧૬૭૩માં રચાયેલું એક શિવદાસસુત કૃષ્ણદાસનું ચાંપાનેરમાં રચેલું “ સુદામાચરિત ” પણ મળે છે.^૫ આ કવિ ખડાયતો બ્રાહ્મણ હતો. તેણે તો તે કાવ્યમાં પોતાનો થોડો પરિચય પણ આપ્યો છે. તે બાબતે છે કે -

“સંવત સોલ્લ ગોહોતરો, વરષ બાદરવા માસ ।

શુકલપક્ષ દીન નવમી, શનિવાર કીધુ રાસ

વાસ હ્રુણ માંહી ખડાયતા કુલી જનમીયુ શીવદાસનુ સુત ત્યાંહાં.

ષદ્ વિસિ પનર પુરાં કડવાં તેર

તણ રાગી રાસ કીધુ ગયો હું ચાંપાનેર.”

(કડવું ૧૫મું)

૧ ગૂજ. પ્રેસ.માં તેના રુક્માંગદ-આખ્યાનની એક પ્રત સં. ૧૭૧૪માં રચેલી અને સં. ૧૮૨૯માં નકલ થયેલી છે.

૨ ગૂજ. પ્રેસ (મુંબઈ) ઉપરાંત નડિયાદ ડાહીલદમી લા.માં પણ એક પ્રત છે.

૩ જુઓ Guj. & its Lit. p. 186.

૪ ભુક્ષિપ્રકાશ, પુ. ૬૯મું જુઓ.

૫ જુઓ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. વ. ૩૨ (સં. ૧૬૮૫ની નકલ)

સમયનો વિચાર કરતાં આ શિવદાસસુતે મામેરું, હૂંડી, ચંદ્ર-
હાસ આખ્યાન, રુકિમણીવિવાહ, સુધન્વાખ્યાન, અંબરિષાખ્યાન વગેરે
કાવ્ય રચ્યાં હોય. સં. ૧૭૧૪માં રુક્માંગદાખ્યાન રચનારો જાદવસુત
કૃષ્ણ જુદો છે.

સં. ૧૭૦૨ આસપાસ જ એક ખીજો પૂંજસુત કૃષ્ણદાસ થયો
છે, જેની સં. ૧૭૦૨માં રચેલી પાંડવી ગીતા છે.^૧

કર્મવિપાક અને રાવલીલા તથા ગુલબંકાવળીના રચનારા કૃષ્ણદાસ
જુદા અને પૂર્વથી ભિન્ન છે.

કૃષ્ણદાસની છાપવાળો “રુકિમણીવિવાહ” વ્રજભાષાની છાંટ-
વાળો મળે છે. તે જૂનો છે અને શિવદાસસુતનો હોય એ શક્ય છે.
કાવ્યના અંત ભાગમાં ખુલાસાના અભાવે કવિ નક્કી કરવાની મુશ્કેલી ખરી.

કૃતિઓમાં કર્તૃત્વનો આમ મેળ ન છતાં મામેરું હૂંડીનો કર્તા
એક જ છે, એ વિષયમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. એ જ કૃષ્ણદાસે ચંદ્ર-
હાસાખ્યાન, સુધન્વાખ્યાન, અંબરિષાખ્યાન રચ્યાં હોય તો અસંભવિત
નથી. બેશક આ વિષયમાં કાંઈપણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાની સ્થિતિમાં
આજે આપણે નથી. મામેરું અને હૂંડી એ બે ઐતિહાસિકકદ્દપ કાવ્યો
નરસિંહ મહેતાના જીવનના બે પ્રસંગનાં છે. ખુદ નરસિંહ પછી
ખંભાતના નાગર કવિ વિષ્ણુદાસે એ બંને વિષય ઉપર કવિતા
લખ્યા પછી સંભવતઃ આ કવિ આવે છે. “મામેરા”ની પર એક
ગોવિંદે પણ કલમ ચલાવી કાંઈ વિસ્તૃત રીતે કથા આપી છે. એ
કૃષ્ણદાસ પછીનો હોય કે ન હોય, યા સમકાલીન હોય કે ન હોય,
પણ કૃષ્ણદાસનું ટૂંકાણું જોતાં કદાચ તે ગોવિંદની પૂર્વનો હશે.

“મામેરું” ૧૦૬ કડીનું નાનું કાવ્ય છે. વિષ્ણુદાસના વસ્તુનો જ
આશ્રય કરી આ કાવ્ય એ જ પદ્ધતિએ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસંગોના
ક્રમમાં પણ કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. થોડી કડીઓ બેધયે:

“મહેતે વહેલિ કરાવી સૂત્ર ચાલ્યા તે લીલા અદ્ભુત ।
 તિલક મનોહર કંઠે માલ સુંદર કરમાં સોહે તાલ ॥૧૯॥
 બેઠા આસન વાલી કરી શ્રીદામોદર મન માંહાં ધરી ।
 કંઠિ આભૂષણ સાલીઆમ જોવા મ્મલીયૂ સારું ગાંમ ॥૨૦॥
 નરસહી શું માંહાંમેરું કરે ઠાલોમાલો શું સાચરે ।
 વહેલિ બપેરે તાં બેઠો ચઢી સાથે નહી એક ચૂનડી ॥૨૧॥
 ત્યાંહાં જઇને શું કરશે કામ નિરધને જનૂં પરગાંમ્ય ।
 લોકવીધાઈ હસશે સહુ માંહાંમેરું બહુ કરશે વહૂં ॥૨૨॥
 દૂધ ધરશે મનમાંહ દીકચરી નિરધને ઘેરચ કાં અવતરી ।
 મહેતાના મનમાં નહી વાત પુત્રીને ત્રીભૂંવનપતિ તાત ॥૨૩॥
 એ સરવિ છે તેહને લાજ માહારે માથે શ્રીમાહારાજ ।
 પોહોતા જઇ પુત્રીને ગાંમિ સહુ કો આવી કરે પ્રણામ ॥૨૪॥
 કાવિધાયે બોલે રાંમ ગાંઠિ કેહે શ્રીકૃષ્ણનૂં નાંમ ।
 બિતર વાલી આપ્યો કાંમ દીનહીન લીયાંનૂં નાંમ ॥૨૫॥
 કોલૂં છાજ ને જૂની વલી ભીતડી ચ્યારે ધ્યાઇ મ્મલી ।
 નિર્ધન શરખૂં દીધૂં માંન પણ મોઠા છે શ્રીભગવાંન ॥૨૬॥
 મહેતો વહેલેથી બિતરચા ઉતારામ્યા જઇ પરવરચા ।
 વહેલેથી બિતારચો ભાર દેવસન્નઈ લોટો વારચ ॥૨૭॥
 પુત્રી આવી હરખે ભરી માંહાંમેરું જોવા નીસરી ।
 ઠાલી વેહેલ્ય ને બે બલદીયા ધરના દ્વાર આગલિ બાંધીચા ॥૨૮॥
 અવરચ ન દીસે કાંઈ સાજ હવે પ્રભૂં કિમ રહેશે લાજ ।
 સાચી વાત તે જાણી પડી ધર માહે લીધી ગાઠડી ॥૨૯॥
 વેગે ચાલી ભૂંવન મૂંઝારચ ધરમાં કાંઈ ન દીસે ભાર ।
 મહેતા-ચરણે નાંમૂં શીસ પણ મનમાંહે મોટી રીસ ॥૩૦॥
 મહેતે માથે મૂંકચો હાથ સંભારચા દામોદર નાથ ।
 પુત્રી-આંખે ઝરીયાં નીર દેખે નહી કાંઈ એકે ચીર ॥૩૧॥
 લ્યાવ્યા નહી કાંઈ સાથે તાત ફાંસૂં શું સમજાવો વાત ।
 સાલિઆંમ સન્નહ તાલ માંહાંમેરાની છે કાંઈ ચાલ ॥૩૨॥
 બાઈ પુત્રી કાં ડું વલી ચાં માટે થાઆં આકલી ।
 દામોદરજી મોઠા દેવ માંહાંમેરું કરશે તતપેવ ॥૩૩॥

રાખે ચીત પોતાનું કાંમ સમરે બીવર સુંદર શાંભ ।
 પુત્રી શીસ હલાવી રહી બિતર વાલી આપ્યો નહી ॥૩૪॥
 એહેને તો લવ લાગી એહે કરશે જે મનિ ગમશે તેહ ।
 બ્રાહ્મણ સાથે બહુ કાલાવીયું તે તાં મન માહે નાચી ॥૩૫॥
 કાલામાલા આવ્યા શીદે ચણતાં હું પોશે નવિ દીધ ।
 કગવીધા કરશે સહુ ગાંમ નાવ્યા હવ તો એક જ નાંમ ॥૩૬॥”૧

પણ નરસિંહ પુત્રીને “બાઈ માંહામેરુ શે નવ્ય કરે, હુંડી પાછી જે નવ્ય કરે, અવશર વિણ જે આપ્યો મેહ”નું અનુસંધાન આપી દિલાસો આપે છે, અને પુત્રીના હૃદયનો શોક શ્રમી જાય છે. આ વસ્તુ કૃષ્ણદાસ નવીન આપે છે; અને પુત્રી તરફનો ધિક્કાર વ્યક્ત કરતો નથી; વિષ્ણુદાસે ત્યારે ધિક્કાર ખૂબ વ્યક્ત થવા દીધો છે, અને તેને અનુસરી ગોવિંદ-પ્રેમાનંદે પણ. કૃષ્ણદાસ પણ અંતરિક્ષમાંથી ભગવાનનું અદૃષ્ટ આગમન સૂચવે છે. અગોચર રીતે આવી પ્રભુ મામેરું પૂરી જાય છે:

“નાગર સરવે કરે વીચાર કયાંહાંથી આ પ્રગટ્યો ભંડાર ॥૫૮॥”

નણદીની દીકરીને કાપડું રહી ગયું હતું તે તેમ જ પાણાનું પણ કૃષ્ણદાસ સૂચન કરે છે; પણ પ્રભુ કયાંય પણ પ્રકટ નથી.

“પુછે સહુ મેહેતા મનિ હસે સાંમલ દોશી જાનો વસે ॥૬૪॥”

કૃષ્ણદાસે વસ્તુનો સહેજ વિસ્તાર કર્યો છે, બાકી વિષ્ણુદાસના કથાનક સાથે સામ્ય છે.

વિષ્ણુદાસની જેમ જ હુંડીમાં તો કૃષ્ણદાસે પણ દ્વારકામાં પ્રભુને હાજર કર્યા છે. આ જ કવિની “હમચડી” મળે છે. એ એની જ કૃતિ છે, એની ખાત્રી એ કે ત્રણે કાવ્યમાં “દામોદર”નું સ્મરણ કાબારંભે કરે છે:

મામેરું : “કૃપા કરો દામોદર રાજ ॥૧॥”

હુંડી : “બી દામોદર જે રણછાડ”

હમચડી : “બી દામોદરના ગુણ ગાહએ”

“હમચડી” ૫૩ કડીનું નાનું કાવ્ય છે અને તેમાં કૃષ્ણ-રુકિમણીનો વિવાહ આપવામાં આવ્યો છે. એની હાથપ્રત ૫૯ સં. ૧૭૧૮ જેટલી જૂની છે, અને તેના મામેરાની પૂર્વે તેના લાગતા એક “ગોપી-ગરબાની” પૂર્વે ઉતારેલી છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ “હમચડી” બહુ ઉપયોગી નથી. બંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં સવૈયાની દેશી પ્રયોજાયેલી છે. ૫૯ ગોપી-ગરબો સુંદર છે:

“આસૂં માસ રલૈઆમણો રે રૂફ તે ગોફલ ગાંમ ।
 ગોપી ચ્યાલી શહુ રમવા રે જોવા સુંદર શાંમ ॥
 પહેરાં ભૂંધણુ ભાવતાં રે કંઠ એકાગિલ હાર ।
 કાંને આલ્ય ઝબૂકતી રે ઝાંઝરનો ઝમકાર ॥
 પલકે કંકણુ કંકણી રે ટલકે જોતાં મન ।
 બાજૂબંધ તે બાધયા રે શોભે શાંમાતન ॥
 શીસફૂલ સોહાંમણાં રે સેથો સોહો સાર ।
 કટમેષલા શોભતી રે ધૂંધરીનો ધમકાર ॥
 નીલા પીલા ને રાતડા રે પેહેરાં બહુવિધ ચીર ।
 ગરબો ધૂમે આનંદસૂં રે જે જે ચાદવ વીર ॥
 ગોપી ચ્યાલી મ્યલૈ એકડી નંદ તણા ધરદાર ।
 ગાઓ ગીત તે પ્રેમસૂં રે હલટ અંગ અપાર ॥
 જોવા આવ્યાં યશોમતી રે હલા શ્રીચંદ્રરાય ।
 હલધર વીરને રોહણી રે ત્યાં ગોપી ગરબો ગાયે ॥
 જીવે જીવે યસોમતીને રૂંચર કાડ વરીશ ।
 નાચે ધૂંદે બહુ માહલતી રે સહુ મ્યલૈ દે આશીસ ॥”^૧

એમ એટલા જૂના સમયમાં કવિએ ગરબો રચી આપ્યો છે. તૂટક હોવાથી સંપૂર્ણ મળતો નથી.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં મામેરું અને હમચડી સં. ૧૭૧૮ની નકલમાં મળતાં હોવાથી તેમાં જૂના અંશે સચવાઈ રહ્યા છે અને તે

મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાના છે. સુદામાચરિતકાર શિવદાસસુત કૃષ્ણદાસ અને આ જુદા કૃષ્ણદાસ હોય તોયે સમય વિક્રમની ૧૭મી સદીની છેલ્લી પચીસી હોવામાં શંકા નથી, કેમકે મામેરા અને હમયડોની હાથપ્રત ઉપર કહ્યું તેમ સં. ૧૭૧૮ની મળે જ છે. કાવ્યો વ્યવસ્થિત રીતે મળતાં ન હોવાથી આ કવિની અને તે જ નામધારી અન્યની કૃતિઓના કર્તૃત્વના વિષયમાં ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકાતો નથી. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણદાસ અવશ્ય જોઈ જવા જેવા છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. Guj. & its Lit. by K. M. Munshi
૨. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ.ની યાદી અને હાથપ્રતો
૩. બુદ્ધિપ્રકાશ-માસિક, વર્ષ ૧૯૨૫ (૧૯૨૨)-અમદાવાદ

ભાઉ

[સં. ૧૬૭૬-૭૯માં હયાત]

અશ્વમેધપર્વ, દ્રોણપર્વ, ઉદ્યોગપર્વ અને ઉદ્યોગપર્વાંતર્ગત સ્વતંત્ર પાંડવવિષ્ટિ એ ચાર કાવ્યોના રચનાર કવિ ભાઉની માત્ર એક જ કૃતિ પાંડવવિષ્ટિ છપાયેલી છે.^૧ એ કાવ્યને અંતે રચ્યાસાલ નીચે મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે:

“સંવત દશ શત (? પટ) છોતરો આનંદશું રે
શાકે પંદર બેતાળ મન ગોવિંદશું રે
ચૈત્ર માસ સોહામણો આનંદશું રે
મુને દેવે કરી સંભાલ મન ગોવિંદશું રે. ૧૬
છંદ પદ્યધ્ધ નાણું નહિ આનંદશું રે
ન નાણું ગુરૂ લધુનો કામ મન ગોવિંદશું રે
કર જોડી વિપ્ર ભાઉ કહે આં હવે મુક્તિ આપો શ્રીરામ. મન.” ૧૭

આમ સાં. ૧૬૭૬માં-એટલે શાકે ૧૫૪૨માં તેણે પાંડવવિષ્ટિની રચના કરી છે. આ જ અરસામાં એણે સર્ગગ ઉદ્યોગપર્વ પણ ૧૭૬૫ કડીનું રચી કાઢેલું છે. એના જ અનુસંધાનમાં તેણે વચ્ચે ભીષ્મપર્વ મૂકી દ્રોણપર્વ રચી કાઢેલું જણાય છે; જેમકે ઉદ્યોગપર્વને અંતે:

“એહ કથા સાંભલશે જોહ ॥ અંતે વૈકુંઠ પામે તેહ ॥
આગલ સાંભલવા ઇછા ધરી ॥ દ્રોણપર્વનો આદર કરી ॥૬૪॥
તેહમાં છે સહુ વીસ્તાર ॥ પુન્ય અર્થ ને ધર્મ વિચાર ॥
તેથી ભારથ પુરંણ થસે ॥ મુણે પુરંસોતમ પદ પામસે ॥૧૭૬॥”

અને કવિએ દ્રોણપર્વ ૩૫ કડવાંનું કડવાખદ્ધ રચ્યું છે, જેમાં ૧૪૮૭ કડી છે; અંતે કર્ણપર્વનો સાર આવી જાય છે.^૨ ઉદ્યોગ અને દ્રોણ એ

૧ પ્રા. કા. ત્રૈ. સને ૧૮૯૦-૩ને અંક

૨ આ કાવ્ય મહાભારત પદ્યધ્ધ-અંથ ૪થામાં મારા તરફથી છપાયું છે.

અંને કાવ્યોમાં અવારનવાર ભાઉની છાપ આવે છે, તેમ જ ઉદ્યોગ-પર્વમાં “ પાંડવવિષ્ટિ ” માંથી કેટલોક ભાગ શબ્દશઃ એનો એ છે, તેથી કૃતિઓમાં બિનકર્તૃત્વની શંકા કરવાપણું રહેતું નથી.

આ ત્રણે કાવ્યોમાં તેને વિશે વધુ માહિતી મળી શકતી નથી, અને તેનું આદિમાં તૂટક અશ્વમેધપર્વ ન મળ્યું હોત તો તેના વિષયમાં માહિતી મેળવી શકાય તેમ પણ નહોતું. આ અશ્વમેધના ભાગમાં તેણે યૌવનાશ્વ, અનુશાલવ અને નીલધ્વજ એમ ત્રણનાં આખ્યાન આપ્યાં છે. આ વિભાગને અંતે પોતાને વિશે માહિતી આપતાં તેણે લખ્યું છે કે—

“ભગવંત જન પાંડીત કવી ॥ હું તમારો છો દાશ ॥
નારાંએણુ ગુરુ ભટ્ટપ્રસાદે ॥ મેં કર્યો અભ્યાસ ॥
સંવત ૧૬ એાખણુશીએ ॥ શાક ૧૫૪૪ પંનરશેં ચૌઆસ ॥
આક્ષાં જમલાં બે હતાં ॥ મલ ભારા દેવ વીશાસ ॥
અધીક ભારા આખાડ મધે ॥ સુંકલ પક્ષ તે શાર ॥
ત્રીજી તીથી સુભદાઈની ॥ નખેત્ર પૂર્ય રવીવાર ॥

x

x

x

સુરયપૂર તાપી તટે ॥ ગોપીપરા મધ્યે વાસ ॥
ઓઠીઅ માંતીઈ શાંમલાં ॥ જુજ વેદ અભ્યાસ ॥
ગાત્ર કસ્યપ અડક પાઠેક ॥ વસે છે તેણે કાંમ ॥
મહેશસુત આયઆ તણે ॥ સુરજ તે એવું નામ ॥
તેનો તંન કવી બાલકયુધી ॥ મૂઠમત અમ્તાંન ॥
કર જોડી વીપ્ર ભાજી કહે ॥ હવે પૂરણ થજી આક્ષાંન્ય ॥”^૧

આમાં કવિએ પૂરી ઓળખ આપી છે. કવિ યાત્રિએ ઔદિચ્ય આઠાણુ, કાસ્યપગોત્રી, પાઠક અવટંકી હતો અને સૂરતમાં ગોપીપુરામાં રહેતો હતો. તેના પરદાદાનું નામ મહેશ, દાદાનું નામ આદ્યઓ, પિતાનું નામ સૂરજ અને ગુરુનું નામ નારાયણ ભટ્ટ હતું. નારાયણ ભટ્ટ પાસેથી સાંભળી તેણે આ ત્રણ આખ્યાન રચ્યાં હતાં.

એક નારાયણ ભટ્ટ તે અગાઉ આવી ગયેલા “રામભક્ત” નો શુરુ હોવાનું રામભક્તના એકાદશ સ્કંધમાં પ્રાપ્ત થાય છે;¹ આ નારાયણ અને ભાઉનો શુરુ નારાયણ સમયની દૃષ્ટિએ એક હોઈ શકે. પણ રામભક્ત ક્યાંનો હતો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. એ જ નારાયણ ભટ્ટ હોય તો રામભક્ત પણ ભાઉની જેમ સુરતનો ઠરી શકે. છતાં નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય આપી શકતો નથી; માત્ર સંભાવના છે.

કવિએ નારાયણ ભટ્ટની પૂર્વે એક અનંત ભટ્ટ પાસેથી પણ કથા સાંભળેલી હોવાનું તેના ઉદ્યોગપર્વના આરંભમાં પ્રાપ્ત થાય છે:

“અનંત ભટ્ટ તે બાંભણ શહી ॥ તીણે ઘણી કથા પ્રીછવી કહી ॥

તો મેં જાણ અક્ષર સુઝી દયા કરીને આપી બુઝ ॥”²

ઉદ્યોગપર્વ ક્યારે રચ્યું છે, તે નિશ્ચિત સ્વરૂપે જાણી નહિ શકાતું હોવાથી પ્રથમ તેણે અનંત ભટ્ટ પાસેથી અભ્યાસ કર્યો કે નારાયણ ભટ્ટ પાસેથી તે કદપી શકાતું નથી. અને કાવ્યો એક જ કવિની કૃતિ સ્પષ્ટ રીતે હોવાથી અને ભટ્ટનો તેણે લાભ લીધો જણાય છે.

ભાઉ ઉપરાંત ભાઉભાઈ અને ભાઈઆસુત નામના બે કવિઓનાં અનુક્રમે વજ્રનાભનું આખ્યાન અને ઉદ્યોગપર્વ મળે છે, આમાંનો ઉદ્યોગપર્વકાર ભાઈઆસુત કોઈ જુદી જ વ્યક્તિ જણાય છે.³ પણ વજ્રનાભના આખ્યાનવાળો ભાઉભાઈ એક હોય તો સંભવી શકે તેમ છે.⁴ આ આખ્યાનની નકલ પણ સાં. ૧૬૮૫ જેટલી જૂની ઉતારેલી છે, એ જોતાં ભાઉના સમયમાં જ એ અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલી કૃતિ છે. ભાઉએ અશ્વમેધનાં ત્રણ આખ્યાન તો રચ્યાં જ છે, એ પ્રમાણે ખીર્જા સ્વતંત્ર આખ્યાનો રચ્યાં હોય અને તેમાંનું એક “વજ્રનાભનું આખ્યાન” હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

¹ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૪૨૬

² ફા. ગ્ર. સ. હ. લિ. પુ. નામા., પૃ. ૨૧૪

³ તેના ઉદ્યોગપર્વની પ્રત ગ્ર. વ. સો. હ, લિ. નં. ૨૮ બ ની છે.

⁴ વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં નં. ૮૭૮ ૩ અને પુ. વિ. મા. ના સંગ્રહમાં નં. ૧૪૫ (હ. સ. ૧૬૮૫)ની પ્રતો મળે છે.

કવિ તરીકે ભાઉ ઉત્તમ પ્રતિભા નથી. આમ છતાં પ્રસંગોને રસિક બનાવવાની તેણે ઠીક મહેનત લીધી છે. પાંડવવિષ્ટિ પ્રસંગે વિદુરને ઘેર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગયા ત્યારે માત્ર ભાણ રહેલી, પણ પ્રભુકૃપાએ નહાવણુના પદાર્થ અને અમૃત્ય ભોજનસામગ્રી સંગઠ ગઠ, તેનું વર્ણન ભાઉ ઠીક વિસ્તારે છે; જેવું કે—

“બ્રહ્માદક ક્રીધાં તત્પેત્ર, વિદુર કહે બ્રહ્મા ભૂદેવ;
 ચુવાચંદન ને ચોગરેલ, કસ્તૂરી મલિયાગર ક્રીધાં ભેલ. ૩
 કંટાળરસ ક્રીધાં આંમળાં, નાના વિધનાં મર્દન ભલાં;
 આંગણે લઇને માંડચો પાટ, વિદુરજીને ભાગ્યે ઉચ્ચાટ. ૪
 સ્નાન કરીને બ્રહ્મા શ્રીહરિ, શીતાદક ત્યાં આપ્યાં ફરી;
 પીતાંબર ત્યાં પહેર્યાં ઇશ, પાવડીએ ચઢિયા જુગદીશ. ૫
 મદિરમાં આવ્યા શ્રીગોપાળ, આગળ માંડી સુવર્ણથાળ;
 તવ પીરશ્યા લાડુ નિરધાર, મોતી ચૂર જલેખી સાર. ૬
 આસાવી પરસુલી સેવ અપાર, અતિ આનંદશું પીરસે નાર;
 સેવૈયા મગ ચુરમુ પ્રીસે, નર નારી તણાં મન હીસે. ૭
 ખાજાં પતાસાં ને ઘેબર ઘણાં, છે કેવળ પરસુલી તણાં;
 ગોળપાપડી દૈયરાં યાપડા, ગળી વેડમી માંચ ખાંડનાં પડાં. ૮
 અન્ન પીરસે વળી ધારી ઘણી, પીરસુ સ્વામી હ્યો સેવ ઝીણી;
 મધ્યકેળાં ખાંડ ને ખીર, તવ આરોગે બાવનવીર. ૯
 ગામનાં ધી તાળ્યાં તત્કાળ, ફર રાંધ્યાં કમોદનો ને મગદાળ;
 શાક નાનાવિધનાં છે જોડ, કહેતાં પાર ન જાણું તેડ. ૧૦
 દીંડુરાં તુરિયાં ને વંત્યાક, લીલવા ચોળી વાલોળ શાક;
 કંટોલાં કોળાં કારેલાં, પાકાં ચીમડાં કાચાં કેળાં. ૧૧
 ઘોળ ચીલ શઢ અમૃતવેલા, સારી સમડી ગોરાડી ભેલા;
 સુરણ કંદ તણે નહિ પાર, હીંગ મરીએ વધાર્યાં સાર. ૧૨
 માંચ ખાટાં મીઠાં તીખાં સાર, અતિ આદરશું પીરસે નાર;
 આદાં લિખુ તણાં અથાણાં, ફેરી કાંકડી કર્મદાં ઘણાં. ૧૩
 આંખા હલદર ને કચુમર કેર, નાનાવિધ રોલરાં કુવેર;
 છાશ વધારી મુઠ્ઠાં દહીં, ઘરા લણુ ત્યાં ઉપર લહીં. ૧૪

એવી સેવકની પ્રીતિ પાળી, લીધાં શુદ્ધાચમ સંભાળી;
 સેવત્રાં ફેક્ષણ મુખવાસ, એળકી લવિંગ કપૂર યરાસ. ૧૫
 ઉપર આપ્યાં બીડાં પાન, માગ્ય માગ્ય તુલસી ભગવાન.

X

X

X

સેવકજન હગારી લીધો, તરણા તણો ત્યાં મેર કીધો.” ૧૭૧

ઉદ્યોગપર્વ અને દ્રોણપર્વમાં પ્રસંગો કેટલાક ઠીક વિસ્તાર્યા છે, પણ તેમાં કવિપ્રતિભા ખીલતી માલૂમ પડતી નથી. બેશક પ્રસંગોમાં એ સ્વાતંત્ર્ય રાખે છે; મૂળ કથાથી દૂર પણ જાય છે. ઉદ્યોગપર્વ એ એનો સારો પ્રયાસ છે, એમ કહેવું જોઈએ.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જૂની પ્રતો નહિ મળતી હોવાથી ભાઉ પાસેથી આપણે કાંઈ મેળવી નથી શકતા, પણ સૂરતના જમણનો તો ખ્યાલ મેળવી શકીએ છીએ, અને તે ઉપર આવી જાય છે. પૌરાણિક આખ્યાન-કાળના વિકાસમાં ભાઉનો પણ સ્વરૂપ ફાળો નથી, એ એની ત્રણ કૃતિથી પણ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. વસ્તુની પસંદગીમાં એણે શુદ્ધિ વાપરી હોવાને કારણે જ એનાં નિરસ કાવ્યોમાં રસિકતાનો અંશ જડી આવે છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. ની ચાદી

૨. ફા. ગૂ. સભા હ. લિ. પુ. નામાવલી, ભાગ ૨જો, (ક્રી અં. જી. બની-કૃત)

૩. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૬, અંક ૩, સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા-સંપાદિત

ગોવિંદ

[સં. ૧૬૮૦માં હયાત]

ગોવિંદની છાપનાં કેટલાંક કાવ્યો મળે છે; તેમાં એક ગોવિંદે “મામેરા”નું કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્યની જૂનામાં જૂની પ્રત સં. ૧૭૨૮ લગભગની મળી છે. કવિએ નરસિંહ મહેતાની પુત્રીના શ્રીમંત વખતે નરસિંહે કરેલા મોસાળાનું છ કડવાંમાં વર્ણન કર્યું છે. આ “મામેરું” કવિ પ્રેમાનંદના સમય પૂર્વે રચાયેલું છે, એ નિર્વિવાદ છે. વિષ્ણુદાસે “મામેરું”^૧ અતિ ટૂંકમાં લખેલું છે; તેમાંની કેટલીક પંક્તિઓ ગોવિંદના કાવ્યમાં જણાય છે. ગોવિંદે કદાચ વિષ્ણુદાસનું જોખને જ જરા વિસ્તારથી કાવ્ય લખ્યું છે. મુખ્યત્વે એપાછ જ પમંદ કરી છે.

સાં. ૧૬૮૦ ની સાલનું એક “એકાદશીમાહાત્મ્ય” એક ગોવિંદનું મળે છે; વળી “સૂરજદેવનો છંદ”, “બારમાસ” (કર્તા ગોવિંદજી), રુદ્રિમણીવિવાહ, સુભદ્રાહરણ (આ બે કોષ ગોવિંદરામનાં), નાગદમની અને રાધાહારનાં ૫ પદો (આ કોષ ગોવિંદદાસની અને કૃષ્ણિઓ). આ બધી કૃતિઓ એક જ કવિની હોય તેમ લાગતું નથી. સંભવ છે ત્યાં-સુધી એકાદશીમાહાત્મ્ય અને મામેરું એ બે કાવ્ય એક જ કવિની કૃતિ છે. એકાદશીમાહાત્મ્ય સં. ૧૬૮૦ માં રચાયેલું મળે છે,^૨ જ્યારે મામેરાની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત સં. ૧૭૨૮ની મળે છે, એ જોતાં બંને કૃતિઓ નજીકના સમયમાં (પ્રેમાનંદની તો પૂર્વે જ) રચાઈ હોવાની શક્યતા પૂરતી છે. અને “મામેરા”માં કથાનકનો કાંઈક વિસ્તાર હોવાથી વિષ્ણુદાસ અને કૃષ્ણદાસની પછી એનો એ પ્રયત્ન છે, એમાં પશ્ચાત્તઃ શંકાને કારણ નથી.

૧ આ પૂર્વે પૃ. ૩૦૫ વગેરે

૨ ગુ. હાથ. સંગ્રહિત ચાલી, પૃ. ૩૪

આજે “મામેરુ” પ્રાપ્ય છે, જો કે હજી ક્યાંય પણ છપાયું નથી. ૬ કડવાંમાં વિલક્ત થયેલા આ કાવ્યમાં આપણને મામેરાનો પ્રસંગ હવે કાંઈક વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મળે છે. પણ એ સાથે એમાં વિષ્ણુદાસનું અનુસરણ પણ સ્પષ્ટ છે; અને કવચિત્ શબ્દશઃ “કંકા-તરી વેગે મોકલો લેઈ જશે પંડ્યો ખોખલો” જેવી પંક્તિઓ એની એ છે. ૧ કવિ વેલનું અને પછી નરસિંહના ઉતારાનું વણન આપતાં જણાવે છે કે

“કરે મેંહિતો ચાલવાની ચાલ લીધું ગોપીચંદન તાલ ॥૨૩॥
 લગ્નશિરોમણિ મહર્ત્ત જ ધડી તાણી તાં બાંધી ગાંઠડી ॥૨૪॥
 માગ્યા બલદ નેં સૂતરી વેહલ્ય ગરડા બલદ કરાવે ટહેલ્ય ॥૨૫॥
 *કુટુંબ સહિત તેડી પરિવાર મેહેતો આવ્યા નગર મુઝારિ ॥૨૬॥
 *મેટયા વેહેવાઈ નેં વલગૂં જોડ માંહાંમેરુ નથી લ્યાવ્યા મોહોડ ॥૨૭॥
 નરસિંહ મિહિતાનેં સહુ કો હસે કુચરી જાણે માહારા બાપનેં કસેં ॥
 હસે પરસ્પર ઠગ અતિ માન આપો ઉતારા ધરશેં ધ્યાન ॥૨૯॥
 ઉદ્વસ મંદિર હૂતાં ચાંહાં મેહિતોજ ઉતરયા ત્યાંહાં ॥૩૦॥
 જૈ ઉતરીયા હરખ્યા ધણૂં ભાગ્ય જૂયો આ ધરતી તણૂં ॥૩૧॥

x

x

x

તે સમે પુત્રી તાત કહ્ને ગઈ કહી વીનતી...સહી ॥૩૩॥
 *તાતજી તરયો ભલે આવીયા, કહો માંહાંમેરુ શુ દયાવીયા ॥૩૪॥
 આવ્યો અવસર મોદૂ કાળ શુ માંહાંમેરુ કરશે આજ ॥૩૫॥
 મુહને નિશ્ચે તાં કહો નિર્ધાર મેહિતો જોલ્યા તેણી વાર ॥૩૬॥
 *હું લાવ્યો છું બાઈ ચંગ ને તાલ માંહાંમેરુ પૂરશે શ્રીગોપાલ ॥૩૭॥
 આપણે પાસે હરીનૂ નામ ગોપીચંદન શાલિગ્રામ ॥૩૮॥
 એહવી વાણુ ચહ્વારે મહિતે કહી પુત્રી મનમાં ઝાંખી થઈ ॥૩૯॥” ૨
 આ પછી પુત્રીએ નરસિંહ મહેતા પાસે દુઃખ રડ્યું છે, તે કવિના શબ્દમાં નીચે મુજબ ૨ જા કડવામાં મળે છે:

૧ સભાપર્વ વગેરે, પૃ. ૯૪ અને ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. ન. ૩૨૮ બ (કડવું ૧૬-કહી ૬)

૨ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮ બ (કડવું ૧૬)

રાગ મહાર

“જે નોહોતી માંહાંમેરાની પેરચ તો શીદ આઆ માહારે ઘેરચ ॥૧॥
 આગે સહુ કો મુહને મિહિણાં દેં દાઢી ઉઠી તાલકુટીયાની કહેં ॥૨॥
 નગરલોક ઠગવિદ્યા કરેં પુત્રી આપે આંસુ બરે ॥૩॥
 એહવા નિરધનને પેટચ કાં પડી સાસરામાં મુહનેં કહેં બાપડી ॥૪॥
 *એ પિતાથી હૂં નવિ ઠરી ચાહારેં માગૂ ત્યારે જયો બાધ હરી ॥૫॥
 સાસરે જૈને હૂં શ કર દીયર જ્યેઠનેં મેહિણે મરુ ॥૬॥
 માહારી માતા મુઘ તો અંતર ધરો નહીતર માહાંમેરુ મુહને ઘણું કરો ॥૭॥
 માય વિના સુનો સંસાર માય વિના પુત્રીનો ધિક અવતાર ॥૮॥
 માય વિના લોક મહેણાં દીધ માય વિના બાપને ચોરે લીધ ॥૯॥
 માય વિના બાધ બેસો કુણુ કહેં માય વિના દૂર વર દહે કુણુ લહે ॥૧૦॥
 માય વિના બાપનૂ એહવૂં મનં ભક્ષ નાના વિધ લૂખૂ અનં ॥૧૧॥
 *માય વિના તાતનૂં એવૂં હેજ તેલ ઘટયે દીપકનૂં તેજ ॥૧૨॥
 માય વિના પુત્રી સદા દામણી ચમ મૃગબાલ બૂલૂં રણુ બણી ॥૧૩॥
 માય વિના કુણુ કરાવે લાડ માય વિના પીહરની ભાગી વાજ્ય ॥૧૪॥” ૧

આમાં પણ જાળના ફાળામાં બે પાણુ લખવાનું કવિ ચૂક્યો નથી. ભક્તની વીનતી પછી પ્રભુએ આવી ભક્તના મસ્તક ઉપર હાથ દમ દિલાસો આપ્યો એ વસ્તુ કવિ અહીં વધુ આપે છે. ૨ વિષ્ણુદાસ—કૃષ્ણદાસની કૃતિઓમાં એ નથી. બેશક પ્રેમાનંદે લક્ષ્મીજી અને બીજા સેવકો પુષ્કળ ગાંસડાં-પોટલાં લાવી હાજર થયા છે, તેનું રસિક વર્ણન આપ્યું છે, તે ગોવિંદ નથી આપતો. બાકી દોશી થઈ આવેલા પ્રભુએ પહેરામણી આપી તેનું વ્યક્તિવાર વર્ણન પણ કવિ પ્રથમ જ આપે છે. ૩ એ ઉપરાંત પાટ ચલાવવાનો પ્રસંગ તો પ્રેમાનંદમાં પણ નથી મળતો તે કવિએ આપ્યો છે:

“પીલ્યાં પાગ શ્રીકૃષ્ણમેલ્યુ માંહ ઉતાર્યાં કુઅરચ બાધ નીજ ગ્રહે જાય ॥
 ચાલે ધેરુચ પાગ હેઠચ પાટ પરાય દીઅર નારણીજી પછેડી ઉઘાય ॥૨૮॥” ૪

૧ એજન, ૬૬૩ું ૨જું

૩ એજન, ૬૬૩ું ૪થું

૨ એજન, ૬૬૩ું ૩જું

૪ એજન, ૬૬૩ું ૫મું

ગોત્રેજ-પૂજન કવિએ નવીન જ આપેલ છે, જે પ્રેમાનંદમાં પણ નથી. તેમ નણદીની દીકરી. પહેલામણી વિના રહી ગઈ ત્યારે અપર પડતાં કુંવરબાઈ પિતાને કિતારે કહેવા જાય છે, તે પણ નવીન જ છે. “નણદની નાણદી નાનબાઈ”ને અંતરિક્ષમાંથી મળેલું કાપડું આપે છે. પ્રભુ આમાં પ્રત્યક્ષ થયા હોય તેવું “બોપલે ઠગવિદ્યા કરી માઆ વસ્ત્ર જોડા આપ્યા હરી ॥૨૮॥” એ પંક્તિમાં જણાય છે; તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના મુખમાં પણ “કુચરબાઈનું શ્રીમત નાવત ઉંહણુ શ્રીકૃષ્ણ વિના સાઓલા પેરાવત કુણુ ॥૧૧॥” એ કડી વ્યક્ત થાય છે, તે પણ તે જ હકીકત કહે છે.

કુંવરબાઈ પ્રસવ માટે પિતાની સાથે ઘેર જાય છે, તે રીતે પ્રસંગ પૂર્ણ થાય છે. આમાં સીમંતનો રિવાજ અને તેને અંગેનું કાર્ય વગેરે કવિએ પોતાના જમાનાને અનુકૂળ આપ્યું છે.

વિષ્ણુદાસની પંક્તિઓ (ઉપર *થી ખતાવેલી) મળે છે. તેમ કેટલુંક વસ્તુ અને વિચાર પ્રેમાનંદે પણ ગોવિંદમાંથી લીધાં છે એ સ્પષ્ટ છે. ભક્તગાથાને બદલે પ્રેમાનંદ તેને એક કાવ્યમાં પરિણત કરે છે, એ તેનો અવસ્ય વિશેષ છે.

કવિની ભાષા મધ્ય. ગૂજ. ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાના સંસ્કાર-વાળી છે, જે પ્રેમાનંદના પૂર્વ સમયની છે. બલે તેમાં કશું મહત્ત્વ નહોય પણ એક મહાકવિને પ્રેરણા લેવા જેટલી વસ્તુ આ કવિ સાચવે છે, એ કાંઈ ઓછું નથી.

આ કવિના વિષયમાં વિશેષ કશી માહિતી આજે મળતી નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮ બ

ભગવાનદાસ કાવ્યરસ

[સં. ૧૬૮૧-૧૭૪૬]

સૂરતના કાવ્યરસ કુટુંબમાં જન્મેલા કવિ ભગવાનદાસ ઉર્ફે બાહિ
મૂળજનો જન્મ સં. ૧૬૮૧માં થયો હતો અને સં. ૧૭૪૬ના
આશ્વિનની અમાસને દિવસે અવસાન થયું હતું. કવિ ગરીબ માઆપને
પેટે અવતરેલ હોઈ અપભ્રંશમાં બહુ તકલીફથી બિહરેલો હતો. શરૂઆતમાં
માત્ર રૂપિયા પંદરથી નોકરી શરૂ કરી ધીમેધીમે આમળ વધતાં
સૂરતના તે સમયના નવાબ મહોબતખાનના દરબારમાં પોતાની
રાજદારી શક્તિ અને કવિત્વથી છેક દીવાનગીરી સુધીનું સ્થાન
મેળવવા આ કવિ ભાગ્યશાળી થયો હતો; તેણે આ વસ્તુનું સૂચન
દોહરામાં ક્યું પણ છે:

“સાહીબકા સેવક કરે, સેવકકા સાહીબ;
જગતપતિકા દ્વારમેં, એસી હય તસ્કીબ.
મુફલીસ નૌકર આપકા, દાસ કવિ ભગવાન;
કયા તકલીફ તાજુબ હૈ, આજ ભયા દિવાન !”

છ. સં. ૧૬૬૪માં મહાન છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે સૂરત
હૂંટયું તે પ્રસંગે આ કવિ સૂરતમાં હતો. આ કવિ ફારસી, અરબી,
સંસ્કૃત, મરાઠી અને માતૃભાષા ગૂજરાતીનું સારું જ્ઞાન ધરાવતો હતો.
તેણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા કહેવાય છે. તેવા કેટલાક સં. ૧૮૭૩ની રેલમાં
અને કેટલાક સાં. ૧૮૯૩ની આગમાં નાશ પામ્યા. અત્યારે તો
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ, ફૂલગીતા અને

૧ આ કવિ વિશેની માહિતી પાંચમી ગ્રંથ. સા. પરિ. ના અહેવાલમાં
અપાયેલા શ્રી લીલુભાઈ ચૂ. મળ્મૂદારના નિબંધમાંથી લીધી છે.

૨ આ કાવ્ય અઘાપિ છપાઈ નથી.

સુદામાચરિત્ર જાહેર છે. આ બધાં કાવ્ય પ્રાયઃ હિંદી ભાષામાં લખાયેલાં છે, છતાં કવચિત્ ગૂજરાતીમાં વચ્ચે વચ્ચે કડીઓ લખી છે.

કાચસ્થો પ્રાયઃ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો છે. આ કવિ પણ વૈષ્ણવ હતો. તેણે નિત્યપદો તેમ જ ઉત્સવનાં પદો પણ રચેલાં છે. અનેક હાથપ્રતોમાં વૈષ્ણવી પદોમાં જે પદો ભગવાનદાસની છાપવાળાં થોડાં હિંદી અને ઘણાં ગૂજરાતીમાં છે, તે ઘણું કરી આ જ ભગવાનદાસનાં છે.

એના જીવનમાં કેટલાક ચમત્કારો બનેલા તે વિશે પણ કેટલીક વાતો લોકોમાં જાહેર છે. કેટલાક તેણે જ નોંધેલા છે. સૂરતમાં રહેતો ત્યારે આ કવિ પ્રાણુનાથના બાગમાં ઊતરતો. એકવાર તેના વિધ્ન-સંતોષી અમલદારોએ તેનું ખૂન કરવાનું કાવતરું રચી એક રાતે બાગમાં મારાઓ મોકલ્યા. કવિ સપડાઈ ગયો. એને પ્રભુ પર દૃઢ ભરોંસો હતો. અને તેણે નીચેનું પદ સહસા ગાયું:

“અબ મોકો રાખ લિઓ ગોપાલા;

જેસેં સુરપતિ-કોપ આગે રાખે સબ બ્રીજબાલા.

અહ્યા ગજને તુમહી રાખ્યો, દોડહી દીનદયાલા;

પંચાલીકી લજ્યા રાખી, કરુણાનિધી કૃપાલા.

પરીક્ષતકું પ્રેમસો રાખ્યો, દીનો વેદ રસાલા;

સંતનસૂ તન કોપ ન રાખ્યો, ભક્તબચન-પ્રતિપાલા.

લાખાગૃહમેં પાંડવ રાખેં, એક તિહારી ચાલા;

અબ દાસ ભગવાન શરણુ આયો, રાખ ગિરિધારી લીલા.”

કહેવાય છે કે પદ ગવાતાં જ શ્રીનાથજી શ્રીગોવર્ધનધરણુ પ્રકટ થયા અને ખૂનીઓનો નાશ કરી પોતાની પાદુકા તે સ્થાને સ્થાપવાની આજ્ઞા કરી. પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે કવિએ પાદુકાની સ્થાપના તે સ્થાને કરી, જે અઘાપિ અશ્વિનીકુમારને ઘાટે જતાં રસ્તામાં આવતા તે સ્થાનમાં છે, જ્યાં ભાવિકો ચરણસ્પર્શ કરવા જાય છે.

આ કવિ જેમ પ્રેમી ભક્ત તેમ જ્ઞાની પણ હતો. આ બંને વસ્તુ તેણે તેના એકાદશ સંક્રંધ તેમ જ ગીતામાં બતાવી છે.

ગૂજરાતમાં કેટલાક વ્રજ-હિંદીમાં કાવ્ય કરનારા કવિઓ થયા છે, તે માંહેનો ભગવાનદાસ પણ એક છે. આ કવિનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ ન હોવાને કારણે કાવ્યોના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપવી શક્ય બની નથી. ભજનલીલારસ નામ^૧નું એક ગૂ. કાવ્ય મળે છે, પણ તે આ જ કવિનું છે કે અન્યનું તે નિર્ણયાત્મક રીતે કહી શકાય તેમ નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. પાંચમી ગૂજ. સા. પરિ. નો અહેવાલ-શ્રી લીલુભાઈ ચૂ. મળ-મુદારનો નિબંધ

૧ ગૂ. વ. સો. હ. સિ. પુ. નં. ૪૭૭ જી (નડિયાદના કવિ અવિચલના હાથની નકલ. સં. ૧૯૬૬ ની)

કેશવદાસ

[સં. ૧૬૮૩માં હયાત]

સં. ૧૬૮૩માં “અકદાલબ્યાખ્યાન” નામનું જૈમિનિના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં આવતું એક આખ્યાન કોઈ કેશવદાસ નામના કવિએ લખ્યું છે. તે કાવ્યના અંતમાં પોતાના નામ અને રચ્યા સાલ ઉપરાંત બીજી કશી માહિતી મળતી નથી. તે લખે છે કે

“રામત શોભ ત્રાસીઓ હતંમ ॥ રત્ન શરદ માધન ॥
અશ્વન વહી ત્રીતીઆ અતી પાવન ગરવાશરને દીન ॥૩૬॥
જે દીને એ પરીપૂરણ કીધૂ ॥ અશ્વમેધ માહા પરવ ॥

x

x

x

કેશવદાસને કરણા આણી રાખે ચરણની પાશ ॥૩૬॥”

આ નામની છાપવાળાં એક “કામાવતીની કથા” અને બીજું “બારમાસી” કરી કાવ્ય મળે છે, તે એક જ કવિની કૃતિઓ છે કે ભિન્ન ભિન્નની તે સમજી શકાતું નથી. “કામાવતીની કથા” શિવદાસે લખી છે; એ જ સમયમાં આ લોકવાર્તા કેશવદાસે લખી જણાય છે: કવિ પૌરાણિક પદ્ધતિની કથાથી વિશેષ કાંઈ આપતો નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ફા. ગૂ. સલાની હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રજો

અવિચલદાસ

[સં. ૧૬૮૪-૮૫માં હયાત]

નૃડિયાદના, સંભવતઃ આબ્યંતર સાઠોદરા જ્ઞાતિના વિષ્ણુદાસ-
સુત અવિચલદાસનાં અત્યારે જે એ કાવ્ય ભાગવત ૫૪ સ્કંધ અને
આરણ્યકપર્વ મળે છે, તે જોતાં એ એક કૃતપ્રયત્ન અને તે સાથે
ગૂજરાતી ભાષા ઉપર સારો કાબૂ ધરાવનાર કવિ હોતો એમ જણાય છે.
આરણ્યકપર્વ તો ૭૦૭૦ કડીનું વિસ્તૃત કાવ્ય છે. આ બંને કાવ્યોમાં
તેણે પોતાનો ટૂંકો પરિચય આપી દીધો છે:

“સંવત સોલ ચોરાશીઉ પૌષ અંસિત શુભ ચેહ ।

ભીમકવિતન યસ કહિ ગાતાં નીમલ દેહ ॥૩૦॥

વાહવ નાગર વિષ્ણુસુત અવિચલ ગાત્રા હામ ।

હસમીનિ દિન સોપીઉ ગાતે રીઝે રામ ॥૩૧॥

નથર વડુ નટપદ્રમાં શ્રીનારાયણદાસ ।

શ્રીકૃષ્ણકથા પ્રાકૃત કરી ગાશે અવિચલદાસ ॥”

(૫૪ સ્કંધ-૧૯મો અધ્યાય)

અને—

ગુજર ખંડે નટપદ્ર નિવાસ । નાગર નારાયણના દાસ ।

સંવત ૧૬૫૪ ચાલુએ ધન્ય । આવણ વદિ એકાદશી દિન ॥

x

x

x

x

વિષ્ણુદાસસુત અવિચલ વાણે । સકલ સભાને હે કહ્યાણ ॥”

(આરણ્યકપર્વ-૬૬૩મું ૭૫મું)

આ બંને કાવ્યો કવિના ખુદના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલ છે તેવું
આરણ્યકપર્વની પુષ્પિકાના નીચેના સંદેશથી જણાય છે:

“શ્રીરામપ્રસાદાત । સંવત ૧૬૯૫ વરણે આવળ શુદિ ૧૨ રવડ બદેહ
નટપદ્રવાસ્તવ્ય આબ્યંતર નાગરજ્ઞાતી મહં વિષ્ણુજીસુત અચલદાસ

સ્વયં બુદ્ધિદાતા શ્રીનારાયણને પ્રમાદે પ્રાકૃત ગાન આરણીક પર્વ સંકેષ્યે
કવિ, શ્રીનારાયણને ચરણે સોપ્યું ।”

જેમ જેમ આ કાવ્ય લખાતું ગયું હશે તેમ તેમ નકલ તેણે
કરી જણાવ્યું છે. અને આગલે દિવસે કાવ્ય પૂરું કરી બીજે દિવસે
પૂરું લખ્યું છે. એની જ કલમે આ બંને કાવ્યવાળા ચોપડામાં
વિષ્ણુદાસની રુક્માંગદપુરી, જનાર્દનનું ઉષાહરણ, અજ્ઞાતનું પ્રબોધ-
પરાક્રમ, ધસરનો હરિરસ, ભગવાનદાસનો ભજનલીલાસ, શ્રીરાધા-
વલ્લભીય પદો તેમ જ પુષ્ટિમાર્ગીય અષ્ટસખાનાં પદો, મીરાં, નરસિંહ
વગેરેનાં પદો પણ ઉતારેલાં મળે છે. તેના અક્ષરો એકંદરે સુવાચ્ય છે
અને શુદ્ધ પણ એકંદરે ઠીક છે.

ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ અને અવિચલનો પિતા વિષ્ણુદાસ બિન્ન
બિન્ન છે.^૧ પેલો મકરકુલનો છે, જ્યારે આ પોતાના કુલ વિશે કશું
લખતો નથી. વધુમાં આનાં બંને કાવ્યોમાં ખંભાતના વિષ્ણુદાસના
કોઈ અંશો નથી. બેશક આરણ્યકપર્વની પદ્ધતિ વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યો
જેવી છે. ખુદ અવિચલે જ વિષ્ણુદાસના સાં. ૧૬૩૪માં રચાયેલા
“રુક્માંગદપુરી”ની નકલ આ ચોપડામાં લખી છે. છતાં એનું કવન
સ્વતંત્ર જ છે. એનાં બંને કાવ્યો અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે.

આ કાવ્યો એણે સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી રચ્યાં હોય કે ન હોય, પણ
એ બંને કાવ્યો જુદાજુદા પૌરાણિક ભદ્રો પાસેથી સાંભળી કે ભણીને
તેણે બનાવ્યાં હોય તેમ તે આરણ્યકપર્વને અંતે કહે છે:

“નયર વડુ નટપદ્ર નિધાન હરજીસુત ધરણીધર માંહાંન
મૂલ કથા સંભલાવી સહી તે માટે તે પ્રાકૃત કહી.”^૨

તે જ પ્રમાણે ષષ્ટ સ્કંધમાં તે એક બીજા બીમકવિસુતના નામનો
નિર્દેશ કરે છે, જેમાં બીમકવીશ્વરસુત મૂળ કાવ્ય કહેતો હોય અને

૧ આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ આ પૂર્વનાં પૃ. ૩૦૫ વગેરે

૨ મૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૭૭, પૃ. ૩૭૬

અવિચલ તે હૃદયમાં ધારણ કરતો હોય કે જે પછીથી ગૂજરાતીમાં ઉતારતો હોય, તેમ દેખાય છે:

“ભીમ ઈવિશ્વરમુત એમ કહિ
અવિચલ રામપ્રતાપ્યે લહિ ॥૩૪૧॥”^૧

ઉપર શરૂમાં આવતા, પણ રકંધના અવતરણમાં પણ “ભીમ-કવિતન”નો ઉલ્લેખ છે.

આ કવિએ આ બંને કાવ્યો મૂળ સંસ્કૃત સમજીને રચ્યાં હોય તેવું જણાય છે, કેમકે પણ રકંધમાં તો શ્રીધરી ટીકાને અનુસરી એ રકંધ રચ્યાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, એવી મતલબનો કે ભાગવતનો અર્થ શ્રીધર સ્વામીની મદદથી સમજાય છે; જેમકે

“છઠિ પોપણુ તો કહું જે હરિ યશિ સહાય ।

કહીણુ કથા શ્રીભાગવતી શ્રીધરવચન ઉપાય ॥૨૧૧॥”^૨

પણ રકંધના કેટલાક અધ્યાયોના આરંભમાં એણે સંસ્કૃત શ્લોકો ઘણા સુંદર આપ્યા છે, પણ એમાં અશુદ્ધિઓ છે. એ જોતાં કદાચ અવિચલની પોતાની એ સંસ્કૃત કૃતિ નહોતાં જેની પાસેથી તેણે સાંભળી હશે તે બદલે તે રચી આપ્યા હશે. બાકી શ્રીધરી ટીકામાં પ્રત્યેક અધ્યાયને આરંભે આવતા અધ્યાયસારના શ્લોકોનો સીધો અનુવાદ કવિએ આપ્યો છે. આ અનુવાદ પણ અધ્યાયવાર મળે છે, એમાં કડવા-બંધ સ્વીકાર્યો નથી. રત્નેશ્વરે પચાસેક વર્ષ પછી આ જ પદ્ધતિએ ચોપાઇ અને ચોપાઈ દાવટીમાં (એટલે કે સવૈયા અને હરિગીતની દેશીમાં મુખ્યત્વે) ભાગવતના રકંધોનો અનુવાદ કર્યો છે, જે પણ શ્રીધરી ટીકાને અનુસરીને આટલો જ સુંદર અનુવાદ છે. જેમ રત્નેશ્વરમાં મળે છે, તે જ રીતે પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે મૂળ સં. અધ્યાયના શ્લોકની ગણતરી આપવામાં આવી છે. “અવિચલ” એ છાપ પણ પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે મળે છે: જેમકે

૧ એજન, પૃ. ૪૬

૨ એજન, પૃ. ૧

“એમ આલીસ ઝસોકનું પ્રાકૃત-પદ્ધતિ સાત અઠ્યાય ।
ભીમકામ સુરપદ ગુરુસ્થાનક અવિચલ કૃષ્ણસહાય ॥૫૩॥” ૧

એની કવિતાનો યાને અમુવાદનો નમ્રનો હવે જોઇયે:

મૂર્વછાયો

“કથા અનોપમ ખારમિ વૃત્રાસુર રણિ નારો ।

દાનવને પ્રેર્યો વદિ સુરપતિ દાનવ પારો ॥૧॥

કાલ—શુક રાજ પ્રતિ એણી પિરયે બોલ્યા સાંભલિ રામકુમાર ।

ધમ સુણી ઇંદ્ર વૃત્ર પરિ ધરીઓ નાંપુ શલ ઉદાર ॥૨॥

પાપ ઇંદ્ર જયે જે તુજ મારું તુજ મદ સકલ કિતારું ।

દેહ પ્રયંડ અંડ પરિ બોલ્યો જયે પ્રાકૃમ માહારું ॥૩॥

તેહ શલ આવંતુ દેખી ઇંદ્ર વળિ બેધું ।

તદા બાહુ વૃત્રાસુર કરા વજ્ર વડિ સુર બેધું ॥૪॥

એક બાહુ પડતે પ્રચિલીતલિ વૃત્રે ભોગલ સાહી ।

ગજને મસ્તકયે સળલી મારી તવ ચોધા બલ વાહી ॥૫॥

તે ભોગલને પ્રાહરિ ગજને અતે વ્યાકુલ મનિ થાએ ।

ઇંદ્ર તણા કર તન સહ બુજે કરથી વજ્ર પડાએ ॥૬॥

તદા ઇંદ્રને લજ્જા આવી હાથિ વજ્ર ન ગાલિ ।

તેણે સમિ વૃત્રબલ દેખી ચારણ મુખિ યરા સંભાલિ ॥૭॥

વૃત્ર કહિ મધવા મનિ નાણે બુદ્ધિ પરાજય હોય ।

મનનો ચીત્યો જય કિમ પામિ તો કા નીચુ જોય મદા ॥૮॥

અપરાજિત તો એક નારાયણ જેહ જમત-આધાર ।

વજ્ર ગ્રહીનિ યુદ્ધ કરો સુર જમદાતા કિરતાર ॥૯॥

શત્રુવર્ગ હણવા જે ઇંછિ તેહ કેહી પિરયે રીસાવિ ।

યુદ્ધ કરો તક્ષો વજ્ર ગ્રહીનિ થારો જે હરિ ભાવે ॥૧૦॥

કાલ કરેવા જે છિ સમન્થ તેને વશિ સહ જીવ ।

તેને ગમિ તે સર્વ ભોગવિ જીવજગત વરો-શીવ ॥૧૧॥

તેજ પરાક્રમ બલ નિરબલતા જીવ કરણ તે હાથિ ।

પુરુષ કેરજી તેતાં શુદ્ધ કાલ સર્વ વરો નાથ ॥૧૨॥

તે કમણિ સંજ્ઞા મલિ આણી શિયા લહી પ્રતીકર ।
 સ્વપ્ન યજ્ઞ હરિયાંસ આચરિ છાંડી સદ્ગત વિચાર ॥૧૩૥॥
 ચમ્મ કાઠની કરી પૂતલો ચર્મ તણો મૃગસજ ।
 થોગી કુલકચંત્ર રમાડિ ત્યમ એ કાલખલ સાજ ॥૧૪૥॥”

બાપાને સરળ કરવા સાથે શબ્દોની યથાર્થિતિ ઉપર તેનું લક્ષ્ય છે, તે આમાંથી તરી આવશે.

આરણ્યકપર્વ તો તેણે કડવાખદ્ધ કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં પણ એનું મૂળને પ્રાયઃ પ્રામાણિક રીતે અનુસરવાનું અવિચલ જ છે. આખી કથા તેણે ૭૫ કડવાંમાં સારખદ્ધ કરી છે. કેટલાક પ્રસંગોમાં તેણે વિશિષ્ટ રાચકતા અર્પી છે; નમૂના તરીકે આપણે સૌગંધિક પુષ્પો લેવા જતાં માર્ગમાં થયેલો બીમનો વનનો અનુભવ અને બીમ હતુ-માનનો મેળાપ થવાનું સૂચન જોઈએ:

“પર્વત સરીતા વન વિસ્તાર દિવ્યગંધ ફૂલ ફૂલ ન પાર ।
 શીતલ જલ તાપસના ઠામ વનમા વિસમી ધાતી હામ ॥૬૪૥॥
 રુતિ સઘલી શુ એકાં કાલિ ગંધમાદન ગિરી રંગ્ય કરાલ ।
 હંસ મોર કોકીલ રવ કરિ વીર વશેષે વને સાંચરે ॥૬૫૥॥
 જતાં જતાં નાવિ છેક તદા વિચારે વિર વિવેક ।
 રાક્ષસવન અથ જક્ષ ગાંધર્વ કિનર ગુલ્મક વિસમા સર્વ ॥૬૬૥॥
 તલાવ વૃક્ષ ફૂલ ફૂલી રહે ફૂલ સુંદર શી શોભા કહિ ।
 કુંજ મનોહર ગિરીની ધાત નીરજરણે જલ ઉત્તમ ભાતિ ॥૬૭૥॥
 મફા કેસરી છાંજ્યાં ઠામ કુંજર વાધ પલિ લહી તામ ।
 જન પાખિ વન અરણ્ય અપાર હરણે વીર પલિ તે ઠાર ॥૬૮૥॥
 હાથિ વક્ષથી મારમ કરે અલીત ભડ વનમા પરવરિ ।

X X X X

ચિંતા કરતો ભડ પરવરે નેત્રે ધારા જલની ખચરે ॥૭૨૥॥
 તેણે સખિ કીધો ટંકર ગજપતિ કરશે છાંજ્યા ઠાર ।
 નાકા વનમા પાઠી ચીસ મૃગ વજાહ ચીતલ ખગ રીસ ॥૭૩૥॥

આકુલબાકુલ મહાવન માહિ ભાળે વૃખ પલિ ગળ પાહિ ।
અતિ આંદોલે ઉડે દીન બહુ મહાભયાતુર કીધુ સહુ ॥૭૪॥
દિવ્ય મનોહર દીઠો ઠામ ઉભો બાંધવ ધાતી હાંમ ।

X

X

X

સુંદર વન એક શોભા ઘણી દીઠી બ્રેણી નભિ ખગ તણી ॥૭૫॥
જાંણ્યુ કચહી એક જલનો ઠામ જવા વીરે ધાતી હામ ।
મહા જલજનો કીધો નાદ વનમા વીરલ દી ઉહ્લાદ ॥૭૮॥
પરવત ગાજ્યો થ્યો પડછંદ નાહાઠા દ્વિપદ ચતુષ્પદ વૃંદ ।
ગફા માંહેથી ઉઠો નાદ મોર હંસ કોકીલના સાદ ॥૭૯॥
ગંધમાદન કંદલીવન રંગ્ય અભક્ત જનનો નહી ત્યાંહાં ગંગ્ય ।
રામસખા સીતાનો વીર વાંનર એક રહે રણધીર ॥૮૦॥
હનમાન સાંભલતે નાદ પુછ ઉછાલે લહી ઉહ્લાદ ।
તેનો રાખ્દ થયો શતગણો નભ ધરણી દિશિ રવ અતિ ધણો ॥૮૧॥
ડોલે પરવત કંપિ ઝાડ નાહાઠા કેહરી ગળ મૃગ ત્રાડિ ।
ધહ રુદ સરીતા સરજલ લોઢ આકુલબાકુલ નાંના પ્રૌઢ ॥૮૨॥

X

X

X

કંદલી વનમાં નીદ્રા પિરયે જૂંબમાંણુ લાંગુલ વિસ્તરયે ।
ઇંદ્રધ્વજ સમાનિ કરી વન આખે લાંગુલ વીસ્તરી ॥૮૬॥
વાને વનગિરી ભરીઉ પરું જાણે ભડહુ તિહાં પરવરું ।
મતિ વિસમ્મે યદ્ય આલ્યો વીર દીઠો કપિ બેઠો રણે ધીર ॥૮૭॥
વિદ્યુતતેજ સમાનિ દેહ પિંગલચક્ષુ રામશ્યુ નેહ ।
સુંદર બાહુ સકોમલ અંગ કેટ કેસરી શોભીત સર્વાંગ ॥૮૮॥
શોભા સુખમુખ શોભીત કાંન હનુદક્ષણલક્ષણ હનુમાન ।
રવિ સમાન તેજ સુખરાશિ સંભારે સકલ દુષ્ટ નાશિ ॥૮૯॥

X

X

X

કંદલીવને જવા મન ભીમ દીઠો કપીબલ મન અતીધીમ ।
પાસે આવી કીધો નાદ સાંભલતિ કપિ-મનિ ઉહ્લાદ ॥૯૧॥^૧

આ અવતરણ ઉપરથી કવિની શક્તિનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. એણે ચાલુ આખ્યાનપદ્ધતિમાં રાચક તત્ત્વ અર્પવાનો—હૃદયમંગમ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ આ જોતાં જાણી શકાશે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં એણે ખાસ વિશિષ્ટતા નથી અર્પી, એ જ ચાલુ દેશીઓ પ્રયોજી છે, જેમાં ખાસ વિવિધતા લાવવાનો તેનો યત્ન દેખાતો નથી; પ્રસંગોએ એ કર્યું હોત તો કાવ્ય છે તેના કરતા વધુ આકર્ષક થયું હોત.

લાપાના વિષયમાં, અવિચલે આ કાવ્યની નકલ પોતાને હાથે જ કરી હોવાથી સારી ચોખવટ મળી જાય છે. ઉપર આપેલાં અવતરણ પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવું છે કે તેના સમયમાં અર્વાચીન સ્વરૂપ સારી રીતે પ્રચારમાં આવી ગયું હતું. કવચિત્ જૂના અંશે રહેવા પામ્યા હતા, અને તે તેણે આપ્યા પણ છે. આ જ કાળમાં નકલ થયેલાં વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોની લાપા પણ આવી જ છે, એ જોતાં તે સમયે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ચોથી ભૂમિકામાંથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં સારી રીતે સ્થિર થવાની શરૂઆત સારા પ્રમાણમાં થઈ ગઈ હતી.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સં. નં. ૪૭૭, ૪૭૭ બ

મધુસૂદન

[સં. ૧૬૮૭માં હયાત]

ઉદ્ધવકૃત રામાયણમાં છપાયેલા યુદ્ધકાંડને અંતે કર્ણપુરના મધુસૂદન નામે આલ્પણનો કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે;^૧ પરંતુ આંતર પ્રમાણોથી એમ સમજાય છે કે યુદ્ધકાંડ પણ ઉદ્ધવનો જ છે. અને છેવટના ભાગમાં મધુસૂદને ધાલમેલ કરી છે. આ મધુસૂદન રાયરથલ (? રાયકવાળ) આલ્પણ કોઈ રામજી-સુત ભીમજી વ્યાસ પાસેથી યુદ્ધકાંડ મૂળ સાંભળી “ગુર્જર ભાષા”માં કે પ્રાકૃત બંધમાં કવિતા કર્યાનું કહે છે:

“પ્રાકૃત ભાષાએ સુણીને કહ્યું મધુસૂદન;

શંવત સોળ સત્યશીલ, ફાલગુન વદી તૃતીયા દીન ૧૪૭૫”

ગુરુવાર તે દિવસ હતો.....

[યુદ્ધકાંડ, ૫૭-૪૭]

તેણે એ કાવ્ય સાં. ૧૬૮૭ ના ફાગણ વદિ તૃતીયા ગુરુવારને દિવસે પૂરું કર્યું છે.

આ મધુસૂદને આ સિવાય બીજું કોઈ કાવ્ય લખ્યું કે તફાવત જાહેરમાં નથી આવ્યું.

એના વિષયમાં જે માહિતી મળે છે તે એટલી જ કે ‘જ્ઞાત સરવ ભટ્ટ’ હતો. આ જ્ઞાતિ કઈ છે, તે સમજાતું નથી. તેનું મોસાળ પાલણપુર અને વતન કર્ણપુર હતું:

“ગુર્જર ભાષાએ કહ્યું બુધ, સારુ મધુસૂદને;

કર્ણપુર ગામ તાતનું, મોસાલ પાટણપુર પાવન.

જ્ઞાત સરવ ભટ્ટ વર્તિયો, વાગ્વાણીનો દાસ.”

[યુદ્ધકાંડ-૫૭-૪૩, ૪૪]

ચરિતસામગ્રી:

૧. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ-સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાલા-સંપાદિત

૨. ભાલણ-શ્રી રામલાલ ચૂ. મોદીકૃત

૩. બે નળાખ્યાન “ ” -સંપાદિત

રાણાસુત

[સં. ૧૬૮૭માં હયાત]

અંગદ નાટકનો આધાર લઈને “મહિરાવણનું આખ્યાન” એ નામનું એક આખ્યાન કોઈ રાણાસુતે લખ્યું છે. એ કવિએ કાવ્યમાં કયાંય પણ પોતાનું નામ આપ્યું નથી. અંતભાગ નીચે પ્રમાણે મળે છે:

“અંગદ નાટક તણી એ કથા સંખેપ માત્રે કહી શ્રવણા ।

પદ પાંચસેહે ઉપર આઠ સુભ કથા કહી મુખપાઠ ॥

સંવત ૧૬ સત્તાસીઉ ફૂત તવ એ આંન કરુ અદ્ભુત ।

કહે રાણાસુત હરિનો દાસ બાલપણે કીધો અભ્યાસ ॥”૧

હનુમાન દ્રોણગિરિ ઉપર મૃતઅંજીવની લેવા ગયા હતા, ત્યારે મહિરાવણે વિઘ્ન કરતાં હનુમાને તેનો સંહાર કર્યો, એ પ્રસંગને લઈ કવિએ આ કાવ્ય ૩૦ કડવાંમાં લખ્યું છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી કશું ઉપયોગી તત્ત્વ હાથ લાગતું નથી. પ્રસંગોને કૃત્રિમ રીતે અદ્ભુત બનાવવાનો પ્રયત્ન ખાસ આકર્ષક દેખાતો નથી. મહિરાવણ સૈન્ય લઈ નીકળે છે, તે પ્રસંગ નેછયે:

“સખલ ગરવ મદપુરીત પાપી કુલ-હલાહલ જેહ ।

ચાલા દહિત સત કોટ ચૌરાસી હાહાકાર હોઅ એહ ॥૧॥

તેમાં અયુત પ્રધાન શપીઝક જુધે માહાબલવંત ।

ટાલે મલી તે તાંહાં આવા નાંહાં છે કપી હનુમંત ॥૨॥

આવીને સરઓધ પાઠવાં કીધો રણઅધાર ।

જણે મેધ ચરો જલ સાથે દવાદરા વીરજ ઉદાર ॥૩॥

આકાસ મારગ ઉતપતે કપીવર મેનાંન હિણેના હાલિ (૧) ।

અદ્રષ્ટ રૂપ હુતાસન સરખો ચમુ વીખે ગમે ચાલિ ॥૪॥

૧ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૫૮, પૃ. ૩૮ (કડવું ૩૦મું). આ કાવ્ય સાહિત્ય-માસિકના વર્ષ ૧૪માં સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળાએ છપાવ્યું છે.

મંત્રી એક દલ મોહોવડ આવો ધ્રુમજલ જેહેનું નામ ।
 પવનપુત્ર સાથે રણુ તેણે સખલ કરો સંગ્રામ ॥૫॥
 બાણુમાર રાખસે પરેરા આણિ ક્રોધ અપાર ।
 હનુમંતે તે હેલા માંહે વરતો હાહાકાર ॥૬॥
 પછે માહાબલિઓ પાખાણુ ધરી ભુજ વીખે એક પરછંડ ।
 સેન વીખે પછે તેહ નાખતાં દલ કીધુ સત ખંડ ॥૭॥
 મેહેસવણુ ખેઠો જાંહાં તાંહાં યુમધ તતખેવ ।
 સ્વામિ ખેએ ધ્રુમજલ યઓ રેણુ સેન્નાસુ અસ્વમેવ ॥૮॥
 હેવુ વાએક મેહેસવણુ સુણતાં ક્રોધ ઉપનો અંગ ।
 બીડલાખને આગ્યના આપી મોહલીઓ રણસંગ ॥૯॥
 સાઠ કોટ આદે દાંન દેઘ ધીરજ ધરી મન માંહ ।
 સેના ઘટાસુ તાંહાં આવો પવનાતમ હુતો જાંહાં ॥૧૦॥
 વાહન-વરજીત રાય ધસો જે રણુ કરવા માહાસંગ્રામ ।
 આવીને કપી કંઠે ઝાલો ઉગ્ર કરી મન હાંમ ॥૧૧॥
 બીડલાખ વીહુંબી મારો માયા પાછલ ફેરી ।
 પ્રથવી પર લેઘ પછાડો કટકા કીધો વેરી ॥૧૨॥”૧

આમાં કાંઈપણ કવિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી—આમ આ કવિ ગૂજ-
 રાત્રી સાહિત્યમાં કાંઈપણ વિશેષતા અર્પતો નથી. આની કાંઈ પણ
 બીજી કૃતિ પણ મળી નથી, તેમ નામ પણ મળતું નથી, તો યાત્રિ
 કે વતનની આશા ક્યાંથી રાખવી ? હાથપ્રત નવી હોવાથી ભાષા વિશે
 પણ કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૫૮

૨. સાહિત્ય-માસિક, વર્ષ ૧૪મું (સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત)

પરમાણુંદ

[સં. ૧૬૮૯માં હયાત]

ભાગવતના દશમ અને એકાદશ સ્કંધને આધારે ૧૨ વર્ગમાં ૩૧૩૪ કડીનું “હરિરસ” નામનું વિસ્તૃત પૌરાણિક કાવ્ય અર્પનારે પરમાણુંદ નામનો નવિ કાઠિયાવાડના દીવ બેટમાં થઇ ગયો છે; તે જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય હતો, સં. ૧૬૮૯ માં હયાત હતો અને તેના પિતાનું નામ પૂંજે હતું, તેવું કાવ્યના અંતભાગમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી જાણવામાં આવે છે. કવિ ત્યાં જણાવે છે કે-

“કથવતા બ્રહ્મક્ષત્રિની રાત્ય । કલદેવા આશાપરિ માત ।
કાલાગિની પૂરે સહુ આસ । દીવ નગર કથવતાને વાસ ॥૧૨૬॥
સંવત સોલ્લ નવ એસીએ ૧૧ સાકે પનર ચોપને કહીએ ॥
માગસર માસ અહમી સાર । એહ ગ્રંથ પૂરણુ વિસ્તાર ॥૧૩૦॥
જયાજ્ઞાન શ્રીગુણ રાક્ષિ । તથા નીપનો એ પ્રતીખંદ ॥
કરી કથા સમરથા અવિનાશ ॥ પૂજામુત પરમાનંદાસ ॥૧૩૧॥”૨

કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો જાણકાર હતો કે નહિ, એ જો કે સમજાતું નથી; આમ છતાં ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વને કારણે એ સંસ્કૃતમાં સંભવે છે. જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય અને દીવનો વતની એટલે કદાચ સંભવે છે કે સોરઠમાં રંગાટ તેમ જ સુતારી કામ કરનારી જે ખત્રીની જાત છે, તે જાતનો કવિ હશે. આ ખત્રીઓ ચૂડીઓ ઉતારવાનું કામ પણ કેટલાક અત્યારે કરે છે. ગૂજરાત તરફના બ્રહ્મક્ષત્રિયો અને આ મૂળે એક હશે, એમ કદાચ સંભવે. દીવમાં જૂના કાળથી ચૂડીઓ બનાવવાનું કામ ચાલતું હોવાથી સંભવ છે કે એ જ જ્ઞાતિનો એ હોય.

૧ ગૂજરાતી પ્રેસની નં. ૨૬૫ની પ્રતમાં ૧૫૦૯ છે; પણ ફા. ની ૩૨૫, ૩૫૮, ૩૬૬, ૩૬૮ વગેરે પ્રતોમાં ૧૬૮૯ જ મળે છે; એટલે તે જ અસી છે.
૨ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૫૪, પૃ. ૧૬૯

આવી કારીગરની જ્ઞાતિમાંનો કવિ પૌરાણિક ધાટીનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય આપે છે, તે જ્ઞાતિને માટે ગૌરવનો વિષય ગણાય.

કવિ કાવ્યરચનમાં વિપ્રશુરુના નામનો નીચે મુજબ, કાવ્યના આરંભમાં ઉલ્લેખ કરે છે:

“જે નમયે કેસવ ભટ પાય । શ્રીભાવજત જણ્યો મહીમાય ।
 શુભસ્તુતિ કયા । કરીસ હું મતિમાંને જયા ॥૨૬॥
 કેષ્ણચરિત્ર નવ રસ વિસ્તાર । ભંભા રૂદ્ર ન પામે પાર ।
 હુ કિમ ગુણ જાણું અવિનાશિ । પૂજ્યસ્ત પરમાનંદદાસ ॥૨૭॥
 આગે કવિજન કીધા ગ્રંથ । તે આધારે આલ્યો પંથઃ ।
 વિપ્ર તણી માગી આસીસ । કવિતા સહુને નામુ શીશ ॥૨૮”^૧

કેશવ ભટ કોઈ પ્રખ્યાત પુરુષ નથી. સમજાય છે કે એ દીવ-માંનો કોઈ ભાગવતની કથા કરનારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હશે, જેની પાસેથી અભ્યાસ કરી, આશ્વિપ માગી કાવ્ય ગ્રંથની તેણે રચના કરી.

કવિએ વિસ્તૃત કાવ્ય લખ્યું હોવા છતાં કેટલાએ પ્રસંગ ટૂંકવી નાખ્યા છે. રાસકીડા તો માત્ર પાંચમા વર્ગની ૬૨ થી ૬૫ એમ ત્રણ જ કડીમાં આટોપી લીધી છે, જ્યારે ઉદ્ધવાગમન જેવા પ્રસંગ જરા વિસ્તારથી આપેલ છે (વર્ગ ૬ કો).

કવિનું લક્ષ્ય લોકભોગ્ય પ્રસંગો વધુ વિસ્તારથી આપવા તરફ છે, તેથી કૃષ્ણની નિર્દોષ લીલાઓ અને યાદવોના સંબંધમાં વિસ્તાર કર્યો છે. બેશક પ્રાયઃ મૂળની કથાને અનુસરવાની સાવચેતી લીધી છે, છતાં ક્યાંક ક્યાંક પોતા તરફથી પણ ઉમેરી લીધું છે. ૧લા જ વર્ગમાં કૃષ્ણજન્મ પૂર્વે દેવકીને થયેલું સ્વપ્ન એ એવો એક પ્રસંગ છે:

“કરી વીનતી એહ પ્રકારે સુતી ચૈ નિશ્વાસ ।
 નિદ્રા આવી શોહણ દીઠ પામી મનં બિહાસ ॥૪૭॥
 એ જુકતે શપનાંતર દીઠુ આબ્યા હરીહર બ્રંહ ।
 કમલાસક્તિ સંજુક્તા દીઠા આબ્રજુ-શોભીત તન ॥૪૮॥

સુત ઊછંગ્યે પેલતો દીઠો સુર્જ કોટિ પ્રકાશ ।
મન્યવંછીત વર માગ્યા આપ્યા પરિપૂર્ણ થૈ આસ ॥૪૫॥
એહવુ સ્વપન લાધૂ દેવકીને જગી થયુ પ્રભાત ।
નાથ પ્રતે શોહણુ શંભલાવ્યુ જહવ ચ્યા રલીઆત ॥૪૬॥”૧

મૂળને એ કેટલો અનુસરે છે, છતાં ભાષામાં કેટલું સારસ્ય સાચવે
છે, તે રાસક્રીડાની પૂર્વના નીચેના પ્રસંગથી માલૂમ પડી આવશે. એમાં
ભાષાનું રૂપ પણ જૂનું સચવાયું છે, તે પણ સાથેસાથ લક્ષ્યમાં
લેવા જેવું છે:

કામ્યની ચાલ

“સુક મુનીવર બોલયા સાંભલો પરીક્ષિત રાય ।
રાસક્રીડા જે કો સાંભલે દેહના દુકીત જાય ॥૪૪॥

પ્રશ્નોક

દુકીત દેહના સર્વ જાંઘ એકમનો જેહ ગાંધ ।
ભક્તિ આપધ રહે જ્ઞાન યાદ ચરીત્ર ગાતાં પ્રભુના જિહવાઈ ॥૪૫॥

હાલ—જિહવાએ જસ બોલધ રે ગાયે હરીને વિલાસ ।
સોલ કલા સસિ ઊગ્યે રે પુન્યમ આસો માસ ॥૪૬॥
વનસપતી વનમા ઘણી સોભીત ભાર અઢાર ।
સોરંબ પૂંપતણા બહુ કિમ વર્ણવુ વિસ્તાર ॥૪૭॥
વંસ વનજ્યો રે વન વિષે આવી વીસ્વાધાર ।
મનવિનતાઈ સાંભલી આકુલ થૈ સર્વ નારિ ॥૪૮॥

પ્રશ્નોક

કામ્યની વ્યાકુલ દેહ પામી ચંત ગજી વંન વિષદ જિહાઈ સ્વામી ।
મંન મથ વ્યાપયો દેહ માહે એહિ એહિથી મલી વનિ જાંઘ ॥૪૯॥
હાલ—એહિ એહિથી મલી કામ્યની જાંઘ વંન મગાર ।
માઘબાપ-લજ્યા નહી પતિ જિવેશ્યા નારિ ॥૫૦॥
શરદનિસ્વા અજુઆલી રે શિર આંગ્યો ઊડરાજ ।
ધરિ ધરિથી સહુ સંચરી લોપી મંનની લાજ ॥૫૧॥

નેપૂર ચરણે ગ્રવણુ ધરયાં કુંડલ પેહિરયા અરણિ ।
 અવલા અંબર પેહિરયા મન વેદિ સાંભલવણુ ॥૫૨॥
 નયણે એક કાળલ કરચુ એક વીસારી ભુર ।
 ખામ સમારયો કુકમધ પીઅલ કરી રમી દૂર ॥૫૩॥
 એમ ઘરિ ઘરિથી સંચરી વંદાવનમા ભઠ ।
 દેહ તણી ગતિ વીસરી મલવા જ્યાદવરાધ ॥૫૪॥”^૧

ઉપરના અવતરણમાં આવતું ભાષાસ્વરૂપ મધ્ય. ગૂજ. મિશ્ર
 ૪થી ભૂમિકાનું છે. આમ છતાં બીજી ભૂમિકાના અંશો સનદ જુદા
 હોય તેવાં પણ સચવાઈ રહ્યા છે. શબ્દસમૃદ્ધિ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ
 આ કવિ જેમ ઉપયોગી છે તેમ બંધની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે. ઉપરના
 છેલ્લા નમૂનામાં “ફાગની ચાલ” કહી પછી “સ્લોક” એ મથાળે
 જૂના “ફાગુ”ઓમાં આવતો “આદોલ” લીધેલ છે, એ લક્ષ્યમાં
 રાખવા જેવું છે.

કાવ્યને પણ “વર્ગ” પદ્ધતિએ લખ્યું છે. અગાઉ વર્ગબદ્ધ
 અશ્વમેધ દેવીદાસનો નોંધાયો છે. કૃષ્ણકોડાકાવ્યકાર કેશવદાસે સં.
 ૧૫૨૯ માં સર્ગબદ્ધ કાવ્ય લખ્યું છે, તેવું જ આ વર્ગબદ્ધ છે, એ
 સામ્ય જોવા જેવું છે. આ પદ્ધતિનો પ્રચાર બહુ જ સ્વલ્પ થયો છે.
 એમાં પ્રબંધપદ્ધતિનું અનુકરણ મને લાગે છે. આ કાવ્ય હજી છપાયું નથી.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૪૫૪ની હાથપ્રત

વૈકુંઠ

[સં. ૧૬૯૪-૧૭૨૪માં હયાત]

આ પૂર્વે માધવસુત તુલસીના ચરિતમાં તેના પુત્ર વૈકુંઠનો નામ-નિર્દેશ થમ ચૂક્યો છે. તે તે રીતે કે બ. કા. દો. ભાગ ૨ જામાં છપાયેલું દ્રુવાખ્યાન તુલસીની છાપવાળું છે, તે ખરું જોતાં તેના પુત્ર વૈકુંઠનું જ છે.^૧ આ વૈકુંઠે ઉલોગપર્વ, ભોખપર્વ, કર્ણપર્વ, શત્યપર્વ, નાસિકેતનું આખ્યાન, નલકથા પછી લખ્યાં છે. આ બધાં કાવ્યો સળંગ એક જ પ્રવાહમાં પૂર્વજાયા, ચોપાઈ દાવટી (એટલે કે સવૈયાની કે હરિગીતની દેશી કે પવાડો) અને ચોપાઈમાં રચાયેલો કૃતિઓ છે. દ્રુવાખ્યાન પછી એ જ પદ્ધતિનું છે; એટલે કર્તૃત્વના વિષયમાં કાંઈ પણ શંકાને કારણ નથી રહેતું.

બીજાં કાવ્યોમાં એ પોતાના વિષયમાં નામ સિવાય બીજી માહિતી નથી આપતો; માત્ર તેણે નલકથા અને દ્રુવાખ્યાનમાં જ પોતાની પૂરી ઓળખ આપી છે; જેવી કે—

(૧) નલકથા

“સારસ્વત જ્ઞાતિ કુંતલપુર ગામ સુત-તુલસી ને વૈકુંઠ નામ ।

અમતનયા સરસ્વતી તેહ તણે ઉપદેશ ।

નલકથા મેં અનુભવી જાણિ જે લવલેશ ।

સંવત ૧૭ છે વૃષ સાર આસુ પુનમ ને ગરવાર ।

તે દિન કયાને આરંભ વદિ ચર્ણુ પસાએ બંભ ।

નલકથા નિરોપિ અશિ પાપ બુધ તે નાવે કરી ।

ફુલતાણુ ટાલણુ ઓષધિ પાંખે નવ નથ અઘે સીધી ।

×

×

×

૧ આ પૂર્વે પૃ. ૪૦૭

૨ ગૂ. હાથ.ની સંસ્કૃત યાદીમાં પ્રહ્લાદાખ્યાન નોંધાયું છે, (પૃ. ૨૦૬) પણ તે ભૂલ છે. તે તો કાલિદાસ વસાવડવાનું છે.

સંવત સત્તર નવ વૃષ સાર તથ એકાદશી ને ગુરુવાર ।
તે દીન કથા પાઞ્ચે પાર કરુણા કીધી જુગદાધાર ।
આઘા શ્રીભુજનગરે વાસ વૈકુંઠ સદા વિષ્ણુનો દાસ ॥”^૧

આ પ્રમાણે સં. ૧૭૦૨ માં શરૂ કરી ૨૬૮૧ કડીનું આ કાવ્ય
સં. ૧૭૦૬ માં (સંભવતઃ આશ્વિનમાં) પૂરું કર્યું છે.

(૨) ધ્રુવાખ્યાન

“ગવરીનંદન કપાએ કરી વૈકુંઠમુખ કથા વસતરી ।
વિપ્ર સારથિત કુંતલપુર ગામ સુત તુલશીનો વૈકુંઠ નામ ॥૨૩॥
કાલાવાલા કીધા જેહ સરસ્વતીએ ઉપદેશઓ તેહ ।
ઘોઠ મ દેશે કવિજના કાચે લધુબુધે હુ બાદ્યો સોએ ॥૨૪॥
ચારસો ને ઓગલુસાઠ પચાશ પુરવાછાયાનો ઠાઠ ।
કડવુ એક જે શોભ સમંધ એહે તણો છે કથાપ્રબંધ ॥૨૫॥
બાણ નેત્ર ને બાણ છે જેહ કથા તણો શરવાલો તેહ ।
ચતુર હોએ તે જો જો કથી છે સત્ય કાંએ જુઠ નથી ॥૨૬॥
સંવત નારીનો શણગાર આંક અંત વેદ ચાર ।
નીરમલ મારા કહિ.....૥૨૭૥”^૨

અહીં સંતામાં આપેલો સંવત્સર ૧૬૯૪ છે. નીચેની એક હાથ-
પ્રતમાં પણ તે જ પ્રમાણે મળે છે; જેમાં તિથિ વાર માસ પણ છે:

“શંવત નાર તણો શણગાર આંક અંત ને વેદ જ ચાર ।
નીરમલ મારા કહીએ જેહ રમા રાંમ તથ વદીએ તેહ ॥૨૭॥
રવીનંદન છાઆકુમાર પનોતી કેરો ભડયાર ।
તે દીવશ કથાપુરી કરી તલશીશુતે વાંણી આચરી ॥૨૮॥”^૩

ધ્રુવાખ્યાનના ૧ લા અવતરણમાં માસ તિથિવાર તૂટે છે, તે
ખીજ અવતરણથી પૂણ્ય થાય છે: નિર્મલમાસ=ચૈત્ર, રમા-રામ=૧૩
ત્રયોદશી, રવિનંદન છાઆકુમાર=શનિવાર. સં. ૧૬૯૪ ના ચૈત્ર વદિ ૧૩

૧ શ્રી હરિયાંકર પ્ર. શાસ્ત્રીની નલકયાની હાથપ્રત, પૃ. ૧૦૬-૧૦

૨ ડૉ. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૫૫ ક-(નામા. ભાગ રજો, પૃ. ૨૮)

૩ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮૩૬

ને દિવસે શનિવાર બરાબર આવે છે. ૧ એ જોતાં માલુમ પડશે કે કે બૃ. કા. દો. માં છપાયેલો પાઠ ખોટો છે; જેવો કે—

“સરવ નાર તણો શણુમાર આદ અંત ને વેદ વિચાર (?)

માધ માસે ને પક્ષ અંધાર, તિથિ એકાદશી સોમવાર.”

વર્ષ સં. ૧૬૯૪ ગણુતાં માધ વદિ ૧૧ ને દિવસે સોમવાર આવી રહે છે; પણ પાઠની ગણુતરીએ વર્ષનો પત્તો નથી લાગતો. પાછલાં તિથિવાર—મહિનો હોવા છતાં તેણે “પ્રહેલિકા” ની જ પદ્ધતિ સ્વીકારી હોવાથી પૂર્વનો પાઠ અને તેથી કરી પૂર્વનાં તિથિવાર—મહિનો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

અને વૈકુંઠનો બોજી કૃતિઓ સં. ૧૭૦૨-૯ માં નલકથા, કર્ણપર્વ સં. ૧૭૧૬ માં, નાસિકતનું આખ્યાન સં. ૧૭૨૪ માં અને શલ્યપર્વ સં. ૧૭૦૭ માં રચાયેલાં મળે છે, તેથી સં. ૧૬૯૪ ધ્રુવાખ્યાનની રચા-સાલ સ્વીકારવામાં આધ નથી લાગતો, કવિએ પ્રથમ ધ્રુવાખ્યાન રચ્યા પછી મહાભારતનાં પર્વો લખ્યાં છે. વૈકુંઠનું આખું મહાભારત હોવાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે તો મંભવે કે ૨૦-૨૨ વરસ તેણે મહાભારત પાછળ ગાળ્યાં હશે. તેણે કવિતામાં પણ ખૂબ લંબાણ સ્વીકાર્યું છે, ધ્રુવાખ્યાનનો વિસ્તાર જ થોડો નથી. મહાભારતનાં પર્વોને આજુએ રાખતાં નવી મળતી નલકથા પણ ૨૬૮૧ કડીનું લાંબું કાવ્ય છે.

આ કવિ સંસ્કૃતનો જાણકાર હતો કે નહિ, એ જાણવામાં નથી, પણ તેણે સંસ્કૃત ગ્રન્થો-તેમાં પણ નૈપથ કાવ્ય સાંભળ્યું છે અને તેની કથાનું અનુસરણ કર્યું છે તેવો નલકથાને અંતે ઉલ્લેખ મળે છે; જેવો કે પોતાની દીનતા બતાવતાં:

“કવિતા કહે મેં સાંભલી વનપર્વમાં સાર ।

મુજ બુધને માંજને કહી કથાવિસ્તાર ॥

૧ શ્રી પિલાઇની Indian Chronology-પૃ. ૧૧૩ ઉપર આપાલી સવત ૧૯૬૪ના વૈશાખ સુદિ ૧ને દિવસે મંગળવાર આવે છે, જે દિવસે અંગ્રેજ તારીખ ૩૭ એપ્રિલ સને ૧૬૩૮ છે.

નવ એ પિંખલ પ્રીતિનું નવ કો ભ્રમે અંધ ।
 નથી વીમલ મત માહરિ નવ હું ભાણું પંથ ॥
 કવિતા શ્રોતા વિનવું નવ ભાણું પ્રતિપંથ ।
 નૈષધ અંધ સમુદ્ર છે રહ્યા કોટ સમંધ ॥
 હું તારો તડાગ તણો ઉડું કેમ અગમાએ ।
 શ્રીહર્ષ પંકજ તણાં વચન કહાં કેમ જાએ ॥”^૧

વળી પણ તે પછી કહે છે કે

“શ્રીહર્ષને જે પ્રતીપંધ પરણા સુધો કહો સમંધ ।
 પછે આરણ્યિક વચનવીચાર કહી ધર્મને તેહ પ્રકાર ॥”^૨

એનો આશય એ છે કે નલદમયંતીના લગ્ન સુધીના પ્રસંગ કવિએ હર્ષના નૈષધીય કાવ્યને આધારે અને પછીના પ્રસંગ મહાભારતના આરણ્યકપર્વને આધારે બાંધ્યા છે. એણે સાંભળી બાંધ્યાનું લખ્યું છે; એટલે સંસ્કૃતનો અલ્પજ્ઞાની હશે એમ માનવા કારણ રહે.

બીજાં કાવ્યોમાં તે મૌન જ સેવે છે. તેનાં મહાભારતનાં પર્વોમાં આરમ્ભમાં સ્તુતિનો અભાવ છે, એ જોતાં તેણે આખું મહાભારત લખી પછી સ્વર્ગારોહણીને અંતે જ નલકથા જેવી માહિતી આપી હશે; પણ આજે સ્વર્ગારોહણી મળતી નથી.

ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તુલસીનો પુત્ર વૈકુંઠ જ્ઞાતિએ સારસ્વત બ્રાહ્મણ, મૂળે કચ્છ-ભુજનો વતની પણ કાઠિયાવાડમાં કુતિયાણામાં આવી રહેલા કુટુંબનો હતો. તેનો કવનકાળ પણ સં. ૧૬૯૪ થી સં. ૧૭૨૪ સુધી ૩૦ વર્ષનો છે, જે બધો સમય એ કુતિયાણામાં જ રહ્યો જણાય છે.

કવિ તરીકે આપણે વૈકુંઠને જતો કરી શકીએ નહિ. એનું ધ્રુવાખ્યાન સારી કૃતિ છે. એમાં કથાભાગનું અનુસરણ મેગલના ધ્રુવાખ્યાનનું છે. વૈકુંઠે મેગલનું ધ્રુવાખ્યાન ન જોયું હોય તો બંનેને

૧ એજન, પૃ. ૧૦૯

૨ એજન, પૃ. ૧૧૦

એક જ પ્રકારની કથાપરંપરા મળી હશે.^૧ તેનું મુવાખ્યાન જાણીતું છે. કવિ તરીકે તેમાં તેની પ્રતિભા જણાય છે. એનાં ભીષ્મપર્વ વગેરે પર્વોમાં પણ સારો વેગ છે; જોકે એમાં કવિત્વને બદલે કથા આપવા તરફ વૈકુંઠનું લક્ષ્ય વધુ ગયું છે, તેને કારણે કોઈ કોઈ સ્થળે જ કવિત્વના ચમકારા દેખાય છે. જંગમાં ભીમ લડવા તૈયાર થાય છે, તે પ્રસંગ આપતાં કવિ જણાવે છે:

શૂર્વઘાતો

“અર્જુનને ચિંત્તા ધણિ એમ વહે પ્રકોહર વિર ।
આજ સેન્યાનિ વરુણી કરુ પ્રાક્રમ જો જો ધિર ॥
ગદાયુદ્ધ કરતા થકા સહુનો આજું અંત ।
કૌરવ કેરા શેન્યમા રંગે રમુ વસંત ॥૬॥

ચોપાઈ

પ્રાત થયૂ ઉઠા સર્વ જોધ વૈરાટ દ્રુપદ કરે વિરોધ ।
પ્રકોહરની પક્ષે રહ્યા સેન્ય તાણુ તાં મુખ ઝાલીઆ ॥૧૦॥
અર્જુનને વિશામો દિયો જો કરિ યુધ ને થાકિ રહ્યો ।
બર્હ સુર બોલે અપાર ગટોરકછ અભેમનકુમાર ॥૧૧॥
સાત્વિક જોધા છે સપરાણુ વિવિધ આયુધ ધરયા બાણુ ।
ગદા ગુર્જ ક્રાંતિ કરમાલ રંગે રણ ચાલા ભૂપાલ ॥૧૨॥
દેવભોગ આરોગી કરિ સકલ સેન્ય ચાલુ પરવરી ।
સેન્યાપતિ બ્રહ્માદર વિર પાછલ સર્વ રહિયા છે ધીર ॥૧૩॥
ગદા ગ્રહિ ચાલો પરવરિ માલો જમ માલ કેશરિ ।
શંખ નાદ કરતો સપરાણુ સેન્યા સનમુખ આવો જાણુ ॥૧૪॥
ત્રિકટ વ્રહ્મ જૂઝળી ઝાલ કૌરવવંશ તણો તે કાલ ।
પડિયો સેન્યામાં કેશરિ નાષે ગજને પુછે ધરિ ॥૧૫॥
હડાલે ઝાલી આઘાથ તાંતાં પુરે વિરમે શાસ ।
બ્રહ્મ જીમ બહતો સુર રુધિર નદીનૂ ચાલુ પૂર ॥૧૬॥
ધન્ય ધન્ય કહો કમલાપતિ તુ સમોવડ કોય સુરો નથી ।
કૌરવ ભૂત ન લલો પાર કરે રિહ્યા અભિષેનો આહાર ॥૧૭॥

પક્ષ ભૂત મલિયા અપાર વિમાન વ્યોમે નાવે પાર ।
 વરવાને આવે અપહરા સુદર તે સજ્જગારજ ધરા ॥૧૮॥
 સુદર રૂપ શોધિને વરે વણ મુવે રહિ ચંતે ધરે ।
 પગ નેપુર કેરો ઝમકાર સુદર ચિર ચેરિયા નાર ॥૧૯॥
 જે જે ભરસે શામા પગ વેચી લીધા વેગોવેગ ।
 સુદર તે સુદરિના સાદ વાળે વિવિધ તણા તે નાદ ॥૨૦॥
 દેવ સર્વ અંતર પરવરે પુષ્પવૃષ્ટિ ને જયજય કરે ।
 અવની હર્ષિ ટલશે ભાર ભાર-હતારણ હર્ષા શાર ॥૨૧॥
 હર્ષા પક્ષી આમિરા યોગ હર્ષ્ય ક્ષેત્ર લેવાને ભોગ ।
 હર્ષ ધરિ ચાલા સપરાણ મેઘબિંદુ છુટે છે બાણ ॥૨૨॥”

એનામાં રંજકશક્તિ હોવાનું આ અવતરણથી સમજાય છે. યુદ્ધના વાતાવરણને અનુરૂપ ભૂત, પ્રેત તેમ જ અપ્સરાઓનો આનંદ ભયાનક રીતે ઓર દિપાવે છે.

ભીષ્મપર્વમાં ભગવદ્ગીતા-પર્વનો ટૂંકો સાર આપતાં સં. ૧૬૬૦ માં રામભકતે રચેલી ગીતામાંથી થોડો ભાગ લઈ પતાવી લીધું છે. આમ તેણે ખરું જોતાં ગીતાનો ભાગ જતો જ કર્યો છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ તેના આદરનો અભાવ કે વચ્ચે કથામાં સર્વ-સામાન્ય જનને રસભંગ થાય તે હશે, તે કહી શકાતું નથી.

શલ્યપર્વ પણ ભીષ્મપર્વની જ પદ્ધતિનું છે. શલ્યની સેનાપતિ તરીકેની સગઈનું વર્ણન જુઓ:

“પીતાંબર બહુ છટા કેશ કટીબંધ સુંદર સુદેશ,
 કાને કુંડલ મકરાકાર કૌસ્તભ કંઠે રત્નમે હાર. ૧૦૫
 સુભગ તિલક રેખા બે સમી, સુગંધા વાસ રિલા ભમરા ભમી,
 ટાડરહાર વૈજયંતી માલ છટા કેશ તે ઝાકઝમાલ. ૧૦૬
 મોતી મુક્તાહાર વલી, ત્રસરી માલાશૂં ગુંળ મલી,
 તુલસીચક્ર હાથમાં ગ્રહી, દક્ષિણ કરમાં પોહોંચી સહી. ૧૦૭
 હાથ સાંકલાં બેહરેખા સાર, મુદ્રિકા મણિમે અપાર,
 અરગળ ઓપે છે અંગથ, સરોવર વ્યાપી હંસ પ્રસંગ. ૧૦૮

મુખથીલા તે સૂર્યપ્રકાશ કહ્યુંવેર વાલવાની આશ,
 દુર્યોધન આવ્યો તત્કાલ્ય સંન્યા સર્વ થઈ ચક્રચાલ. ૧૦૯”૧
 અને વીરસની જમાવટ પણ પ્રસંગે ઠીક કરે છે:
 “રથ ભેડા રાજા ને ઋષિ પેળી સેન્યા ચૈ સવ સુખી,
 વાગાં નિશાણ ચૈ શંખધ્વનિ, સલકચો શેષ નેં ધ્રુજ ધરણ્ય. ૧૨૦
 ભેરી ભેરચ નેં વાજાં વડાં, ગામેગામથી કટક જ ચડયાં,
 જોમ આપાઢી જલ નદી વહે નગર રેલતું પથે પલે. ૧૨૧
 દુર્યોધન દલ લૈ આવિયો શલ્ય સેનમાં ભેલો યિયો,
 દીઠા માદ્રિક પૂરે વેરચ, જલથૂં ‘પાંડવદલને દેશે રેશ.’ ૧૨૨
 ભીષ્મ દ્રોણ ગિયા વીસરી, કહ્યું તે રહ્યો ચિત્ત જ ધરી,
 આજ વેર વાલશે નિર્ધાર, આજ પ્રથવી ઉકસે ભાર. ૧૨૩
 આજ અર્જુન કૃષ્ણ સહેત મૂકી રણ જશે રણક્ષેત્ર,
 આજ જાણશે રણસંગ્રામ, આજ જાણશે શૂરાશૂં કામ. ૧૨૪
 આજ જાણશે ભૂધ કાઢાવ્યું, આજ જાણશે ફેરી નાવું,
 આજ જાણશે હોતા રહી ‘વારાની મે માગી દહી.’ ૧૨૫
 આજ આવશે પૂરણ જ્ઞાન, આજ સંભારે છઠ્ઠી યાન,
 અરથો દુર્યોધન વાઘ્યો મોદ, સેન્યાના તે હરખ્યા ભેધ. ૧૨૬
 પાંડવ પરલે કરવા કાન્ય માદ્રિકસુતે તે સન્યો સાજ,
 એકાદશ સહસ્ર રથ સારથિ, ખટ સહસ્ર ગજ ગામતી. ૧૨૭
 ચૌદ લક્ષ ચડિયા અસવાર, સનિયા સાજ તે તોખાર,
 પાલા કોડચ એક તે કલા, કહ્યું પડતે એ તા રલા. ૧૨૮
 તે જલ માદ્રિક પૂરે ધરે, પાંડવદલ તે થોડું સરે,
 કૌરવ મંન્ય ધરે અભિમાન, ‘શલ્ય સરખો નહીં શૂર સમાન.’ ૧૨૯
 આવી કીધો ભેધે જુહાર, ગમે ગમે યિયો હલકાર,
 ગમે ગમે ટંકારવ ચિયા, ગમે ગમે કોલાં ઝલકિયાં. ૧૩૦
 ગમે ગમે ભેરી-શંખનાદ, ગમે ગમે સીંધૂડા સાદ,
 ગમે ગમે આયુધ-ઝલકાર, ગમે ગમે ધનુષ-ટંકાર. ૧૩૧
 ગમે ગમે થીમા જયકાર, ચાલ્યા સર્વે તેણી વાર,
 રણભોમ આવી રથ રલા, એક સમંધ દ્રોણસુતે કલા. ૧૩૨”૧

શ્રદ્ધાના યુક્તું વર્ણન પણ તેવું ઉત્તેજક છે:

“પંગત્ય સર્વે જિભૂં રિયૂ, શદ્ય બાણમાં વ્યાકુલ ચિંતું,
પડે શર, તવ પૂર વેહે નીર, વેહે નર-ગજ-તોખાર-શરીરે. ૨૦૪
વેહે પંગત્ય બાણ જ તણી, વાહે ખડગ વેહે છે ધણી,
વેહે ધારતે એકાબલી વેહે અંસ કાયાથી પડી. ૨૦૫
વેહે વાર તે મલવા તણી, વેહે રાજ રાજના ધણી,
વેહે કૌરવ-વર-વીવાહ, વેહે અધકી આયુધ-ધાર. ૨૦૬
વેહે છે નર મૂકીને આરા, વેહે કર્મ મૂકીને નારા,
વેહે છે નદી સાયરગતિ, જલ વહે આપાઠ જવથી. ૨૦૭
વેહે છે કૌરવ કેરા જ્યોધ, વાત કરમાલ મનમાં કોધ,
વેહે છે તરતા નર-તોખાર, ગજ તટ પાખાણ એ હાર્ય. ૨૦૮
વેહે છે બહુ મન્છ-આકાર, વેહે રત્ન તે પાખે શાર,
વેહે છે આ રથના...નંગ, વેહે છે પુરુષતણાં અર્ધાંગ. ૨૦૯
વેહે છે પંખી ઝડતાં માંસ, વેહે છે રવિ ધડી ચિરવાસ,
વેહેતાં વાટે રહ્યાં વિમાન, વેહેતાં કુસુમ તે મેઘ સમાન. ૨૧૦
વેહેતાં કૌરવનાં નીરાણુ, વાહે વેરીને શરય બાણુ,
પાંડવ-દલ મચકડી વલ્યું, “મારય, મારય” કરતાં તે પલ્યું. ૨૧૧”

પણ એની નલકથા એની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ છે, એમ કહેવું જોઈએ. એશક એણે હર્ષના નૈષધચરિતનો આધાર લીધો છે, પણ તે કથા-ભાગ જ મુખ્યત્વે. એમાં મૂળની ચમત્કૃતિઓ લાવવા તરફ તેણે બેદરકારી કરી છે. એથી કરીને આ પ્રયત્ન કવિનો સ્વતંત્ર જોવો જ છે. અને તે રીતે પણ સર્વગમ બનાવવા એનું કાર્ય થોડું નથી. કાવ્ય તૂટક મળતું હોવાથી શરૂઆતની ૩૫૫ કડી ગુમાવવી પડે છે. ભાગ મળે છે, એમાં સ્વયંવરના આરંભ પૂર્વે છંદ્રે નળ પાસે દૂત તરીકે જવાની માગણી કરી ત્યાંથી શરૂઆત થાય છે.

નળ દમયંતી વનમાં આગળ વધે છે, ત્યાં:

“આશ્રમ દિઠો અતિ બધો ઉત્તમ નર ને નારી ॥૧૨૭૭॥
 રાત્ર અર્ધ જ અંતરી નહ નીદ્રા દેહ ।
 ઉબસ અતિ છે ચંદ્રનો તે સમે પોઠો તેહ ॥૧૨૭૮॥
 ઉછંગ અબલા તણા ઉપરી પોહોઠ્યો ત્યાં કંથ ।
 તર્ત નિદ્રા અંગ આવી વિષમ લાગો પંથ ॥૧૨૭૯॥
 તેણે સમે સંધન સખલ મોહોટો આવિયો તે ઠામ ।
 દીન તુણ્યનો લધન રીહો આમીષ ઉપર હાંમ ॥૧૨૮૦॥
 મુછ ફેરી પૂછ પઠકિ બોલયો મૃગરાજ ।
 દેવ દેવી મનુશ માનની આવિયાં સુ કાંચ ॥૧૨૮૧॥
 આણે વન વાહારા રખલ સાવચ કો ન આવે વાટ ।
 જણ બે છીશો એકલાં કાચે ભુપ કેરે ધાટિ ॥૧૨૮૨॥
 ફરીદ્ર કાચા નથી માયા વિષત્ય વેલા કોચે ।
 અત્ર મારગ નોહો નારી રાત્ર દાષો શોચે ॥૧૨૮૩॥
 અંગ કંપી અબલા ને વદન બોલી વાત ।
 અવતાર ચોથો તાહોરો ધનવંત કેરા નાથ ॥૧૨૮૪॥
 પતિ અમારો પોઠ્યો શરણ તારે આજ ।
 અભેપદ જાણિ કરી અવીચલ તારુ રાજ ॥૧૨૮૫॥”

આવા કેટલાક નવતર પ્રસંગો કવિએ આપ્યા છે. એમાં રસો
 જમાવવાની પણ શક્તિ છે, તે દમયંતીને થયેલા નળના વિયોગ-
 પ્રસંગમાં જણાય છે:

“ચણ ચંપો ચિર યુવતિ અર્ધ ઢિયો ભુપ ।
 ચાલિ ઉઠિ ગયો આધો થયો કોધિ રૂપ ॥૧૩૮૭॥
 વંન બોહોલે રહો ઉભો ભયનો રક્ષવાલ ।
 સુંદરીને સ્વપન લાધુ ઉઠતી અંગે જવાલ ॥૧૩૮૮॥
 હતી કુસુમમળા મંગલ હેતિ અંગ ।
 નિર બહુ લે બુડતિ મુઓ મિટ બોચંગ ॥૧૩૮૯॥
 અસુ અબલા દેખિ જાગિ ન હૈયે તાં કંથ ।
 સાદ કરતી સુંદરિ ને જુએ વનમાં પંથ ॥૧૩૯૦॥

એકલી આ વિષમ વેલા અંધારિ અતિ રાતિ ।
 વેધ આવો વલો પાછો સુગુણ માહારા નાથ ॥૧૩૯૧॥
 સાદ બિનતા કરે મોટા દોદર માહારા કોડી ।
 કુષાતરને કુષા લાગી ગીયા વનફલ મોડિ ॥૧૩૯૨॥
 વન વિછી સર્પ સાવજ વિષમ વેલા રાત્રિ ।
 અર્ધ હો પ્રભુ માહારા કોડી કરને કાળ ॥૧૩૯૩॥
 રહો છો તો વંન્ય ઓલે ધરે રાજ કાન્ય ।
 પગ પલતાં પાન ચાલતાં બેલતા બહુ માન ॥૧૩૯૪॥
 ધરા ધરતિ અંગ અબલા ચક્રે કરે ચિત્ત ।
 ન દેષે નલનાથને મનમાં થઇ બેલીત ॥૧૩૯૫॥
 આકલિ થઇ વદન વાહાવે, પીઉછ ઓલો વેણુ ।
 તન તરશે તનને, મુષ તરશે નેણુ ॥૧૩૯૬॥
 એકલા આ વનમા ને ઘોર રૂપિ રાત્રિ ।
 ન જનું છ દીશા જોવી સુગુણ માહારા નાથ ॥૧૩૯૭॥
 પાપ માહારા પડનું નહિ તેહનો છેડ ।
 નૈવધપતિ નીકલંક સદા ભોગવે છે તેહ ॥૧૩૯૮॥
 પીઉછ તમે વેધ ચાલને, કરી કરુણા મન ।
 એક ધડી તમ વિના વિષમ લાગે વન ॥૧૩૯૯॥
 એમ વદન વાહાવે ભોમ પડે કરે ઝાઝો શોક ।
 અડવડતી હજી થઇ નહી નયણે મોષ ॥૧૪૦૦॥
 વન વન જઈ વહે વીનતા કીહા માહારો નાથ ।
 આ વાટી ચાલા એકલા નથી બીજો સાથ ॥૧૪૦૧॥
 અરે શૈયલ કુષ મલતાં વાટઘાટ પાપાણુ ।
 શાવય પક્ષિ વહો શાયું કુશલ પીઉના પ્રાણુ ॥૧૪૦૨॥
 પંચ કૈંદે પરવરા વિમારી કેમ વાત ।
 આ વાટ ચાલા એકલા નથી બીજો સાથ ॥૧૪૦૩॥^૧

એશક પ્રેમાનંદને એ પહેાંચી શકે તેવી કવિતા આપી નથી જ
 શકેતો; છતાં એનો વિસ્તાર અસંખ્ય પણ નથી થતો. આમ કાઠિયા-

વાડનો એક કવિ વિક્રમની ૧૭ મી-૧૮ મી સદીની સંધિમાં પ્રેમાનંદની પૂર્વે સખળો પ્રયત્ન કરી જાય છે, અને તેમ કાઠિયાવાડમાં થયેલા થોડા કવિઓમાં એકનો ઉમેરો કરે છે. કુતિયાણામાં આ વેગ ચાલ્યો છે, તે સં. ૧૭૫૦ માં ત્યાં કનોજિયો રામકૃષ્ણ સ્વર્ગશિક્ષણી રચે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે, જે પછી છેક વસાવડના કાલિદાસ તરફ નજર જાય છે પોણા સૈકાને અંતે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તેની કવિતાની હાથપ્રતો ૧૮ માં શતકના ઉત્તરાર્ધથી શરૂ થતી મળતી હોવાથી જૂનું રૂપ સચવાયું નથી; અને કદાચ મારુ માનવું છે તે પ્રમાણે એણે સાહિત્યકીય સ્વ-રૂપને લક્ષ્યમાં ન રાખ્યું હોય તો તત્કાલીન લોકખેલીમાં કાવ્ય આપ્યું માનતાં તેની નલકથાની ભાષા એ તેના સમયની ભાષા આપે છે તે સ્પષ્ટ છે.^૧ અને સં. ૧૭૧૩ ની નકલો વિરાટ પર્વ, સીતાવેલ^૨ વગેરેમાં અર્વાચીન સ્વરૂપ મળતું હોવાથી, વૈકુંઠનું જૂના અંશોનો ત્યાગ કરી પ્રચલિત ઉચ્ચારન સ્વરૂપ સ્વીકારવા તરફનું વલણ હોય તો તેમાં ના ન પાડી શકાય. અને એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમાનંદે અર્વાચીન ભૂમિકામાં જ કાવ્યરચના કરી છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂજ. વર્ના. સો. હ. લિ. પુ.ની હાથપ્રતો
૨. ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રજો
૩. શ્રી હરિશંકર પ્ર. શાસ્ત્રી (પ્રભાસ પાટણ)ની નલકથાની હાથપ્રત
૪. ગૂજ. પ્રિ. પ્રેમ-મુંબઈની શલ્યપર્વની હાથપ્રત
૫. બૃ. કા. દો. ભાગ રજો-(ગૂજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૬. ગૂજ. સા. ના. માર્ગ. સ્તંભો-દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૭. Guj. & its Lit by K. M. Munshi
૮. Guj. Lang. & Lit. Vol. II by N. B. Divetia

૧ સં. ૧૭૧૩માં નક્ક થયેલી છે.

૨ ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. નં. ૬૪ ની હાથપ્રત

હરિરામ

[સં. ૧૬૯૬માં હયાત]

સૂરતનો એક હરિરામ નામનો માણુજટ તેના બ્રહ્મવાહન આખ્યાન એ કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત પણ તેણે કૃષ્ણવિરહનાં શ્રોડાં પદો, “સીતાસ્વયંવર” અને “રુક્મિણીહરણ” નામક બે કાવ્ય પણ રચ્યાં કહેવાય છે.^૧ આમાંનું છેલ્લું અઘાપિ પ્રાપ્ત નથી. કવિએ પોતાના વિષયમાં બ્રહ્મવાહન આખ્યાનને અંતે નીચે પ્રમાણે હકીકત આપી છે:

“સંવત ૧૬ છંનુઓ ઉત્તમ બાદરપદ માસ રે
સુદી પંચમી ગરવારે પૂરાંજી અંથ પ્રકાશ રે. ૧૩
સકલ નગરીરોમણી સૂરતપૂર અવીધન રે (?)
કવીતા વાસ વસે હરીપૂર માંહ ઉદીચ્ય જનાતે પ્રકાસ રે. ૧૪
શ્રીગર જાંમણ વીસ્તવજન કવીતા સહુ કેરો દાસ રે
વીરમનો શુત વીનવે હરીરામ હરીનો દાસ રે. ૧૫”

આ અવતરણ ઉપરથી ૨૫૭૮ જણાય છે કે તે સૂરતનો આદીચ્ય પાછાણ હતો અને હરિપુરા નામક પરામાં રહેતો હતો; એના પિતાનું નામ વીરમ હતું.

ગૂજરાતીમાં બ્રહ્મવાહન આખ્યાનો હરિરામ પૂર્વે પણ ઉદ્ભવ

૧ ગૂજ. સા. મા. સ્તંભો. પૃ. ૧૫૬. આ પાછલાં બંને કાવ્યો તેણે રચ્યાં હોવાનો ઉલ્લેખ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની લાઇબ્રેરીમાં નં. ૫૦-૨ની પ્રતમાં હોવાનું કહેવાય છે.

૨ ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. નં. ૨૦૦ જમાં ભગુવાર છે, જ્યારે વડોદરાની પ્રતમાં ૨. સં. ૧૬૯૫ છે, જે કદાચ ભૂલ હશે. સં. ૧૬૯૬ના આશ્વિન સુદિ ૫ ને ગુરુવાર ગણિત પ્રમાણે બરાબર છે.

વિષ્ણુદાસ વઝેરનાં સ્વતંત્ર રચામેલાં મળે છે. તે પછીનો હરિરામનો પ્રયત્ન છે. ૨૩ કડવાંના આ કાવ્યનું વસ્તુ જૈમિનીય અશ્વમેધ પર્વમાંથી લીધું છે. આખું કાવ્ય વીરરસને પ્રધાન રાખી અદ્ભુત અને કરુણ રસની ગૌણતા સાથે રચાયું છે. એમાં પુત્ર બ્રૂવાહન પિતા અર્જુનને લડાઇમાં મારી નાખે છે અને પછી કૃષ્ણ અર્જુનને જીવતો કરે છે, પછી સમાધાન કરાવી અશ્વમેધના અશ્વને છોડાવી લઇ જાય છે. કવિ ઉચ્ચ પ્રતિનું કાવ્ય નથી આપતો છતાં તદ્દન અરસિક કવિતા પણ નથી આપતો. બ્રૂવાહનને હાથે અર્જુન હણાતાં, તેની માતા ઉલૂપી પતિના મૃત્યુથી શોક કરે છે. શરૂમાં ઉલૂપી પુત્રને ધિક્કારે છે, ત્યાં કવિ કરુણ અને અદ્ભુત રસનું વાતાવરણ ઠીક જમાવે છે:

“અરે પૂત્ર તે સૂઘૂ હણૂ કરમ રાજનં ।

કહો શણગાર કહી વીધ ધરસુ મરણુ પાંગ્યો અર્જુન ॥૩૩॥

ધીકધીક એ તાં શેન્યા તારી ધીક તાહારો અવતાર ।

માહારે પૂત્ર તુ ભલો ઊપનો સ્વામી હણુવા કાજ ॥૪૥

અલોપી કહે ચીત્રગદાને શાંભલો માહારી વાંણુ ।

અરજુન મુજને પરણી ચાલ્યા ત્યારે એક કહુ એંધાણુ ॥૫૦॥

ડાઢેમના છોડ ચાર દેખાડી એક સૂકીને પડે ધરણુ ।

ત્યારે તુ તાં નીશે નાંણુજે આવ્યૂ માહાર મરણુ ॥૬૥

તે માટે હૂં જોઈ આવૂ ખ્યણુ એક માંહાં તતત્રાલ ।

એહેવુ કહી અલોપી આવી વેગે કરી પાતાલ ॥૭૦॥

જેઆ તે દ્રુમ ડાઢેમ કરા સૂકી પડીઆ ધરણુ ।

ચીત્રગદાને પારો આવી કેહે અરજુન પાંખા મરણુ ॥૮૦॥

ત્યારે બ્રૂવાહનને કહે મુજને લેઈ જાઓ અરજુન છે જોણે ઠામ ।

છેદૂ પડે નાય સંધાયે દૂભેણુ માંને સ્વામ ॥૯૦॥

એહવૂ કહી શરવ કેા આવ્યા નાંહાં પડીઆ છે પારથ ।

ઊઠો સ્વામી ઘેર પધારો એમ કહીને શાહો હાથ ॥૧૦૦॥

પુત્ર પીતાને પ્રેમ કરીને કીધો પ્રોહોણુચાર ।

ચીરા છદી લેધ શેહેજીવ કરવા લાખાં ધરણુ મૂઝાર ॥૧૧૦॥

અરે પૂત્ર વેહેલા થાઓ શહી મે જલૂ રાંગ ।
 ચાલી જાએ છે સ્વામી માહારો વાટી ચઢીઆ અરજુન ॥૧૨॥
 ત્યારે અલોપી કહે માહારા તાત કણે અમીતમણી છે શાર ।
 તેણે કરી અણીખેખ કરો તો જીવે શહી ત્યાંહા નીરધાર ॥૧૩॥
 ચીત્રગદા એહવૂં શાંભલતાં તેડાળ્યો પૂડરીખ ।
 મણી લેવા પાતાલે પધારો દીધી બહુ પેર શીખ ॥૧૪॥
 ઘડી ખેમાં આવો જઇ જીવાડવા અરજુન ।
 કાસ્ટલખ નહીતર સહુ કરશે જૈ કરી શમશાન ॥૧૫॥”^૧

આ પછીનો પુંડરીકનો મણિ લાવવાનો આ પ્રસંગ અદ્ભુત રસ ઠીક જમાવે છે. ખેશક પ્રેમાનંદને પહોંચવાની એમાં તાકાત નથી.

આ કવિનું બીજું કાવ્ય સીતાસ્વયંવર ૨૧ કડવાનું ઉપરના જેવું જ આખ્યાન કાવ્ય છે.^૨ એમાં અદ્ભુતરસનું પ્રાધાન્ય છે. આ કાવ્યમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક ચમકારા છે:

જનક રાજાએ રામલક્ષ્મણને કેવા જોયા ?

“સુંદર મુખ અતિ સોહામણું, જોતાં તૃપ્ત થાય મન ધણું;
 દીઠા લક્ષ્મણ રામ ઉઘોત જેમ તારામાં શશીની જોત. ૫
 મસ્તકે મણિ મુક્તા જળહળે, દીનકર જોત મધ્યે જઈ બળે;
 કાંને કુંડલ મકરાકાર, રત્નજડિત કનકમય હાર. ૬
 કાંટે કૌસ્તુભ મણી કટિ મેખલા જાણે શશિ ઉગીયા સોલ કળા;
 કર મુદ્રિકા પાયે મોજડી અતિ કામલ ને હીરે જડી. ૭”^૩

અને મંડપમાં આવતાં:

“રામ શોભે મધ્યે નરેન્દ્ર, જેમ તારામંડળમાં ચન્દ્ર;
 શિશુ મુગુટનાં મણી ચળકે બંને કાને કુંડલ લળકે. ૩
 શોભા વદન તણી વિસ્તારે, છબી ઉપર રવિ શશિ આવારે;
 આંખ અંજુળ અમીરસ હોય, જોતાં તૃપ્તિ પામે સૌ કોય. ૫”^૪

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૦૦ બ. (કડવું ૧૫મું)

૨ બૃ. કા. દો, ભાગ ૩જો, પૃ. ૪૮૦-૫૧૮

૩ એજન, પૃ. ૫૦૨, (કડવું ૧૩મું)

૪ એજન, પૃ. ૫૦૭, (કડવું ૧૬મું)

લગ્ન વગેરેનું વર્ણન પણ એકંદરે સારું છે.

વિક્રમની ૧૭મી સદીના અંત ભાગમાં કવિ આમ એક મધ્યમ કોટિનું કાવ્ય આપી પૌરાણિક આખ્યાન પદ્ધતિનાં કાવ્યોમાં સૂરત-દક્ષિણ ગૂજરાતમાં રહી એકનો ઉમેરો કરે છે.

આ કવિની બીજી કાર્ત્ત કૃતિ ગ્રંથવામાં નથી. તેમ તેના વિષયમાં મળે છે તે કરતાં વિશેષ માહિતી હાલ મળતી નથી.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૦૦ બ વગેરે હાથપ્રતો
૨. ફા. ગુ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૨ ક „
૩. ગુજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો-દી. બ. કૃ. મો. જવેરીકૃત
૪. બૃ. કા. દો. ભાગ ૩જો (ગુજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)

કેશવદાસ વૈષ્ણવ

[વિ. સં. ના ૧૭ મા સદકનો ઉત્તરાર્ધ]

વૃદ્ધલલલલ નામક ઐતિહાસિક કાવ્ય લખનારો એક કેશવદાસ કરી વૈષ્ણવ કવિ સં. ના ૧૭ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં હયાત હોવાનું તેના એક માત્ર મળતા તે કાવ્ય ઉપરથી જાણવામાં આવે છે, કેમકે એણે કાવ્યના ચરિત્રનાયક શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિદ્ધલનાથજીના ચતુર્થ પુત્ર, સં. ૧૬૦૮-૧૬૬૭), સં. ૧૬૭૭માં ગોકુલ આવ્યા ત્યાંસુધીની હકીકત નોંધી છે; જેવી કે—

“સંવત સોલ સીતોતરૈ, વદિ દશમી બુધવાર રે. જીવન.

ચઘતર માસ વસંત ઋતુ, ગોકુલ આવ્યા દ્વાર રે, જીવન. ૨૮”

કાવ્ય તરીકે આ ઉત્તમ પ્રતિનું કાવ્ય ભલે ન હોય, પણ તેમાં ઐતિહાસિક અંશે ધણા જ સારા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યા છે. એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રીવિદ્ધલનાથજી, શ્રીગોકુલનાથજીના જીવનને લગતી ઉપયોગી સાલવારી સચવાઈ રહેલી છે. દાખલા તરીકે ‘શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ સં. ૧૫૩૫ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને રવિવારનો અને સં. ૧૫૨૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને શનિવારનો એમ બે રીતે સંપ્રદાયમાં મનાય છે. આમાંના પાછલા સંવતનો સ્વીકાર શ્રીગોકુલનાથજીના સેવકોના ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. સં. ૧૫૩૫ નો ઉલ્લેખ તેટલો જૂનો નથી મળતો; કેશવદાસ તો પૂર્વવંશ અને જન્મના પ્રસંગ સહિત સ્પષ્ટ રીતે નોંધે છે કે

“જે કુલમાં પુરુષોત્તમ પ્રકટયા તે કુલ કહું વિખ્યાત;

વેદ પુરાણ સત્ય વચનવર, તેલંબ દ્વિજવર જ્ઞાત. ૭

આંધ્રદેશ તેલંબ દેશમાં કઠકરકુંભા ગામ;

કાંકરવાર રહે દ્વિજ તેમાં, વેદપાત્ર અભિરામ. ૮

નિજમ પ્રસન્ન સદા રહે તે પર, યજ્ઞનારાયણુ નામઃ
 મનમાહે સંદેહ ઉપજે ન્યારે નય સરિતા તટ ધામ. ૯
 પ્રત્યક્ષ વેદ આવી પોતે સૌ સંદેહ નવારે;
 તે ઘેર અંગાધર સોમયાગી, પ્રકટયા શિવ અવતારે. ૧૦
 તે સુત ગણુપત બટ સોમયાગી પત્ની ત્રણુ સોહાય;
 ત્રણુ ત્રણુ પુત્ર તે ત્રણુ ત્રિયાને નવ તેવા સમુદાય; ૧૧
 તેમાં પ્રિયા ન્યેષ્ઠ તેને સુત વલ્લભ બટ કાવ્યવાન;
 તે ઘેર પુત્ર વેદ લક્ષ્મણુ બટ, શાસ્ત્ર સહુમાં જ્ઞાન. ૧૨
 તેમની પત્ની ઇલ્લમ્બાગાઢ મંગલરૂપ નિધાન;
 તેઓને ગર્ભ સ્થિત ઇચ્છાની થઈ તે વર્તમાન. ૧૩
 પ્રયાગ વાસ કરવા મન ધારી, ચાલ્યા સહુ ધર સાથઃ
 અપારણ્ય દેશમાં આવ્યા, પ્રભુ ઇચ્છાને હાય. ૧૪
 ચોડા ગામ નદી બીમરથી આવી હતર્થા ત્યાંડ;
 સંવત પંદરસે ઓગણીસીસ, ભર વૈશાખ તે માહ. ૧૫
 કૃષ્ણપક્ષ એકાદશી શુભ વાર શનિ સત માસઃ
 લોકરીત નિરૂપાધિત પ્રકટયા શ્રીઆચાર્ય સુખરાશ. ૧૬
 નામ શ્રીવલ્લભ જગદુદ્ધારક, પુષ્કિન્ન હિત કાળ;
 એછે માસે પ્રકટ થયા, ક્ષણું એક રહી મૂરછાળ. ૧૭”

આમાં માસ વૈશાખ છે તે વ્રજની ગણતરીએ સમજવો; ગૂજ-
 રાતી ગણતરી પ્રમાણે તે “ચેત્ર” છે. એ જ પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષની
 તિથિઓના માસનું અન્યત્ર પણ આ કાવ્યમાં સમજવું.

આ કાવ્યમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની ભારતપરિક્રમા, શ્રીવલ્લભનાથજીની
 ગૂજરાતની છ મુલાકાત, શ્રીગોકુલનાથજીના જીવનના માલાપ્રસંગ વગેરે
 પ્રસંગોનો કવિએ ટૂંકમાં પણ ચરિત્રમાં ઉપયોગી થાય તેવો અહેવાલ
 આપ્યો છે. ફટલાક પ્રસંગોની સાલવારી ઉપયોગી હોવાથી અહીં
 નોંધવામાં આવે છે:

સં.	માસ	પક્ષ	તિથિ	વાર	પ્રસંગ
૧૪૯૬	આવણી ^૧	વદિ	૩		શ્રીનાથજીનું ગોવર્ધન પર પ્રાકટય
૧૫૪૫	માઘ	વદિ	૯		શ્રીવદલભાચાર્યજી ગોવર્ધન પર્વત પર ગયા
,,	ભાદ્રપદ	,,	જન્માષ્ટમી	,,	,, ગોકુલ ગયા
૧૫૫૯	આવણી	,,	૩	,,	,, ફરી ગોકુલ ગયા
૧૫૭૦ ^૨	આશ્વિન	સુદિ	૧૦		શ્રીવદલભાચાર્યજીના મોટા પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનો જન્મ
૧૫૭૨	પૌષ	વદિ	૯	શુક્ર	બીજા પુત્ર શ્રીવિદલનાથજીનો જન્મ
૧૫૭૫	આવણી	,,	૩		શ્રીનાથજીને પાટ બેસાડયા.
૧૫૯૪	જ્યેષ્ઠ	,,	૯		સદ્ પાંડેને ત્યાં શ્રીનાથજી પધારેલા
૧૬૦૮	માર્ગશીર્ષ	સુદિ	૭	બુધ	શ્રીવિદલનાથજીનાના ચોથા પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજીનો જન્મ
૧૬૧૫	ચૈત્ર	વદિ	૬		,, ને યજ્ઞોપવીત
૧૬૨૭	,,	શ્રીવિદલનાથજીનાં દ્વિતીય-લગ્ન
૧૬૨૨	ભાદ્રપદ	વદિ	૨		,, ગોકુલ આવ્યા
૧૬૨૩	ફાલ્ગુન	વદિ	૭		શ્રીનાથજી ગોકુલ પધાર્યા
૧૬૩૦		શ્રીનાથજીનું મંદિર સમરાબ્યું
૧૬૪૬	ચૈત્ર	સુદિ	૯		શ્રીગોકુલનાથજી ગૂજરાતમાં આવ્યા

૧ આ મહિના વદિમાં એક એક પૂર્વેના ગણવા, એટલે આવણીને સ્થાને આષાઢ; એ રીતે નીચે પૌષ તે રીતે માર્ગશીર્ષ છે.

૨ સંપ્રદાયમાં સં. ૧૫૬૭માં પણ જન્મ મનાય છે.

ઉપયોગી તિથિઓ આ અહીં નોંધી છે. સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં એ વર્ષો છે.

ગોપાલદાસે વલ્લભાખ્યાન આ પૂર્વે રચ્યું છે, એનો નિર્દેશ કવિએ આ કાવ્યમાં કર્યો છે:

“ગોપાલદાસ ગોકુલેશ ગાય, વલ્લભાખ્યાનમાં દરશાય.”^૧

અને કેશવદાસે એ વલ્લભાખ્યાનની પદ્ધતિએ જ આ વલ્લભવેલ યાને જન્મવેલ્ય નવ મીઠાં (આખ્યાન-કડવાં)માં રચી છે. અને ગોપાલદાસની એના ઉપર કૃપા કે અસર હોય તેવો કાવ્યને છેડે કવિએ નિર્દેશ પણ કર્યો છે:

“દાસગોપાળ કૃપા યકી, લીલા વરણી આજ રે, જીવન

કેશવ કર જોડી કહે, કર ધરી રાખે લાજ રે, જીવન. ૪”.^૨

આ પાછલા ગોપાલદાસ પ્રાકટચસિદ્ધાંત અંથના કર્તા વ્યારાવાળા ગોપાલદાસ હોય તોયે બની શકે તેમ છે. આવો જ એક અંશ “વલ્લભવેલ” કાઈ વંદાવનદાસે રચેલો છે, પણ હજી તે જપાયો નથી.

આ કવિએ આમાં વલ્લભાખ્યાનની અદલોઅદલ અતુકૃતિ કરી છે, એટલે ઢાળ, રાગ, અંધ, તાલ એ અધું એક સરખું રાખ્યું છે, બેશક એ વલ્લભાખ્યાનની તુલનાએ કવિતાનો એક અંશ પણ અર્પી શકતો નથી.

આ કવિ શ્રીગોકુલનાથજીના અનન્ય સેવકો માંહેનો એક હતો. એ સિવાય બીજી કશી માહિતી હાલ મળતી નથી.

આ કવિએ કાવ્યમાં કવચિત્ કવચિત્ વ્રજભાષાની કડીઓ પણ સંવાદવાળી કડીઓમાં મૂકી છે. આવી મિશ્ર કવિતા શ્રીગોકુલનાથજીના શિષ્યોમાંના ગોપાલદાસ વ્યારાવાળા, મહાવદાસ વમેરેએ પણ વ્રજભૂમિનાં પાત્રોના મુખમાં મૂકી છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. વૈષ્ણવધર્મપતાકા, વર્ષ ૮-૯ (શ્રી વસંતરામ હ. શાસ્ત્રી-સંપાદિત)

૧ એનન, વર્ષ ૮, અંક ૭, (માસ જ્યેષ્ઠ, સં. ૧૯૮૭) પૃ. ૧૮૬

૨ એનન, વર્ષ ૯, અંક ૨ (માસ પૌષ, સં. ૧૯૮૧) પૃ. ૩૬

ગોપાલદાસ વ્યારાવાળા

[સં. ના ૧૭મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ]

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રપૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજીના ચરિતને લગતાં ઐતિહાસિક કાવ્યો ગૂજરાતીમાં લખાયાં છે, તેવું ઉપરનું “વલ્લભવેલ” બહુ ઓછું જાણીતું છે; તેવો “પ્રાકટચસિદ્ધાંત” નામનો કાવ્યગ્રંથ તો ધણો જ મોટો છે. એ સૂરત નજીક આવેલા વ્યારાના વણિક ગોપાલદાસની કૃતિ છે. એમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીવિકૃલનાથજીના ચરિતને ટૂંકામાં આપી શ્રીગોકુલનાથજીનું ચરિત ખૂબ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય તરીકે આ ગ્રંથની તેટલી ઉપયોગિતા નથી જેટલી એક ઐતિહાસિક પ્રબંધ તરીકે છે. આ પ્રબંધ પાંચ તરંગો અને એ તરંગો ફરી કેટલાંએક મંગલ-ખંડમાં વિભક્ત છે, તેમાંથી ૧લા તરંગનાં માત્ર ૩૬૫ અને ૪થું મંગલ છપાયાં છે.^૧ શ્રી-ગોકુલેશનું જીવનચરિત લખતાં એનાં કેટલાંએક મંગલોમાંથી અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે.^૨

સમયની દૃષ્ટિએ જોતાં ગોપાલદાસ શ્રી ગોકુલનાથજી (સં. ૧૬૦૮-૧૬૬૭)ના શિષ્ય હોવાથી ઉત્તરાર્ધમાં તેમની હસ્તી હોવામાં તો લેણે શંકા નથી. આ શિષ્યોએ શ્રીગોકુલનાથજીના ઉપદેશ અને ઉપદેશમાંના વાર્તાના પ્રસંગો નોંધી રાખવાનું કાર્ય કર્યું છે. વ્યારાવાળા ગોપાલદાસનો “પ્રાકટચસિદ્ધાંત” જોતાં તેમાં એ જ વસ્તુ દેખાય છે. દાખલા તરીકે એમણે ૧લા તરંગના ૩૬૫ મંગલને છેડે નોંધ કરી છે, તે જોઈએ:

“એક સમય શ્રીમહાપ્રજ્ઞ શ્રીગોકુલેશ સંધ્યાવંદન કરીય,
કાજ પહોંચી તહાનું તેહ બાહાર આવ્યા ફરીય. ૩૩૯

૧ અનુમત્—માસિક, વર્ષ ૪, અંક ૧૨

૨ શ્રી લલ્લુભાઈ છ. દેસાઈ-પ્રકાશિત (અમદાવાદ)

બેઠક માહે બેઠા આવી ગાદી તપીએ સોહ,
આનંદભર અવલોકતાં સહુ જગતનાં મન મોહ. ૩૪૦
કહ્યાણુ ભટ્ટ ખંભાસિયે બેઠા સન્મુખ પાસ,
બીજા ભક્તયૂથ સમોહ છે મહાભાગ્ય કેરા રાશ. ૩૪૧
કહ્યાણુ ભટ્ટ પર કૃપા પ્રભુની ભાગ્ય તણો નહી પાર,
એ વિનંત વાછલ તણું દૂથ કરી જણો મનુહાર. ૩૪૨”^૧

કવિએ કેટલીક સાલવારી સાચવી રાખી છે, એ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ સં. ૧૫૨૯ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ શનિવાર હતો, તે આ કવિએ પણ ખતાવેલ છે. કેશવદાસે જે જાતની હકીકત આપી છે, તેવી જ આ છે:

“સુખદ મારગ માહે છે એક ચંપાણુવ શુભ દેશ,
ભીમરથી નદીતટે ચૌડા ગામ, તે મધ્યે કર્યો પ્રવેશ. ૫૦
વિક્રમાર્ક સંવત્ર કહીએ તે તેને ધન્ય,
સંવત પંનર ઓગણત્રીસ વૈશાખ વદિનો દંન. ૫૧
સાતમે માસે એમ ઇચ્છા એકાદશી શનિવાર,
શ્રીપુરુષોત્તમ મુખ-રુચિ પ્રગટ્યા તેણી વાર. ૫૨
સપ્ત માસે જન્મ સહજે લૌકિક માંહાં અતિ ધન્ય,
પ્રતાપવાન ને ઉગ્ર હોએ એ તો અલૌકિક વહ્નિ. ૫૩”^૨

આ ઉપરાંતનાં વર્ષો કેશવદાસે આપ્યાં છે તેવાં જ છે. સંભવ તો એવો છે કે કેશવદાસે આ ગોપાલદાસને આશ્રયે રહીને પણ વલ્લભ-વેલ લખી હોય. ગોપાલદાસે પણ વ્રજભાષામાં કેટલીક કડી લખી છે. કાવ્યને અંતે “ગોપાલદાસ” આવે છે, તે આ વ્યારાવાળા પણ હોષ શકે.^૩

આ કવિનું સંપૂર્ણ કાવ્ય મેળવવું મુશ્કેલી ભરેલું હોવાને કારણે એણે સારું કામ કર્યું હોય છતાંયે આજે તેનો પરિચય આપી શકાય તેમ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. અનુગ્રહ-માસિક-વર્ષ ૪, અંક ૧-૨

૧ એનન, પૃ. ૨૯ ૨ એનન, પૃ. ૮-૯ ૩ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૪૬૭.

મહાવદાસ

[સં. ના ૧૭મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ]

વૈષ્ણવ કવિઓમાં મહાવદાસ તેના સમકાલીન ગુરુભાઈઓ કેશવદાસ અને વ્યારાવાળા ગોપાલદાસ કરતાં વધુ ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવાનું તેનાં ગોકુલનાથજીનો વિવાહ, રસસિન્ધુ અને રસાલય^૧ એ ત્રણ કાવ્યોથી જાણવામાં આવે છે. આમાંનું પ્રથમ કાવ્ય ઐતિહાસિક કાવ્ય છે, કેમકે એમાં શ્રીવદ્દલભાચાર્યજીના પ્રપૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજીનાં લગ્ન ગૂજરાતના વેણાભટ્ટની પુત્રી પાર્વતી સાથે થયાં તેનું રસિક વર્ણન આવે છે, એ ઉપરાંત એ કુટુંબને લગતી ઉપયોગી ઐતિહાસિક હકીકત સાચવવામાં પણ આવી છે. શ્રી અંગાલાલ જી. જાનીના જણાવ્યા પ્રમાણે “ગુજરાતની કેટલીક રાજશાહી લગ્નકીડાઓ આમાં રસભર વર્ણવેલી છે. શ્રીગોકુલનાથજી અને તેમનાં વહુજી ચોરીકર્મ થઈ રહ્યા પછી જે રંગખેલ ખેલ્યાં તેમાં લવણનો અને ચોખાના લોટનો એમ બે દસ્તીઓ ઉપર વિવિધ પેરે આરોહણ કર્યા, એ સહુ વર્ણન તેમ શ્રીપાર્વતીજી સાથે શ્રીગોકુલનાથજીએ રંગખેલ ખેલવાને અંતઃપુરમાં કરેલી શોભાનું વર્ણન કવિ ઝીણવટ છતાં કલાકારને શોભે એવી કલાછટાથી વર્ણવે છે.” આ ચતુરક પ્રત સંપૂર્ણ મળે તો એક સારું કાવ્ય મેળવી શકાય.

રસસિન્ધુ એ કાવ્ય ગદ્યપદ્યાત્મક છે. તેમાં ચોઆખરા, ગાહા, કુંડલિયા, સવૈયા, ચંદ્રાવળા અને કેટલાંક અક્ષરમેળ વૃત્તો પણ પ્રયોગ્યેલાં છે. એની કૃતિમાં ચમત્કૃતિ છે, તે નીચેના એક જ અવતરણથી સમજાશે:

કુંડલીઆ

“મત ગજ કેહને નમ માને હોએ સદા બલહવીર
 ઇચ્છાએ વનમાં ચાલે છે મન અત્યી ગંભીર ।
 છે મન અતી ગંભીર રમે જમ સુખ ઉપજે
 એહેથી ભક્તિ રાવંદા હરીજન તે હરીને ભજે ॥”^૧

૧ કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૫ ક-ખ અને ૧૬૫ ક અનુક્રમે

૨ કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નામ. ભાગ ૨જો, પૃ. ૨૬૦

કવિએ ગદ્ય લખ્યું છે, એ તેના સમયના સાદા ગદ્યનો એક સારો નમૂનો છે:

“રસસીધુ ગ્રંથ લખીએ છે ગુજરી ભાષા. હવે એહેવું મન માંહિ ઉપજે છે જે એક અતિ રસિક ગ્રંથ કીજે શ્રીકાકાર જોઈએ છે ભગવદીની સંગત કીજે છે તોહે પણ સ્નેહ ઉપજતો નથી તે માટે જે સ્નેહ મન ધરી સાંભલે તો સ્નેહ ઉપજે અને સ્નેહ પ્રદ્ધ પામે એહેવો એક ગ્રંથ શ્રીગોકુલવાસી મહાવદાસ કરે છે ॥ આ ગ્રંથનું નામ તે રસસીધુ. સહસક્રુતે ધણા એક ગ્રંથ કીધા છે પણ તે સહસક્રુતે સમજશે નહીં તો માટે ભાષાએ કીજે છે ॥ કાંઈ એક વાતો કરીને કહેસુ ॥ કાંઈ એક ચોપાઈએ કરીને કહેસુ ॥”

આ ગ્રંથ તેમ જ રસાલય પણ અપ્રસિદ્ધ છે.

આ કવિ ગૂજરાતી વલ્લિક છતાં ગોકુલમાં શ્રીગોકુલનાથજી પાસે જઈ વસેલો હતો, તેવું ઉપરના ગદ્ય અવતરણ ઉપરથી જાણી શકાય છે, કેમકે એમાં તે પોતાને ગોકુલવાસી કહે છે.

ગૂજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કેવી રીતે અને ક્યારે થયો તે વગેરેની આ ગ્રંથમાંથી સારી હકીકત મળે છે. વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં આમ આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા વિશેષ છે.

કવિના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આજે મેળવવી મુશ્કેલ છે. શ્રીગોકુલનાથજીના અનુયાયીઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં ધણા છે, સાહિત્ય પણ ધણું મળે છે, પણ પ્રાયઃ અધું જ અપ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો સાહિત્યની તેમ જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલોક સારો જોવો પ્રકાશ પડે તેમ છે, તેમ તે કાળના સમાજ અને ધર્મના વિકાસ ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પડે તેમ છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. ફા. ગ્ર. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રજો (શ્રી અં. પુ. જાની-કૃત)

૧ એજન, પૃ. ૨૬૧ (ન. ૧૧૫-ખ) ૨ એજન, પૃ. ૨૬૦

વૈકુંઠદાસ

[સં. ના ૧૭મા ચતુકનો ઉત્તરાર્ધ]

અગાઉના ત્રણ કવિ જેવો જ આ પણ શ્રીગોકુલનાથજીનો શિષ્ય હોય તેમ જણાય છે. આ કવિએ શ્રીમદ્ભાગવતની રાસપંચાધ્યાયીને અનુસરી “રાસલીલા” નામક કાવ્ય લખ્યું છે, તેના આરંભમાં તેણે શ્રીગોકુલનાથજીને નમન કર્યું છે:

ચોપૈ આશ

“પ્રથમિ પ્રણમું શ્રીગોકુલચંદનિ રસીકશિરોમણિ આનંદકંદનિ ।

પાર અગમ છિ જેહનો છંદનિ તે કંમ આવિ હર મતીમંદનિ ॥

ટૂંક—મંદમતી કચંમ વર્ણવું જે ઈસ બ્રહ્મા નવ લાહિ ।

અકલ લીલા કૃષ્ણ કેરી નિત નિત તે શુનિ કહિ ॥”^૧

કાવ્યને અંતે કવિએ પોતાના વિષયમાં નામ સિવાય કશી અન્ય માહિતી આપી નથી:

“કથા કેહેતાં આસ પોહોતી સકલ વૈકુંઠદાસની ।

એક રસના તો શું કરે કેટલી કહીએ શોભા રાસની ॥૩૮॥”^૨

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી જણાય છે કે ભાષાસ્વરૂપ જૂનું સચવાઈ રહ્યું છે. આમાં મધ્ય. ગૂઝ.ની ૪ થી ભૂમિકા વ્યક્ત છે. કવિનો સમય જેતાં પણ તે જ સ્વરૂપ સાહિત્યમાં લિખિત સ્વરૂપમાં તે વખતે પ્રચારમાં હતું, એ સ્પષ્ટ છે.

આ કવિના વિષયમાં આજે કશી અન્ય માહિતી લબ્ય નથી. ચરિતસામગ્રી:

૧. ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નામા. ભાગ રજો—(મી. અં. ભુ. જાની—કૃત)

૧ એજ, પૃ. ૨૫૭ (નં. ૧૧૪-ખ-સં. ૧૭૪૪ની પ્રત)

૨ એજન, પૃ. ૨૫૮

પોઠા

[વિ. નં ૧૭મું શતક-ઉત્તરાર્ધ]

જૈમિનિના અશ્વમેધને આધારે મોરધ્વજાખ્યાન^૧ અને સુધન્વાખ્યાન^૨ એ બે કાવ્ય લખનારા પોઠા કે પોડાનો સમય વિક્રમની ૧૭ મી સદીની પૂર્વનો નથી, કેમકે ૧૭મી સદી પહેલાં મહાભારતનાં પર્વોની કથા ગૂજરાતીમાં વ્યવસ્થિત રીતે ઉતારવાનો પ્રયત્ન વ્યાપક થયો નથી. બાલણ-ઉદ્ધવ પછી નાકરે તેની શરૂઆત કરી છે અને વિરાટપર્વ નાકરે સં. ૧૬૦૧માં રચ્યું હોવાથી ત્યાંથી જ મહાભારતનાં પર્વો વ્યવસ્થિત રીતે ગૂજરાતીમાં ઉતારાવા લાગ્યાં છે. પોઠાએ બંને કાવ્યો ૮-૮ કડવાંનાં બનાવ્યાં છે. આ બંને કાવ્યના છેવટના ભાગમાં માત્ર તેના નામનો ઉલ્લેખ છે. એ જ્ઞાતિએ આરોટ હતો એમ કહેવાય છે. ૩ કાવ્યાંતે તો માત્ર નામનિર્દેશ જ છે:

“પોઠા કહે કૃળ પાત્યા હજી, વિષ્ણુભક્ત ને જીવનમુક્ત.

એમ જાણીને મનસા ધરી, એક વાર ભણો મુખે હરી. ૨૪”૪

તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં કવચિત્ કવચિત્ સંસ્કૃત શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે અને સં. શ્લોકો આવે તેવા નિર્દેશ જ કાવ્યમાં ગૂંથી લીધો છે. આ બેતાં સંસ્કૃત ભાષાના થોડા સંસ્કાર તેના પર પડ્યા દીસે છે. સાદા કથાનકને બદલે તે કાંઈક આલંકારિક રીતે પણ કાવ્ય આપવા

૧ બૃ. કા. દો. ના ૮ મા ભાગમાં છપાયેલું આ કાવ્ય સં. ૧૭૭૩ની હાથપ્રત પરથી છપાયેલું છે. જુઓ ત્યાં પૃ. ૪૭૧ની પાદટીપ.

૨ આ કાવ્ય બૃ. કા. દો. ભાગ ૬ઠ્ઠામાં છપાયેલું છે, પૃ. ૭૦૭-૭૨૦.

૩ બૃ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પૃ. ૪૭૧

૪ એજન પૃ. ૪૮૩

પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાતિએ ખારોટ હોવાથી તેનામાં કવિત્વના અંશ અને તેથી કરીને કવચિત્ રસવતી ભાષા આવે એ બંધબેસતું છે.

કૃષ્ણ ધવાધ પડી ગયા ત્યારે મોરખજે જે ભક્તવત્સલતા બતાવી છે, તે આકર્ષક છે :

“હરી તણ હય લાગ્યો શું બણી ક્યાં કૌડી ક્યાં કૌસ્તુભમણી,
ક્યાં તુલસી ક્યાં વિજયાવન, ક્યાં નરકંટક ક્યાં સનજન. ૭
ક્યાં હાટક ને ક્યાં હરીઆલ, ક્યાં શુધ સાલ ને ક્યાં કુષ્કાળ,
કાં મેરુ શંખો પાપાણ, ક્યાં કસ્તુરી ક્યાં પોશાણ. ૮
ક્યાં અન્ય કવિ ક્યાં વેદવ્યાસ, ક્યાં મહારાજપતિ ક્યાં અન્ય દાસ,
ક્યાં કાચર ને ક્યાં અન્ય ધીર, ક્યાં શુદ્ધ ચંદન ક્યાં રે ખદીર. ૯
ક્યાં સૂરજ ક્યાં ગ્રહ ઉદ્યોત, ક્યાં ચંદ્રમા ને ક્યાં ખદ્યોત,
ચોગ ચણ તપ તીરથ ક્યાં શ્રીવાસુદેવ વિના સૌ વૃથા. ૧૦”^૧

બંને જ ભક્તિકાવ્યો છે, તેથી ભક્તમદિમા ગાવા તરફ એનું વધુ લક્ષ્ય છે, છતાં “એમ દેખી ધાયો વ્રષકેત, ચઢી આવ્યો જેમ સાગર સેત” જેવાં અલંકારબિંદુ અત્રતત્ર આવી જાય છે.

સંસ્કૃત શ્લોક ઉતારવાનો તેનો પ્રયત્ન આપણને તે વાર્તાકાર હોવાનો ખ્યાલ આપે છે. આ પદ્ધતિ લોકવાર્તાઓમાં પ્રચલિત છે. શિવદાસ વગેરેએ તે પ્રયોજેલ છે.

સુધન્વા આખ્યાન પણ તેણે એકંદરે ઠીક બનાવ્યું છે. સુધન્વાના મૃત્યુ પછી કવિ જણાવે છે:

“ધડથી ધામ પ્રગટયું” ત્યાં જેહ, શ્રીહરીમુખ લય પામ્યું તેહ;
શીશ અધોક્ષજે પદ અભિરામ, કબંધ અતુલ્ય કર્યો સંગ્રામ.
ત્યાં હરીએ કમળ ગ્રહ્યું જેહ હાય, રૂદયાશું ચાપ્યું નરનાય:
સાધુ સાધુ હરી પોતે ભણે, જઈ પડ્યું ખોળે રાખ તણે.
હંસધ્વજરાય કરે રૂદન, પુત્ર પુત્ર કરી રક્તવદન;
મુજ કુળવિલક અયું કહે રાચ, તથ સુરથ જઈ લાગ્યો પાચ.

ક્ષત્રીધર્મ ધુરીધર તાત બુધરમાં લય પામ્યો બ્રાત;
ત્યાં લગી રથ રહેલો મીઠાંત, હરી સાંનીધ હું પામું અંત.
એમ કહી ચાલ્યો રણસંગ્રામ, શ્રીહરીને કીધા કંડપ્રણામ;
હથ્થું સેન્ય જેમ સંખ્યા પાર, નાણે રુદ્ર તણો સંહાર.
અર્જુને મૂક્યું ગાંધીવ બાણ, ઠેકચો જેમ ઘન મધ્યે બાણ;
આવી મુછાં મહર્ષ સમાન, તવ હરી પામ્યા અંતર્ધ્યાન.”^૧

એનામાં વેદાંતના થોડા સંસ્કારો હોય તેવું પણ મોરબજન-
ખ્યાનના સાતમા કડવામાં આવતા હરિપૂજનથી જણાય છે. બંને
આખ્યાનો ચાલુ પ્રવાહમાં લખ્યાં છે, એટલે માનવા કારણ મળે છે
કે તેણે આ બે કરતાં, સંગ્રામ ક્રમે વધુ આખ્યાનો-અશ્વમેધનાં ઉતાર્યાં
હોય; પણ આજે તેવી કોઈ કૃતિ મળતી નથી કે કવિના વિષયમાં
કશી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧ બૃ. કા. દો. ભાગ ૬ઠો ને ૮મો-(ગૂજ. પ્રેસ-મુંબઈ)

મુરારિ

[વિ. સં. ૧૭મું શતક]

“ઈશ્વરવિવાહ”નું ૪૦ કડવાંનું સુંદર કાવ્ય લખનારા કવિ મુરારિના વિષયમાં કાંઈપણ માહિતી મળતી નથી. તેના એ કાવ્યને અંતે માત્ર નીચે મુજબની હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે:

“હરખીઆ જગનાથ સ્વામી માગીઈ વરદાન;
પદબંધ બાંધ્યો પેર કરી, કીધું એ આખ્યાન. ૫
સકળ તીરથ યાદ કરતાં, ખરા હવા ખટ રુદ્ર:
અહંકાર કેરા પાશ નાસે, નદી થઈ સમુદ્ર. ૬
શ્રીશંભુનો વિવાહ ગાતાં, ન લહું રૂપ ને માન;
ગાતાં સુણતાં પ્રેમશું, તેને હોય ગંગાસ્નાન. ૭
જગનાથ—સુત સંભાળ કરવી, શારદા તતકાળ;
મુરારિ સ્વામી બ્રહ્મતનયા, ભક્તવાચા પાળ.” ૮
(કડવું ૪૦મું)

તેના પિતાનું નામ જગન્નાથ સ્વામી હતું, એટલું આમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિ ક્યારે થયો, એ વિષયમાં ક્યાંયથી કશું મળતું નથી. બૃ. કા. દો. ભાગ છઠ્ઠામાં આ કાવ્ય સાં. ૧૬૭૫ની એક હાથપ્રત ઉપરથી છાપવામાં આવ્યું છે;^૧ તેથી સાં. ૧૬૭૫ પહેલાં તે તે થયો છે જ. કેટલાંક આંતરપ્રમાણથી પણ તેનો સમય સં. ૧૬૭૫ પહેલાં સંભવે છે: જુઓ:

‘મન સહિ જોયું મુખ મુરારી જ;
અતિશય ઇચ્છું આશા તારી જ;
સન્મુખ થઈ છો આદિ કુમારી જ;
મેં ગુણ ગ્રહીઆ તુજ આધારે જ.”
(કડવું ૩૯મું)

આમાં છેલ્લા ચરણમાં આધારે શબ્દનો ઉપરનાં ચરણોની સાથે
અનુપ્રાસ મેળવતાં આધારિ શબ્દ જોઈયે. એ શબ્દ આવતાં એવી
ભાષા મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાથી ૪થી ભૂમિકા સુધીમાં આવી રહે.
૧૬૭૫માં ચોથી ભૂમિકા વ્યાપક હતી; અને આ કાવ્ય તે પૂર્વે થયેલું
હોવાથી ૧૭મા શતકની મધ્ય એ પચીસીમાં રચાયું સંભવે.

તેણે હિમાચળને ત્યાં માનમાં આવેલા પર્વતોમાં કાઠિયાવાડ અને
ગૂજરાતના પર્વતોને ગણાવ્યા છે, તેમાં તે ગિરનારને સૌથી પ્રથમ
ગણાવે છે; જેમકે

“પેહેલી કુકાત્રીએ આવીઓ, ધરડો ગિરિ ગિરનાર;

સોરઠ દેરાથી સામે જાયે ખરડાના નવ પાર. ૨

સૂધો સેત્રંજો મળ્યો; એ જોડે જરાજો;

આપુના અચલેશ્વરજી, છે શિરોહી કરે ભાલો.” ૩

(કડવું ૧૫મું)

એથી કદાચ એમ માનવાને કારણ મળે કે એ ગિરનારના
પ્રદેશમાં રહેતો હોય. તેની કાવ્યઘાટી નરસિંહની ચાતુરીઓ અને
શ્રીધરના ગૌરીચરિત્રને મળતી હોવાથી કદાચ એ જૂનાગઢમાં કે
આસપાસના કોઈ ગામમાં થયો સંભવે. એની ભાષા સંસ્કારી હોવાથી
તે પાછળ પછી સ્વામી થયેલો હોય, એમ માની શકાય.

મુરારિની કૃતિ લગ્નને લગતા પારિભાષિક શબ્દોના સંગ્રહને
માટે મહત્વની છે. તે નાનામાં નાની ચીજોથી પણ વાકેફ છે; એટલે
તેણે અનેક લગ્નો કરાવ્યાં હોય તેમ લાગે છે; જે પણ તેના પાછળ
હોવા વિશે સમર્થન કરે.

તેણે કાવ્યમાં લીધેલાં સ્ત્રીઓનાં નામ પણ કમળાદે, કનકાદે,
વગેરે અત્યારે સોરઠના આહીરોમાં વ્યાપક જાહે, ભરમાદે, જીવાદે
વગેરે જેવાં છે, એથી પણ એ સોરઠનો વતની અને સોરઠી કામો
સાથે સંબંધ ધરાવતો પાછળ-ગોર હોવા વિશે સમર્થન કરે.

આ કવિની ભાષા સંસ્કારી છે, તે સાથે જુદે જુદે સ્થળે રસની

જમાવટ કરવામાં પણ સાવધાની રાખે છે. તે સાથે શબ્દ અને અર્થના અલંકારો પ્રયોજવા પણ સચેત રહેતો જણાય છે. પાર્વતીજીના તપનું વર્ણન કરતાં કવિ જણાવે છે:

“પર્વતતનયા જઈ તપ માંડયો જી

મૂકી માયા મોહ જ છાંડયો જી

લય મન લાગી લાગી તાળી જી

આસન વાળી કર જપે માળી જી. ૧

હાસ—જમે માળી જમણે હાથે સાહી કપાળી વરકાળ;

અન્ન ઉદક તે પરહરયાં, પય કીધાં ફલ દલ તાળ. ૨

ગુફા ગહ્વર દ્વાર બેઠી, સખિ સર્વ ગુણ્નણ;

રૂપે રવિનાં ચર્ણુ બેઠે, પિશુન છેદે પ્રાણ. ૩

ગુફા માંહે સુર અસુર, કો કરે નહીં પ્રવેશ;

વિષમ તપ બહુ આચરયાં, ત્યાં ખળબળ્યા છે રોષ. ૪

ભયભીત ભૂમંડળ હવું, વળી ભૂમિ કંપે કાચ;

આશ્ચર્ય પામ્યો એમ બણે, અમરાવતીનો રાચ. ૫

પુરંદર કહે પિતામહને, કો કહો સુર તેત્રીશ;

પાઠવવા નારદે પેર કરી, તમે જગાવો જગદીશ.” ૬

દેવો અને યાદવોથી ભરેલી જનમાં વરરાજા શંકરના અવધૂત વેશને જોઈ મેનકા કુકળી જિડી એ પ્રસંગ કવિએ નવા બંધમાં કુશળતાથી આપ્યો છે:

“સ્વામી આ અણુધટલું હોય, કાં ફૂટડી તમારી હોય;

આ જોડું કનેડું હોય, ન પૂછ્યું અનણ્યા હતા તોય;

બેઠડીનો ભવ જોળીઓ રે. ૨

જેમ વાઘ મુખે ગઈ વેન, એવું કહેવાયું આ કેહેણ;

તમે સાંભળો મારાં વેણ, એમ રોષ રાતાં થયાં નેણ;

એ તો નિર્વાણે એમ લખ્યું રે. ૩

જેમ મૃગલીને ઘાલે પાશ, ત્યમ ભાંગી બેઠીની આશ;

વેરીડા સહુ કરે છે હાસ, કાપડીની કાં કીધી આશ;

સૌ લોકો એમ લવલવે રે. ૪

એ તો વસશે જંગલ જળ, ત્યાં બીહી મરશે મારી બાળ;
 જેખશે મોટા પર્વત પહાડ, કુંડે મોટા ક્ષિધર ફાળ;
 કયમ કાળ એ જેરે ટલશે રે. ૫

X

X

X

રાગ રામઝી

મન અંખવાઈ મેના માતજ, એ કન્યાને કંઈ ઉપધાતજ;
 શિખરે ચડાવી જિંચેથી ઢોળું જ, કરમાં ચાપુ જળમાં બોળુ જ. ૧

હાલ—જળ માંહે બોળું બાળ મારું, કર્મે કીધો કોપ;

દેખી જેખી કયમ દીજીએ, હવે વાચા કરશું લોપ. ૨

છરી હોએ હેમની, લઈ મારીએ શું પેટ;

હસારથ હોય જગતમાં, ભવ સુધી વળગી વેઠ. ૩

હાથે સાહી દીવડો કો જઈ પડે કાં ફપ;

અવધૂતને કયમ દીજીએ, વીંઝીએ એનાં રૂપ. ૪

જો મેળવો કો વિધાતા, હું પૂછું કર્મવિપાક;

કોણ અપરાધે દીધું કલેકું, તેન બાંધ્યું આંક.” ૧

લગ્ન પ્રસંગે પોંખણામાં ઝોસરું, મુશળ, રવે અને ત્રાકને
 કવિ બુદ્ધો નથી. તેમ કન્યાનો લગ્નવેશ પણ ચૂક્યો નથી; અને:

“ઝોંસર મૂશળ સરીઓ ત્રાક રે, હંડી પીંડી સાંપડ ચાંપી પાગ રે. ૧

ધાટઝોળાં શિર પર સોહે રે, ધાટ સકળ પેહેરયા મન મોહે રે. ૨

ઝોઢણે નવરંજ ચુંદડી રે, ભાલે પિયળ કંઠે મોતીછડી રે. ૩

માથે ઓપે છે અતિ શુભ મોડ રે, પોકતાં સાવધાન સર્વ જોડ રે. ૪

પેહેલે પીળિયા હર તણા પાગ રે, વર પોંકી તાણીકું નાક રે. ૫

હરજીએ આડો ધરીઓ હાથ રે, જુઓ જુઓ કૌતક ત્રિભુવનનાથ રે. ૬

વર માહેરીયામાં આવ્યો રે, સાસુજીએ સંતોષે વધાવ્યો રે. ૭

X

X

X

આડા અંતર્પટ શુભ ધરીયાં રે, આચાર્ય દેવકારજ કરિયાં રે. ૧૨

વરવહુઅર બેહુ મન હરખે રે, અંતર્પટ પાણું કરી નિરખે રે. ૧૩

અંતર્પટ હવે પાછાં કરાય રે. બેહુ પક્ષમાં મંગલ ગાય રે.” ૧૪

અને કવિ કૃષ્ણાં દેવાનું પણ ચૂક્યો નથી:

“ઢાલ ઢમકચો રે લાડીનો હાથ મળ્યો, નર નારીનો પાર ન ભયો કહ્યો. ૧

પાર્વતીની સહિયર પાસે રહી, તે લણ ઉતારે પૂઠે થઈ. ૨

એક હેલી રે હરને કરે હસું, એક પૂછે રે વરનું નામ કશું. ૩

એ તો જોગી જંગમ-વેષ ધરે, એ તો ધર મૂકી નિત્ય વન ફરે. ૪

એને માત નહીં એને તાત નહીં, એને બેહેન કે બાંધવ કાય નહીં. ૫

એની જનમા કો ધાર ધણી નહીં, એને ગાઘએ ગોરવીએ કોણ કહી. ૬

એનાં ગોર ને ગોત્રજ કોણ લહે, શિવનાથ દિગંબર સર્વ કહે. ૭

એમ માહેરા માંહે વિનોદ કરે, સુણી પાર્વતી મનમાં હરખ ધરે.” ૮

આમાં હિંદુ લગ્નની મોજનો કવિએ સારો ચિતાર રજૂ કરી આપ્યો છે. પછીની પહેરામણીમાં પણ કચાશ રહેવા નથી દીધી. છેવટે ચોરી-મંગલ પણ ધામધૂમથી પતાવે છે.

કવિએ લગ્નપ્રસંગનો સર્વ વિધિ રસિક રીતે વર્ણિત કરી આપ્યો છે. શિવપાર્વતીના લગ્નને દિપાવણું એ કહિન છે, અને એ ૪૦ કડવાંના ટૂંકા બંધમાં પણ દિપાવી આપ્યું છે.

રુકિમણી અને ઝોખાના લગ્નપ્રસંગ ગાનારા કવિઓ કરતાં આ કવિ અનેક રીતે ચઢ્યો છે, એવું એણે એમાં અપેલા પ્રસંગોના સચોટપણાથી અને ઉચિતપણાથી સમજાય તેમ છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદની પ્રતિભા તેમાં ન હોવા છતાં એ કાવ્યને રસયુક્ત બનાવી આપે છે, એ તેમાં જરૂર વિશિષ્ટતા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક સારું આખ્યાનકાવ્ય અર્પવાનો યશ મુરારિને અવશ્ય મળે છે. એનાં કાડવાં લાંબાં હોત તો કદાચ રસભંગ થયો હોત, પણ તે નરસિંહની ચાતુરીઓના ટૂંકા બંધ જેવા બંધથી અટકાવી લીધો છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૬ કો, (ગૂજ. પ્રિ. પ્રેસ મુંબઈ)

૨. ગૂજ. સાહિ. માર્ગ, સ્તંભો. દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત

૧ એજન પૃ. ૪૭૧, (કડવું ૩૪મું)

નારાયણ

[વિ. ૧૭મા સૈકામાં]

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રે વિસ્તારેલી રસપ્રક્રિયાને પ્રતિનિધિત્વ આપતાં ગૂજરાતી કાવ્યો જવદ્દે જ મળે છે. નરસિંહ મહેતાએ શૃંગારરસ જ મુખ્યત્વે ગાયો છે; એ સાથે એને રસની જ દૃષ્ટિએ કાવ્યને બહુલાવવાની પરવા નથી; એ તો પ્રતિભોત્થિત સ્વાભાવિક કાવ્ય અર્પતો જાય છે. એને છાંયડે બેસવાનો તેવો પ્રયત્ન છેદ્દે લગભગ તદ્દત્ત સ્વરૂપમાં દયારામની કૃતિઓમાં મળે છે. દયારામે વ્રજ સાહિત્યની હરોળમાં રસપ્રક્રિયા બહુલાવી છે ખરી; પણ તે પૂર્વે એ ત્રણ સૈકા ઉપર એ પ્રક્રિયાને બહુલાવવાનું માન એક ગૂજરાતી કવિ લઈ જાય છે. એ કવિ તે નારાયણ. તેના “નવરસ” પ્રસિદ્ધ છે. તેણે ૧૧ પદો રચી તેમાં નવરસ ખડા કર્યા છે. આ પદ્યતિનું ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એ પૂર્વે લાવણ્ય સમયનો રંગ રત્નાકર છંદ એક જ કાવ્ય મળે છે.

નારાયણે કૃષ્ણ અને રાધાનો વિહાર ગાયો છે, અને તેમાં શાસ્ત્રીય રીતે નવે રસો વ્યક્ત કર્યા છે. કવિએ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારો પણ અત્રત્ર સુભગ રીતે આમેજ કર્યા છે. કરુણરસ વિશેનું નીચેનું નાનું એક પદ એનો પરિચય આપશે:

“વૃંદાવનિ વ્યાકુલ વિધુવદની, વિરહવેદના વ્યાપી,
તુમ વિણ તિહાં અનેક ભડી દેખી, પીડે મનમથ પાપી.
વાહાલાજી વિરહવેદના વ્યાપી. ૧

પ્રબલ પ્રલાપ પ્રલે-પાવક સમ, પ્રકટ થઈ જવર પોષે;
શીતળ થાવા સ્નાન કરે તો, સરિતા જળ સોષે. વિરહ ૦ ૨
ચંદન ઘસી કચોલે ધાલી, સખી સમીપે લાવે;
અંત્ર અંગ લાગતાં સુકે તે, ઉપચાર ન કાવે. વિરહ ૦ ૩

કુંજરંધ શશિકિરણ આવતાં, આઝાદે સખી સાને;
 નિજમુખધુતિ દેખીને રચામા હૃદય ઇંદુનો માને. વિરહ૦ ૪
 તરફડતાં તત્ક્ષણ મૂઝાતાં, ઇચ્છા થઈ એક વાર;
 પ્રાણ રહ્યા તે પ્રાણનાથ ! તવ ધ્યાન તણો આધાર. વિરહ૦ ૫
 ચતુર સખી મળી કરે ચિકિત્સા, નાડી હાથ ન લાગે !
 ધવલપંથ નવ ધ્યાન સુણ્યાં તે રોમાંચિત થઈ જાગે. વિરહ૦ ૬
 રહ્યું નથી કાંઈ જીવિતવ્યમાં, જે વેહેલા નહિ આવે;
 તો પામશે અવસ્થા દશમી, રહેશે મન પસ્તાવો. વિરહ૦ ૭
 સાંભળતાં કરણા કરે, જેનું કરણાએ મન પૂર્યું;
 નારાયણના નાથે આવી, વિરહઆધિ દુઃખ મૂર્યું. વિરહ૦ ૮”^૧

દરેક રસની કવિએ સાવચેતીપૂર્વક જમાવટ કરી છે. અને એ રીતે રસાલંકારથી યુક્ત એક ગૂજરાતી કાવ્યની ખોટ પૂરી પાડી છે.

આ કવિ ક્યારે થયો છે, એ જો કે જાણવાનું સાધન નથી; છતાં એના કાવ્યની સાં. ૧૭૩૩ લગભગમાં લખાયેલી નકલ મળે છે, જેમાં ભાષા મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકામાં સચવાયેલી મળે છે;^૧ તે જેતાં વિક્રમની ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધ જેટલો તો અવશ્ય તે જૂનો છે. આ કવિએ નરસિંહ મહેતાની કવિતા પચાવી જણાય છે, કેમકે પોતાના કાવ્યમાં એ ત્રણ ગૂલણાનાં બે પદો રાગ રામશ્રીમાં આપે છે, જેમાં નરસિંહનો વેગ અનુભવાય છે:

“(વૃષ)ભાનુને ભવન સુકુમારી સન્મુખ થતાં,
 નયન જયમ મયણનાં બાણ છૂટ્યાં;
 બેદતાં હૃદય મન બુદ્ધિ ચિત્ત ચાતુરી,
 નીસર્થા સોંસરાં સઘ ફૂટ્યાં. ૧
 પ્રથમ દર્શન દુરાલોચ દિનમણિ થયા,
 થયા દિગ્મૂઠ જડતા જડાઈ;
 વીસર્થા દેહ ગુણ ત્રેહ ગુરૂજન કયા,
 લોહપથ લાજ લધુતા બડાઈ. ૨

૧ પ્રા. કા. ત્રૈ. ૭-૨, પૃ. ૨૩-૨૪

૨ શ્રી. અં. બુ. જાનીનો હ. સિ. પુ. સ. નં. ૭૦ ૭

પ્રકટ રતિ ભાવ શૃંગારરસ ખીજ દઢ,
સ્નેહજલ સીંચતાં સફલ થાશે;
વિરહ સ યોગ સુખ રચામ રચામા તણાં,
દાસ નારાયણો નિત્ય ગાશે." ૩૧

કવિનો અંસ્કૃત શબ્દાવલીઓનો વેગ પણ એમાં ઓર મધુરતા પૂરે છે. વિપ્રલંબ શૃંગાર ગાતાં એ જણાવે છે:

"સુંદરી રત્નશા ચત્તથી વીસરે નીસરે દૃઢયથી કુણુ ઉપાયે;
ભુવન વનવાટ જલધાટ જમુના પુલિન, જ્યાં તિહાં નયન પથ પ્રકટ થાયે. ૧
અદ્રૈતવાદિ ગતિ જગત તન્મય થયું, તે વિના અન્ય કાંઈ ન લાસે;
સુરતરસ રંગભર અંગ સંગમ વિના, કામજ્વર-જ્વાલ કો' કેમ નાસે. ૨
મલય મારુત યથા પ્રલય-પાવક દહે, શશિકિરણ તરણિથી અધિક લાગે;
મૃગજ ક્રીખંડ કહલી ગરબ અંગમાં, અગન સમ વિરહનો વહિન જાગ્યે. ૩
કોકિલા કેકીકુલ કિર મધુકર-નિકર, ફરી કુલાહલ કરણશળ સાથે;
કેતકી કુસુમ કોકનદ-સૌરભ સરસ, ગરલ સમ તરલ તનુતાપ વાધે." ૨

કવિના વતનના વિષયમાં પણ કશું જાણી શકાતું નથી. આ કવિએ ખીજું કોઈ કાવ્ય રચ્યું છે કે નહિ, તે પણ જાણવામાં નથી.
ચરિતસામગ્રી:

૧. પ્રા. કા. ત્રૈ. વર્ષ ૭-૨, સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત

ગોપાલ ભટ્ટ

[વિ. સં. નું ૧૭મું શતક]

વૃત્તબદ્ધ ગૂજરાતી કાવ્ય રચનારા કવિઓમાં ગોપાલભટ્ટ પણ “ભાષા-વિચિત્ર” નામનું અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચેલું એક કાવ્ય અર્પી પોતાનું સ્થાન લીધું છે. તે ક્યારે થયો એ જો કે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી, છતાં પદ્યબન્ધ અને ભાષાપ્રયોગ ઉપરથી એ ૧૭ મા સૈકાથી પૂર્વે તો થયેલો નથી જ. તેણે પોતા વિશે તેમાંના એક ભાગ “કૂલાં-ચરિત્ર”ને અંતે થોડો પરિચય આપ્યો છે:

[શાલિની]

“નામે જોતાં ભટ્ટ ગોપાલ ધીરો

જેણે સેવ્યો સોમ સર્વત્ર હીરો,

બાલાપોરે જે વસે રામપુત્ર

તેણે કીધો અન્ય ભાષાવિચિત્ર.” ૪૧૧

કવિના “ભાષા વિચિત્ર” નામના અન્યમાંનું એક “શ્રીશિક્ષણ” નામનું આ પ્રકરણ છે. આ કવિ “ભટ્ટ” હોવાથી સોમપૂજક= સોમપૂરા બ્રાહ્મણ હશે. એના પિતાનું નામ “રામ” છે અને “બાલાપોર” નામક ગામનો વતની જણાય છે. આ કથું બાલાપોર ગામ, તે જણવામાં નથી. કવિનો જે કાવ્યખંડ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં ભુજંગી, શાલિની, દ્રુતવિલખિત, માલિની, અને ઉપગતિ એટલાં અક્ષરમેળ વૃત્તો મળે છે. આ કાવ્યમાં કોઈ “કૃષ્ણસોની”ની “કૂલાં” નામક પુત્રીનું રસિક ચરિત્ર આપ્યું છે, જેમાં નવસંગમા-નાયિકાબેદ ટૂંકમાં રસિક રીતે કવિએ આપ્યો છે. આમ કવિ ગૂજરાતીમાં કાવ્ય રચતો હોવા છતાં પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્ધતિની કાવ્યસંરક્ષાને જાળવી રાખવા પ્રયત્નસીલ બને છે; જેમકે

મહિમી

“સકલ દિવસ ખાલા સર્વથા દષ્ટિ રૂડી
વિપતિનલધિ પૂડી જીવડો નમ ભડી
પ્રતિદિન વર તેનો વાટ જોએ બિચારો
મદનદહનમાંથી આજ કાએ હારો. ૨૨

x

x

x

પ્રિયકર દુદયેથી કામિની ઠેલિ નાંખિ;
અધરઅમૃત વાહી ભોલવી કાંત ચાખિ,
હર નખ પદ દેઇ વેણિકાભાર તાણે
‘ગુણવતી નથી તુંથી, કંઈ એવી વખાણે. ૩૯
સ્તનગિરિનય સાધી ચાલિયો કામગેહે
નૃપતિ કર ભમીને નાભિ-આવર્ત માંહે,
સખલ હઠ કરીને વચ્ચની વાજ ખોલી
મદનભુવન જીતી ફૂલની લાજ ઠેલી. ૩૧ ”

એણે શબ્દાવલીઓ પણ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની ભારોભાર
સ્વીકારી છે; જેવી કે

દુતવિલાંબિત

“કુચવિમર્દન વેણિલતા ગ્રહી, અધરચુંબન સીતકૃતિ તે સહી
હર નખક્ષત કોપલવે થરો, ચતુર જે નરનાર ભલાં હરો. ૩૪
સકલ ભૂષણ કનનલ સંગ જે, તિલક અંજન ખીટક રંગ જે,
નયણુબાણુ નિરીક્ષણુ શોભરો, ચતુર જે નરનાર ભલાં હરો. ૩૫”

આ કાવ્યની છપાયેલી નકલ જેના ઉપરથી લેવામાં આવી છે,
તે હાથપ્રતમાં ભાષા જૂનો સચવાઈ રહી છે; જે કે છંદ ધણે સ્થળે
જૂના સ્વરૂપને સ્થળે નવું સ્વરૂપ-જે કેટલેક-કહો ધણેખરે સ્થળે
નકલમાં સારી રીતે પ્રયુક્ત છે તેના જેવું-માગતો પણ હોય છે; કદાચ
લહિયાએ જૂનાં સ્વરૂપ સાચવી પણ રાખ્યાં હોય; જેમ કે-

“દાડે દાડે વાઘતી નય ફૂલાં તે દેખીનિ કામિનીયૂથ બૂલ્યાં;
તુ મિ વર્સિ (?) દીકરી યોગ્ય નાહ, ખાપે ઝીઘૂ સઘ તેનું વિવાહ.” ૩

આમાં “દખીનિ”ને સ્થાને દખીને “કીધૂ” ને સ્થાને કીધો અને “તેનું”ને સ્થાને તેનોની જરૂર છે. “વર્સિ” એ વર્સે છે; જ્યારે “તુ મિ”રૂપ સંદિગ્ધ છે. પ્રાયઃ ઉચ્ચારણમાં દીર્ઘતા પ્રવેશી ચૂકેલી તે આનાથી સમઝાય છે; અને આમ કવિ વિક્રમની ૧૭ મી સદી પૂર્વનો નથી જ, એમ કહેવામાં સંકાત્ત નથી થતો. બેશ્વક એ સં. ૧૭૦૦ થી આ બાજુનો તો નથી જ.

અને એ સોમપૂજક બ્રાહ્મણ જ હોય તો, સોમપૂરા બ્રાહ્મણોની વસ્તી હાલ કાઠિયાવાડના પ્રભાસપાટણમાં મુખ્યત્વે છે એ જોતાં, એમ માની શકાય કે આ કાઠિયાવાડનો એક કવિ છે. તો કૃષ્ણકીડા કાવ્યકાર કેશવદાસ પછી, વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય કરનારો આ કાઠિયાવાડનો બીજો કવિ ગણાય.

ચરિતસામગ્રી:

૧. માધવકૃત-૩૫સુંદરકથા, પરિશિષ્ટ, શ્રી ભો. જ. સાંડેસરા-સંપાદિત

ફાંગ

[વિ. સં. ના ૧૭ મા શતકમાં]

“કુંસોદ્ધરણુ” એ નામનું એક કાવ્ય જેનું મળ્યું છે, તે ફાંગ નામનો કવિ જ્ઞાતિએ મોઢા પાસે હતો, અને ખીજાપુર પાસેના લાડોલ ગામનો વતની હતો, તેવું તેના તે કાવ્યને અંતે આપેલી લીટીઓથી જાણી શકાય છે. તે પોતાને ત્યાં ગણપતિમુત કહે છે, આથી વિશેષ કાંઈ પણ હકીકત મળી શકતી નથી.

તેનું આ કાવ્ય ૨૭ કડવાંનું છે. તેની જે નકલ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે સં. ૧૭૫૯ જેટલી જૂની છે. અને એ રીતે તે મહત્ત્વની છે કે તેમાં મધ્યકાલીન ગૂઝ. ની ૪થી જૂમિકાની ભાષા સચવાઈ રહી છે.

આ કવિએ ખીજાં કાવ્યો રચ્યાં છે કે નહિ, તે વિશે કશું જાણવા સાધન નથી. ચાલુ પૌરાણિક પદ્ધતિએ ભાગવતના દશમ-સ્કંધમાંથી વસ્તુ લઈ તેણે કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્ય ઉપરથી તેનું સં. જ્ઞાન સામાન્ય પ્રતિનું હોય તેમ જણાય છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. ફા. જૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૪૧ સ્થ ની હાથપ્રત

ખાંચો

[ત્રિ. સં. ની ૩૭મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ]

“કુંડલાહરણ” નામક એક હજી ન છપાયેલા નાના કાવ્યનો કર્તા પૂજ્યસુત ખાંચો સં. ૧૭૦૭ પૂર્વે થઈ ગયો છે.^૧ એણે એના કાવ્યને અંતે પોતા વિશે માત્ર આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

“ગાએ શાંભલિ જે નરનારય । ક્રિપા કરિ સ્વામિ ત્રિપુરાચ ।

પુંજ્યાસુત ખાંચો અમ વદિ । શિવના ગુણ રાણુજી રદિ ॥૧૬૧॥”

(કડવું ૧૨મું)

આ કવિના એ કાવ્યનું નામ “કુંડલાહરણ” છે, તે આદિનાં ૩ કડવાં તૂટતાં હોવાથી અને તેણે કાવ્યાંતે કાંઈ નિર્દેશ કર્યો નહિ હોવાથી પુષ્પિકા ઉપરથી જ નક્કી કરી શકાય છે; જ્યાં इति श्रीकुंडलाहर्ण आह्वान संपूर्ण समाप्तः । શબ્દો મળે છે.

કવિએ નાના કાવ્યમાં મહોદરપુરીના રાગ્નના પૂર્વભવની કથા, તે રાગ પોતાની રાણીને કહે છે, તે રૂપે આપી છે. રાગ પૂર્વભવમાં શ્વર હતો અને ભરણપોષણ ન થતું હોવાથી ચોરી કરતો. એક દિવસ શિવરાત્રિને દિવસે કાંઈ ચોરીમાં ન મળવાથી તે શિવમંદિરમાં માણસો એકઠાં થયાં હતાં ત્યાં ગયો. આખા દિવસનું કાંઈ ખાધું નહોતું અને પૂજા ચાલુ હોવાથી લોકો જગતાં હોતાં કાંઈ ચાલે તેમ નહોતું. અંતે પૂજા પછી બધા સૂઈ જતાં તેની નજર એક ખાઈના કાનનાં કુંડલ પર પડી. શિવની પ્રાર્થના કરી તેણે કુંડલ કાનસહિત કાપી ઝડપથી દોડ મૂકી. ખાઈના કકળાટથી લોકો જાગી ગયા અને તેમાંના કેટલાક પાછળ દોડ્યા. એક વીરે તેને માર્ગમાં

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૪૮ ઇ (આ પ્રત સં. ૧૭૦૭ના

આધાર વદિ ૧૩ ભોમે “શ્રીપત્તન” માં ઉતારેલી છે.)

પકડયો અને તલવારથી માથું ઊડાવી દીધું, જે માથું નજીકનાં કૂવામાં
જઈ પડ્યું. એ મરી જતાં એને યમના કિંકરો લઇ ગયા, જ્યાં માર્ગમાં
અપાર દુઃખ થયું: પણ શિવનું આરાધન કરતાં શિવની આજ્ઞાથી
ગણેશે આવી બચાવ્યો અને મહોદરપુરના રાજાને ઘેર કુંવર
તરીકે અવતાર્યો.

શિવમાહાત્મ્યની આ કથા છે, અને કવિએ કરુણરસને પ્રધાન
રાખી ઠીક બહાવી છે. વર્ણનો પ્રમાણમાં ટૂંકાં છતાં કોષ્ઠક વાર
ચમત્કૃતિવાળાં છે. શિવપૂજનો પ્રસંગ એણે ઠીક ચીતર્યો છે:

“એક ગંગાનિર ભરયા ભૂંગાર ઢોલિ ઇશ અષંડીત ધાર ।
પંચામ્રીતના હોઝિ પધાલ કીધા દીવા ઝાકઝમાલ ॥૧૧॥
એક કેશરચંદ ભરયાં કપોલ શિવજી અરયા અતિ રંજ રૌલ ।
અનેક કુશભ તાં સોનાં તણાં અને વલિ રૂપાનાં ધણાં ॥૧૨॥
નઅ કુશભ ને ચાપુ વેલિ બીલીનાં દલ આંલિ મેલ્ય ।
એક કળ્યાગરના ઉપેળ્યે ધ્રુપ શિવ એલિ ગિએ અકલ સ્વરૂપ ॥૧૩॥
કપૂર આરતિ કરી ઉલાસ સંતોષવા નિશ્ચિ અવિનાસ ।
જેઈ આરતિ સદ્દ હરખીઠ મિ તે સર્વે નૈણે નીરખીઠ ॥૧૪॥
વાનિ વેણા વંશ મૃદંગ શિવ કીરતન હોઇ અતિ રંજ ।
વાળે તંત્રિયર નિ તાલ વાળે ભૂગલ મધુર રસાલ ॥૧૫॥
વાળે ચરણ અપલ ધ્રુધરી સિવગુણ બાપિ વાણિ મધુરી ।
એક શિવજી આગલ નૃત્ય કરાઅ મગન થયા શિવના ગુણ ગાઅ ॥૧૬॥”

આ કવિ મોડામાં મોડો ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયો હશે,
કેમકે આ હાથપ્રતની ભાષા મધ્ય ગૂજની ૪થી ભૂમિકામાં છે:

“એકવારનિ અવસરિ રાજ ॥ આનંદ બરિ ઉલાસ જ ।
રામાસુ રમવા આવે છિ ॥ અંતેઉરીને આવાસ જ ॥૧૧॥
લાડકડી લીલામાં બેઠી ॥ સંગ્ય સખી સાહેલી જ ।
તરણિ તેજ તણુ તન ઝલકે રૂપ રંજ રસવેલી જ ॥૨॥
સાડી વણ્ય સાંભલિ સાંભા ઉઘાડુ છિ સિસ જ ।
જેણી લીલાઅ લખધો લક્ષ્મીવર ગોકલમાં ચગદીસ જ ॥૩॥

લીલકીર્તિ ભૂલા શિવ સુદર ॥ ભોલા થયા ભગવાન છ ।

તરિણિએ તાપસ ચૂકાવ્યા મૂકાવ્યા બહુ માંન છ ॥”

(કડવું ૪થું)

કવિ ક્યાંનો વતની છે, જ્ઞાતિએ કેવો છે, એ વગેરે કાંઈ માહિતી
પ્રાપ્ય નથી; છતાં નામ ઉપરથી એ દિગ્ગેતર હશે, એમ જણાય છે,
સાથે શિવભક્ત છે.

અરિતસામગ્રી:

૧. ગુ. વ. સો. ૬. સિ. પુ. નં. ૭૪૮ બ

ધનદાસ

[સ. ૧૭૦૦ લગભગમાં હયાત]

“અર્જુન સુણો ગીતાસાર, પાંડવ માનજો નિરધાર” એ ટેકવાળી અર્જુનગીતાથી લાગ્યેજ કોઈ ગૂજરાતી અણુજાણ હશે. સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ જનતામાં એ અર્જુનગીતા બહુ જ પ્રચલિત છે. ખેરાંઓ તેમ જ પુરુષો નાચ્યા પછી અચૂક આ “ગીતા”નો પાઠ કરી જાય, એવો ઘણે ઠેકાણે રિવાજ છે. આ નાના કાવ્યમાં ગીતાનું જે મર્મ કવિએ સમજાવ્યું છે—તદ્દન સહેલી રીતે, તેને લીધે જ એ સમાજમાં પ્રિય થઈ પડી છે.

“સંસારમાં સરસો રહે, ને મન મારી પાસ;
સંસારમાં લોપાય નહિ, તે જાણ મારો દાસ.”

—આ કડીમાં કવિએ ખરા જ્ઞાની ભક્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આવા નાના પણ સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા કાવ્યના કર્તા ધનદાસના વિષયમાં તેના કાવ્યમાંથી કશું જાણવા મળતું નથી. એ ધંધુકાનો વતની હતો; પણ જ્ઞાતિએ કેવો હતો, તે વિશે કશું જાણવામાં નથી. એમ મનાય છે કે એ પટેલ હતો. એ ક્યારે થઈ ગયો એના વિષયમાં સીધું સાધન કશું નથી. યુ. કા. દો.ના સંપાદકે તેને^૧ ૧૭મા સૈકામાં હયાત હોવાનું અને સાથે સં. ૧૭૮૩માં હયાત હોવાનું જણાવ્યું છે. સં. ૧૭૮૩માં તો શક્યતા જ નથી, કેમકે “અર્જુનગીતા”ની એક હાથપ્રત સાં. ૧૭૨૯માં થયેલી મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકાને સાચવી રાખતી જૂનામાં જૂની મળે છે.^૨ આ ઉપરથી એમ સિદ્ધવત છે કે તે સાં. ૧૭૨૯ પૂર્વે થઈ ગયો છે. એટલે વિક્રમના સત્તરમા

૧ યુ. કા. દો. ભાગ ૨જો, પૃ. ૭૮૪

૨ ગૂજરાતી પ્રેસ, મુંબઈના સંગ્રહમાં નં. ૮ સંની હાથપ્રત

સૈકામાં-સંભવિત રીતે ઉત્તરાર્ધમાં કે પછી સં. ૧૭૦૦ લગભગ તે હયાત હોય.

ધનદાસે એક “ભક્તગીતા” રચ્યાનું ખૂ. કા. દો. ભાગ રજમાં સૂચન છે.^૧ તેમ એક “નાની અર્જુનગીતા” હોવાનું પણ જણાય છે.^૨ આ બંને “અર્જુનગીતા”જ હોવી સંભવિત છે. મુદ્દે અર્જુનગીતા જ નાનું કવ્ય છે. બીજું એનાથી નાનું કેટલું હોઈ શકે : “ભક્તગીતા” એવું નામ, અર્જુન ભક્તને ઉદ્દેશી રચાયેલ હોવાથી કૌંઠએ માન્યું હોય એમ સંભવે છે. ખૂ. કા. દો. માંના સૂચન સિવાય એના અસ્તિત્વ વિશે અન્ય સ્થળેથી જણવામાં નથી.

ચરિતસામગ્રી :

૧. ગૂ. સા. માર્ગ સ્તંભો, દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૨. ખૂ. કા. દો. ભાગ રજો, (ગૂજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ)

૧ ખૂ. કા. દો. ભાગ રજો, પૃ. ૭૮૪

૨ કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૦૨ સ

નરસિંહ નવલ

[સં. ૧૭૦૦ આસપાસ હયાત]

ઓખાહરણ પર ઘણા કવિઓએ મહેનત લીધી છે. એવું એક સુંદર ઓખાહરણ “નરસિંહ નવલ” નામના કવિનું ૬૬ કડવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કાવ્ય અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. તેનો જે હાથપ્રત મળે છે, તેમાં આરંભનાં ૧૧ કડવાં તૂટે છે, તેમજ ઊધપ્રએ બગાડેલી હોવાથી કાવ્યનો બાકીનો ભાગ પણ જ્યાં ત્યાં ખંડિત છે. સહુભાગ્યે કવિનું નામ સચવાઈ રહ્યું છે. કવિએ વિષ્ણુદાસ વગેરેની માફક દરેક કડવાને અંતે નામોલ્લેખ કર્યો નથી; થોડાં થોડાં કડવાંઓ વટાવી નામનિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯ માં કડવાને અંતે એ જણાવે છે કે—

“નરસિંહી નવલ એમ બણે ॥ અનીરુધ જેમ અંબા સ્તવી ॥

નાહારે પાપ.....કથન કેહે તાં કવી. આજ. ૬૦ ૧૩”

આ ઉપરાંત બીજે એ સ્થળે તેણે પોતાના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે; તે:

(૧) “કીઠણ હીમ રાત રંગે ॥ શરદરાત શોહાંમણી ॥

કેહે નરસિંહી નવલ બાપા ॥ લીધો ભક્તો વધાંમણી ॥૧૧॥”

(કડવું ૬૫મું)

અને

(૨) “ધન્ય ભગત જે કેા ચીત ધરે ॥ ધન્ય ધન્ય રે વૈષ્ણવસૂત જાણ ॥

ધન્ય નરસિંહી નવલ ॥ જેણે ગાયો રે હરી પૂરશ પૂરાણ ॥

ધન્ય હયા ધન્ય બાણજી ॥૧૨॥”

(કડવું ૬૭મું અંત)

આ કાવ્યમાં પોતાના આમ ત્રણ સ્થળે નામનિર્દેશ વિના બીજા

કશી માહિતી તેણે આપી નથી. ઉપર આપેલા છેલ્લા અવતરણમાં એ “વૈષ્ણવસૂત” શબ્દ પ્રયોગે છે, એને બે સંબોધન તરીકે ન ગણવામાં આવે તો એમ માની શકાય કે કવિ ધર્મે વૈષ્ણવ હશે. કવિ પોતાને “નવલ નરસિંહ” કહે છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત-કવિ નરસિંહ મહેતાને એ પ્રાચીન કહેવા માગે છે.

૬૭ કડવાંના આ કાવ્યમાં કોઇ કડવું ૧૦ નું તો કોઈ ૧૧-૧૨ કડીનું, તો કવચિત જ ૧૩-૧૬ કડીનું, એમ નાનાં નાનાં કડવાંઓ કવિએ આપ્યાં છે. કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એણે સ્વતંત્ર રીતે જ આ ઓખાહરણની રચના કરી છે. એમાં બેશક એમાનંદની ખૂબીઓ નથી, છતાં તે કાઠી નાખવા જેવી કૃતિ નથી. ૧૨મા કડવામાં ઓખા સ્વપ્ન પછી જાગી જતાં જે વિલાપ કરે છે, તે બેતાં કવિની સાવચેતી સમજારો; જેમકે—

“શમણે પરણી તેહને પેષે રે ॥ કન્યાવ્રત તાં ભાગું લેષે રે ॥
કુહો કોણે કાપૂં એહ અકર્મ રે ॥ કલવધ દુશી તે કોણુ ધર્મ રે ॥૧૥”

[ઉથલો]

કલવધ દુશી તે કોણુ ધર્મ ॥ સ્વપ્ન શત્રુ વીલાશ ॥
કાંઠાં ગયો તે કંથ માહારો ॥ કરી ભ... ..શ ॥૨॥
વલવલે વાંમા વીલાપ કરતી ॥ ધરતી મન સંતાપ ॥
કોહો કોણી પેરે કાંઠાં ગયો રે ॥ મૂઝ લજ્જા વાત ॥૩॥
ચીર ફાડે રુએ ગાઠે ॥ હાડ ટોડે હાથ ॥
કાંમ સમ તે કંથ સમરે ॥ સ્વપ્ન કેરો નાથ ॥૪॥
અધર ડશતી દાંત સાથે ॥ મૂપ વહે નીસ્વાશ ॥
કોણે કર્યાં લાંછન લોક માંહાં ॥ કંનકા-ઉપહાસ્ય ॥૫॥”

પ્રસંગ કંટાળા ભરેલો ન થાય તે પ્રમાણે કવિ અર્પવામાં સાવચેત રહે છે. એના કાવ્યની મળતી એક જ હાથપ્રત બિધઈથી ખંવાયેલી હોવાથી એના સારા ભાગો ખંડિત મળે છે, એથી સારા નમૂના નથી અપાયા, છતાં એમ કહેવું ગેરવાજબી નથી કે ઓખાહરણના કર્તાઓમાં નવલ નરસિંહ એક સારા આખ્યાનકાર

તરીકે સ્થાન મેળવે છે. આ કવિએ ખીજું કોઇ પણ કાવ્ય રચ્યું હોય, એમ જાણવામાં નથી.

નવલ નરસિંહ ક્યારે થયો ? તેના કાવ્યની એક માત્ર નકલ જે મળે છે, તે સં. ૧૭૫૪ આસપાસ નવસારીમાં ઉતારવામાં આવેલી છે. એ કાવ્યને અંતે ઉ. સં. નથી, પણ એ જ હાથે ઉતારેલાં એ જ હાથપ્રતમાંનાં ખીજાં કાવ્યોમાં તે જ વર્ષ મળે છે, એટલે શંકાને સ્થાન નથી. આ હાથપ્રતમાં પ્રેમાનંદનું નળાખ્યાન રચાયા પછી માત્ર ૧૪મે વર્ષે ઉતારેલું છે. એ પ્રમાણે વીરજીનું સુરેખાહરણ રચાયા પછી ૩૪મે વર્ષે ઉતારેલું છે. આમાં વસ્તાનું શુદ્ધેવાખ્યાન, ભાઉની પાંડવવિષ્ટિ અને કાશીસુતનું વિરાટપર્વ પણ છે. એ સુંદર કાવ્યો સાથે વચમાં જ આ કાવ્યે સ્થાન મેળવ્યું છે, એ જોતાં એ કવિ તે સમયે વધુ પ્રસિદ્ધ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેના ક્યારે હોવા વિશે કશો નિશ્ચય નથી, છતાં તે નવલ હોવાથી વિક્રમના ૧૮મા સૈકાના આરંભમાં કે બહુ તો એક પચીસી પૂર્વે થઇ ગયો હશે.

ખીજાં કોઇ સાધનો ન મળે ત્યાંસુધી તેના વતન કે જ્ઞાતિના વિષયમાં કશું કહી શકાય તેમ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૬૫૫-ઈ

પૂજસુત કૃષ્ણ

[સં. ૧૭૦૨માં હયાત]

પાંડવીગીતા નામે ૧૬૫ કડીના એક પદ્યમંથનો કર્તા પૂજસુત સં. ૧૭૦૨માં હયાત હતો તેનું તેના એ કાવ્યના અંત ભાગ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે:

“સ્વત સત્તર ખીલોત્રા ત્રણે ભાગસર માસ અંજવાલી પપસ ।
પાંડવીગીતા સંપુરણ થઇ પ્રભુની કપાએ ફૂરણા થઇ ॥૧૬૩॥

X X X

ચોપાઇ એની અતીસાર એકસો પસડ નિરધાર ।

પૂજસુત પ્રભુ કપાલ ભગત આપને દીનદઆલ ॥૧૬૫॥”

આ પાઠમાં તેનું નામ “પૂજસુત” જ મળે છે, પણ ખીજા પ્રતોના પાઠમાં “કૃષ્ણ” મળે છે, એ જોતાં એનું આખું નામ “પૂજસુત કૃષ્ણ” સમજાય છે. આ સિવાય વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

આ કાવ્યમાં પાંડવો અને ખીર્ન સંબંધીઓ તેમ જ ધૃતરાષ્ટ્ર, બીષ્મ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ઉદ્ધવ, અકૂર વગેરેએ ભગવાન કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી છે અને કૃષ્ણે તેમને પોતાના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો છે, એટલું મળે છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ કે વેદાંતની દૃષ્ટિએ પણ એમાંથી વિશેષ કશું મળતું નથી. અત્યંત સામાન્ય કાઠિનો એ ચોપાઇનો એક પદ્યબંધ છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૦૩૫-આઇ.

૨. ગૂજ. હાથપ્રતોની સંકલિત ચાદી, (કે. કા. શાસ્ત્રી-કૃત, ગૂ. વ. સો. અમદાવાદ)

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૦૩૫ આઇ, પૃ. ૬૭

૨ ગૂજ. હાથ. સંકલિત ચાદી, પૃ. ૨૩

નરહરિ

[સં. ૧૬૭૨-૧૭૦૦માં હયાત]

આપણે ત્યાં જે જ્ઞાની કવિઓ જૂના મળે છે, તેઓમાં એક, અખાલક્ષતની સાથે સાથે જ જેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ વિકસિત થઈ ચૂકેલી સંભવે છે. તેવો નરહરિદાસ નામનો કવિ વડોદરામાં થઈ ગયેલો, તેવું તેના “હસ્તામલક” નામના એક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યથી જાણવામાં આવે છે. આ કાવ્ય ઘણું કરીને તેની છેલ્લી કૃતિ હોય એમ પણ જણાય છે, કેમકે તે પછીનું તેનું કોઈ કાવ્ય મળ્યું નથી. એ કાવ્યને અંતે કવિ જણાવે છે કે—

“કવીતા નરહર નામ જેહ લખતં સંત મન ધારી સ્નેહ

સ્થાનક વડોદરા વાસ ભક્તિ વૈરાગ્ય જ્ઞાન અભ્યાસ

સંવત ૧૭૪૦ ચૈત્ર સુદ એકાદશિ એ કયા માહારે મન વસી”^૧

સંવતના દશકના આંકનો ખાડો ૦ શૂન્યથી પુરાય છે, તેથી રચ્યાસાલ સં. ૧૭૦૦ આવે છે. વાર હોત તો ચોક્કસપણે કહી શકાત. આ કવિની સંભવતઃ પહેલી કૃતિ “જ્ઞાનગીતા” છે કે જેને અંતે રચ્યાસાલ મળે છે; જેવી કે—

“સંવત સોહાબોતેરથો શુકલ પક્ષ કાર્તિક માસ

પ્રતિપદા શુશ્વાસરિ હવે પૂરણ ગ્રંથ પ્રકાસ ૧૧૨૦”^૨

એની વાસિષ્ઠસારગીતા સં. ૧૬૭૪માં અને ભગવદ્ગીતા સં. ૧૬૭૭માં રચાયેલી છે.^૩

૧ શ્રી.વ. સો. હ. સિ. પુ. નં. ૩૪૨ની હાથપ્રત

૨ એજન, નં. ૩૯ વગેરે પ્રતો. ફા. ગ્ર. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૧૪૬માં ૧૭૭૨ છે, પણ પ્રત જ ૧૭૬૭માં લખેલી છે, એટલે ખરી સાલ ૧૬૭૨ છે.

૩ શ્રીઓ. પ્રો. કા. ગ્રં. ૩૨માં બ. બી. અને વડોદરામાં સ્વતંત્ર છપાયેલ વા. સા. બી. અનુક્રમે પુ. ૨૩૪ અને ૨૭૨

(૧) વાસિષ્ઠસારગીતા

“બ્રહ્માજીની વીશી વીધે પ્રભવ સંવત્સર પંડિત લખે
સંવત સોળ ચૌઓતરો માધ માસ પદખંધ એ કર્યો. ૧૧૪
શુકલપક્ષ દશમી રવિવાર પૂર્ણ અંથ એહવો નિર્ધાર.”^૧

(૨) ભગવદ્ગીતા

“બ્રહ્માજીની વીશી વીધે, શુકલ સંવત્સર પંડિત લખે;
એ સંવત સોળ સતોત્તરો, શ્રાવણ માસ પદખંધ એ કર્યો. ૨૩૭
શુકલપક્ષ દશમી રવિવાર, એ પૂર્ણ અંથ હવો નિર્ધાર.”^૨

‘ચૌઓતરો’ ને સ્થાને ચૌદોત્તરો વાંચી તેમ જ “સતોત્તરો”ને
“સત્તર” અર્થ કરી સાં. ૧૬૧૪ અને ૧૬૧૭નાં વર્ષ કોઇ કોઇ પ્રતમાં
છે; પણ ગણતરીથી એ વર્ષો ખોટાં ઠરે છે.

નરહરિનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો તે પ્રબોધમંજરી,^૩ ભગવદ્-
ગીતા^૪ અને વાસિષ્ઠસારગીતા,^૫ એ ત્રણ; આ સિવાયનાં આનંદરાસ,
ગોપીકિલ્લવસંવાદ, કક્કો, જ્ઞાનગીતા (ર. સં. ૧૬૭૨), ભક્તમંજરી,
માસ, સંતનાં લક્ષણ, હરિલીલામૃત અને હસ્તામલક (ર. સં. ૧૭૦૦)
એ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે.^૬

સારસ્વ અને પ્રૌઢિની દૃષ્ટિએ અખા કરતાં નરહરિ ચઢે તેવો
છે, છતાં પ્રતિભાની દૃષ્ટિએ અખો આગળ આવે તેમ છે. અખાનું
જ્ઞાન અનુભૂત જણાય છે, જ્યારે નરહરિનું તેટલું અનુભૂત જણાતું નથી.

૧ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૫૬૯. નં. ૪૦ ની પ્રતમાં ૧૬૭૪
વર્ષ ખોટું છે.

૨ પ્રા. કા. માળા, અંથ ૩૨માં, પૃ. ૨૩૪

૩ શ્રી ભોગીલાલ જ. સાહેસરાએ “સાહિત્ય” માસિકના ૨૧મા વર્ષમાં
છપાવેલ છે.

૪ પ્રા. કા. અં. ૩૨માં

૫ શ્રી હમનલાલ કે. મહેતાએ વડોદરામાંથી સદીક છપાવેલ છે.

૬ હાથપ્રતો માટે જુઓ, ગુ. હા. સંકલિત ચાદી, પૃ. ૮૬-૯૧

નરહરિનો જન્મ ક્યારે થયો, એ ક્યારે મરી ગયો, તેમ જ જ્ઞાતિએ કેવો હતો, તે વિશે અઘાપિ કશું જાણવામાં નથી આવ્યું. એમ કહેવાય છે કે તે અખાનો ગુરુભાઈ હતો. આ વિશેનો એક દોહરો પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે—

“અખે કીધો ડખો, ગોપાલે કીધી ઘેંશ,
નરહરિએ કીધી રાખડી, બુટો કહે શિરાવા બેશ.”

પણ એ ચારે ગુરુભાઈ હતા તેવું આંતર પ્રમાણોથી કયાંય નથી મળતું. નરહરિએ વાસિષ્ઠસારગીતામાં અને ભગવદ્ગીતામાં પરબ્રહ્મ—ચૈતન્ય એવા સર્વસામાન્ય ચિદાત્મક ગુરુનો જ નિર્દેશ કર્યો છે; જેવો કે

“ ગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્યને પ્રણમું, ધરું નિરંજન ધ્યાન;
હરિગુરુપ્રસાદે, ઉપજે, અનુભવ આત્મવિજ્ઞાન.૨૨”^૧

અને અંતે.

“શ્રીગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્યપ્રસાદ, ગાયો નરહરિએ એ સંવાદ.૨૩૬”^૨

ગોપાલનો ગુરુ તો સોમરાજ કરીને હતો, જ્યારે અખાએ ગુરુનું નામ નરહરિની જેમ સામાન્ય “બ્રહ્મ” જ આપ્યું છે. ખૂટિયાના ગુરુનો તેનાં પદોમાં પત્તોએ નથી.

આમાં નરહરિ એનાં કાવ્યોનાં રચ્યાવર્ષથી કદાચ મોટો હોય તેમ જાણાય છે, કેમકે ગોપાલ અને અખાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સાં. ૧૭૦૫થી સિદ્ધ મળે છે. ખૂટિયા વિશે એનાં યુ. કા. દો. ભાગ પમામાં છપાયેલાં ઉપદેશનાં ૧૨ પદો અને જુદા જુદા પદ્યસંગ્રહોમાં અહીં તહીં મળતાં પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ પદો સિવાય બીજી કશી માહિતી લભ્ય નથી.

અખો અમદાવાદમાં જ હતો, ગોપાલ અમદાવાદમાં આવી રહેલો, જ્યારે નરહરિ અમદાવાદમાં આવ્યો હોય તેવું જાણવામાં નથી. એક

૧ પ્રા. કા. માળા, અંક ૩૨માં, પૃ. ૩

૨ એજન, પૃ. ૨૩૨

૩ જુઓ અખેગીતા અને ગોપાલગીતા.

જ સમયમાં આ ચાર કાની કવિઓ મયા હોવાથી એવી એક-ગુરુ-જ્ઞની માન્યતા પ્રચલિત થઈ હોય એ સંભવ છે.

નરહરિએ જ્ઞાનને મુખ્ય વિષય ગણી તેના ઉપર જ તેનાં ગ્રામ્યતાં કાવ્યો રચ્યાં છે. ભગવદ્ગીતા એ સં. ગીતાનો પ્રાયઃ શ્રીધર સ્વામીની સુબોધિની ટીકાને આધારે કરેલો પદ્યાનુવાદ છે. પ્રા. કા. માળાવાળાઓએ એમને મળેલી જૂની હાથપ્રતની ભાષા સુધારી નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એ મૂળ પ્રત જો છપાઇ હોત તો તેના તે કાવ્યનું જૂનું ભાષા સ્વરૂપ મળી શક્યું હોત. આ અનુવાદમાં જ્યાં જ્યાં વિશદતાની આવશ્યકતા હતી ત્યાં કવિએ આપી છે; ગીતાના ૭૦૦ શ્લોકને રચાને ૧૧૨૬ પદ કવિએ આપ્યાં છે, એનાથી એ વસ્તુ સ્ફુટ થાય છે.

નમૂના તરીકે અહીં આપણે ૧૫મો અધ્યાય લઇએ:

“અર્જુનને કહે શારંગપાણ, સંસાર વૃક્ષ તેહ તું નાણ;
જેનાં ઉર્ધ્વ મૂળ ને અધ છે ડાલ, સંસારવૃક્ષ તેહ તું નિહાળ. ૬
એ અશ્વત્થ અનાદિ અવ્યય સોય, વેદ સમસ્ત પત્ર તેનાં હોય;
સંસારવૃક્ષ સમગ્ર લહે જેહ, વેદવેત્તા નાણો તમે તેહ. ૭
સંસારવૃક્ષ એ દેહ તે નાણ, ઉર્ધ્વ મૂલ તે પરબ્રહ્મ પ્રમાણ;
મહત્ત્વવાદિક જે તત્ત્વ ચોવીસ, તે અધઃ શાખા કહે જગદીશ. ૮
એ દેહ તે કંઈએ સ્વસ્થ જ નહિ, તે માટે અસ્વસ્થ એ સહી;
કારણ અનાદિ માટે અવ્યય કહો, એ વેદ કર્યા ફળી ફૂલી રહો. ૯
એ વૃક્ષને સમૂળ જે લહે, બ્રહ્મવિત્ કૃષ્ણજી તેને કહે;
જેની અધ ઉર્ધ્વ શાખા વિસ્તરી, તે ત્રિગુણે વૃદ્ધિ પામી કહે કરિ. ૧૦
વિષય તેહના અંકુર મિત્ર, મૂળ તેહના વાસના વિચિત્ર,
કર્મરૂપિણી વાડ જેહને, સંસાર વૃક્ષ નાણો તેહને. ૧૧
રાગ દ્રેષ અધઃ શાખા ધણી, કર્મફળ ઉર્ધ્વ શાખા તે તણી;
તે સત્ત્વરજ તમ સ્થળ થાય, વિષય તેહના અંકુર કહેવાય. ૧૨
વિવિધ વાસના તે મૂળ અપાર, એમ સંસારવૃક્ષ પામ્યો વિસ્તાર;
કર્મબંધન તેને અતિ ઘણાં અનુષ્ઠ લોક જિમે એહ લક્ષ્યાં. ૧૩

સંસારવૃક્ષનું વર્ણન કર્યું નેહ, અપહરે જોતાં ન પામિયે તેહ;
જાનદષ્ટિએ કરી જોતાં વીર, (ત્યારે) પાસે પ્રકટ તે કીસે ધીર. ૧૪
એની આદિ અત મધ્ય બાણી ન જાય, એ અધ્યયન સંગ શસ્ત્રે છેદાય,
અસંગ શસ્ત્ર અતિ દઢ તે કરી, એ સમૂળ વૃક્ષછેદ કહે હરિ. ૧૫
દેહ પુત્રાદિકની તળ આપરા, બળ પરમાત્મા સહી નિરાશ;
વિવેકવિચાર બૈરાગ્ય વિનય ધરી, તળ સંગ બળ નારાયણ હરિ. ૧૬
તે પદ મિત્ર ચિંતવ્ય સદા સોયઃ જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ ન હોય;
જ્યાં મયે વણવું નહિ નિર્વાણ, મુક્તિ પરમપદ તેહ તું જાણ. ૧૭
જે થકી સંસાર હોય નિવૃત્ત, આદિ પુરૂષ નારાયણ સ્તવ્ય;
તે આદિ પુરૂષને જ તું શર્ણુ, તો નિશ્ચે મિત્ર ટળે જન્મ મરણ. ૧૮”

માત્ર ૧૫મા અધ્યાયના પ્રથમના ત્રણ શ્લોકોનો આટલો વિસ્તાર
કવિએ આપ્યો છે અને એમ અર્થ અત્યંત સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે.
એનો ૮મા અધ્યાયનો ભાગ તો તેણે વધુ રસિક પણે બનાવ્યો છે;
જેમ કે—

“અંતકાળે મુજને સ્મરતા જેહ, અનુન જે કો છાડે દેહ,
મારે પદ તે ખાંમે સહી, અહીં કાંઈ સંશય કરવો નહિ. ૧૨
એવા સ્વપ્નનું કરવું સ્મર્ણુ, જે જલધર રયામ સર્વણુ,
પીતાંબર પહેચી અતિસાર, મુકટ કુંડલ કરે જાતકાર ૧૩
સુંદર કપોલ અને શુકલકેશ, સુંદર કર્ણનાસિકા નરેશ,
સુંદર હાસ્ય શ્રીકાંતનું હોય, જન ઉપરે કૃપાદષ્ટિ જોય ૧૪
મૃગમદતિલક સોહો અતિ બાલ, કમલનયન મુખ પ્રેમરસાળ,
અધર પ્રવાલ દંત દાડમકળી, મુખપદ્મ જન મંત્રુકર આવલી ૧૫
કંઠ કૌસ્તુભ વૈજયંતી જાણુ, તે શ્રીવાંચે શોભે નિર્વાણુ.
કર કંઠણુ કટિસૂત્ર મોતી હાર, અંગદભૂષણુ નેપુર જમકાર ૧૬
શ્રીવત્સલાંછન શોભા ધણી, સુંદર વર વૈકુંઠનો ધણી,
અંધકમાળા તુલસી વનમાલ, તે સમરપી બકતે તતકાળ. ૧૭
સુંદર હૃદ મુખસોભા જોઈ, ભક્તજન રહ્યા તે મોહી,
સંખ ચક્ર ગદા પદ્મ પાણુ..... ૧૮

સનકાદિક પ્રમુખ મુનિ જેહ, જયજય શબ્દ કરે સર્વ તેહ;
 ચરણકમલ-યુગલ અતિસાર, જેની લક્ષ્મી સેવા કરે નિર્ધાર. ૧૯
 છત્ર ચામર પાફુકા સિંહાસન, અનેક ઉપહાર ગ્રહી રહ્યા રાજન;
 પાર્ષદ ગરૂડ અને નંદ મુનંદ, વળી સેવક તણાં ભાખાં છે વંદ. ૨૦
 ધ્રુવ પલહાદ અંબરીશ પું માન, નારદ શુક શંભુ ધરે ધ્યાન;
 અનેક ભક્ત જેહને નિરંતર ધ્યાય, એવા લક્ષ્મીકાંતને જો આરાધાય,
 એવો જગત્ત્રયગળ અવતાર હું જેહ, માંડે સ્મરણ કરતાં તજે દેહ;
 તેહને વળી ગર્ભવાસ ન હોય, માંડે વૈકુંઠ પદ પામે સોય. ૨૨”^૧
 આમ એની વિશદતા પણ કંટાળો ન ઉપજવતાં વિષયમાં વધુ
 રસમગ્ન કરે તેવી છે. એની ભાષાને સાંચવતી સ્થિતપ્રજ્ઞની લીટીઓ
 અહીં ઉતારી એની ભગવદ્ગીતાની વાનગી પૂરી કરિયે:

“જેણિ મન માંહાંથી વિષય છાંડા સર્વ પાર્થ ઉપાજ નહિ કિશે ગર્વ.^૨
 આત્મલાભિં સંતુષ્ટ હોય જેહ સ્થિરપ્રજ્ઞ તાં કહીછ તેહ ॥૨૧॥
 જે દુષ્ઠ આવિ ઉચ્ચાટ નવિ કરિ અનિ સૂખ તણી સ્પેહા પરહરિ ।
 કાંમ ક્રોધ ભય નહીં જેહનિં સ્થિરપ્રજ્ઞ કહીછે તેહનિં ॥૨૨॥
 જેહનિં કશૂ સ્નેહ ન હોય શુભાશુભિં પાંમિ નહી મોહ ।
 સ્તુતિ નિંદ્ર કહેની નવિ કરિ સ્થિરપ્રજ્ઞા તે હરી તેહ ઉચ્ચરિ ॥૨૩॥”^૨
 આ મૂળ ભાષામાં છપાઇ હોત તો જૂની ગૂજરાતીમાં એક
 સારો વેદાંતગ્રંથ મળ્યો હોત.

ભગવદ્ગીતાની જેમ વાસિષ્ઠસારગીતા પણ અનુવાદ છે. લઘુયોગ-
 વાસિષ્ઠને આધારે એ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. દશ પ્રકરણમાં
 આપવામાં આવેલો આ ગ્રંથ શાંકરવેદાંતનો એક સમર્થ ગ્રંથ છે, અને
 એનો અનુવાદ તેવો જ એ સિદ્ધાંતને સ્ફુટ કરનારો છે:

“દીર્ઘ રોગ તાં એ સંસાર તેહનૂ આપદ સ્વાત્મવીચાર ।

કવણુ અહં અનિ કવણુ સંસાર એણિ વીવેકિ હોય નીસ્તાર ॥૩૧॥

યમ ઉષદિ રોગની શાંત ત્યમ આત્મવીચારિ ભાજિ ભવભ્રાંત્ય ।

આત્મવીચાર ગુરથી પામીય સદગુરચર્ણે શીસ નામીય ॥૩૨॥

૧ એજન, પૃ. ૯૧-૯૨

૨ એજન, પ્રસ્તા. પૃ. ૩

તત્વજ્ઞાની હોય જાંહાં નીચે રધૂપત્ય જાવું ત્યાંહાં ।
સાધુ પ્રદક્ષ રહીત જે દેશ ત્યાંહાં ન કરવો કયમિ પરવેશ ॥૩૩॥

× × × ×
ચૈતન બ્રહ્મ જાણિ નર જેહ સફલ જન્મ તાં ભણીય તેહ ।
જેહનૂ ચીત્ ચીદ શાચિ રમિ તેહનૂ જન્મ સર્વ નિગમિ ॥૬૨॥
મર્ણ-નીમત્ય ધરિ જે શોક તેહનૂ કર્તવ્ય સધલું ફોક ।
જેહનૂ મૂર્ખ અંતઃકર્ણ તે દેહનાસિ કહિ આત્મમર્ણ ॥૬૩॥
આકાશવત આત્મા અસંગ ઘટપ્રાય જાણો દેહ લંગ ।
મૂર્ખ દેહ આત્મા કરી ગ્રહિ જ્ઞાનિ તે ચમ છિત્યમ લહિ ॥૬૪॥
ઘટાદીક પદાર્થ જેહ નીચિ નાસવંત તાં તેહ ।
અષડીત નીલેપ આકાશ ઇમ આત્મા અન્યે અવીનાશ ॥૬૫॥
દેહ સદા અસ્થીર પરમાણ્ય અનિ દેહી સદા અલેપીક જાણ્ય ।
એહ અવબોધ રૂઢિમાંહાં રાક્ષ અવરચ ભાવ તે સધલો નાક્ષ ॥૬૬॥
જન્મમર્ણ આત્માનિ નથી જોયો શાસ્ત્ર પુરાણ કથી ।
કંચીત્ કંચીત્ કદાચ કો કાલ આત્મા નોહિ પ્રત્ય જૈવન બાલ ॥૬૭॥
ઉત્પત્ય સ્થીત્ય લય જેહ માંહાં હોય આત્મસ્વરૂપ નીગમ કહિ સોચ ।
જગત સર્વ એ કેવલ બ્રહ્મ તત્વજ્ઞાની એહ જાણિ મર્મ ॥૬૮॥
ગગન તણી પેરિ વ્યાપક જેહ જન્મમર્ણ કયમ પામિ તેહ ।
શુદ્ધ સૂક્ષ્મ અન્યેય શીવરૂપ અનર અમર બ્રહ્મ અકલ અરૂપ ॥૬૯॥
નીત્ય સનાતન સર્વાવાસ શૂદ્રબૃધ તે પૂરણપ્રકાસ ।
ઉત્પત્ય પ્રલિય પ્રજીત જેહ આત્મસ્વરૂપ જાણો જન તેહ ॥૭૦॥
એક અદ્વૈત સત્ય અવીનાસ જગત સર્વ તે બ્રહ્મપ્રકાસ ।
ભાવાભાવ રહીત પદ જેહ સર્વભૂત માહાવ્યાપક તેહ ॥૭૧॥
આધ અંતરહીત મધ્યમાં ન ચીદાનંદ સ્વરૂપ વીજ્ઞાન ।
વીચિ આત્મા જાણિ જેહ સદા શુધી નર ભણીય તેહ ॥૭૨॥”

હસ્તામલક, ભક્તિમંજરી, હરિલીલામૃત, જ્ઞાનગીતા એ પણુ
અનુવાદગ્રંથો છે. એના સ્વતંત્ર ગ્રંથોમાં મને પ્રબોધમંજરી, આનંદ-
રાસ, ગોપીઉદ્ધવસંવાદ, કક્કો, કીર્તન, માસ, સંતનાં લક્ષણ, એ

કૃતિઓ લાગે છે; આમ્મની પ્રબોધમંજરી અને સંતનાં લક્ષણ એ તેની સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં મોટી કૃતિઓ છે. એમાં નરહરિને આપણે જ્ઞાની કવિ તરીકે જોઈ શકીએ છીએ. પણ એ એવા પ્રકારનો જ્ઞાની કવિ છે કે જેને ભક્તિમાં પણ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

“આત્મદ્રીષ્ટે અર્થ સર્વ સર્વે જીવજાવાણું વસુધે ઉત્તરે ।

આત્મદ્રીષ્ટી જીવ હોય સાક્ષાત્કાર એમ કેહે નરહરચ સારોક્ષર ॥૨૧॥

તે માટે સાવધાન તે યદ્ય રોહો જન રહે આત્મદ્રીષ્ટ શ્રી ।

આત્મદ્રીષ્ટે આત્મા નીરખીએ કેહે નરહરચ હરી જોઈ હરખીએ ॥૨૨॥

હરી જોતાં હોયે અત્યપ્રસન્નઃ અહર પહર ધાયે નહી મન ।

હરીશરણ મન નીશ્ચલ થૈ રહે તે હરિ હરી નીરંતર કેહે ॥૨૩॥

X

X

X

X

જે ફલ અર્થે લગે સારંખપાણું તે તે વણીક તણિ પરે જાણું ।

જે ફલતજિ હરીની સેવા કરે તે નીજ ભગત માહા પૂરુષ ઉચરે ॥૨૪॥”^૧

પ્રબોધમંજરી સળંગ બંધનું કાવ્ય છે, ત્યારે સંતનાં લક્ષણ કડવા-બદ્ધ કાવ્ય છે. ખાકીની નાની કુટકળ કવિતા છે. આમ માંડણ પછી રામભક્ત અને પછી નરહરિ જ્ઞાની કવિ તરીકે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે. વિક્રમના ૧૮ માં શતકના ઉત્તરાર્ધના ફલરૂપે જ્ઞાની કવિઓ ગૂજરાતને ફાળે આવ્યા છે, જેમાં અખે સર્વશ્રેષ્ઠ છે; એની અપેક્ષાએ ગોપાલ અને નરહરિ છે; જો કે સ્વાત્માનુભવથી આ પાછલા એ કવિઓ કવિતા લખે છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે એમાં અખાનો સ્વાનુભવ ખાસ જોવામાં નથી આવતો, જે ૧૬ મી સદીના માંડણમાંયે નથી.

નરહરિનાં કાવ્યોની જૂની હાથપ્રતોમાં જૂની ભાષા સચવાયેલી મળે છે. “હરિલીલામૃત”ની સં. ૧૭૪૨ની ક્ષ. નં. ૨૭ જની હાથપ્રતમાં ભાષા મધ્ય. ગૂજ. ની રજુ ભૂમિકા જેવી (—નકલ કોઈ હિંદુસ્તાનીને હાથે થયેલી જણાય છે, એથી) અને જ્ઞાનગીતાની સં.

૧૫૭૭ની કા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૧૪૫ની હાથપ્રતમાં ભાષા મધ્ય, ગૂ.ની ૪ થી ભૂમિકા(કે જે નરહરિના કવનકાવ્યની બીજા કવિઓનાં કાવ્યોની મળે છે, તે)માં મળે છે. જ્ઞાનગીતાનો ભાષાનમૂલો તરફાલીન ભાષા બેખનમાં કેવી પ્રચલિત હતી, તે ખતાવે છે; જેમકે

“સીધાંલનુ સીધાંત એહુ જ જે કીને” કૃષ્ણચિંતાન ।

ગુરુ કહ્યો ચૈતન્ય તણિ પ્રસાદિ પામ્યો તે રામરંતન ॥૧૭૮

એ જ્ઞાનગીતા હવી પૂરણ હરી ગુરુ સંત પસાય ।

૫૬ બસિ ત્રીસ નિ કડવાં સતર સાલલિ દુષ જય ॥૧૮૮

x

x

x

કહિ નરહરિ રદિ રાષયો એ અર્થ જ્ઞાનગીતા તણો ।

૫૨મ ૫૬ તે સુધિ પામો જો એ રાસ પરબ્રહ્મનો ભણો ॥૨૧૧”

[કડવું ૧૭મું]

ભગવદ્ગીતાનો નમૂનો ઉપર આવે છે, તે ૪ થી મિશ્ર ભૂમિકાનો છે.

વાસિષ્ઠસારગીતાની ધણી હાથપ્રતો મળે છે;^૧ પણ તેમાં ભાષા અર્વાચીન સ્વરૂપને પામેલી છે; પરંતુ સ્વ. જગનનાથ કે. મહેતાએ જે મૂલ છપાવ્યું છે, તેમાં ભાષા મધ્ય. ગૂ.ની ૪થી ભૂમિકામાં મળે છે જ. સંપાદકે વધુ જૂના સ્વરૂપવાળી પ્રત પણ જોયેલી;^૨ પણ એ લલિયાએ જૂનું સ્વરૂપ આપેલું હશે, એમ ધારી તેના તરફ સંપાદકે દુર્લભ્ય કર્યું છે. આમ છતાં એકંદરે સ્વરૂપ જૂનું સંપાદકને હાથે પણ બચી જવા પામ્યું છે, એ હર્ષનો વિષય છે.

ઉપર આવતા ઉતારાઓથી મધ્ય. ગૂ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકા તરફ તેને આદર હશે તેમ દેખાય છે; જોકે ભાષા લોકબોલીમાં તો અર્વાચીન સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી હતી.

નરહરિ ૧૮ માં શતકમાં થયેલા જગજીવનની કક્ષામાં મુકાય તેવો છે. જગજીવને નરહરિની જ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે સ્તીકારી છે, એ એનાં કાવ્ય જોતાં સમગ્રાય છે.

૧ ગૂ. હા. સંક. ચાદી, પૃ. ૬૧

૨ વાસિષ્ઠસારગીતા, પ્રસ્તાવના પૃ. ૩

નરહરિમાં એક માત્ર વિશિષ્ટતા છે, તે સંસ્કૃત ગ્રંથોને ગૂજરાતીમાં હિતાર્થે છતાં વિષય સરલ અને સર્વગમ તેમ જ જાણે કે કૃતિ પોતાની સ્વતંત્ર હોય તેવી રીતે આપે છે, તે છે. એ એની સફલ અનુવાદક-શક્તિની પ્રતીતિ આપે છે. નરહરિ તરફથી ગૂજરાતી ભાષાને જે એક સેવા મળી છે, તે જ્ઞાનમાર્ગીય પરિભાષાના કેટલાય સંસ્કૃત તેમ જ ધર-ગથુ શબ્દોના ભાષામાં જે ભડોળ તેના તરફથી આપવામાં આવ્યો છે, તે છે. આમાં બીજા કોઈ પણ જૂના ગ્રંથકાર કરતાં તેનું પુરોગામિત્વ સ્પષ્ટ છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. પ્રા. કા. ત્રૈ. ગ્રં. ૩૨-સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત (ભગવદ્ગીતા)
૨. વાસિષ્ઠસારગીતા-સ્વ. છગનલાલ કે. મહેતા-સંપાદિત
૩. ગૂજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો-દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૪. ફા. ગૂ. સ. હ. ચાદી, ભાગ રજો-શ્રી અં. ભુ. જાની-સંકલિત
૫. ગૂ. વ. સો. હ. પુ. સંગ્રહની ચાદી, (સ્વ. હીરાલાલ પારેખકૃત)

ગોપાલદાસ

[સં. ૧૭૦૫માં હયાત]

નૂરહરિદાસ સાથેસાથ ૧૭ મા શતક ને ૧૮ મા શતકની સંધિમાં જ્ઞાની કવિઓ એક જ સમયમાં થયા, તેમાં એક ગોપાલદાસ પણ થઈ ગયો છે. અખાએ અખેગીતા સાં. ૧૭૦૫ માં લખી, તો તે જ વર્ષમાં ગોપાલદાસે જ્ઞાનપ્રકાશ^૧ લખ્યો છે. તેણે આ કાવ્યને અંતે પોતાની ઓળખાણુ ઠીકઠીક આપી છે; જેવી કે

“સત ગુરુ સ્વામી શ્રીસોમરાજ-કૃપા થકી હવું અંથકાજ,
રાજહંસ ગુરુ કેરી દયા, શબ્દ સકળ અંથમાંહે કલા.
ગુરુપ્રતાપે પોહોંચી આશ, અંથ હવે ત્યારે જ્ઞાનપ્રકાશ,
૧૬૦૧ ૧૭ પાંચ સાર, માસ વૈશાખ અષ્ટમી લોમવાર.
રાજનબર શ્રીઅમદાવાદ ફરમાન વાડી માંહે અંથસંવાદ,
વડે સાજને અડાલજ મોઢ કવિતા કાય મા દેશો ખોડ.
જન્મલોમ નંદાવતી ગામ, પિતા ખીમજી નારણદાસ નામ,
તેહનો સુત તે દાસ ગોપાલ, સંત સકળ તણું તે બાળ.”

તેની જન્મભૂમિ નંદાવતી=નંદોદ હતી. એ જાતે મોઢ અડાલજે વણિક હતો. તેના પિતાનું નામ ખીમજી હતું. ગુરુનું નામ સોમરાજ રાજહંસ હતું અને અહીં અમદાવાદમાં ફરમાનવાડી નામક રથાનમાં રહી તેણે જ્ઞાનપ્રકાશ યાને ગોપાલગીતાની રચના કરી છે. એ અમદાવાદમાં આવી વસ્યો હોય તેમ દેખાય છે. સ્વ. દી. બ. નર્મદાશંકર દે. મહેતાએ અખાના ગુરુ ધ્રુવદાસ હતા અને તે જ ગુરુના

૧ “ગોપાલગીતા” “જ્ઞાનપ્રકાશ” છે. “ગૂજ. હાથ. સંકલિત ગ્રાંથી”માં એ બુદ્ધાં મારા તરફથી લખાયા છે, તે સમજકેર છે, કવિએ તો અંથનું નામ “જ્ઞાનપ્રકાશ” જ આપ્યું છે.

૨ બુ. કા. દો. બાગ કબ્રમાં ૧૭૦૬ છે, પણ ૧૭૦૫ એ બરોબર છે.

ગોપાલ, નરહરિ, ખૂટિયો પણ શિષ્યો હતા, તેવું સૂચવી નીચેનો પ્રચલિત દોહરો નોંધ્યો છે:

“અખાએ કર્યો ડખો, ગોપાલે કરી ઘંસ,
ખૂટે કર્યો કૂટો, નરહરને કહે શીરાવા બેસ.”^૧

પણ બ્રહ્માનંદ ગુરુ માન્યો છે એનો અગાઉ બતાવ્યું તેમ નથી નરહરિ શિષ્ય કે નથી ગોપાલ શિષ્ય. અખાનો ગુરુ બ્રહ્માનંદ વ્યક્તિ-વિશેષ છે કે નહિ, તે અખાના પ્રસંગમાં આવશે; જ્યારે ખૂટિયાનો તે ગુરુ હોવાનો કયાંય પણ ઉલ્લેખ નથી. નરહરિના પ્રસંગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તેણે બ્રહ્મા ચૈતન્ય એવું ગુરુનામ નિર્દેશ્યું છે, જે કેવળ બ્રહ્મને ઉદેશી છે. ઉપર ગોપાલ સોમરાજ-રાજહંસ એ ગુરુનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે; ઉપરાંત નરહરિની જેમ એણે સામાન્ય ચૈતન્યનો પણ ગુરુ તરીકે નિર્દેશ જ્ઞાનપ્રકાશમાં આરંભ જ કર્યો છે; જ્યાં એ પોતાના ગુરુ-સંભવતઃ પરબ્રહ્મને “ચૈતન્યદેવ” કહેતો લાગે છે; નરહરિએ તેવું જ “બ્રહ્મા ચૈતન્ય” સામાન્ય નામ કહ્યું છે.^૨

“કરે વીનતી બેહુ કર જોડી સતગુરુ ચૈતન્યદેવ ।

કીપા કરો સ્વામી મુઝને જેમ બુદ્ધ્ય વાધે તતખેવ ॥૨૧॥

ઓધારણુ તારણુ ભવજલ ગ્નાન તણો ભંડાર ।

અનુભવસક્ત રચ્યા જેણે આદે દેવ પૂરાણુ અઠાર ॥૩૧॥

ધર્મ સકલ તણુ તમે કારણુ જેહની સ્તુત કરે વિધાતા ।

ધર્મ અર્થ ને કામ મોક્ષ ફલ ચ્યાર પદારથ દાતા ॥૪૧॥

નહી સમરથ ત્રીભોવન કો તમથી બુદ્ધસાગર-માહાબલીયા ।

કોટીક કોટ કલાના કરતા કોણુ ન જાએ કલીયા ॥૫૧॥

દીનદયાલ કંપાલ કંપાનીધ્ય તમ્યો હો અંતરજ્ઞામી ।

આસ કરી આવ્યો તમ ચરણે સર્ણુગત હું સ્વામી ॥૬૧॥”^૩

૧ અખો, પૃ. ૧૬. આ દોહરામાં પાઠાંતર પણ છે, તે માટે જુઓ આ પૂર્વે, પૃ. ૫૨૬

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૫૨૬, ૫૩૫

૩ ગૂ. ચ. સો. હ. સિ. પુ. નં. ૭૨૨, પૃ. ૧ (કડવું ૧૬૬)

અને એ જ ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદમાં ગોપાલે જ્ઞાન-
પ્રકાશ પછી વિસ્તાર્યો છે. એના એક પદમાં પણ તેણે “સોમરાજ”નો
ગુરુ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે:

“માલાનો મર્મ જે કાએ જાણે તે હને વૈષ્ણવ વેદ વધાણે રે ।
સતગુરુ સોમરાજે દયા કરી દીધી દાસ ગોપાલને માલા આવી સુધી રે ।
સંતો સકલ નેહાણે મોટી માલારે જોડેનો મહિમા છે અનંત રસાલારે ॥૬૧”^૧

એટલે એમાં લેશપણ શંકા નથી કે ગોપાલનો ગુરુ સોમરાજ
છે. એને જ એ રાજહંસ કહે છે. એને ચૈતન્યદેવ એવું માનપ્રદ
વિશેષણ આપ્યું પણ સંભવે. એ બીજો જ કોઈ ચૈતન્યદેવ કે બ્રહ્મચૈતન્ય
નથી. નરહરિએ તો ઉપર બતાવ્યું છે તેમ વિશેષ વ્યક્તિનું ગુરુ તરીકે
નામ આપ્યું જણાતું નથી; એ તો ચિદ્બ્રહ્મને જ ગુરુ તરીકે નિર્દેશે છે.
આમ હોવાને કારણે એક જ ગુરુના શિષ્ય એ ચારે હોવાનું પ્રમાણસિદ્ધ
જણાતું નથી. એ જ પ્રમાણે એ સૂરતનો હતો, તેવું નોંધાયું છે; કે
તેના સમર્થનમાં પણ એકે પુરાવો મળતો નથી.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી એ અખાને મળ્યો છે કે નહિ તે
વિશે અખો કે ગોપાલ અને મૈન જ ધારણ કરી રહ્યા છે. અખેગીતા
અને ગોપાલગીતા એક જ વર્ષમાં દોઢ જ મહિનાને આંતરે બેરબર
લખાયેલ છે. અખેગીતાની રચના સાલ વગેરે:

“સંવત ૧૭૦૫ પચ્ચડોતરે શુક્લપક્ષ ચૈતર માસ ।

સોમવાસર રામનવમી પુરણ ગ્રંથ પ્રકાશ ॥૧૧॥”^૪

એટલે કે સં. ૧૭૦૫ના ચૈત્ર સુદિ રામનવમી સોમવાર (ઇ. સ.
૧૬૪૬ના માર્ચની ૧૨મી તારીખ) છે. એ પછી તે જ વર્ષમાં

૧ ગ. વ. સો. હ. સિ. પુ. નં. ૧૬૬, પૃ. ૬૭-૬૮ (પદ ૧૬મું)

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૫૨૯, ૫૩૫

૩ બૃ. કા. દો. ભાગ ૩જો, પૃ. ૫૧૬ અને ગૂ. સા. માર્ગે. સ્તંભો, પૃ. ૧૧૪

૪ ગ. વ. સો. હ. સિ. પુ. નં. ૧૧૬; અને સં. ૧૭૭૭ની એક જૂનાઈ

જૂની હાથપ્રતમાં પણ આ જ તિથિ ત્રાર આસ વર્ષ છે.

વૈશ્યાખ વદિ અષ્ટમી અને મંગળવારે (મ. સ. ૧૬૪૯ના એપ્રિલની ૨૪મી તારીખે) ગોપાલે જ્ઞાનપ્રકાશ-ગોપાલગીતા રચેલ છે. એના એ કાવ્યની કાંઈપણ નકલમાં પક્ષ નથી આપ્યો, પણ ગણિત પ્રમાણે કૃષ્ણપક્ષ આવે છે, એ કારણે મેં કૃષ્ણપક્ષ કહ્યો છે. સં. ૧૭૦૬ એવે બ્લુ. કા. દો. નો પાઠ? સ્વીકારી ત્યાં આપેલો સોમવાર સ્વીકારિયે તો સુદિમાં વૈશ્યાખ આઠમને દિવસે શનિવાર આવે છે, જ્યારે વદિમાં રવિવાર આવે છે. તિથિની વૃદ્ધિ હોય તો સોમવાર આવે; પણ પૂર્વનો મહિનો ઓગણત્રીસો હોવાને કારણે સંભવ ઓછો છે. બેમાંથી ગમે તે વર્ષ સ્વીકારવામાં આવે, ગોપાલે જ્ઞાનપ્રકાશ પછી રચ્યો છે, તે નક્કી છે; અને તેનું પૂર પણ અખેગીતા જેટલું છે, જોકે અખેગીતામાં ૪૧ કડવાં છે, ત્યારે જ્ઞાનગીતામાં ૨૩ છે. ગોપાલે અખેગીતા જોઈ છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માત્ર ગુરુનો મહિમા બંનેએ ખૂબ ગાયો છે; જોકે બંનેમાં કાંઈપણ સામ્ય નથી. બિલટું ગ્રંથ યોજનારની દૃષ્ટિએ અખેગીતા સ્વતંત્ર રીતે કવિ જ નિરૂપે છે, જ્યારે ગોપાલ જ્ઞાનપ્રકાશ ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે નિરૂપે છે. અખાએ ગુરુશિષ્યસંવાદ રચ્યો છે, તે પણ ગોપાલે જોયો જણાતો નથી. એ તો ચાર ખંડનું નાનું કાવ્ય છે. મને લાગે છે કે ગોપાલનું નિરૂપણ સ્વતંત્ર છે. એણે હરીકાંઈથી રચ્યું હોય તેમ લાગતું નથી; કેમકે નહિતર અખાની મબલમ પણ ક્યાંય નિંદા આપી હોત. એટલું જ કે બંનેએ સ્વતંત્ર રીતે અમદાવાદમાં જ મહિના દોઢ મહિનાને આંતરે એક એક સમર્થ કૃતિ ગૂંજરાતી જનતા સામે ધરી છે, તે પણ જ્ઞાનમાર્ગના તત્ત્વને બતાવતી સમર્થ કૃતિઓ. વેદાંતને પચાવી માતૃભાષામાં ઉતારવું એ કઠિન કાર્ય અખા જેટલી કુશળતા અને કવિત્વ ન હોવા છતાંએ ગોપાલે પાર પાડ્યું છે, તે તેની મોટી કે નાની કૃતિઓથી માલૂમ પડી આવે છે; નરહરિની જેમ એનું સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર પરાપજ્ઞિત્વ નથી.

ગોપાલે બ્રહ્મ, જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ, તેમ જ જીવસ્વરૂપ ઉપર કેવલાદૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે, જેમાં તે સિદ્ધાંતાનુકૂલ બીજી પણ કેટલીક હકીકત વિસ્તારથી આપી છે. રજા-કડવામાં ગુરુના મુખમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ વિશે કવિ શબ્દો મૂકે છે કે:

“ વસુધરાથી વેગલો જલે ન લેપાય ।

અમ્ર તેહેને ન દહે સમીરે સોકો ન ભયે ॥૬॥

આકારથી આવેરડે ત્રીગુણથી તે તીત ।

ઉપાદથી અલગો સદા એ નીરજનની રીત ॥૭॥

ભોલો નહી આસન નહી ન નીદ્રય ન આહાર ।

સૂલ માંહાં લેયે નહી બ્રહ્મ અપરંપાર ॥૮॥

અંતઃકરણ મન બુદ્ધય નહી તેહેને નહી ચીત અહંકાર ।

કામ ક્રોધ ન સંભવે તે બ્રહ્મ અપરંપાર ॥૯॥

ધર્મ કર્મ ન કલપના ને નહી જ્ઞાન વીજ્ઞાન ।

આચાર અધ્યન વેદવ્રજતા ભોગ નહી દયા દાન ॥૧૦॥

નહી પુન્ય પ્રેમસુ અને નહી માયા માંન ।

ઉચ્ચ નીચ સંભવે તે સર્વ ભૂત સમાન ॥૧૧॥

સોઠ ભોહો વ્યાપે નહી ક્રુધા ત્રષા આહાર ।

જનમ મરણ જરા નહી તે જગતનો આધાર ॥૧૨॥

જડ નહી ચૈતન્ય નહી ન નીકટ ન દૂર ।

અદ્રીત વ્યાપક વસ્તુતા નીત નીરંતર ભરપૂર ॥૧૩॥

અકરતા કરતા નહી તે નહી આદ અનાદ ।

જેત્ય પોત ન પેષીએ ન સ્વાદ વર્ણ ન નાદ ॥૧૪॥

એકાદશ અંદ્રી નહી નહી વ્યથે ત્યાંહાં પંચ ॥

રૂપ રંજ ન લંગ ત્રીવીધ નહી ત્યાંહાં પરપંચ ॥૧૫॥

રાગદ્વેષ ન વેષ વ્યપૂ તાહાં ન પાવન અક્ષર વાંચ્ય ।

વાસના ન આસ ઈછા ન તે ભંજ અભંજ ॥૧૬॥

સુતલ વીતલ ન તલાતલ ન વૈકુંઠ ન કૈલાસ ।

સ્વર્ગ ને સુ સુચવુ નહી નર્ક કેરો વાસ ॥૧૭॥

કાળ કારણ સદા કેવલ મુક્ત મેં ચૌદ ભોલ ।

એકાકારે અર્ચંડ મંદલ વસ્તુતા નીર્દોષ ॥૧૮॥

આપો તે સદા પૂરણ ન થઈ વધે અણુ એક ।
 ખીને હોય તો બોલીએ માટે અનીરવચી છેક ॥૨૨॥
 વાણી વર્ણવતાં રહી કાંઠાં વગત્ય કહીએ ન જાણ ।
 નેતી, નેતી નીચમ બાધે છે જ્ઞાન-સાધ્ય ઉપાય ॥૨૩॥”

આ પ્રમાણે જગદાદિની ઉત્પત્તિ વગેરે પણ શાસ્ત્રરીત્યા ખતાવી
 છે; પણ તેમાં કવિત્વ દીપતું નથી. એક જ પ્રસંગે ગોપાલની કવિતામાં
 જોઈ દેખાય છે અને તે ત્રીજા કડવામાં, જ્યાં એ ગુરુને જગતના
 વિષયમાં પ્રશ્નો પૂછે છે:

“પંચભૂત પ્રગટયાં પરચંડ પ્રથુક પ્રથુક કયમ હવા પિંચ ॥૧૧॥
 લક્ષ્ય ચોરાશી નાનાભાત્ય રંગરુપ ગુણ બહુ વીચાર ॥૧૨॥
 તારામંડલ ને દીનકર ચ દ્ર કોહો સમજાવી ઊતપત સનંદ ॥૧૩॥
 સપ્ત સાચર ને નવકુલનાગ અષ્ટકુલ પરખત જુજૂઆ ભાગ ॥૧૪॥
 કરતા કોણ રચ્યા જેણે વેદ કોહો સમજાવી તેહેને ભેદ ॥૧૫॥
 વીધિ નષેદ પૂરાણીક ધર્મ કયમ હવાં નાનાવીધ કમ ॥૧૬॥
 આદ્ય અંત્ય હરી એક કેહેવાયે તો રૂપ અનેક કેહી પેરચે થાય ॥૧૭॥
 કારણ એક ને કારણ બહુ દેખી ભુલા સુરનર સહુ ॥૧૮॥
 ભંડાં લગી સંસે સકલ ન ટલેં ત્યાંહાં લગી દ્રૌતભાવ ન ગલે ॥૧૯॥
 મોટા મર્મ જે ન લાધે હાય ત્યાંહાં લગી ન ટલેં મનના તાપ ॥૨૦॥
 કાચા ગહુ ન આવેં કામ ભોગ પડે જે કીજે પકવાંન ॥૨૧॥
 પ્રથુક પ્રથુક દીસેં બહુભાત્ય ત્યમ ત્યમ સંશેં વ્યાપેં નાય ॥૨૨॥
 રચના અનંત નાટારંભ કોડ તે દેખી દ્રષ્ટ થયો દીગમોડ ॥૨૩॥
 ભર્મ તણી દહે મન દાઝ તમ બાણ કો ટાલેં મહારાજ ॥૨૪॥
 તમે આપો ગોધમ અંખાર કેલવણી શીખવો પ્રકાર ॥૨૫॥
 જમ જમ ગોધૂમ લાગે ભોગ દુર જે છાંડે દ્રીતીયા રૌગ ॥૨૬॥
 દ્રૌત દ્રંદ મન ભંડાં, લગી નડે પૂરણ પદ ત્યાંહાં લગી નબ જડો ॥૨૭॥
 પૂરણ પદ પ્રાપ્ત નબ થાય ત્યાંહાં લગી અહ ભાવ ન જાય ॥૨૮॥
 અહ ભાવ એ બ્યાધ અપાર તેહ તણા તમે નીવારણહાર ॥૨૯॥
 નેત્ર પડલ ઊતારે જે વૈદશીરિમણ બાણિયે તેહ ॥૩૦॥

અપ્પઃ વિન્ધ ઓલધાવે રાંમ એ બ્રહ્મવેતા મહોઽંતાનાં કાંમ ॥૩૧॥
 મેધઃ વ્વના મહી ત્રપત ન થાય કોડ કુપ જો કીજે ઉપાય ॥૩૨॥
 જોહનાં કાંમ તેથી નીપજે કંચન કાંમ નમ્ય પિતલ સજે ॥૩૩॥
 નહી ત્રીભોવન દીનકરની જોડ સુ કીજે તારા બહુ કોડ ॥૩૪॥
 સહી એક ગાજે વન માંહ મદોનમતના જુથ પલાય ॥૩૫॥
 કીધા એક ગુરના ગુણ બહુ મંદમતી હુ ક્યાંહાં લગી કહુ ॥૩૬॥”^૧

એનામાં કવિત્વશક્તિ અવશ્ય છે અને તે એનાં છૂટાં પદોમાં તરી આવે છે. એણે “બુદ્ધિવહુને શિખામણ”નું ઘોળ લખ્યું છે, એ એની સાક્ષી પૂરશે:

“સાચી સમજણ બુદ્ધિને ખોટી રે લાગે

સંત મનાવે તો મનાવું, હો લોલણી-સાચી સમજણ ॥ ટેક ॥

શીલ શંતોષ કહો તો કલ્લાં ઘડાવું, કર્ણાની કાંબિયો ઘડાવું. હો
 વિવેક વિચાર કહો વિધુવા ઘડાવું, હર્ષના ધૂધરા બધાવું. હો
 સાધન સંપતિ કહો તો ચુડલો પેરાવું, ક્ષમાની ચીપો મઢાવું. હો
 જ્ઞાન વૈરાગ્ય બાજુબંધ સોવરાવું, શાંતીનું રતન જડાવું. હો
 પ્રેમનાં પુષ્પો ગળામાં નંખાવું, લક્ષ્મી દોરડા પ્રેવરાવું. હો
 ટેક રૂપી કહો તો તુશિયો ઘડાવું, દયાની દામણી બંધાવું. હો
 સતસંબરૂપી ધુલર ઘડાવું, લગનું લોળિયું પેરાવું. હો
 ભક્તિરૂપી કહો તો વાળી ઘડાવું, મુક્તિની ચૂનીયો મેલાવું. હો
 નેહનું નયણું કહો તો કાળજી સરાવું, હૈતની આડો કરાવું. હો
 સીધી સમજણ કહો તો સંથો પુરાવું, જોગનો ચાંદલો ચોઢાવું. હો
 ધીરજરૂપી કહો તો વેણું ગુંથાવું, ગુરુગમ ગોફણી લટકાવું. હો
 ચોખ્ખી ચાક્ષી તમને ચોળી ચિત્તડાવું, ચૈતનની ચુંદડી પેઢેરાવું. હો
 સાચી કરણીનો કહો તો કંચુવો શિવડાવું, બાવનું ભરતો ભરતું. હો
 જાણે એપાલ કહો એ સમજણ સાચી, દક્ષનો લક્ષ બતાવું.

હો લોલણી-સાચી સમજણ”^૨

૧. એજન, પૃ. ૧૨-૧૫, (કાંડું ૩જી)

૨ બ. કા. હો. બામ ૩જો, પૃ. ૫૫૨-૫૫૩

આ કવિએ રાસલીલા, કૃષ્ણભક્તિ, સત્સંગમહિમા વગેરેનાં પદો પણ રચ્યાં છે, જે બધાં ‘દાસ-ગોપાલ’ની છાપનાં છે:¹ એ બધાં પણ સારાં છે. બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મામાં છપાયેલી “જ્ઞાનની શાખીઓ” પણ નબળી નથી. “બોડાણો”² જે એણે જ લખ્યો હોય તો એ પણ ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે દીપે તેવું કાવ્ય છે, જેકે કવિત્વ તેમાં નથી.³ આમ નરહરિ કરતાં આ કવિમાં સ્વતંત્રતા પૂરતી વિશેષતા છે.

સ્વતંત્ર જ્ઞાનમાર્ગીય કવિઓ ગોપાલ અને અખો મેળવવામાં અમદાવાદની પ્રથમતા છે, એમ આ બે કવિઓની કૃતિઓ કહી આપે છે. પછી અમદાવાદને તો નહિ પણ “ભાણદાસ” અને “ધીરા”ને બાદ કરતાં ગૂજરાતને પણ ભાગ્યે જ સ્વતંત્ર જ્ઞાની કવિઓ મળ્યા છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ ૩-૫-૭ (ગૂજરાતી પ્રિ. પ્રેસ, મુંબઈ)
 ૨. ગૂજ. વર્ના. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૬-૭૨૨ વગેરે
 ૩. ગૂજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો, દી. બ, કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
 ૪. Guj. & its Lit. by K. M. Munshi
 ૫. સાહિત્ય-માસિક, વર્ષ ૧૪-૧૫ (સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાળા-સંપાદિત)
 ૬. અખેગીતા
 ૭. અખો
- } સં. સ્વ. દી. બ. ન. દે. મહેતા (અમદાવાદ)

¹ બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ મામાં સુંદર ૧૧ પદો છે; ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૬માં ૧૫ પદ છે.

² બૃ. કા. દો. ભાગ, ૫ મો પૃ. ૬૬૬; જેમાં ગુરુને માટે “સતગુરુ ચૈતનદેવતા જ્ઞાનતણા કાંડાર” એવા નિર્દેશ છે, જે પણ પરબ્રહ્મને ઉદ્દેશી લાગે છે.

³ બૃ. કા. દો. ભાગ ૭ મો, પૃ. ૭૬૮-૮૦૪

⁴ ગૂજ. હાથ. ની સંકલિત ચાલીમાં “શ્રીશિક્ષા” સૂચવાયેલી છે, તે તે તો ગોપાલ બટ્ટ—કૃષ્ણચરિતકાર—ની છે. (પૃ. ૩૩)

ખૂટિયો

[વિ.ની ૧૮મી સદીનો આરંભ]

વેદાંતી કવિઓમાં એક ખૂટિયાની પણ ગણતરી થાય છે. આ કવિ વિક્રમની ૧૭મી અને ૧૮મી સદીની સંધિમાં થયો હોવાની સંભાવના છે. ચાર સમકાલીન વેદાંતી કવિના વિષયમાં એક દોહો પ્રચલિત છે કે:

“અખાઓ કર્યો ડખો, ગોપાલે કરી ઘેસ;
ખૂટે કર્યો ફૂટો, નરહરને કહે શીરાવા બેસ.”^૧

ખૂ. કા. દો. ભાગ ૫ મામાં તેનાં ઉપદેશનાં બાર પદો છપાયેલાં છે. તેનાં ૧૨ એ પદોમાં કેવલાદૈત વેદાંતની ઠીકઠીક છાયા દેખાય છે. એની ભાષા પણ સરલ છે:

“જ્યાં સુધી જીવની જાણ જાણી નહીં,
ત્યાં સુધી તાણ બે તાણ રહે છે;
આદિ ને મધ્ય ને અંત એક આત્મા,
વસ્તુ સાચી એ વેદાંત કહે છે. જ્યાં
જાત જાણ્યા વિના મત પંથ બહુ થયા,
અટકી રહ્યાં આંધળાં આપ ભુલ્યાં;
વાદવિવાદમાં હરિ ન આવે હાથમાં,
મન મેરૂ ઝાલવા જાય પણ પાય લુલા. જ્યાં
જાત જાણ્યા વિના થોગ સાધન કરે,
પરહરે કામ ધન ધામ ચુકે;
હઠ કરી આદરે પરથી પાછા ફરે,
વૈભોમ ના ભોગવે ભક્તિ ચુકે. જ્યાં
આપના આપમાં આપ ભુલી ગયા,
જીવને જાણતો, કર્મ ગાંઠે;

શબ્દના કાઠમાં વાત સુઝી નહીં,
 આવવું ભવવું એ જ માટે. જ્યાં
 ભત ભણ્યા પછી જેમ મૃત્યુ ટળે,
 પાળો ગણી પાણીમાંથી પાછો ન આવે;
 બ્રહ્મવેત્તા ગુરુ જેને મળે જુદીઆ,
 નર હેહી એ જ અને અભય પદ પામે. જ્યાં”
 અને—“અવિચલ કો નહિ રે, મન તું ન કર કોઈની આશ;
 સ્વૈનૈવત્ સંસાર છીસે, સમજ પદ અવિનાશ.”^૧

જૂટિયાનાં થોડાં જ પદ મળે છે, છતાં તે થોડાં પણ તેને એક
 શિષ્ટ વેદાંતી કવિમાં મૂકે તેવાં છે. એની ભાષા સ્વાભાવિક છતાં
 વેગવાળી છે:

“જેણે ગગન હોહીને દુધ પીધાં રે, સોહી મતવાલા બોલ્યા, દીવાના.
 ધ્યાન ધારણા નામ નિરંતર, વ્યાપક આત્મ ચીન્મા રે હો. સોહી
 સુરત નુરત કરે ધમણ ધમાવી, કામ કોયલાને વાગ્યા રે હો. સોહી
 હર્ષ શોક અગ્રીમાં રે હોઆ, તેણે અમર અનરરસ આગ્યા રે હો. સોહી
 પીબત ખાલા ખિસર ગયો, પરમ તત્ત્વ તવ લીના રે હો. સોહી
 પુરણ બ્રહ્મ અખંડ અવિનાશી, સોહમ બ્રહ્મ જેણે ભણ્યા રે હો. સોહી
 સુકા પાંત જ્યું પવન ચલાવે, જ્યું કાત્યું હોઈ રહીએ રે હો. સોહી
 માયા રહિત મગન ભગા માનવા, સો જન સમજ્યા કહી રે હો. સોહી
 અનળ પક્ષી આકાશે વજ્યું ધાએ, તે ધરતી પાંખે ન મેલે રે હો. સોહી
 કહે જુદીઆજી કોઈ અદ્ભુત જ્ઞાની, આશ નિરાશ થઈ ખેલે રે હો. સોહી”^૨

આમ કવિતા પણ રકુટ છે. આ પદમાં હિંદીની છાંટ છે, તે
 લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. અખાએ તો થોકબંધ પદો, તેમ જ સંતપ્રિયા,
 બ્રહ્મલીલા વગેરે કાવ્યો હિંદીમાં લખ્યાં છે, તે જાણીતી વાત છે.

અખો, ગોપાલ, જૂટિયો અને નરહરિને એક ગુરુના ચેલા
 કહેવામાં આવે છે; પણ એ ઠીક નથી.^૩ લગભગ એક જ સમયમાં એ.

૧ બુ. કા. હો. ભાગ પમે, પૃ. ૭૮૧-૮૨

૨ એજન પૃ. ૭૮૩-૪

૩ આ વિશે જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૫૨૬ અને ૫૩૮-૩૯.

ચારે, વેદાંતમાં રસ લેતા કવિઓ થયેલા, એટલે એક દોહરામાં સમાયા છે. જૂટિયાએ “ફૂટો” શું વાળ્યો, તે જોવા જેવી વસ્તુ છે. એણે જીવસ્વરૂપની વ્યક્તિ સ્મરણ શબ્દોમાં આપી છે, અર્થાત્ વિચારોને ફૂટી ગ્રહણ કરી શકાય તેવા બનાવ્યા છે; જ્યારે નરહરિએ વેદાંત વિષય અનુવાદોથી અત્યંત સ્ફુટ કરી આપ્યો છે.

જૂટિયાની સ્વતંત્ર આખી કૃતિ કોઈ જાહેરમાં નથી; તેમ જ વિશેષ કશી માહિતી મળતી નથી. એનાં પદો જોતાં આટલાં જ નહિ, પણ ખીજાં ઘણાં રચ્યા હશે, કદાચ સળંગ પણ કોઈ કૃતિ રચી હશે, એટલું એનું જ્ઞાન દેખાય છે.

એનું નામ બતાવે છે કે એ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિજોતર હશે. પણ સત્સંગ અને ગુરુગમથી વેદાંતવિષયક રચનાકૌશલ મેળવ્યું હશે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બૃ. કા. દો. ભાગ પમો, (ગૂજ. પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૨. અખો. સ્વ. દી. બ. ન. દે. મહેતા-કૃત

અખો ભક્ત

[સ. ૧૭૦૫માં હયાત]

ગુજરાતે જે થોડા વેદાંતી કવિઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેમાં અન્નેડ અને ત્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવતો અખો ભક્ત યાત્રિએ પરજિયો સોની હતો અને અમદાવાદ પાસે આવેલા નાના ગામડા જેતલપુરમાં જન્મ્યો હતો, એ વાત જાણતાં આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. એનો પિતા રહિયો જેતલપુરમાં ધંધો કરી પોતાના નાના કુટુંબનો વ્યવહાર ચલાવતો હતો. સં. ૧૬૪૯ અથવા બીજો મતે સં. ૧૬૫૩ લગભગમાં^૧ તેને ત્યાં અખાનો જન્મ થયો; એ પછો એક પુત્રીનો જન્મ આપી એની માતા મરણ પામી. પિતાએ અયપણમાં જ અખાને પરણાવ્યો. એ વખતે અમદાવાદ ધીમે ધીમે આગળ વધતું આવતું હતું. અનેક પરદેશીઓ અમદાવાદમાં આવી વસતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૭ માં અમદાવાદમાં સર ટોમસરો આવી ગયો અને વલંદા લોકોએ ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં કોઠી સ્થાપી.^૨

અમદાવાદનાં ધંધો રોજગારની ખ્યાતિ સાંભળી અખાનો પિતા પોતાના નાના કુટુંબ સહિત અમદાવાદમાં આવી રહ્યો. અહીં ખાડિયામાં અત્યારે દેશાઈ પોળ નામે પ્રસિદ્ધ પોળમાં સર ચીનુભાઈના મકાનની નજીક કૂવાવાળા ખાંચામાં આવેલા એક નાના મકાનમાં એ કુટુંબ આવી રહ્યું.^૩ અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે અખાની વય ૧૬ વર્ષની હતી.

૧ “અખાની વાણી”માં “અખાનો પરિચય”, પૃ. ૨૬

૨ અત્યારે માણેકચોકમાંથી રીચીરોડ ઉપર આવતાં કુવારા નામક સ્થાન સામે આવેલું મકાન “વલંદાની કોઠી” નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૩ આ મકાન અત્યારે પણ “અખાના ઓરડા” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

એની વીસ વર્ષની ઉંમરે એનો પિતા મૃત્યુ પામ્યો. થોડા સમયમાં નાની બેન અને પત્ની પણ મરણ પામ્યાં અને અખો એકલો થઈ ગયો. થોડા સમય પછી એણે ફરી લગ્ન કર્યું, પણ નસીબના બળિયા અખાનો એ ગૃહસંસાર પણ થોડા જ સમયમાં વિલીન થઈ ગયો. સગાંઓ થોડા જ સમયમાં મૃત્યુ શરણ થતાં અખાના હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુર ફૂટ્યા. પોતાના નિભાવનાં કામકાજ ઉપરાંત એ સાધુસમાગમ શોધવા લાગ્યો.

અખાના વૈરાગ્યના અંકુરે વધારે ખીલે તેવા પ્રસંગે પણ આ ગાળામાં બન્યા. અખાની નાની બેન ગુજરી ગયા પછી તેણે પડોશમાં એક ખીજ બાંધને ધર્મની બેન કરી માની હતી. એ બાંધએ અખાને ત્યાં ૩૦૦ રૂપિયા થાપણે મૂક્યા હતા. એ બાંધને એ રૂપિયા ઉપાડી લેવાની ઈચ્છા થવાથી અને રોકડા રૂપિયા માગવા એ ઠીક નહિ, એમ માની તેટલી કીમતના સોનાની કંડી કરી આપવાનું કહ્યું. અખાએ સો રૂપિયા પોતા તરફથી જોડી રૂ. ૪૦૦) ની કંડી કરી આપી. ‘સોની તો સગી બેનનું ચોરે’ એમ કહેવત થઈ પડી છે. અખો પણ જાતે સોની હોવાથી ધરનું સોનું ન જ નાંખે, માટે જરૂર બેળ કર્યો હશે, આવી શંકાથી બાંધએ કાંઈ બીજા પારખની પાસે સોનાનો કસ કઢાવી જોયો, તો માલૂમ પડ્યું કે સોનામાં બેળ કરેલો ન હતો. જ્યાં કાપ મુકાવી કસ જોવડાવેલો તે ભાગ પાછો ઝેરાવવાને માટે બાંધ અખા પાસે આવી ને કહેવા લાગી કે ‘જિંદરે આ ભાગ ટાંચ્યો છે, માટે સરખો કરી આપો.’ અખો પામી ગયો કે ‘બેનને વિશ્વાસ ન આવવાથી તેનો કસ કઢાવ્યો છે.’ બાંધએ પણ પછી સાચી વાત કરી દીધી. આ જ ગાળામાં જહાંગીરે અમદાવાદમાં સ્વામિનારાયણના અત્યારના મંદિરની અગ્નિકોણની બાજુએ ટંકશાળ સ્થાપી. અખો તેમાં કામે રહ્યો અને થોડા સમયમાં પોતાની હોશિયારીથી ટંકશાળનો ઉપરી થયો. દેષીલા યાત્રિબંધુઓ અખાની આ ઉત્તરિતે જોઈ શક્યા નહિ; તેથી અમલદાર પાસે અખો સિક્કાઓમાં હલકી ધાતુઓનું મિશ્રણ કરે છે, તેવી ચાડી કરી.

તે વખતના સૂઝાએ તેને બંદીખાને નાંખ્યો. એ પછી મુકદ્દમાઓ ચાલતાં એ નિર્દોષ થઈ છૂટ્યો. આ બે પ્રસંગોએ એને સંસારમાંથી આસક્તિ-વિહીન બનાવી દીધો. તેણે પોતાનાં હથિયાર કૂવામાં ફેંકી દીધાં, માલ મિલકત વેચી નાંખ્યાં અને સદ્ગુરુની શોધમાં અમદાવાદ છોડી ચાલી નીકળ્યો. ફરતો ફરતો એ ગોકુળ મથુરાં ગયો.^૧ ત્યાં તેણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચોથા પૌત્ર શ્રીગોકુલનાથજી પાસેથી વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી. ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યો, પણ જ્ઞાની અખાને ભક્તિમાર્ગમાં અનુકૂળતા ન આવી. તે પોતાના એક છપ્પામાં જણાવે છે કે-

“ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ, નુગરા મનને ધાલી નાથ;
મન મનાવી સગુરુ થયો, પણ વિચાર નગુરાનો નગુરો રહ્યો.”^૨

વૈષ્ણવોનો તે પાકો વિરોધી^૩ હતો એમ કહેવામાં આવે છે; પણ એ વાત છપ્પાઓમાંથી સ્ફુટ થતી નથી. એના વૈષ્ણવી દીક્ષાના ગુરુ તરફનો ભાવ એના ઉપરના છપ્પાની ઉપર આવેલા નીચેના છપ્પાઓમાં જણાય છે:

“વિચાર કહો પામ્યો શું અખા, જન્મ જન્મનો ક્યાં છે સખા.
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરી પ્રગટ થયો.
ત્રણ મહાપુરુષ ને ચોથો આપ, જેનો ન થાય વેદે ઉચાપ,
અખે ઉર અંતર લીધો જાણુ, ત્યાર પછી ઉઘડી મુજ વાણુ.
પરાત્પર બ્રહ્મ પરગટ થયા, ગુણ દોષો તે દિનના ગયા,

૧ જયપુર ગયા, એવું ગૂ. સા. માર્ગ. સ્તંભો અને “અખાની વાણી”ના “અખાનો પરિચય”માં મળે છે. પણ શ્રીગોકુલનાથજી જયપુર નહિ પણ ગોકુલમાં રહેતા હતા. તેણે “ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયા,” એમ લખ્યું પણ છે. જુઓ ‘અખો’, પૃ. ૮ અને ‘અખાની વાણી’, પૃ. ૧૬૦

૨ જુઓ અખો પૃ. ૮; આના જુદા જુદા, પાઠો અનેક છે, પણ સફર અને સંગત પાઠ આ છે, એમ સ્વ. દી. બ. નર્મદાશંકર દે. મહેતા માને છે.

૩ બેશક તે ઢાંગી પેટભરા વૈષ્ણવોને ઇશ્કારે છે જ; એમાં એણે ખોટું શું કયું છે? શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના એક વંશજ શ્રીહરિરાયજીએ એવા વંચક વૈષ્ણવ નામધારીઓને ઉઘાડા પાડ્યા જ છે (દ્વિઃસંગ વિજ્ઞાનપ્રકાશ-નિરૂપણ ગ્રંથમાં).

અન્યુત આત્માનું એ એ'ધાણ, અન્યું ન ચાવે એ-અખો અખાણ.

જે નસ્તે આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યું અખાનું તે ખીછશે.'

એને બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા પછી શ્રીગોકુલનાથજીના સત્સંગથી “વાણી છિધડી” અને તે કવિતા કરવા માંડયો, તેવો ઉપરના છપ્પામાં નિર્દેશ છે. સ્વ નર્મદાશંકર મહેતાને મને? ત્રણ મહાપુરુષો તે બીજા કોઇ નહિ પણ શ્રીવદ્નભાચાર્યજી, તેમના પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજી, અને તેમના પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજી છે, કેમકે પછી તરત જ નીચે “ગુરુ કર્યાં મેં ગોકુલનાથ” એ છપ્પો આવે છે, જોકે એમણે અન્યત્ર વિકલ્પર બતાવી ગુરુ, પરમગુરુ અને પરાત્પર ગુરુ એવો પણ અર્થ કર્યો છે. બેશક જ્ઞાનપિપાસાની શ્રીગોકુલનાથજી પાસે તૃપ્તિ થઇ નથી; અને તેથી જ પોતે ‘સગુરો’ અન્યા છતાં એના વિચાર “નગુરો” રહ્યા.

ત્યાર પછી એ કાશી ગયો કહેવાય છે. ત્યાં પણ એને સંતોષ થયો નહિ. તેમ છતાં કેટલોક વખત એ કાશીમાં જ સદ્ગુરુની શોધમાં રહ્યો. ફરતાં ફરતાં કાશીના મણિકર્ણિકા ઘાટ ઉપર એક ઝૂંપડામાં એક જ શિષ્યને વેદાંતનો અભ્યાસ કરાવતા એક સંન્યાસી પર તેની નજર પડી. જ્ઞાનભૂખ્યો અખો ત્યાં ઝૂંપડાની પાછલી બાજુ બેસી ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા લાગ્યો. પ્રતિદિન એ આ પ્રમાણે આવી ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યો. વર્ષ પર્યંત તેણે તે સંન્યાસીનો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને તેને ખાત્રી થઇ કે ગુરુ થવાને આ જ સંન્યાસી પાત્ર છે. પણ પ્રકટ થવું કેવી રીતે? એક દિવસ એવો સંયોગ મળ્યો કે ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપતા હતા, ત્યાં અચાનક ઝોંકું આવ્યું, અને શિષ્ય હૂંકારો ન બણી શક્યો. ઝૂંપડી પાછળ બેઠેલા અખાએ તરત હૂંકારો બણ્યો. ગુરુને આથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. તપાસ કરતાં ઝૂંપડી પાછળ અખો માલૂમ પડ્યો. આમ છુપાઈ બેસવાનું કારણ પૂછતાં અખાએ પોતાનો સમગ્ર વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, અને આરમાસ સુધી જે કાંઈ શ્રવણ કર્યું તે પણ ટૂંકમાં કહી બતાવ્યું. ગુરુને એના પર વિશ્વાસ

૧ અખા કૃત કાવ્યો, ભાગ ૧લો, પ્રસ્તા. ૧૦

૨ એનન, પૃ. ૬૧

બેઠા અને તેને શ્રુત દીક્ષા આપી. અહીં અખે ગુરુ પાસે વેદાંત શાસ્ત્રને લગતા ગ્રન્થો લખ્યો, એમ જનશ્રુતિ છે. આ ગુરુ વિશે આમ છતાં અખાએ કયાંય પણ નિર્દેશ કર્યો જાણવામાં નથી આવ્યો. અખાએ ગુરુ તરીકે “બ્રહ્માનંદ”ના નામનો નિર્દેશ કર્યો માનવામાં આવે છે, તેવાં કેટલાંક સ્થળો નીચે બતાવવામાં આવે છે:

(૧) “અરણ્ય ચીતલી સ્તુતિ કરે ચિદ શક્તિ બ્રહ્માનંદની.”

(અખેગીતા ૧-૧)

(૨) “સદ્ગુરુની સંગત કરીએ, મન કંમ વચને તન મન ધરીએ.

બ્રહ્માનંદ નિજ સુખ અનુસરીએ તો, મોટા મહિમા ગુરુદેવનો રે.”

(અખાની વાણી. પૃ. ૨૮૬)

(૩) “બ્રહ્માનંદ સાગરમાં ઝીલતાં, નવ જાણ્યું તે દિન ને રાત.”

(અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૪)

(૪) “બ્રહ્માનંદ સ્વામી અનુભવ્યો રે, જગ ભાસ્યો છે બ્રહ્માકારે.”

(અખાની વાણી. પૃ. ૨૯૬)

આ અવતરણોમાં “બ્રહ્માનંદ”માં શ્લેષ હોવાનું સ્વ. દી. બ. ન. દ. મહેતાએ જણાવ્યું છે, તે મને ખરાબર નથી લાગતું. કાશી જમીને એ બ્રહ્માનંદ નામના કોઈ ગુરુનો શિષ્ય થયો હોય તોયે ઉપરનાં અવતરણોમાં બ્રહ્માનંદ એ “બ્રહ્મનો આનંદ” એ જ અર્થમાં છે. અખેગીતાના આરંભમાં એ સ્પષ્ટ અર્થ જ છે. ત્રીજા અવતરણમાં પણ એ જ અર્થ છે. બીજા અને ચોથા અવતરણમાં ગુરુનું નામ બ્રહ્માનંદ ઉદ્દિષ્ટ છે, એમ માનવા એક વાર દિલ લલચાય છે. આમાંથી બીજા અવતરણમાં ગુરુજીની કૃપાના ફલરૂપે બ્રહ્મનો આનંદ ઉદ્દિષ્ટ છે; ગુરુનું નામ બ્રહ્માનંદ એટલે ગુરુના મહિમાએ શિષ્યને બ્રહ્મનો આનંદ મળે છે, એમ કહેવું હોત તો વાકચરચના એ રૂપમાં એ ન આપત. “નિજ”ને સ્થાને “નામ” પાઠ હોત તો એમ માનવા દિલ થાત. ચોથા અવતરણમાં “બ્રહ્માનંદ સ્વામી” એવું બ્રામક શબ્દયુગ્મ છે. “બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ જેનો અનુભવ કર્યો, તે જગત બ્રહ્માકારે દેખાયું” એમ અર્થ આમાંથી કરવામાં આવે તો તેમાંથી “બ્રહ્માનંદ” ગુરુનામ નીકળે; પણ તેમ કરવાને માટે “અનુભવાવ્યો” શબ્દ બોધ્યે,

યા “અનુભવ્યો.” અખો તો “અનુભવ્યો” કહે છે, તે અખાએ જાતે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કર્યો તેને પરિણામે જગત બ્રહ્માકાર બાસ્થું. સ્વામી એ બ્રહ્મને માટે છે, જેવું સેહેજનંદ. આમ એમાં ગુરુના નામનો સંબંધ જણાતો નથી. એમ “બ્રહ્માનંદ” એવી વ્યક્તિ જ કોઈ ગુરુ છે એ જ અખાના કવનમાંથી ક્યાંય સ્પષ્ટ નીકળતું નથી. અને નરહરિ, ગોપાલ અને ખૂટિયાનાં ચરિતમાં કહેવામાં આવ્યું છે? એમ એ ચારેનો કોઈ એક ગુરુ હોવાનું પણ પુરવાર નથી થઈ શકતું, કેમકે નરહરિ અને ખૂટિયો ગુરુનાં નામ અખાની જેમ આપતા નથી; જ્યારે ગોપાલ તો સ્પષ્ટ રીતે “સોમરાજ” નામ નોંધે છે. અખાના કવનકાળમાં સોમરાજનું અસ્તિત્વ અમદાવાદમાં હોવાની સંભાવના છે, પણ એ જ સોમરાજ અખાનો ગુરુ હોવા વિશે એક પણ પુરાવો અદ્યપિ ક્યાંયથી મળ્યો નથી. આજે છે એનાં જેવી લગભગ અખા-ગોપાલના સમયમાં અમદાવાદની જાહોજલાલી હતી; અહીં અનેક સાધુ સંતો આવતા હશે, તેમ આવી રહ્યા પણ હશે. સોમરાજ એવો કોઈ છે; એવા કોઈ અન્યનો અખાને અહીં લાભ મળ્યો હોય, યા જનશ્રુતિ કહે છે તે પ્રમાણે કાશી કે ક્યાંય અન્ય સ્થળે કોઈ ગુરુનો બેઠો થયો હોય. ગોપાલનો ગુરુ સોમરાજ પણ સામાન્ય વ્યક્તિ હોય તેવું નથી લાગતું; ગોપાલની કવિતામાં ઝરતું જ્ઞાન એ સમર્થ ગુરુના ઉપદેશનું પરિણામ છે, એ નિર્વિવાદ છે. એ જ ગુરુની કાંઈ અને કાંઈ અખાને પણ મદદ મળી હોય તેવું ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થાય તો એક ગુરુની કદપના ટકી શકે. ગમે તે હો અખા ઉપર કોઈ અસાધારણ ગુરુની કૃપા જિતરી છે, એ નિર્વિવાદ છે.

ગુરુ તરફનો અસાધારણ ભક્તિભાવ તેણે વ્યક્ત કર્યો છે:

“થર્ણ ચીતવી સ્તુતિ કરે ચિદ શક્તિ બ્રહ્માનંદની ।

અણછતો અધિઃ અધ્યારોપ કરે કથા નીજ આનંદની ॥૨॥

ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ નામ યુગ્મ રૂપ એક ।

તેહને સ્તવ્યું નીચો નમી કરે ખૂદ્યમાંન્યે હું વિવેક ॥૩॥

પરાતપર પરબ્રહ્મ થે તે મન વાંછીને અગમ્ય ।
 તેહેનો લક્ષ આપી શકે તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ ॥૪॥
 સ્વાનં શુકર બચડાલ પર તેહેના ટાલાનો થે નંત ।
 તેને મૂક હરી કરી ચેહને મલે સદગુર સંત ॥૫॥
 ગુરમહિમા છે અત્ય ધણી કો સમજે સંત સુખાંજી ।
 તે ગુર ગોવંદ એકતા બજે ચેહને લાગાં સદગુરબાંજી ॥૬॥
 ચમ રવી દેખાડે રવીધાંમને ત્યમ ગુર દેખાડે રામ ।
 તે માટે હરી તે ગુર ગુરુ ગોવંદ એહેવું નામ ॥૭॥
 ચાહીન સમી તે સંતની થે ગુર ગોવંદ એક તાં બજે ।
 ચમ ખીખામાંહે રસ ભર્યો વલુધડો રૂપ નીપજે ॥૮॥
 ચમ સૌવણ્ય કરી મોહાર માંહે અન્ય મુદ્રા છે અત્ય ધણી ।
 ત્યમ ગુરુભજન માંહાં સર્વ આવે જો મન વલે ગુરુચણ્ય લ્યણી ॥૯॥
 ચમ બધિર ન જાણે નાદસુખ સ્વાદ નોહે રસના વીના ।
 ત્યમ ગુરુ બ્યના હરી નચ મલે ચમ ભોગ ન પામે નિર્ધનાં ॥૧૦॥”^૧
 અખાએ એવા કોઈ સમર્થ ગુરુ પાસેથી મેળવેલા વેદાંતજ્ઞાનનો
 ઉપયોગ સરસ્વતીને ચરણે ધર્યો; તેની કાવ્યશક્તિ ખીલી. તે એક
 પછી એક કૃતિ માતૃભાષાને અર્પવા લાગ્યો. સં. ૧૭૦૫ માં તો નિશ્ચિત
 રીતે એણે એની ‘અખેગીતા’ રચી:

“સંવત સત્તર પચ્ચલોતરૈ, શુક્લપક્ષ ચૈત્ર માસ;
 સોમવાર રામનવમી, પૂરણ અંથ પ્રકાશ.”

(૬૬૩ ૪૦-૧૧)^૨

એનો કાવ્યવેગ ખૂબ વધ્યો હતો. તેનાં કાવ્યોમાં અનુભવખંડ,
 કૈવલ્યગીતા, ઉગુરુશિષ્યસંવાદ, ચિત્તવિચારસંવાદ, પંચીકરણ, બ્રહ્મ-

૧ સં. ૧૭૭૪ની “અખેગીતા”ની હાથપ્રત

૨ જુઓ, અખાદૃત કાવ્યો-ભાગ ૧લો, પૃ. ૫૫. કોષ પ્રતમાં ૧૭૦૬ પણ
 મળે છે; પણ ૧૭૦૫ ગાણિતિક દષ્ટિએ ખરું વર્ષ છે.

૩ આ કાવ્ય ૧૭૦૧માં રચાનો ફા. સ. નં. ૩૩૬-અખેગીતાની હાથપ્રતમાં
 જણાય છે. “અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી” (અખાદૃત કાવ્યો-ભાગ ૨જો. ગ્ર. ૧.
 સો.)ની પ્રસ્તાવનામાં તેને સંમતિ આપી છે. એમ હોય તો અખેગીતા પૂર્વેની
 આ કૃતિ માનવી જોઈએ.

લીલા, સંતપ્રિયા એ ખંડકાઓ છે: બાકી પ્રકીર્ણ કવિત્વ, છંપા (ષ્ટપદી), ચોપદી સાખીઓ, માસ, વાર, વિષ્ણુપદ, ધુઆર્ય, દૂહા-પરંજિયા વગેરે તેમ જ કેટલાંક પદો એ તેની છૂટક કૃતિઓ છે. એ બધામાં એણે જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકા તેમ જ જગતની હુલ્લકતા બતાવી છે. એણે ચાલુ દેશીઓ ઉપરાંત પ્રકીર્ણ માત્રામેળ છદો જેવા કે દોહા, સોરઠા, ચોપાઈ, કુંડલિયા, સવૈયા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે. એના છંપા તે પિંગલમાં નિર્દિષ્ટ રાળા અને ઉલ્લાલના મિશ્રણવાળા^૧ છંપા જેમ છે, તેમ જુદી રીતે પ્રયોજેલા ષ્ટપદી ચોપાઈરૂપે પણ છે. આ પાછલા પ્રકારની કવિતા અખાની પૂર્વે એક માત્ર બંધારા કવિ માંડણે “પ્રબોધબત્રીશી”માં પ્રયોજી છે.^૨ અખા પછી એના ફરી કાષ્ઠએ ઉપયોગ કર્યો જણવામાં નથી.

એની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ક્યારથી શરૂ થઈ તે વિશે મતભેદ છે; પણ સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં બાધ નથી કે યાત્રાઓ કર્યા પછી પોતાની પ્રૌઢ વયે તેણે કાવ્યપ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. તેણે તેના “કુટકળ-અંગ”ના આરંભમાં કહ્યું છે કે—

“તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં,

તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણ, તોએ ન પહોંચ્યા હરિને શર્ણ.”

આ પૂર્વે એવો સિદ્ધાંત શ્રી. અંબાલાલ બુ. જાની વગેરેએ સ્થાપ્યો છે કે^૩ અખાની કાવ્યરચનપ્રવૃત્તિ બાવનમે વર્ષ થઈ. તેના સમર્થનમાં કેટલીક પંક્તિઓ મૂકવામાં આવી છે; જેવી કે

(૧) “બાવનથી ભુદ્ધ આધી ઘટી, ભણ્યા ગણ્યાથી રહી હલટી.”

(પ્રાપ્તિ, અંગ. ૨૪૨)

(૨) “બાવન બાહરો રે, હરિ નાવે વાણી માંભ.”

(અખાનું પદ ૧૬૩)

(૩) “શખ્ય આશરો અક્ષરનો અખા, જે છે બાવનથી વળી બાર.”

(અખાનું પદ ૩૭૩)

૧ “અનુભવબિંદુ”માં શુદ્ધ છંપા પિંગલ પ્રમાણેના છે.

૨ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૬૧-૬૭

૩ બીજી ગૂ. સા. પરિ. રિપોર્ટ, પૃ. ૫ વગેરે

(૪) “એહું આવન માંહ, જે બુદ્ધ બિલાસ બુદ્ધે કર્યો.”

(સોરઠા ૧૧૧)

પણુ આમાં તો વર્ણુમાલાના આવન અક્ષરોની પર એટલે કે. સ્પષ્ટ અક્ષરાતીત છે, તેવો સ્પષ્ટ આશય છે, એટલે આ પંક્તિઓથી આવનમે વર્ષે કાવ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, તે કહેવું વાજબી નથી. તેને માટે તો “તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં” એ જ પંક્તિ વાજબી છે, જે પઠ-વર્ષ પછી “કુટકળ અંગ”ની રચના થયાનું સ્પષ્ટ કહે છે.

અખાએ આમ ત્રેપન વર્ષ પર્યંત હરિનામના જપ કર્યા હોય, તેવું સ્પષ્ટ થાય છે. આટલી ઉમરે પણ તેને હરિશરણુ સિદ્ધ નથી થતું એની એ વેદના તેણે કાશીમાં જઈ વામી કહેવાય છે. તેણે આત્મ-સ્વરૂપનું ત્યાં જ્ઞાન મેળવ્યું સંભવે છે, એ એની વાણીમાં ઠેર ઠેર જોઈ જાણી શકાય છે. સમકાલીન નરહરિ અને ગોપાલની કૃતિઓ વેદાંત ગ્રંથોના આશય લઈ રચાયેલી છે; તેમાં તે કવિઓનો ખાસ જાતઅનુભવ નથી. એથી ઊલટું અખાનો શબ્દેશબ્દ જાત-અનુભવનો છે, તેણે પરંપરાવાળું પણ સ્મર્ય ગાયું, તેથી જ નરસિંહ મહેતા જેમ ભક્તિમાર્ગનો સ્વાનુભવી કવિ છે, તેવો જ અખો જ્ઞાનમાર્ગનો સ્વાનુભવી કવિ છે. અખાની પૂર્વે થયેલો કે પછી થયેલો કોઈ જ્ઞાની કવિ એથી જ અખાની તોલે આવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

અખાએ ગૂજરાતી ભાષા ઉપરાંત વ્રજભાષાની છાંટવાળી તટકાલીન હિંદી ભાષામાં પણ પદો-છપ્પાઓ-સવૈયાઓ વગેરે રચ્યાં છે. સંતપ્રિયા અને સ્ત્રવ્યલીલા તેવી કૃતિઓ છે. હિંદી ભાષામાં પણ ગૂજરાતીની જેમ જ માર કરનારી તેણે કવિતા લખી છે.

તે ક્યારે ગુજરો ગયો, એ જાણી શકાતું નથી. અત્યારે સામાન્ય રીતે ૧૭૩૦-૩૧ આસપાસ તે વિલીન થયો મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે એણે પ્રેમાનંદના શિષ્યમંડળને જોયું હોય. એના છપ્પાના “કુટકળ અંગ”માં પ્રાપ્ત થતી કેટલીક કડીઓથી એવી કલ્પના અસ્તિ-

ત્વમાં આવી છે.^૧ વસ્તુસ્થિતિએ સામાન્ય માણુભટ્ટને ઉદ્દેશીને જ તેની એ ઉક્તિ જણાય છે:

“અલ્પાનંદી ચોતાને પ્રેમાનંદી ભણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખોવામાં ગણે,
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ હૃદયમાં નથી ઉપજ્યું ગણે સતત.
એમ અલ્પાનંદી ચોતાને ગણે ભલ, અમા પ્રેમાનંદ નથી ઉપન્યો પલ. ૭૨૮
એમ ગાય વળડે ગુણીજન ધણા, રંગે રૂપાળા નહિ કંઈ મણા,
કંઈ સૂર તાળી ને તાન, ગમે ગાંધર્વને પાતરનું જ્ઞાન.
પણ અમા એ તો કસબણ કહેવાય, પતિવ્રતા પૂર્વે તે ન ગાય. ૭૨૯”

પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં. ૧૬૯૨-૧૭૯૦ ગણાય છે. તેની પહેલી કૃતિ “સ્વર્ગની નીસરણી” અને બીજી કૃતિ “લક્ષમણાદરણ” (૨. સ. ૧૭૨૦) છે. પ્રેમાનંદે જે ટોળી સ્થાપી કહેવાય છે, તે સં. ૧૭૨૦-૨૫ થી અસ્તિત્વમાં આવી હતી, એમ મનાય છે. આવી ટોળીનું અસ્તિત્વ જ શંકાસ્પદ છે. અને થઈ હોય તોયે પ્રેમાનંદની ઉત્તરાવ-સ્થામાં થઈ હોય. તેની નિદા અખાએ કરી એ કહેવું કાંઈક વધુ પડતું છે. “કુટકળ અંગ”નો પ્રમંગ જોતાં એ કાંઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઉદ્દેશી કહેતો હોય તેવું જણાતું નથી. “લક્ષમણાદરણ” રચાયું ત્યારે અખાનું વય ૫૩+૧૫=૬૮ વર્ષનું તો હોય જ. પ્રેમાનંદની ખ્યાતિ તેની આરંભની કૃતિઓથી જામી હોય તેવું કાંઈ રીતે માની શકાય તેમ નથી.

અખાની થોડાંબંધ કૃતિઓ, ઢગલાબંધ સાખીઓ, પદો, છપ્પાઓ, દૂહાઓ, સોરઠાઓનું પૂર એટલું બધું છે કે એ થોડા સમયમાં રચાયાં જણાતાં નથી. કુટકળ અંગના છપ્પા ૫૩ મે વર્ષે રચ્યા હોય તો સંવત્સરનું કયું વર્ષ એ અખાનું ૫૩ મું વર્ષ થાય એ કહેવાનું આપણી પાસે કાંઈપણ સાધન નથી. અખેગીતા મને તો તેની મોડી કૃતિ જણાય છે. આ કદપના સાચી હોય તો પ્રકાશ કવિતા બધી તે પૂર્વે રચી હોય અને શ્રીગોકુલનાથજી ગોકુલમાં સં. ૧૬૦૮-૧૬૯૭ વર્ષ દરમિયાન મિરાજ્યા છે, એ જોતાં સં. ૧૬૯૭ પૂર્વે જ શ્રીગોકુલનાથજીના

જીવનકાળમાં તેણે કુટકળ અંગ વગેરે લખ્યાં હોય તો સંભવી શકે તેમ છે કે એનું ૫૩ મું વર્ષ સં. ૧૭૦૫ ધારવામાં આવે છે એનાં કરતાંએ થોડાં વર્ષો વહેલું લઈ જવું જોઈએ; તો એનો જન્મસંવત્સર ૫૫ સં. ૧૬૪૯ કરતાં વહેલો જાય; અને “પંચીકરણ”ની એક હાથપ્રતની ભાષા જેતાંએ તેવા મંતવ્ય ઉપર આવવા કારણ મળે ખરું:

“એ છિ પંચીકણ માહાવાક્ય એણિ હોઈ અનૂભવ પરીપાક ।

જક્તાપણું જેહનિ છિ સત્ય તેણિ કરંચી એહેની નીર્ત ॥૬૮॥

વેદ તણાં વચન છિ એહ નીસીધે થાઇ સોધિ તેહ ।

જીવનમૂક્ત તે તેહનું નામ જેણિ સંભાલું મૂલગું ધામ ॥૬૯॥

ન અવતરીઓ સરથો તેહ જેણિ ઈમ સંભાલો દેહ ।

તેહનિ મૂક્તબંધ નોહિ અભીમાન જ્યાંહાં જ્ઞાતા ન હીઝે તિ જ્ઞાન ॥૧૦૭॥

ત્રીપુટીરહીત તે છિ અવાચ્ય ‘તત્ત્વમશી’ પદ સાધ્યાં સાચ ।

શાહાસ્ત્રારથ તેણિ પામ્યું જ્ઞાન આતમ-અનૂભવ હવો વીજ્ઞાન ॥૧૦૧॥

માંહાપદ માંહાં કલધ્યું ત દૈત તે ઇમ સમજિ થઈ અદૈત ।

અહું બ્રહ્મ છિ શબ્દ જ વીના એ સમજિ વેતા આપના ॥૧૦૨॥

ઇતિ શ્રીપંચીકર્ણ માહાવાક્યની ટીકા કરી છિ વીધણુવ અપા-

કર્ત છિ ॥”૧

આમાં મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકા છિ, હવો એ વગેરે રૂપોથી રૂપૃ છે. અખાએ એ જ રૂપ સ્વીકાર્યું હોય તો તેને સં. ૧૭૦૦ પૂર્વે જરા વહેલો લેવો જોઈએ. મને લાગે છે કે સં. ૧૭૦૫ માંથી ઓછામાં ઓછાં ૨૦ વર્ષ બાદ કરી સં. ૧૬૮૫-૧૭૦૫ એ ગાળો અખાના કવનકાળનો સ્વીકારવામાં આવે તો પંચીકરણની ભાષા અને અખેગીતાના રચાવર્ષનો મેળ બરાબર એસી જાય. અખેગીતામાં ૫૫ જૂનું રૂપ સાચવી રાખ્યું હોય, જે પાછળની હાથપ્રતોમાં અર્વાચીન બન્યું હોય. જૂનામાં જૂની સં. ૧૭૭૪ ની હાથપ્રતમાં સ્વરૂપ અર્વાચીન ૧લી ભૂમિકામાં-એટલે કે ગ્રેમાનંદની સિદ્ધ ભાષામાં છે.

૧ ગૂજ. વર્ના. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮ની હાથપ્રતમાં ત્રુટક છે. આ પ્રતનું લખ્યાવર્ષ મળતું નથી; મળ્યું હોત તો નિર્ણય કરવામાં ઘણી સરળતા થાત.

નરસિંહ અને મીરાંની ભક્તિજ્વાળા ક્યાંથી પ્રકટી એના ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ થઈ છે, પણ અખાની આ જ્ઞાનજ્વાળા ક્યાંથી ફૂટી એને વિશે કદી ક્યાંય પ્રશ્ન પુછાયો નથી. પોલિસકોર્ટમાં સિદ્ધ જેવા પુરાવા મળી જવાથી કુલાયેલા ફોજદાર સાહેબ સમર્થક પુરાવા પછી ખોળવા ન એસતાં આત્મવિશ્વાસ રાખી મુકદ્દમો ઉપરની કોર્ટમાં રજૂ કરે છે, જ્યાં સિદ્ધવત્ મનાયેલા પુરાવા સમર્થક પુરાવાઓને અભાવે તૂટી પડે છે અને મુકદ્દમો માર્યો જાય છે—તેવું જ અખાના વિષયમાં બન્યું છે. કાશીમાં બ્રહ્માનંદ ગુરુની કૃપા વરસી અને તેના બળે અખાની વાણી ખૂલી, એ માની ચુકાયેલા સમર્થનમાં જનશ્રુતિ વિના એક પણ પુરાવો નથી. એટલે અખાને પ્રેરણા ક્યાંથી મળી એ પ્રશ્ન અસલ સ્વરૂપમાં જ આવી ઊભો રહે છે. એ ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયાનું પોતે જ લખે છે; જેમકે

“ધણાં કૃત્ય કર્યાં મેં બાહ્ય, તોએ ન ભાગી મનની દાઝ,

દર્શન વેશ ભેદ બહુ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો. ૧૯૬”^૧

અને અગાઉ જણાવ્યું છે, તેમ એણે વૈષ્ણુવી દીક્ષા લીધી; અને ત્રણ મહાપુરુષ મળ્યા, તે કોણ તે અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ ત્રણ મહાપુરુષો ન હોય તો સ્વ. દી. બ. નર્મદાશંકરભાઈએ ખીજો વિકલ્પ બતાવ્યો છે, તેમ ગુરુ, પરમગુરુ, પરાતપરગુરુ એ ત્રણ તેને મળ્યા અને વાણી ખીલી; તેણે કાવ્યપ્રવાહ પુષ્કળ વહાવ્યો. આ તેની જ્ઞાન-જ્વાળાતી શ્વેઆતનું કારણ ? આ પ્રશ્ન જ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે: અખાએ શું આ બધું નવીન અવતાર્યું ? એની પૂર્વે એના જેવી કવિતા ન જ મળતી હોય તો એની જ એ નવીનતા ખરી, પણ એમ, ગૂજરાતી સાહિત્ય-નો ઇતિહાસ જોતાં જણાતું નથી. અખાની કવિતાનો સ્વપ્રતિભોત્ય વેગ ગાળી નાખતાં બીતરમાં દોઢસો વર્ષ ઉપર થયેલો માંડણ બંધારો ડોકિયાં કરે છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં માંડણ બંધારો જૂનો જ્ઞાની કવિ છે. અખાનો તનમનાટ અને આત્મસાક્ષાત્કાર માંડણમાં નથી,

પણ એ પ્રકારનાં કાવ્યઝરણુ તો એમાં દેખાય છે જ. એ બંનેની સરખામણી કરિયે તો

માંડણુ

અખે

(૧) પટપટી ચોપાઈ-કાવ્યબંધનો પ્રેમી	(૧) પટપટી ચોપાઈ-કાવ્યબંધનો પ્રેમી
(૨) ખૂબ ફરેલો	(૨) ખૂબ ફરેલો
(૩) ઢોંગી ધર્મગુરુઓનો વિરોધી	(૩) ઢોંગી ધર્મગુરુઓનો વિરોધી
(૪) સમાજના સડાનો વિરોધી	(૪) સમાજના સડાનો વિરોધી
(૫) દુદ્ધનો વૈષ્ણવ	(૫) દુદ્ધનો વૈષ્ણવ
(૬) ગુરુ તરફ સંપૂર્ણ આદર	(૬) ગુરુ તરફ સંપૂર્ણ આદર
(૭) જ્ઞાની કવિ	(૭) જ્ઞાની કવિ

સર્વસામાન્ય જે સામ્ય છે, તે આટલું છે. બે વચ્ચે જળરદસ્ત જે તફાવત છે, તે એ કે એક ફક્ત ઉપદેશક છે, બીજો પ્રતિભાશાળી તનમનાટવાળો કવિ છે; પણ તે ઉપદેશકનાં વાવેલાં બીજોનો તદ્દન સ્વતંત્ર-સર્વતંત્રસ્વતંત્ર વિકાસ કરનારો માળી છે; એ લેશ પણ ભુલાવું ન બેઠ્યે.

(૧) ઉપરના સાત મુદ્દાઓમાંનો પહેલો મુદ્દો તો પ્રત્યક્ષનો જ વિષય છે. અખાએ પટપટી ચોપાઈ એટલે કે ચોપાઈનાં છ ચરણોની એક કડી એવી રીતે અનેક અંગો લખી નાખ્યાં છે. એણે કડવાબદ્ધ અખેગીતા, દોહા-ચોપાઈબંધની કવિતા, ચાલુ રાણા-ઉલ્લાલના છાંપા, દુહા પરજિયા, સોરઠા, સાખીઓ અને પદો સિવાયની બીજી બધી કવિતા પટપટી ચોપાઈમાં લખી છે. એ પટપટી ચોપાઈ ગૂંજરાતી સાહિત્યમાં પ્રયોજનારા માત્ર બે કવિઓ: માંડણુ અને અખો. દોહસો વર્ષમાં કે પછી આ જ સુધી કાષ્ઠએ એ પટપટી ચોપાઈ પ્રયોજી નથી. માંડણુની પટપટી ચોપાઈનો નમૂનો અગાઉ આવી ગયો છે.^૧ એણે કહેવતોનો થર કર્યો છે, તેવો થર અખાએ નથી કર્યો; છતાં એ ચોપાઈઓની શબ્દાવલીઓ અને કહેવાતો અખામાં અત્યંત અમી ગઈ છે:

માંડણુ

૧. આગઈ કવિ ગ્યા મોટા કવિ
જે જોલઈ તે વાણી નવી.
૨. ખિણુ સાંભલવા શ્રોતા મિલ્યા
જાણો તિલ કોટવામાં ભલ્યા
તેહની ધચસિ ન ધાણી હોઈ
વાંચિ બ્યાસ ન ખૂઝઈ કોઈ.
૩. સસરુ અંધ નઈ વહુ સરગદુ.
૪. પાપમતીના મદિરા પીધ
વઢકણી વહુ નઈ પીય પક્ષ કીધ
૫. પરણી નારી તણ વનિ ગયુ
આલસ અંગિ તપસિ થયુ
કામબાણુ ન સકયુ જાલવી
રડવડતી સ્ત્રી આણી નવી
શ્વાન ભસાવઈ હીડઈ ચકયુ
બાહરિન ગ્યુ ધર ન રાખી સકયું.

અખો

૧. કવિતા ધણા કવિ કવી ગયા
અઘાપિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા.
૨. અંધે અંધ અંધારે મજ્યા
જેમ તલમાં કોદરા મજ્યા
થેંસ ન થાય ન થાય ધાણી
.....
૩. આંધળો સસરો ને સખગટ વહુ
૪.
વઢકણી વહુએ દીકરોં જણ્યો.
૫. અંજ આળસ ને તપસી થયા
ધર મેલીને વનમાં ગયા,
કામબાણુ ન શક્યો જાળવી,
રડવડતી એક આણી નવી,
શ્વાન ભસાવે હીડે છક્યો,
અખ્યા હગ્યો નહિ ને ધરનવ રખ્યો

આ તો માત્ર પાંચ નમૂના જ આપ્યા છે, આવાં સામ્ય ધણાં છે. “અખો-એક સ્વાધ્યાય” એ નિબંધમાં શ્રીક્રિમાશંકર જોશીએ આપેલાં અનેક ઉદાહરણો અહીં અનુસંધાન કરવાં.^૧

(૨) ખંને જણા ખૂબ ફરેલા હતા. માંડણુના વિષયમાં આ પૂર્વે સૂચવાયું છે.^૨ અખો “તીરથ ફરી ફરી થાક્યા ચર્ણુ”નું સૂચન કરે છે.

(૩) ઢાંગી ધર્મગુરુએના ખંને વિરોધી હતા. માંડણુનો તે વિષયક મત આ પૂર્વે આવી જાય છે.^૩ અખો તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે

“ગુરુ થૈ ખેઠો હોંશે કરી, કહે પાણુ શકે કયમ તરી:

જ્યમ નાર નાંતડી હલું પ્રસૂત, વળતી વાધે નૈ અદ્ભુત;

૧ ગૂ. વ. સો. તરફથી થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે; આનો ઉપયોગ કરવા દેવા માટે ભાઈશ્રી જોશીનો હું જાણી છું.

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૯૭

૩ આ પૂર્વે પૃ. ૯૭

શિખને બારે બારે રહ્યો, અખા તે મૂલગથો ગયો. ૧૨
 ચોતે હરિ નૈં નહિ બેશ, કાઠી બેઠા ગુરુનો વેશ;
 સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાઢી ચાલ્યો ઘેર આપ,
 એવા ગુરુ ધણા સંસાર, તે અખા શું મુકે ભવપાર. ૧૩”^૧

(૪) સમાજના સડાઓનો વિરોધ માંડણે સ્વરૂપ જેવો પણ કર્યો છે,
 જેવો કે,

“ટીલાં કાઢ્ય મ ટોકર થાઇ, મૂઠ મિરિડા મ ડન કાઇ,
 હોઠ હલાવિ જપ નહિવુ, પૂજ ધાટ મ સિલહલતુ,
 એ વિધિ નહિ ડંભક તણી, ખા ચોરીનઇ ગુલ આપણું. ૮૬”

(પાખંડવીશી, પૃ. ૧૧)

અખાએ એનાં અંગોમાં વેશનિંદાઅંગ, આભડછેટઅંગ, દંભભક્તિ-
 અંગ, જ્ઞાનદગ્ધઅંગ, વેશવિચારઅંગ, અજ્ઞાનઅંગ, કુટકળઅંગ, એ વગેરે
 અંગોમાં સમાજમાં ચાલતાં દંભ વગેરે ઉપર વારંવાર પુષ્કળ ટકોરા
 કર્યા છે. આભડછેટઅંગમાં એ કહે છે:

“આભડછેટ અંત્યજની જણી, બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી;
 બારે માસ ભોગવે એ બે, સૌને ઘેર આવી ગઈ રહે.
 અખા હરિ નહિ જડ નય, નૈં તો મનસા વાચા પેશી રે કાય. ૯

x

x

x

ઇશ્વર નહિ તે આચાર, એ તો છે ઉપલો ઉપચાર;
 મીઠાં મૌડાં માન્યા દ્રાક્ષ, અન્ન નોય અન્નમાંની રાખ;
 સોનામુખી સોનું નવ થાય, અખા આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય.”^૧

(૫) બંને હૃદયના પક્ષા વૈષ્ણવ છે, હરિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા છે.
 માંડણ વૈષ્ણવ છે, એ અગાઉ બતાવ્યું છે,^૨ જ્યારે

“હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમાં મેળે ફરે;
 મારે સમરસ શેજ સંયોગ, સાવ સ્વતંત્ર પામ્યો ભોગ,
 જેમ ભરસાગરે તીર્થિગર રમે, હું હરિમાં તો દેહ કાણુ દમે. રખાજ
 પેરે પેરે એં બેયું મથી, જે હરિ વિના પદારથ નથી:

તો આઠ વેંતનો હુ જે ધડચો, તે તે ક્યાં અળગો જઈ પડચો,
એમ ભેતાં હરિ લાગ્યો હાથ, ટળ્યો અખો ને એ રહી આશ્વ. ૨૫૮”૧

અખા જેવો ચુસ્ત જ્ઞાની પણ ગોપીભક્તિ પાછળ ગાંડો જણાય
છે; એ ગોપીભક્તિમાં દોષ નથી ભેતો:

“જ્ઞાની વિહારી ગોપી જશા, તે જ જ્ઞાની જે’ર ગોપીની દશા;
ગોપી ભૂલી ઘર ને બાર, ગોપી ભૂલી કુટુંબ પરિવાર;
પોતાની દેહ પણ ભૂલી ગઈ, અખા કામની કુલવંત થઈ. ૬૯૭
પ્રસન્ન થઈ પ્રભુપ્રેમ મળ્યો, ભગ ભેમારથ કરવો ટળ્યો;
વિધિ નિષેધ ને થાપ ઉથાપ, સંકલ્પ વિકલ્પ ટળ્યો સંતાપ;
પ્રગટ્યો હરમાં પ્રેમાનંદ, પિયે સુધારસ પ્રમદાવંદ,
સખી સમાગમ સદા નિજ ધામ, અખા અક્ષય રસ તેનું નામ. ૬૯૮”૨

શાંકરવેદાંતના સમર્થ પંડિત શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતી અસામાન્ય
કૃષ્ણભક્ત હતા, અને કૃષ્ણાત્મરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને કહી કૃષ્ણની
પરાત્પરતા કહેતા, તેવી અખાના હૃદયમાં ગોપી અને કૃષ્ણની સર્વશ્રેષ્ઠતા
ઉપરની ચોપાધ્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. પણ તેમ થવામાં મને કારણ તેનો
વૈષ્ણવ દીક્ષાને કારણેનો અનુભવ મુખ્ય લાગે છે. તેના વેદાંત મતમાં પણ
જગત કીડાભાંડ છે, તેવી મતલબની કવિતામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના
શુદ્ધાદ્વૈતવાદની છાયા દેખાય છે. (જુઓ નીચે અને પછી પૃ. ૫૬૫.)

ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણે માર્ગથી મોક્ષ મળવામાં એ
માને છે. જ્ઞાનમાર્ગીય છતાં ભક્તિ તરફનો જે તેનો પ્રેમ છે, તે તેના ઉપર
વૈષ્ણવી અસર છે. એનું આખું જીવન એક જ્ઞાનમાર્ગીય ભક્તનું છે, જેમાં
એનો વૈદાંતિક સિદ્ધાંત કેવલાદ્વૈત છે. ભક્તિ તરફનો તેનો અનુરાગ જુઓ:

“ભવેષે નહીં કોહેને’ એ તો આતમા વિલયી રહ્યો ।

ચેહને’ ભાગવત ગાયે’ ગીતા, ઉપનીષદેં ચે કહ્યો ॥૨ા॥

ભક્ત તે ચે એમ નંછે નંછીને’ રદયા ધરે’ ।

સ્વામી માહારો’ રહ્યો સધલે’ અહર્નિશ અતંત એ કરે’ ॥૩ા॥

ભુવન ત્રણ માંડાં રહ્યો પૂરી પૂરણ રવેં પરમાતમા ।
 પોત તે પીછીયી નિરંતર ભેદ દેખુ હું ભાત્ય માંડાં ॥૪॥
 માહારો રામ રમે છે સર્વ વિષે એમ હેત્યે હાંસે મંન ।
 હરી કહું હરી સાંભલે હરીનેં સોંપે તંન ॥૫॥
 નિત્ય રાસ નારાણ્યનો દેષેં તે અનંત અપાર ।
 માંડા યેહેવો ત્યાંહાં તેહેવોં નારાયણ નરનારય ॥૬॥
 ગદગદ કંઠ ગાતેં થકે રોમાંચિત હોએ ગાત્ર ।
 હર્ષ આંસૂ હેત હ્રિદ પ્રેમ કેરેં તે પાત્ર ॥૭॥
 નવનીત સરખૂં રદે કામલ કણૂં ન જાએ હેત ।
 આંક્ષમાંડાં અંમત ભરણૂં ભક્તિ કેરેં તે પેત્ર ॥૮॥
 પાતો પીતો ખાલતો દેષેં તે સધલેં રામ ।
 વેધૂ મન રહે તેહનૂ શયલ સંસારી કામ ॥૯॥
 થમ જર-લૂખધી યુવતી તેહનૂ મન રહે પ્રીતમ પાશ ।
 અહનીંશ રહે આલોચતી ભાષ એહેવૂં મન હરીદાસ ॥૧૦॥”^૧

(૬) ગુરુ તરફનો સંપૂર્ણ આદર અનેમાં ઠીક મળે છે. માંડણે
 ગુરુપ્રેમ નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે:

“માંડણુ ભણુછ શ્રીગુરુપ્રસાદિ, પારિ ગયા બહુ આદિ અનાદિ,
 ચેહુ નરિ પ્રભાધ માનીમા, ગયા વૈકુઠિ આપ શિખિકાયા,
 કર અક્ષર શ્રુતિ મેહલ્યા સિખિ, રાજ રાજ્ય પ્રજા હુછ સુખી. ૬૪૦”
 (સંતોષવીરી, પૃ. ૭૯)

અખો તો ગુરુ માટે અસાધારણ પ્રેમ બતાવે છે. અખાના પ્રત્યેક
 કાવ્યમાં ગુરુ માટેનો આદર તેણે અસાધારણ બતાવ્યો છે, એ આ
 પૂર્વે બતાવવામાં પણ આવ્યું છે. અખેગીતાના પ્રત્યેક કડવાને અંતે
 “સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને” એ ચરણમાં તેનો ગુરુપ્રેમ સ્પષ્ટ છે; એ
 ગુરુ અને ગોવિદને એક જ માને છે. કેટલીક વાર તો એમ જ લાગે
 છે કે પ્રભુ જ એના ગુરુ છે:

“ગરવા ગુરુ મજમા રે, એવા સત નિરંજન દેવ;
 મિષ્ટ વચન ગુરુદેવનાં, તેનો વિરહા જાણે ભેવ. ૧

જેને જાત વરણ આશ્રમ નહીં, ને સહેજપણે અપ્રમુદ્ધ;
 ગુણ સાથે નહિ યોજના, સ્પર્શે નહિ પંચજ્યોત. ૨
 અખિલ જગત ગુરુમાં રહે, અને ગુરુ રહે નિસ્વાર;
 અન્ય-આશ્રિત નહિ ગુરુ વિષે, તે રહે પરાયે પાર. ૩
 એ અચરજ ગુરુનું ધણું, જે અરૂપી ને અણલિંગ;
 સ્વભાવે સાક્ષી તે સદા, પ્રતિબિંબે પંચ રંગ. ૪
 સામર્થ્યે સધળે રહે, અને સ્વયં રહે સંત પાસ;
 ત્યાં મેળાવે અખા માહેરો, એ તો સ્વયં મળે અવિનાશ. ૫”

(૭) બંને બાણ! જ્ઞાની કવિ છે, એ વિષયમાં અહીં લંબાણ
 કરવાની બર નથી

આ ચર્ચા પછી એટલું મુખ્યત્વે સમજવાની સરળતા થશે કે
 કોષ્ટ અને કોષ્ટ રીતે અખા ઉપર માંડણ બંધારાની અસર છે; એની
 પરંપરાનોએ એકમાત્ર વિકાસક છે, અને આજે પટ્ટપદી ચોપાઈના વિષયમાં
 અખાનું અસાધારણત્વ તુલસીદાસની ચોપાઈથી જરાયે ઊતરતા પ્રકારનું
 નથી. અખાના વૈષ્ણવી સંસ્કારોએ જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની
 ત્રિવેણીને ઝીલી લઈ જ્ઞાનની સરિતા વહાવી છે; એમાં અખાની
 રસિકતાએ અને પ્રતિભાએ કવિતાગંગા વહેવડાવી છે:

“સ્વયં શ્રીનાથજી વ્યાપી વિલસી રહ્યો, હું જ દૃઢ બ્રહ્મ તેને ન જાણે;
 અખિલ જો રાસ સ્વામી તણે ત્યાં સદા. ભુવનમાં ભુવનેશ્વર માણે.
 તેહ પોતે પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો વિશ્વમાં, તે હરિ વિસરે સર્વ પ્રકાર;
 અરિત જોઈ બંદવા રંચ નહિ નિંદવા, ધાત નહિ એસે બીજું વિચારે.”

આમાં શુદ્ધાદૈત-સિદ્ધાન્તનો આત્મરમણનો અસર સ્પષ્ટ છે.

અખાનું કવિ તરીકેનું મૂલ્ય કેટલું? આ પ્રશ્નનો જવાબ અખાની
 પ્રતિભામાંથી ધોધબંધ ઝરતી વાણી જ આપી દે છે. જ્ઞાનની કપરી
 વાતોમાં પણ એ કવિતા વહેવડાવી શકે છે:

“અણછતી અન તમારી, અંગીકૃત સરખી અશી;
 તે મધ્ય પડિયું ધામ તમારું, ત્યારે હૃદય થઇને વિલસી. ૬

તે ઇશ્વરના ઐશ્વર્ય વિષે, અનંત ઉપજે ને કરે;
 ચૈતન્ય ચાહ્યું આવે તમારે, ત્યારે અનંત પ્રકારે ઉચરે. ૭
 જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ રથામનું;
 તે ઉપર તપીઓ સૂર્ય જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું. ૮
 કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ;
 ઇશ્વર નામ તે તેહનું, પણ જીવ થઈ માન્યું ન સાચ. ૯
 અધિષ્ઠાન તે તમો સત્ય સ્વામી, તેણે એ ચાહ્યું જાય;
 ત્યાં અણુછતો જીવ હું હું કરે, પણ ભેદ ન પ્રીછાય. ૧૦”

એની કવિતાનો પ્રવાહ એનાં અંગો અસાધારણ રીતે આપે છે;
 અલ્પિષ્ઠ કવિ-તારો પૂરે ચઢેલી નદીને એ હાથથી વીંઝતો આગળ ધસ્યો
 જન્ય તેમ તે ખીલે છે:

“સકલ લોક ત્યમ જ્ઞાતા પુરુષ, એમ જાણે તે નર છે મુરખ:
 દેહ વિષે સૌ સરખા ગણે, જેમ કંચન તાર ત્રાપડમાં વણે;
 અખા અમૃત તે પાણી નોય, રસ જાણી ગણસો માં તોય. ૧૭૦
 જ્ઞાનીનો લક્ષ પરપંચ-પાર, જેમ નાવ ચાલે કુને આધાર.
 વણવાળી જેમ વહે નદી, આવી મેલાણુ કરે ઉદ્ધધી;
 જેમ દીપક કરી ગત્ય ગગન, એમ પરબ્રહ્મમા અખા તું ગણુ. ૧૭૧
 સેજ સ્વભાવે સર્વાતીત, દ્રૈત તે જ ભાસ્યું અદ્રૈત,
 જેમ દુમાસ વિષે યૌ દીસે ભાત્ય, પણ પોત થકી ને અળગી જાત્ય.
 અખા જ્ઞાતા દેખે અશું, અદ્ભુત કારણુ જ્યાં ઉલસ્યું. ૧૭૨

x

x

x

ભવન ત્રણ સ્કુર્ણ મન તણુ, જેમ સૂર્ય કારણુ રેણી દિન તણું;
 સૂરજ વિના નાહું દિનરાત, તેમ તે વિના કાણુ દેખે ભાત;
 અખા તેમ જે મનને લહે, ત્યારે સેજે પરમ કારણુ રહે. ૧૭૪”

ગૂજરાતીમાં અને તે ઉરપાંત હિંદીમાં પદોની પણ અખાએ
 રેલમછેલમ કરી નાખી છે; એ પદોમાં પણ તેની કવિપ્રતિભા દેખાયા
 વિના રહેતી નથી:

૧ અખાકૃત કાવ્યો, પૃ. ૨૮ (અખેગીતામાંથી)

૨ અખાની વાણી, પૃ. ૧૬૧

“બ્રહ્મરસ તે પીએ રે, જે કાષ્ઠ આપે ત્યાગી હોય;
ભગવતિધા નટખેલ છે, તે ખેલે અખેલા કોય. ૬
કેસરીકુખથી સંચરે અને વાંકા રે મહાવીર;
તે ગર્જનાએ ગજરાજ નાસે, સીંગાલ છાંડે ધીર. ૨
સાત સાચર સહેજે તરે, જેમ એક અંજલી નીર;
બુડે નહિ કહું બિહાં બાખી, ત્રવેણીને તીર. ૩
સંગ્રામે શૂરા લડે, જેના ધડ પર હોય ન શીથ;
ધાર અણી અટકે નહિ, જેને રોમે રોમે જગદીશ. ૪
મહા પરમારથી તેને કહીએ જે સર્વને કરે સંત;
અખો મહાતેજ માંહે, તે મળી રહ્યા મહંત. ૫” ૧

અને

“નામેં ઘટ, ખીના ઘટ નાહો, જૈસે દેહ સંગ હોત કિછાંહી. ટક
જૈસે મુકુરમેં પડત અંહી, કહી ન જાત ન્યારી કે માંહી. ૧
પાનીમેં નભ દેખીઅત નીકે, જલકા મલ નહીં ઉનહીકે, ૨
બિન અકાસ સ્થલ નહિ રહેવુંકું, ભીતર બહાર બચન કહેવુંકું, ૩” ૨

“સંતપ્રિયા” અને બ્રહ્મલીલા એ વગેરે કાવ્ય એણે હિંદીમાં
રચ્યાં છે. હિંદી કવિઓથી જરાપણુ નબળી નહિ, તેવી કવિતા તે
આપે છે: હિંદીના ૩૯ છંદો સવૈયા, એ અજબ જોરથી લલકારે છે.

“કહા ભયો કંચન કુદસો અંગ, રંગ સુગંધ શોભા અતિ આપે.
કહા ભયો તાન તુરંગ તુરી ચઢે, કુજે ધરા ભકે નેક કોપે,
ધનદ સો ધન કરન સો દાની તો કહા કામ સર્થો હરિ તોપે.
એતે ગુન અવગુન ભયે સોનારા, જો ગુરુ જ્ઞાન ન પાયો ગુરુપે. ૧
મન રીઝાવન વેદવિદ્યા સખ, મન રીઝાવન ચૌદ વિધારી;
મન રીઝાવન પાઠ પઠંબર, મન રીઝાવન મહોલ અટારી;
મન રીઝાવન તાપ તપે સખ, મન રીઝાવન હોય બ્રહ્મચારી.
મનકું મેટ મનાતીત પાવે, સો તો અખા હે ગુરુકલ ન્યારી.” ૩

અને બીજી દેશીઓ:

“હર અંતરમે આપ સ્વપ્નસ્તુ, ઢિંગ નહીં માયા તમે
અન્ય નહિ ઉચ્ચાર કરિવે સ્વસ્વરૂપ હોંહી જમે.” ૧
મિથ્યા માયા તહાં કલ્પિત અધ્ધારોપ કિનેા સહી:
અર્ધ મત્રા સ્વભાવ પ્રણવ સો, ત્રિગુણતત્ત્વ માયા ભઠ. ૨
આપ જ્યોત્કે ત્યોં નિરંજન, સર્વ ભાવ ફેલી અન:
જ્યોં ચુંબક દેખકે લોહ ચૈતન ત્યોં દષ્ટોપદેશ પાછ રન. ૩
પરમ ચૈતન આદિ નિરંજન અકરતા-પદ સો સદા;
અન અદપ અર્વાક અંજન સો જગત પલમે તદા. ૪
સગુણ બ્રહ્મ સો સ્તુતિ પદારથ, દષ્ટ પદારથ-સ્વામિની,
અખા બ્રહ્મ ચૈતન્યધનમે ભઠ અચાનક દામિની. ૫” ૧

વળી

“જૈસેં અંડ પિંડ કૂટૈ વિહંગા, ઔર રૂપ ભયો ઓરહી રંગા;
આગેં અંડ મધ્ય ગંદા પાની, ચલન હલન તાકી કોમલ ખાની. ૧

છંદ—ખાની કોમલ અંગ ખેચર-ભૂચરભાવના સખ ટરી;

તેસેં જંત પ્રસાદ ગુરુતેં અહંતા અપની ગિરિ.” ૨

“અનુભવબિદુ”માંના નીચેના છંદપા પણ એ કવિતા ખતાવશે:

“જેમ વર્ષા ઋતુ જાય, ચરદ ઋતુ રૂઝી દીસે:

દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા હોસે;

ચહુ દિસ ચમકે ચંદ, દ્રંદ બહુ મનના ભાગે;

તેમ ભાગે ભવભ્રાંતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે:

વિમળ વપુ હંચ વારિ ચતુર લિંગ દેખી લહે;

ચિદાકાશ ચિનમય અખા ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે. ૧૫

મોઠા મંદિર બહાર ચાર દિશ કાચો ઢાળ્યા;

નીલ પીત બહુ રંગ ઢંગના ભેદો ભાળ્યા;

ભૂચે શશી કાં સૂર દુરથી અતિશે ઝળકે;

દેખાડે બહુ રૂપ, ધૂપ વિવિધ પેર ચળકે;

અખા ઉપર અવલોકતાં, તહાં તેમનું તેમ છે;

તેમ ત્રિલોકી નાણે, એક વસ્તુ વડે એમ છે. ૪૨”

અખ્યાએ કવિતામાં અંધો પણ અનેક લીધા છે. અખ્યેગીતા કડવામદ્દ કાવ્ય છે, અહલીલામાં એ જ પ્રકારના હરિગીતની દેશીના ચોખરા છે, તો પંચીકરણ, ચિત્તવિચારસંવાદ, અનુભવત્રિગિદુ (અધા જ રોળા-ઉલ્લાલના છાંપા) એ સળંગ અંધનાં કાવ્યો છે, જ્યારે ગુરુ-શિષ્યસંવાદ જૂના પ્રાંધ-પવાડા જેવું દોહરા-ચોપાઈનું કાવ્ય છે. છૂટી પટપટી ચોપાઈ, દોહરા, સોરઠા અને દેશી અંધનાં અનેક રાગોમાં ગવાતાં હિંદી અને ગૂજરાતી પદો, એમ અનેક પ્રકારની વિવિધતા, મને લાગે છે કે ભાષ્યે જ ખીજ ગૂજરાતી કવિએ સાધી હશે.

અને તેથી જ મને લાગે છે કે ૫૩ મા વર્ષની પૂર્વે અને પછી પણ અખ્યાએ કવિતા ખૂબ રચી હશે. મારું દિલ તો એમ જ કહે છે કે ઓછામાં ઓછાં ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ એટલે સં. ૧૬૭૫-૮૦ થી ૧૭૦૫-૧૦ સુધીમાં અખ્યાએ કાવ્યનાં વહેણ વહાવ્યાં છે. પણ પછીના કવિએ એ કવિતા ઝીલી શક્યા નથી; એટલે તેની જ પદ્ધતિની કવિતા આપી શક્યા નથી: ભાણદાસ તેના સમયમાં જ અને ધીરે-જગજીવન પછીના સૈકાઓમાં થોડો-ઘણો વેગ સાધે છે ખરા.

અખ્યાનાં કાવ્યો જીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડવામાં, આદર્શ જીવન ધડવામાં પણ ઓછાં ઉપયોગી નથી; એણે સંસારના અટપટા રંગોને કાવ્યમાં વણી તેની મોહિનીનો પરિચય બની શકે તેટલી માર્મિક રીતે આપ્યો છે. એણે જ્ઞાનની પાછળ જ પોતાનું જીવન ન્યોછાવર કરી દીધું છે અને ખીજઓને ન્યોછાવર કરી દેવાની સરળતા કરી આપી છે.

અખ્યાની પરંપરા ચાલ્યાનું કહેવાય છે. લુણાવાડા તાખ્યાના વીરપુરના કોઈ લાલદાસ તેના શિષ્ય હતા. તેના હરિકૃષ્ણ મહારાજ (અમદાવાદ), તેના જીતામુનિ નારાયણ (સૂરત જિલ્લાના ઉત્તરાણમાં), તેના કલ્યાણદાસજી (કહાનવો અંગલો) શિષ્ય થયા. તે પછી તે જ ગામમાં પૂર્ણાનંદ, દયાનંદ, અને ભગવાનજી મહારાજ શિષ્ય-પ્રશિષ્ય થયા. આમાંના છેલ્લા અત્યારે વર્તમાન છે. (જુઓ, અપ્ર. અ. વાણી. પૃ. ૨૮૦)

અરિતસામગ્રી:

૧. અખાકૃત કાવ્યો, ભાગ ૧-૨ (ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટી)
૨. બૃ. કા. દો, ભા. ૧-૮ (ગૂજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ)
૩. અખો—દી. બ. નર્મદારાંકર મહેતાકૃત
૪. Gujarata and its Literature by K. M. Munshi
૫. ગૂજ. સા. ના માર્ગ. સ્તંભો, દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીકૃત
૬. “અખાની વાણી” (સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ)
૭. કવિચરિત્ર, શ્રી ડાહ્યાભાઈ ઘે. પંડિત-કૃત
૮. Classical Poets of Gujarat, by G. M. Tripathi
૯. Guj. Lang & Lit. by late N. B. Divetia
૧૦. ગૂજ. વર્ના. સો. હ. લિ. પુ, સંગ્રહની હાથપ્રતો
૧૧. “અખો” એક સ્વાધ્યાય, શ્રી ઉમારાંકર જોશી-કૃત
૧૨. ગૂજ. સા. પરિષદના રિપોર્ટ (ગૂજ. સા. પરિ. મુંબઈ)
૧૩. “ગૂજરાતી” પત્રની ઈ. સ. ૧૯૧૩-૩૩ની ફાઇલો

સુરભટ્ટ

[સં. ૧૭૦૪માં હયાત]

ખાવીસ કડવાંમાં મહાભારતના અંતિમ પર્વ સ્વર્ગારોહણીનો સાર સાદા દેશીબંધમાં અર્પનાર સુરભટ્ટ નામનો એક પૌરાણિક રૈકવપ્રાહ્મણ સં. ૧૭૦૪માં કલોલમાં હયાત હતો, તેવું તેના તે કાવ્યને અંતે કરેલા ઉલ્લેખથી જાણવામાં આવે છે. કાવ્યાંતે તે જણાવે છે કે—

“સંવત ૧૭૦૪ આરોહર શાર ॥ જેષ્ઠ માસ બારેશ ગુરવાર ॥
સ્વર્ગારોહણી કાધી ગ્રંથ ॥ જેઠમાં શકલ ધરંમનો પંથ ॥
ગામ કલોલી (કરોલી ?) રહેલું વાસ ॥ સ્ત્રીક (રઘુકથ) ભ્રમંજીની વેદ આચાર
રૂડી સ્તુતી નારાયણની કરે ॥ સુરભટ્ટ સુત તેહેનો મન ધરે ॥”^૧
(કડવું ૨૨મું)

કવિના પિતાનું નામ નારાયણ જણાય છે. ૨૨ કડવાંના આ કાવ્યનાં આરંભનાં ૯ કડવાંમાં કલિયુગનું વર્ણન છે; તેની જુદી હાથપ્રતો પણ મળે છે. આ કાવ્ય તેણે સં. ૧૭૦૪માં (ક્યાંક ૧૮૦૧, ૧૭૨૩, ૧૭૧૪, ૧૨૦૫, ૧૬૪૦ એવી સાલ પણ મળે છે; પણ તે બધી પ્રામાણિક છે; એથી જ સાં. ૧૭૦૪માં) આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કવિએ વીરજીના “સુરેખાહરણ”માં પોતાનું નામ ધુસાડયું કહેવાય છે;^૨ જો કે એવી કોઈ હાથપ્રત અમારા જોવામાં આવી નથી. અને ઉપરની સ્વર્ગારોહણીની તો અનેક પ્રતો મળે છે કે જેમાં અચૂક રીતે સુરભટ્ટનું જ નામ મળે છે; અને એ કાવ્ય અઘાપિ કોઈ પણ ખીજની છાપવાળું મળતું નથી.

સ્વર્ગારોહણીનાં આરંભનાં ૯ કડવાંમાં કલિયુગનો મહિમા આવે છે. વળી એ સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપે પણ મળે છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાં

૧ ફા. ગુ. સ. હ. સિ. પુ. નં. ૮૨ ફ

૨ જુઓ. ફા. ગુ. સમા. નામાવલી, ભાગ ૨જો, પૃ. ૧૪૬

આસ વિશિષ્ટતા નથી, છતાં કલિયુગનું વર્ણન બહુ અસર કરે તેવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે. એમાં કવિએ વેગ પણ સારો સાધ્યો છે. એમાંનો થોડો ભાગ જ નમૂના તરીકે જોઇયે:

“વડ પીપલ આંખા વાઢશે, લેઇ ધન દેવાલાં કાઢશે;
તુલસી ગો બ્રાહ્મણ ને દેવ, કો નહિ માને અવશ્યમેવ. ૧
વેશ્યા ધરશે લાજ અપાર, મહા નિર્લજ કુલવંતી નારય;
સીસાનાં નાણાં ચાલશે, ન્યાય હશે તેહને શૂલીએ ધાતશે. ૨
તલાવ માંહે કરસણ વાવશે, સાધુ હશે તે કુખિયા થશે;
સુખિયા થશે પાપી લોક જેહ, આગલ્ય નરક નર જશે તેહ. ૩
અનામિકને ઘેરય આચાર, ઉત્તમવર્ણ બ્રહ્મ સંસારય;
પંડિત ઉપરથી ભાવ જશે, સરવે ગરુડાને માનશે. ૪
માંહોમાંહે વિષ દેશે ઘણા, એવાં લક્ષણ કલિયુગ તણાં;
વૈષ્ણવ થઇ ઘેરય ઘેરય નાસશે, અંત્યજ પાસે અંન જન્યશે. ૫.

x

x

x

લેશિ કરજ નહિ આપે વહી, મત ફેરવશે પાપી કલિ;
ભૂટો પુખ્ત ને રૂડી નારય, જોડાવાનો નહિ સંસારય. ૮
જે નર સુખે મળશે અન્ન, તેહને નૃપ દંડી લેશે ધન;
ખેડૂના ચ્યારે ભાગ જશે, તે ઉપરય બલદ વેચાવશે. ૯
રાજા પ્રજા દેસાઈ વજર, પટેલ તલાટી ચ્યારે ધીર;
ધરલેખ મૂકી કરે જમાન, પ્રજા તણાં ટાલે અન્ન પાન. ૧૦
નૃકાં બોલશે લેશે લાંચ, કરશે કૂડા કોટી પરપંચ;
સુપાત્રને જોડાએ મારશે, કુપાત્રને આસન્ય થાપશે. ૧૧
સુપાત્રને કોડી નહિ દે, કુપાત્રનાં ચરણોદક લેઇ પિએ;
માતપિતા બાલક વંચશે, નારી છાનાં ધન સંચશે. ૧૨
પુત્ર જણ્યાની પડશે વેઠ, પુત્રી જમાઇ ધર ભરશે પેટ;
પુત્ર પિતાનું છેદશે શીસ, સાચું કહેતાં ચઢશે રીસ. ૧૩

x

x

x

મોટા કુલની કન્યા જેહ નીચ તણે ઘેરય જશે તેહ,
શૂદ્ર વિપ્રને દેશે વ્યવું, કેહેશે ગાદ્ય અણધટવું છવું. ૨”

“ખાવા પીવા રમવા ધાણું એ સાધન નરક જ તાણું:
 બહુ કપટી માલા પેહેરશે, ધન લેવા ઘેરચ ઘેરચ હેરશે. ૨૧
 કૂડા રાજ ને કૂડા પ્રધાન, કૂડા જ્ઞાની, દાન માન;
 કૂડા મેહ સ્નેહ ન ભાવે, કૂડાં સગપણુ વનિતા હાવે. ૨૨
 કૂડાં દેવતીરથ વિશ્વાસ, કૂડા નિત્ય પિયારી આશ:
 કૂડી માયા છલ અહંકાર, કૂડાં વચન વિવેક વિચાર. ૨૩
 કૂડાં ધર્મ કર્મ ને પ્રીત્ય, કૂડી સઘલી કલિયુગે રીત્ય;
 કૂડી વિનતા કૂડા પુત્ર, કૂડા બાધવ ને ધરસૂત્ર. ૨૪
 કૂડી લક્ષ્મી ને મંદિર ધામ, કૂડા સરલ મનોરથ કામ;
 કૂડો છે સકલ સંસાર, કૂડો હરખ શોક વિવહાર. ૨૫”

કૃષ્ણના સ્વધામપ્રયાણ પછી દ્રૌપદીએ કૃષ્ણલીલા ગાઈ છે, એ
 પ્રસંગ કવિએ સારો આપ્યો છે, એમાં કવિતાના અંશે છે:

“દ્રુપદસુતા કેહે, ગોપીએ રે, સુકૃત કીધાં સાર;
 રજની કરી ખટ માસની રે, વિલસ્યા રાસવિહાર. ૫
 જમનાજીને કાંઠે રે, કેથવ રમતા દૂર;
 લેવા દાણ દધિ તણું રે, સુખ સાગર સંપૂર. ૬
 અમૃત સરસી મોરલી રે, વન વાહાતા જ્યહુવીર;
 સુણી મોહ પામી વ્રજવધૂ રે, જની ભરવા નીર. ૭
 ઘેરચ ઘેરચ માખણ ચોરતા રે, ઘેરચ ઘેરચ દોહોતા માચ;
 ઘેરચ ઘેરચ આંગણ નાચતા રે, પોતે વૈકુંઠરાય. ૮

X X X X

વૃંદાવન્ય ગો ચારતા રે, પીતા જ્યમુના-વારચ;
 મોહન વંશી વજ્રડતા રે, કંઠે ગુંજને હાર. ૧૩
 મયૂરપિચ્છ મસ્તકચ ધરયાં રે, ધાતણાં અંગોઅંગ્ય;
 ગોમંડનનાં મંડન કરી ગોપી કરતા અનુરાગ. ૧૪
 ધનરથામ-ધન ચિકૂલો રે, પીતાંબર-પરિધાન;
 નેત્રકમલ શોભતા રે, સૂરજ કોટિ સમાન. ૧૫
 મસ્તકચ મુગટ સોહામણો રે, ખીંટલિયાલા વાલ;
 ચાહ્ય સરસ લટકતી રે, તિલક વિરાજિત ભાલ. ૧૬

મવણે કુંડલ શોભતાં રે, કંઠે વૈજયંતી માલ;
 અંબ પોહોચી મુદ્રિકા, કટિ મેખલા રસાલ. ૧૭.
 કર ગ્રહી ગેંડી સઘલાં કરચ પૂરિત પાત્ર,
 પ્રજામંડલ વચ પરવરે, મુખ પામે પ્રજાનન માત્ર. ૧૮”^૧
 સ્વર્ગારોહણીનેા ભાગ કવિએ તે જ વેગથી બનાવ્યો છે:
 “સૂણી વાંણી યુદ્ધિરની, વીર થયા રલિઆત્મ ।
 કેડયે આલ્યાં કામિની ને આગલિં સઘલા બ્રાત ॥૮॥
 સ્નાન સંધ્યા સાચવે, મારગિં કરે કૃત-આહાર ।
 ચાલતા દિવસ કેટલે, જૈ પોતા શિવકેદાર ॥૯॥

x

x

x

પછે વીસ જ્યોત્સન આવીઆ, તે પાંડવ પાંચે વીર ।
 દીઠાં વૃક્ષ સોહામણાં એક નદી કેરું તીર ॥૧૩॥”^૨

સુરભદ્રનું આ એક જ કાવ્ય, પણ તેને આખ્યાનપદ્ધતિના
 કવિઓમાં મૂકવા પર્યાપ્ત છે.

એની ભાષા મધ્ય. ગૂજ.ની ૪થી મિશ્રભૂમિકા ઉતારવા આવી
 છે. સં. ૧૭૦૪માં નવું રૂપ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું, છતાં જૂના અંશે
 ક્યાંક જળવી રખાતા હતા; ખાસ કરીને સાતમીના ય પ્રત્યયના મૂળનો
 ૩ સાચવવામાં આવતો ઉપરના છેલ્લા અવતરણમાં મળે છે. બાકી
 ક્રિયાપદો-નામો વગેરેમાં એ-ઓ આવી ગયા ૨૫૪ છે.

આ કવિ પ્રેમાનંદના બાલ્યકાળમાં થયેલો છે. એની બીજી કાર્ધ
 કૃતિ મળતી નથી. આ જ નામને મળતા નામનો એક સુરદાસ તેનાથી
 એક સૈકો જૂનો થયો છે કે જેનાં સગાળશા-આખ્યાન, દુવાખ્યાન,
 અને પ્રહલાદાખ્યાન મળે છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૦૧ વગેરે

૨. ફા. ગ્ર. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૮૨ ક, ૩૧૬ બ વગેરે

૧ એજન, પૃ. ૧૮૦-૮૧ને આધારે (કડવું ૬મું)

૨ ગ્ર. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૮૬૬ (કડવું ૬મું)

ગોવિંદ—મોરાસુત

[સં. ૧૭૦૫માં હયાત]

અત્યારે ગૂજ. વર્ના. સો. ના સંગ્રહમાં પ્રાપ્ત થતી “સુધન્વાખ્યાન”ની એક માત્ર નકલથી જ^૧ જેના અસ્તિત્વની ખબર પડે છે, તે મોરાસુત ગોવિંદ સૂરતનો વતની અને જ્ઞાતિએ કંસારો હતો તેમ જ સં. ૧૭૦૫માં હયાત હતો, તેવું તેના એ એક માત્ર મળતા કાવ્યના અંતભાગથી જણાય છે. ત્યાં તે જણાવે છે કે:

“સંવત્ સત્તર સત પાંચ વરષે ॥ વ્રજા રત આખાડ ॥
શુકલ પક્ષ દ્વીતીઆ રવી ॥ પાલવું પ્રભૂજી લાડ ॥૪૭॥
કયા એ આરભ કીધો ॥ સુભ નક્ષત્ર વેલા સાર ॥
ભાવણ સુદ બુધવાર દ્વીતીઆ ॥ પુરંજી થઇ નીરધાર ॥૪૮॥
બાંનુ બતી રે ગામ સુરત ॥ તાંહાં વસું છું વાસ ॥
કંસારો કૂલે માહારુ ॥ શ્રીનાથ પૂરી આસ ॥૪૯॥
દીનબંધ દયાલ શ્રીપત્ય ॥ પૂર માહારુ કોડ ॥
મોરાનો સુત વીનવે ॥ ગોવંદ કેહે કર જોડ ॥૫૦॥

આ અવતરણમાં તેણે “કંસારો કુલ” અને જ્ઞાતિ “બાનુ” લખી છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે એ “બણસાલી” જણાય છે, અને ધંધે કંસારો છે. આ ઉપરથી જણવા જેવી હકીકત મળે છે તે એ કે બણસાલીઓ કંસારાનો પણ ધંધો કરતા. આ જોતાં અત્યારની કંસારો જ્ઞાતિ “સોરઠી અને ગુજ્જર” બણસાલીઓમાંથી જ જિતરી આવી હોય. ગોવિંદ પોતે જ પોતાના વિષયમાં માહિતી આપતો હોવાથી એના “બણસાલી” હોવા વિશે કાંઈ પણ શંકા રહેતી નથી.

ગોવિંદનું ૧૫ કડવાનું આ એક જ કાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; નકલ પણ એક માત્ર મળે છે, તેમાં પણ આદિ ભાગ તૂટતો હોવાથી ૬

કડવાં અને ૭ મા કડવાની ૧૪૧ કડીઓ નષ્ટ થઇ છે. એનો આદિ ભાગ મળ્યો હોત તો તેના ધર્મ વિશે વિશેષ ખુલાસો મળી શકત. કાવ્યના અંતભાગમા “શ્રીનાથ”ને આશાપૂર્વક કહેતો હોવાથી તેમ જ શ્રીનાથની વીનતી કરતો હોવાથી તે વૈષ્ણવ જણાય છે. શ્રીપત્ય એટલે અત્યારે ઉદેપુર નજીક નાથદ્વાર નામક ગામમાં ખિરાજતું વૈષ્ણવોના ઈષ્ટ દેવ શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ સમજાય છે. કંસારાઓ ચુસ્ત વૈષ્ણવો હોય છે, તે વઢવાણ, સિહોર વગેરે કંસારાઓની જ્ઞાતિનો મોટો સમૂહ ધરાવતાં ગામો તેમ જ જ્યાં જ્યાં છૂટા છવાયા કંસારાઓ રહે છે, ત્યાં ત્યાં જોવાથી જણી શકાય છે; ભણસાલીઓ પણ વૈષ્ણવો જ છે.

સુધન્વાખ્યાન કરુણ અને વીરરસના સંકરવાળું કાવ્ય છે; શરૂમાં તાતી દઢાઇમાં સુધન્વાને નાખવામાં આવે છે, એ કરુણ પ્રસંગ છે, પણ તેમાંથી સુધન્વા ઊગરી જાય છે. પછી અર્જુન સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે વીરરસનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. કરુણ રસ કવિ નીચે મુજબ જમાવવા પ્રયત્ન કરે છે:

“સેવક સીએ લઇ ગયા જહાં કઠા તાંહા તતકાલ ।
 ચોહોગમાં પાવક પર્જલે જાંઘાંડ લાગી આલ ॥૨૨॥
 સેવકની આગ્યા લેઇ સીએ કીધું સ્નાન ।
 મનશા સીધ માહાપૂરસસું ધરયું ધરણીધરનું ધ્યાન ॥૨૪॥
 સુધનવા કહે સુણે સ્વામી નથી માહારો વાંક ।
 કાપીઆ રા પ્રોહીત મૂ પર સું કરે હું રાંક ॥૨૫॥
 દીનાનાથ દયાલજી તું કરે માહારી સાર ।
 અપરાધવંત પણ સરણ તાહારે રાખજો આ વાર ॥૨૬॥
 જાંહાં જન્મ તાંહાં મણું સ્વામી કસો તેહેનો સોક ।
 હરીભક્ત ઊગારયો નહી હરી હસસે તમને લોક ॥૨૭॥

સેવક કહે સુંણ સુધનવા તું કાં લગારે વાર ।
 પ્રોહીત પાપી આવસે અંમ તણે ફેડે કાર ॥૨૪॥
 વીલંબ ને મહીપાલ જાણે રાંચે આણે રાંસ ।
 હવે અહોં તુઝને નાંખસું તું રખે દેતો કોસ ॥૨૫॥

અંન્થોઅન્થ એમ ઓઘરે ગઇ નગર મધ્યે વાત ।
 સુધંન્વા સહુ પછી આવો તલાવે છે તાત ॥૪૭॥
 માતા કેહે પોટી કર્યો મેં એ પાપ માહારે સાંસ ।
 કેમ સેહેસે અઝીન્વાલા રાખજો જુગદીસ ॥૪૮॥
 ભગની કેહે દુરભાગણીએ કર્મો ખોટી વીર ।
 ભગત વહાલી ભૂદરની રાખશે શ્યામશરીર ॥૪૯॥
 પ્રભાવતી કેહે લહુ કહું પીગિજી ચતુર સુભંજી ।
 નાથનો મેં વધ કરાવ્યો પાંહાંનીએ બુધ્ય જાંજી ॥૫૦॥
 સજન કુટુંબ ટોલે મહીનેં કરે અતી કલપાંત ।
 કેહે સુધંનવાનેં શ્યામ વાહાલા આંજીસે નહીં અંત ॥૫૧॥
 આલેટે અવની પડ્યાં નેં ટલી દેહની સાન ।
 કેસ દૂંપે કામ્યની કેહે રાખજો ભગવાંન ॥૫૨॥”૧

કવિ આ રસ જમાવવામાં જોસ કરી શક્યો નથી, છતાં બિંદુ
 આપી શક્યો છે. વીરરસમાં કાંઇ વિશેષ ચમક આપી છે.

એના આ એક માત્ર કાવ્યમાં તેણે સ્ત્રીકારેલી કાવ્યપદ્ધતિ
 સામાન્ય પૌરાણિક ધારીની છે. વર્ણનશક્તિ વિશેષ હોવાથી કડવાંએ
 લાંબાં મળે છે; પણ સુરસિક શબ્દોમાં આપતો હોવાથી વાંચવામાં
 અણુગમે આવતો નથી. પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ પણ કાવ્ય ઠીક છે.
 બેશક તેમાં પ્રેમાનંદની પ્રતિભાનાં દર્શન નથી થતાં.

આ કાવ્યની નકલ સં. ૧૭૪૨ જેટલી જૂની છે, છતાં લેખનની
 શુદ્ધિને અભાવે તત્કાલીન ભાષાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી.
 કવિએ શબ્દપસંદગી સારી કરી હોવાથી ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ સમજાય
 છે, અને તેથી તેણે મૂળ કાવ્યમાં શુદ્ધિ અવશ્ય સારી રાખી હશે. આ
 કાવ્ય સં. ૧૭૦૫ માં તેણે સૂરતમાં લખ્યું તે તે વખતની શિષ્ટ ભાષાનું
 સ્વરૂપ સાચવે એમ માનવામાં આવે નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૦૬ની હાથપ્રત

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૦૬ (કડવું ૭૫), પૃ. ૧૩-૧૪

માધવદાસ

[સં. ૧૭૦૫માં હયાત]

સૂરતનો વાદ્મીક કાયસ્થ કવિ માધવદાસ તેનું એક પશુ સંપૂર્ણ કાવ્ય છપાયું નહિ હોવાથી જોઈએ તેવો પ્રસિદ્ધ નથી;^૧ છતાં એક ઠીકઠીક કવિ છે. તેણે દશમસ્કંધનો અધ્યાયવાર છતાં સ્વતંત્ર રીતે પદ્યબંધ રચ્યો છે અને એ ઉપરાંત તે જ પદ્ધતિએ આદિપર્વ ગૂજરાતીમાં પદ્યબંધ રચ્યું છે. તેણે દશમસ્કંધ ૧૭૦૫માં—શાકે ૧૫૭૧માં રચેલો છે; જે તે કાવ્યના અંતભાગમાં આપેલા તેના નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાય છે. ત્યાં તે જણાવે છે કે—

“સંવત સતર પાંચ્ય નેર ॥ સાકની સંક્ષા કહુ ॥

પનર સત એકોતેર ને ॥ દક્ષણાયન રવી તે લહુ ॥૫૬॥

ભાદ્રવા કષ્ણપક્ષ દ્વીતીયા ॥ ચંદ્ર સુધ વાસર વલી ॥”

(દ. સ્કં. અધ્યાય ૬૦મે) ^૨

તેનું આદિપર્વ સં. ૧૬૭૫માં રચાયેલું સાંપડે છે,^૪ તે તેના નીચેના ઉલ્લેખથી સમજાય છે:

૧ ખૂ. કા. દો. ભાગ ૮માં “કૃત્તિમણીહરણ” “લક્ષ્મણાહરણ” ને “ઓખાહરણ” છપાયાં છે, તે તેના ભાગવત-દશમમાંથી છે.

૨ મૂલ પ્રતમાં પાંચોતેરે સુધારી પાંચ્ય ને કરેલ છે. પાંચોતેર હોય તેથી ૧૭૦૫ થશે; કેમકે શાકે ૧૫૭૧ છે. તેમાં ૧૩૪ ભળતાં સં. ૧૭૦૫ આવે જ. ખૂ. કા. દો. ભાગ ૮માં (પૃ. ૫૬૩)માં સં. ૧૭૭૫ માન્યા છે; પણ તે શાકે ૧૫૭૧ જોતાં ખોટા છે.

૩ ગૂ. વ. સો. ૬. લિ. પુ. નં. ૭૩

૪ એજન, નં. ૩૦ની નકલ

“સંવત સોલ પંચોતેર? પુરણ ઉત્તમ અસ્વન માસ,
શુકલપક્ષને ચતુરદશી રવીવારે પોહોતી છે આશ. ૧૭”

(આ. પ. ૬૬૫ ૧૨૮)

આમ આ પાઠ જોતાં તેનો સમય ૧૬૭૫-૧૭૦૫ તો નિશ્ચિત લાગે. આદિપર્વમાં શાકેનો ઉલ્લેખ નથી, એટલે ૧૬૭૫ છે કે ૧૭૦૫ છે, તે પ્રથમ નજરે મુશ્કેલ છે; પણ ગણિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવતાં સં. ૧૬૭૫ ને બદલે સં. ૧૭૦૫ના આશ્વિન માસની સુદિ. ચતુર્દશીને દિવસે રવિવાર આવે છે, એટલે આદિપર્વની નકલમાં ૧૭નો ૧૬ થઈ ગયો સંભવે છે, અને પંચોતેર તે પાંચ-ઉત્તર છે.

તેના વતન, જ્ઞાતિ વગેરેના વિષયમાં તેણે તેના આ બંને કાવ્યને અંતે આવશ્યક માહિતી આપી દીધી છે. દશમસ્કંધમાં ઓળખ આપતાં તે જણાવે છે કે—

“સુરત બંદર તાપીત્રઠ સહી તે મધ્યે વાસો રહું ॥

વાલ્મીક કાચસ્થ જ્ઞાત માહારી હવ્ય કવ્ય કાંઈ નવ્ય લહું ॥

મુંદરમુત બેહે પાંજુ જોડી સંત મહંતની વીનતી કરે ॥

માધવદાસ ચરણે રાખો ભવસાગરમાંથી જમ તરે ॥”

(દ. સ્કં. ૯૦મો અધ્યાય)

આદિપર્વમાં જરા વિસ્તારથી તે પોતાની ઓળખ આપે છે:

“પુરવે તાત પિતામહ સ્થાનકે અંકલેશ્વર માંહાં વાંસ.

કાચસ્થ કુલ વાલ્મીક માતી વૈષ્ણવમુત મુંદરદાસ. ૬૨

તેજ તણો મુત કાંઈઓ ન જાણે બાલક બુદ્ધ આસંન.

માધવદાસ કહે કર જોડી કીપા કરો હરીજન. ૨૩

હવડા વાસ અલ્પમતીનો સુરજપુર નિરધાર.

સુરજદેહા-તાપીત્રટ ઉપર...તા હોતે વાસ. ૨૪

X

X

X

૧ આ વર્ષ ૧૬૭૫ હજી સંભવે, ૧૬૦૫ તો ન જ હોઈ શકે. પણ ૧૭૦૫ હોય તો જ બંધ બેસે તેમ છે. એક માસ જેટલા સમયમાં તેણે આદિપર્વ રચી કાઢ્યું હશે; અથવા તે કથા કરતો હોય અને એક કાવ્ય ભાદ્રપદમાં તે જીજ્ઞાં કાવ્ય આશ્વિનમાં પૂરું કર્યું હોય.

કાલાગ્રેહમાં લેહેર કરી મનની પોહોતી આશ.

સુંદરમુલ કર નેડી કહે માધવદાસ. ૨૭

(આ. પં. ૧૨૮મો અધ્યાય)

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેના આપદાદાનું વતન અંકલેશ્વર હતું અને પછી તે સૂરતમાં આવી રહ્યો હતો. છેલ્લા ઉલ્લેખમાં “કાલાગ્રેહમાં લેહેર કરી” એ શબ્દો સંદિગ્ધ છે. શું માધવદાસ કોઈ ગુન્હાસર કેદ પકડાયો હશે અને ત્યાં તેણે આદિપર્વની કથા રચી કાઢી હશે? બેશક તે એ વિશે દશમસ્કંધમાં કાંઈ પણ નથી કહેતો.

બૃહતકાવ્યદોહનમાં રુકિમણીહરણ, લક્ષ્મણહરણ, અને ઓખા-હરણ છપાયાં છે, તે તેના આ અપ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધમાં^૧ના જ શબ્દશ્ચ છે; એટલે એ કોઈ જુદી કૃતિઓ નથી.

અહીં એણે આપેલું વર્ષાકાલ-શરદકાલનું વર્ણન જોઈયે:

“આવો ઉત્તમ વર્ષાકાલ વાળે ધનધોર વિકાલ ।

ચમકવા લાગિ વિજલિ ચાંદ્રણિ ઢકાઇ વલિ ॥૨॥

આગિઆ ઉઘાડા થયા મેઘવિષ્ટિ નવ જાએ સહા ।

તમ કેહે માર્ગ પૂરે શીવ શોભે જલથલ કેરા જીવ ॥૩॥

જલધારે સહુ સુખિયા થયા પાંચિ લોક અતિ શોભાવયા ।

ભરા સરોવર મહા જલપુર કમલ પ્રફલિત સારસ સુર ॥૪॥

આવે જાએ વંદાવન યેન ચરાવે જુગજિવન ॥૫॥

દધિકુર તે સઘલા મળિ બેસિ સહુ જમે મંડલિ ।

ગાય વછ ને ચારે છે મેઘ વૃષ્ટિ બહુ ધારે છે ॥૬॥

પછ શરદ કાલ આવો શોભાંત વર્ષા તણો થયો તાંહાં અંત ।

જલ થલ સહુએ નિર્મલ થયા કમલ ફૂલ જલમાં શોભીયા ॥૭॥

૧ પાંચમી ગૂજ. સા. પરિ.ના અહેવાલમાં “કાયસ્થ કવિ”વાળા નિબંધમાં એક મોટી યાદી તેના કાવ્યની છે, તે બધાં દશમસ્કંધાંતર્ગત છે.

જમ શેવા કરતા નરહરિ ઉત્તમ પુરુષ યાયે ચિત ધરિ ।
 કાદવ તે સધલે સુકાય પાન વૃક્ષ તણા સુકાય ॥૮॥
 જમ ધિર પુરુષ માયાને સાર મેહેલતા નવ લાગે વાર ।
 શેભે ચંદ્રમાળેત ગગન સમે તાપ લોકને તન ॥૯॥
 મેહેલો તાપ તા સહ્યે નાર વીરહાનલ નાઠો તે ઠાર ।
 પછે ગાય મૃગલા પંખિ ધિર ખગ સમસ્ત યથા અંધાર ॥૧૦॥
 જે જેહેને જેહેવો ભરથાર તેહેનો ગર્ભ ધારો તેણિ વાર ।
 ઘેર ઘેર વાળે તાલ મૃદંગ ઉછવ કરે વૈષ્ણવજન રંગ ॥૧૧॥
 તેણિ વેલા તે પ્રથિવ ધાન્યે કરિ શેભે અતિ નવ ।
 સૌદ્રવંશ ખત્રી બ્રાહ્મણ જતિ શનાશિ જોગિ વર્ણ ॥૧૨॥
 અતુરમાસ ઉતરા નિરધાર, ગાંધ ગામંતરા નિકલા બાહાર ।
 ઘેન લેછને કાનડ વિર આવા હરિ જુમનાનિ તિર ॥૧૩॥
 ગોપનાર ગોરસ સિર ધરિ તે જાતિ રુધિ નરહરિ ।
 મથુરા નયર તણિ તે વાટ ઢોલા હરિએ ગોરસ માટ ॥૧૪॥^૧

આદિપર્વમાં પણ આમ જ સાદી કવિતા, પ્રાયઃ અનુવાદ, તે પણ મૂળના આશયને બદલે કથાભાગ મોટે ભાગે સાચવતી મળી આવે છે. ખાસ વિશિષ્ટતા ન હોવાને કારણે અહીં વિશેષ નમૂના ઉતાર્યા નથી.

કવિની આ બે સિવાય કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી. અને બે મોટી કૃતિ છતાં આ કવિ ખાસ મહત્ત્વ સાધી શકતો લાગતો નથી. બેશક કોઈ કોઈ વાર સારી કવિતા આપી દે છે. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮ માં છપાયેલો ભાગઃ રુકિમણીહરણ, લક્ષ્મણહરણ અને ઓખા-હરણ તે દૃષ્ટિએ કાંઈક ઠીક છે.

આ કવિના જ હસ્તાક્ષરમાં દશમસ્કન્ધ રાજપીપળા તાબે ઝઘડિયાના એક મંદિરમાં હોવાનું બ. કા. દો. માં જણાવ્યું છે.^૨ એ

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૪ (પૃ. ૬૨-૬૩), ૨૦મો અધ્યાય

૨ બૃ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પૃ. ૫૬૩

કાવ્ય મેળવવામાં આવે તો ભાષાની દૃષ્ટિએ એક મહત્વની કૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય, કેમકે સં. ૧૭૦૫ માં સાહિત્યકીય સ્વરૂપ કેવું હતું, તેનો સદ્દર પુરાવો તેમાંથી મેળવી શકાય.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૦ અને ૭૩ની હાથપ્રત
૨. ગૂજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો. દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૩. બૃ. કા. દો. ભાગ ૮મો (ગૂજરાતી પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૪. પાંચમી ગૂજ. સા. પાર.નો રિપોર્ટ (ગૂજ. સા. પરિ. મંડળ-મુંબઈ)

ભાણુદાસ

[સં. ૧૭૦૬-૭માં હયાત]

અખાના સમયમાં થઈ ગયેલો છતાં બહુ જાણીતો નહિ તેવો ભાણુદાસ નામનો એક જ્ઞાની કવિ ખાસ કરીને તેના ‘હસ્તામલક’ નામના કાવ્યથી જાણીતો છે. તેણે “હસ્તામલક”ને અંતે તેની રચ્યા-સાલ આપતાં જણાવ્યું છે કે:

“સંવત સત્તર સતોતરે ૧ અને જ્યેષ્ઠ મહીનો સાર,
શુકલ પક્ષની શુભ નવ અને સુર તણો ગુરવાર.”^૨

આ વર્ષ ૧૭૭૭ છે કે ૧૭૦૭ છે, એ શંકાનો વિષય છે, પણ તેના અપ્રસિદ્ધ “પ્રહ્લાદાખ્યાન”માં સ્પષ્ટતા છે. તેમાં રચ્યાવર્ષ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

“સંવત સત્તર છાયોત્તરો માગસર મહીનો તે ખરો,
શુકલ પક્ષ દશમી સોમવાર, પૂરણ ગ્રંથ થયો અતીસાર.”^૩

અહીં “છાયોત્તરો” એ સ્પષ્ટ રીતે ૧૭૦૬ છે.^૪ એથી ઉપરની સાલ પણ સં. ૧૭૦૭ની જ “સત્તોત્તર=સતોત્તર” શક્ય છે. સં. ૧૭૦૭ની જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૦ને દિવસે, ૧ તિથિના ક્ષયે શુક્રવાર આવી શકે છે. “સુર તણો” ત્યાં અસુર તણો હોય તો “અસુરનો ગુરુ” “શુક” એ વાર બંધ બેસે છે. સં. ૧૭૭૭માં તો તે દિવસે મંગળ આવે છે. એટલે સં. ૧૭૭૭ની શક્યતા જ નથી. તે સાથે સં. ૧૭૦૬ના માર્ગશીર્ષ

૧ પ્રા. કા. ત્રૈ. ૧૮૬૦-૪થા અંકમાં ૧૭૧૫ મળે છે, જે પ્રમાદ છે.

૨ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૭૩૬ (ચાહી પૃ. ૨૧૦)

૩ એજન, પૃ. ૧૦૧-નં. ૨૩૫ની પ્રત

૪ અને ફા. ગુ. સ. ની ૩૩૫ ગની પ્રતમાં ૧૮૦૬ પણ મળે છે. ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સં. માંની જે પ્રતો “છાયોતરો” કહે જ છે. ચાહીમાં ૧૭૧૬, ૧૭૬૬ બૃલથી છપાયેલ છે, એ નીચેનાં અવતરણોથી સ્પષ્ટ છે.

સુદિ ૧૦ ને સોમવાર સાચો દિવસ છે. આમ હોવાથી તેની હયાતી સં. ૧૭૦૬-૦૭માં ૨૫૪ થાય છે. અને નીચે બાષાના નમૂના આવશે તે જોતાં પણ આ જ સમય વાજખી છે. મુંબવતઃ એના જ હાથની એના ૭૧ ગરબાની નકલ સં. ૧૭૧૫ની જૂની મળે છે.

બાણદાસે ઉપર સૂચવ્યા મુજબ ૭૧ ગરબા અને ધોળ વગેરે પોતાને હાથે લખ્યાં હોય અથવા તેના નાના કે મોટાભાઈ દામોદરદાસે લખ્યાં હોય તેવી એક હાથપ્રત મળી આવી છે. એની પુષ્પિકામાં નીચે મુજબ મળે છે:

“ રીતી શ્રીગરબા રીકોત્તિરથ ॥ સંવર્ણ સમાસ ॥ લેષક પાઠકચો સૂમં ભવતુ ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥ હરિભગત્યરસ્તુ ॥ સંવત ૧૭૧૫ વરષે માઘસર માસે । કલ્પ પક્ષે ॥ અષ્ટમાં તિથી । મોમવાસરે ॥ લઘીતં મીમપૂત્ર વરીણવ માંણદાસ ॥ તસ્ય ભ્રાત વરીણવ દાંમોદરદાસ ॥ લઘૂ ભ્રાતા ॥ વરીણવ માંણદાસકૃત । ગરબા રીકોત્તિર ॥ સકલ સાધવ્રસાદાત ॥ શ્રીનરસિંહજીની કૂપાંભિ । વરીણવી માયા મવાંનીપ્રસાદાત ॥ ગીત સંવર્ણ ॥ ૦ ॥ આદર કરીનિ સીષજો સાંમલજ્યો ॥ જય કલ્યાણ યસિ ॥ ”^૧

વાક્યરચના એવી છે કે બાણદાસ નાનોભાઈ અને દામોદરદાસ મોટાભાઈ હોય. આમ તેણે પોતાનું, પિતાનું અને મોટાભાઈનું નામ આમાં આપ્યું જણાય છે. આ વસ્તુ તેનો સમય નક્કી કરી આપે છે, એથી વિશેષ માહિતી આપતી નથી.

તેનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં પ્રહલાદાખ્યાન ઉપરાંત અજગરઅવધૂત સંવાદ,^૨ ગરબા,^૩ નૃસિંહજીની હમચી, બારમાસ, હનુમાનની હમચી અને પ્રકીણ પદો છે.

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૪૦ (પૃ. ૧ થી ૧૮૧માં ૭૧ ગરબા છે.)

૨ એજન, ૫૫૬ જી અને ફા. ગૂ. સ. હ. લિ. પુ. નં. ૩૩૧ ન વગેરે પ્રતો

૩ તેના તત્ત્વજ્ઞાન અને વૈરાગ્યના ત્રણ ગરબા ફા. ગૂ. સ. નં. ૬૬ ક્રમાં છે. આ ધક્કતિના ગરબા રચનાશાઓમાં બાણદાસ કદાચ પ્રથમ જ છે; કેમકે અબ્બાના લેલલા ભૂના ગરબા નથી મળતા.

ભાણુદાસે “હસ્તામલક”ને અંતે પોતાના વિષયમાં વિશેષ-માહિતી ન આપતાં માત્ર “પદબંધ પૂરણ નીપન્નો, કૃષ્ણપુરી ગુરુ-પ્રસાદ” એટલે જ માત્ર ઉલ્લેખ કરી ગુરુનું નામ “કૃષ્ણપુરી” હતું.^૧ એટલું બતાવ્યું છે. આ ગુરુ અતીત સંપ્રદાયનો જણાય છે. આ જોતાં ભાણુદાસે રીતસર દીક્ષા લઈ અતીત ન બનતાં ગૃહસ્થધર્મમાં રહી જીવનયાપન કર્યું સંભવે છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં આસ્થાવળા આ કવિએ મુખ્યત્વે પોતાનાં કાવ્યોમાં જ્ઞાનવિષયક ચર્ચા જ કરી છે. “હસ્તામલક”માં મૂળ સં. ગ્રથને આધારે હસ્તામલક અને શંકરાચાર્યજી વચ્ચે થયેલા સંવાદનું વર્ણન આવે છે, જેમાં કેવલાદ્વૈતાનુસારી જ્ઞાનમાર્ગની ઉત્તમતા બતાવવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એનું છઠું કડવું જ અહીં ઉતારિયે; એમાં તત્ત્વજ્ઞાન સાથેસાથ કવચિત્ કવિતાનાં ચમકારા પણ દેખાય છે:

“અમૃત વાણી બોલ્યા બ્રહ્મ જ બ્રહ્મવિદ્યાનો ભરિયો કુંભ જ ।

ગગન સરિષા સોભે સ્થંભ જ આતમજ્ઞાનનો કરે આરંભ જ ॥૧॥

ઠાણ—આરંભ માંડ્યો જ્ઞાનનો સાંભલો સંકરદેવ ।

આસ્રય બહુને રહ્યો અલગો સમજ લો તત્ત્વેવ ॥૨॥

જમ કાષ્ઠમાંહ વહની રહે અને નથી ત્યહાં નિરધાર ।

હોય તો બાલે સહી પણ પ્રગટ છે આ પાર ॥૩॥

તમ મજબૂતે સરવ નીપજે હું ભલું નહિ કો માંહે ।

સાધીનિ પરે વેગલો મુને લેપ ક્યમેં નહિ થાયે ॥૪॥

પૃથવી પાણી તેજ વાયુ, અને પાંચમું આકાશ ।

મનબુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર ઈંદ્રી એ મુજ વડે પ્રકાશ ॥૫॥

રસના તે રસ ભોગવે નાસિકા લે છે ગંધ ।

નેત્રે નિહાળે રૂપને, શ્રવણે તે શબ્દસંબંધ ॥૬॥

૧ પ્રહલાદાખ્યાનના આરંભમાં પણ “કૃષ્ણપુરી ગુરુને પ્રણમું” એમ ૧૩મી-૧૪મી કહીમાં તેણે કહ્યું છે. (જીઓ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૩૫ થાનું ૧) તે જ પ્રમાણે ફરી તે જ કાવ્યને અંતે (૨૧મી કડવામાં) પણ તે જ ગુરુનું નામ આવે છે.

ત્વચા સ્પર્શને ભોજવે, ત્રિગુણ ને કહેવાય ।
 એ નિમિત્ત કારણ હું જ છું મુજબડે ચૈતન થાએ ॥૭૭॥
 ઉપાધથી અલગો રહેા છું અદ્રશ્ય નહિ લગાર ।
 આકાશવત છું નિરમલો લાગે નહીં વિકાર ॥૮૦॥
 જગત સહુ કારણ કરે છે જુજુઆં વસ્તવલોક ।
 પણ સુરજ વિનાં નવ નીપજે કંઠી હરખ નેં કહિં શોક ॥૮૧॥”

અજગર-અવધૂત-પ્રહ્લાદ સંવાદ એ પર કડીનું નાનું કાવ્ય છે,
 એમાં પણ જ્ઞાન જ વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે: આત્મજ્ઞાનની ઉચ્ચતા
 અતાવતાં કવિ ગાય છે:

“ધર્મ અધર્મ મુક્તિ નેં કામ દ્વિપદ આઘ સચરાચર નામ ।
 માહારા મનની છુટી આશ મૃગતૃષ્ણામાંનો આભાસ ॥૮૨॥
 સકલ ધ્યાન મે તજ્યાં રાય કર્મ શુભાશુભ ને કહેવાય ।
 ત્યાગ તણો મે ત્યાગ જ કર્યો અને મેલ કષા મનનો ઉતર્યો ॥૮૩॥
 એ તો સુખ મેં કહ્યું નવ્ય જય મગન યથો અગ્રત ફલ-માય ।
 એ સમજે સહુ કે સમજાય અર્થ લાભ સંતોષે યાય ॥૮૪॥
 આપેઆપ રહ્યા પદ એક હું તું જક્ત નથી વલી છેક ।
 ઘાટે ઘાટ કયમ કહેવાય જિહ્વાથી કહ્યું નવ્ય જય ॥૮૫॥
 જયમ કાલો સાકર ભાવે પાય તેહેનો સ્વાદ કલો નવ્ય જય ।
 ઉત્તમ સ્વપ્ન ગુંગાને હવું કહી કોટિ સર્ગ તણ સુખ લલ્યુ ॥૮૬॥
 હર્ષભર્યો મન જગ્યો સહી મનમાં આનંદ પાંચો અહીં ।
 તે કહેવા ધણ્યે આંગમે પછે મનમાંનો મનમાં વીસમે ॥૮૭॥
 ધાવે વજ્ર અમાંને ધણ પુછ હલાવે પોતા તણ ।
 તેહેનુ સુખ તે તેહેજ લહે પછે માહાપુરુષ રામને કહે ॥૮૮॥
 કયમ કહું કયમ કહુ કયમ કહુ મૂપ એ સાદ અનોપમ અકલ સ્વરૂપ ।
 એક ઉપમા દેવા નથી સત્ય સત્ય મે વાંછી કથી ॥૮૯॥”

પ્રહ્લાદાખ્યાન તો ૨૧ કડવાંનું પૌરાણિક પદ્ધતિનું આખ્યાન

છે, તેમાં ભાગવતની ષષ્ટ સ્કંધની કથાને અનુસરી બાણુદાસે પ્રહલાદ-ચરિત આપ્યું છે. આમાં પણ એનો જ્ઞાનમાર્ગ તરફ ઝોક છે, અને કાવ્યતિ તેવો નિર્દેશ કર્યો પણ છે:

“શુદ્ધ વૈરાગ્ય તે વરણુવો કહુ તે કેવલ જ્ઞાન ।

ભક્તી કહી તે નીરમલ ભાઈ ઉત્તમ હો આધાન ॥૬૧॥”^૧

એની જ્ઞાનમિશ્ર કવિતા એમાં ઠીક ઠીક દીપે છે:

“વહી વહી કરુ વીનતી દેહીને આસરો કાંઈ નથી ।

વાત કરતા શીટી જાએ દુઝેણુ ભંજન એ પોટી કાએ ॥૩૪॥

જમ જળકીની જાએ વીજલી જલપપેટા શીટ છે વહી ।

કુપો કાચને કબકે ટલે તમ એ પીડ પલકમાં ઢલે ॥૩૫॥

ધ્રત માંખણુ કેરી પુતલી તાપ મલે જાએ ઓગલી ।

ધ્રત પોતાને રૂપે થાએ ધટે વાધે નહી આવે જાએ ॥૩૬॥

અંતરભંભી દેહ થયો દેહ ગલતાં એક આત્મા રહો ।

પંડ જામાંડ આત્માથી થયો પછે આત્માને વધે ભલી ગયો ॥૩૭॥

તે માટે એક પંડ જામાંડ અનેક આત્મા અકલ અપંડ ।

આપકરૂપ સનાતન સાર પુરણુ જાંમ અપારાવાર ॥૩૮॥

ઉતપતી સ્થતી લય જોહમાં હોએ જલ-લેહરી રૂડાં તે જાએ ।

લેહરી જાતાં જલ નવ ટલે પછે લેય પામી લેહરી જલ ભરે ॥૩૯॥”^૨

આમાં કવિનું લક્ષ્ય કયાં છે, તે વ્યક્ત થાય છે. આખું કાવ્ય આવાં જ્ઞાનબિંદુઓથી રસકિત છે, જે સર્વસામાન્ય શ્રોતાને કર્ણકંદુ થઈ પડે તેમ છે; પણ કવિનું મન જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રેમ ધરાવતું હોવાથી કાવ્ય રચાઈ જાય છે.

પદ્યકાર ગોપાલ, ખૂટિયા અને અખામાં આપણને મળ્યો છે. બાણુદાસ પણ નાનાં પદો રચે છે; પણ તે વિશેષ ગરબા પણ રચે છે. બાણુદાસનાં ગરબા-ગરબીનો એક સારો સંગ્રહ મળે છે, જેમાં

૧ એજન, નં. ૨૩૫, કડવું ૨૩મું), પૃ. ૬૮

૨ એજન, પૃ. ૬૭

એકિસેર ગરબા પૂરા સમવાઈ રહ્યા છે. તેમાં છેડે ૨ ધોળ આખાં તે એક અપૂર્ણ છે અને આરંભમાં અંખાછનો ગરબો, થાલ, ખુલ અને ભવાનીનાં પાંચ પદો તૂટક મળે છે. અગાઉ નિર્દેશ્યા મુજબ એ બાણુદાસના હાથની નકલ જણાય છે. એમાં તત્કાલીન બાપાસ્વરૂપ સાચવતા ગરબાઓ બાણુદાસની પદપદ્ધતિ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. મારી ભૂલ ન થતી હોય તો જૂનામાં જૂની બાણુદાસની આ હાથપ્રત છે કે જેમાં ગરબા શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે; અને ગરબી શબ્દનો પ્રયોગ તો બાણુદાસનો પ્રથમ જ છે:

“ગગનમંડલની ગાગરી ગુણુ ગરબી રે ।

તેણિ રમિ ભવાંની રાસ ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ।

દિનમણિ સૂર્ય દીપક કર્યુ ગુણુ ગરબી રે ।

માંહિ ચંદ્ર તણુ પરકાસ ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ॥૧॥

પ્રથવી પાત્ર ત્યાંહાં કોડીયુ ગુણુ ગરબી રે ।

વાતી પરવત મેર ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ।

સાતિ સાગર તેલ ભર્યુ ગુણુ ગરબી રે ।

માંહિ મૂગતાફલ ચુ-ફેર ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ॥૨॥

થાવર જંગમ ભસ્મ ભર્યુ ગુણુ ગરબી રે ।

સુંદર સકલ વિભાગ ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ।

સર પરિ ગાદી કછપની ગુણુ ગરબી રે ।

ઉઠણી રોષ નાગ ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ॥૩॥

ગાગરિ ઉપરિ ઢાંકણું ગુણુ ગરબી રે ।

અંખર એક અપાર ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ।

તેત્રીસ કોટિ વીંચર કરચાં ગુણુ ગરબી રે ।

તેજ તણુ નહિ પાર ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ॥૪॥

અમર્ય ગુણો થઈ ગુણુમંતી ગુણુ ગરબી રે ।

દુહિ પરંમ નિધાન ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ।

અહનિસિ અમૃત ઝરિ ગુણુ ગરબી રે ।

જગત કરિ છિ પાંન ગાયુ ગુણુ ગરબી રે ॥૫॥

વીવીધિ પિરિં વરસી રહી ગુણ ગરબી રે ।
 ધર્મ અરથ નિ કામ ગામ્યુ ગુણ ગરબી રે ।
 અચાર વેદ પરગઠ થયા ગુણ ગરબી રે ।
 વીસ્વ તણુ સિદ્ધાંત ગામ્યુ ગુણ ગરબી રે ॥૬॥
 ત્રહસ્યિય મૂર્ત્ય ગાગર મહા ગુણ ગરબી રે ।
 હરિ બ્રહ્મા નિ ઇસ ગામ્યુ ગુણ ગરબી રે ।
 સદ્ગાહ સહનિં ધરિ ગુણ ગરબી રે ।
 ગૌરી ગાગરિ સીસ ગામ્યુ ગુણ ગરબી રે ॥૭॥
 આદિ સકલ અવીગત તણી ગુણ ગરબી રે ।
 રમિ રસદહુ રાસ ગામ્યુ ગુણ ગરબી રે ।
 અલ્લહ લોક મોહ પાંખીઆ ગુણ ગરબી રે ।
 ચિંમ કહિ છિ બાંધુદાસ ગામ્યુ ગુણ ગરબી રે ॥૮॥”૧

એવો જ બીજો યોગમાયાનો ગરબો જોઇયે:

“જોનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ તે તુ કરતી અત્ય કલેલ ।
 ત્યાં કુકુમ કેસર કરતૂરી વલી રંગ તણા બહુ રોલ ॥૧॥
 જોનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥
 પારનતનાં પૂંપ ઘણા ત્યાંહાં સુકડિ અગર અળીર ।
 વલી ગાંન ગાવિ ગાવિંદતણા ત્યાંહાં ગાનિ સબદ ગંભીર ॥૨॥
 જોનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥
 ત્યાંહાં અઠોતર સુ વારાહી મલી રંગભરિ પેલિ રાસ ।
 ત્યાંહાં છપન કોડિ મલી ચામુંડા નાંણે સૂર્ય કોટિ પ્રકાસ ॥૩॥
 જોનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥
 ત્યાંહાં નવિ કોટિ મલી કાલિકા તે મહામોટી મહામાય ।
 ત્યાં બ્રહ્માણી અંદ્રાણી આવ્યાં રૂદ્રાણી ગુણ ગાય ॥૪॥
 જોનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥
 પંચરંગ પટુલાં પિહિસણિ ચરણા ચોલી ચીર ।
 ત્યાંહાં સ્વેત પીત નિ રાતડાં વલી ભાતિ ભાતિનાં હીર ॥૫॥
 જોનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

ત્યાંહાં વિંછીયંડા વાળિ ઘણા વહી ઝંઝરનુ ઝમકારે ।

ત્યાંહાં ધમધમ વાળિ ધૂધરડી તેહનિ મૂગતાફેલના હાર ॥૬॥

જેનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

તેહનિ ચૂડુ કંકણુ મૂદ્રિકા વહી સીસરાપડી ફેલ ।

તેહનિ નીલવટિ સોભિ આફલુ ઝાલિ તણું નહિ મૂલ ॥૭॥

જેનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

તરિય ભૂવન માંહિ રમિ તે ગાળ રહ્યું બ્રહ્માંડ ।

તેણિ સાત દ્રીપ સોભી રહ્યા વહી સોભી રહ્યા નવપંડ ॥૮॥

જેનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥

નવ દાદા નવરાત્ર્ય રમ્યાં તેણિ હઠડિ હરખ ન માય ।

પછિ પોતાનિ આશ્રમ્ય ગયાં તેહના બાંણુદાસ ગુણ ગાય ॥૯॥

જેનિ યોગમાયા ગરબુ રમિ ॥”૧

બાણુદાસ માત્ર યાની કવિ નહિ, પણ રસિક કવિ પણ હતો તે આ થોડબંધ ગરબાઓથી સમજાય છે. એનાં પાત્રો ગોપિકા જેવાં રસિક બધી વાર નથી; તે પ્રચંડ દેવીઓને પણ રાસ રમાડી રહ્યો છે, એ એનું જાદુ જણાય છે. આ અતિશયોક્તિ નથી, એ એના એ રસિક ગરબાઓ જોયા પછી જ સમજવામાં આવશે.

આમ આ કવિ બગાડિના યાની કવિઓ કરતાં જરા વધે છે, એનું તત્ત્વજ્ઞાન જોકે અખાને લગે તેમ નથી; તે કાંઈક ગોપાલને પહોંચી શકે છે.

બાણુદાસના સમયની સાહિત્યકીય ભાષા કંઈ એ પ્રશ્ન હવે ખડો થાય. એણે જે સ્વરૂપ સાચવ્યું છે, તે તો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની શુદ્ધ ઊભૂ ભૂમિકાનું છે કે જેનો સમય તો સં. ૧૫૫૦-૧૬૨૫નો સામાન્ય રીતે છે. સં. ૧૬૨૫-૧૭૦૦માં તો ૪થી મિશ્રભૂમિકા પ્રચારમાં હતી અને તે પછી અર્વાચીન રૂપ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. મને એમ લાગે છે કે બાણુદાસે પોતાના ગરબાઓનું લેખન જૂની પદ્ધતિમાં સાચવી રાખવાનો યત્ન કર્યો છે.

રામભક્ત, નરહરિ, ગોપાલ, ખૂટિયો અને અખો જે પ્રકારની કવિતા ફેલાવી ગયા છે, તેમાં બાણુદાસ પણ એક યાની કવિ તરીકે યોતાની કૃતિઓને ઉમેરે છે; અને વિશેષતઃ ગોપાલ, ખૂટિયો અને અખાએ રેલાવેલી પદોની રસગંગામાં યોતાનાં ગરબા-ગરબી-હમચડી જેવા રસિક કવિતાસ્રોતને મેળવી ગૂજરાતને ગંગા-યમુના-સરસ્વતીના ત્રિવેણીસંગમ જેવી કાવ્યસૃષ્ટિ અર્પી જાય છે.

ચરિતસામગ્રી :

૧. પ્રા. કા. ત્રૈમાસિક-૧૮૯૦, ૪થો અંક-સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા-સંપાદિત
૨. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સં. ની હાથપ્રતો
૩. ગૂજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો-દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત

માધવ

[સં. ૧૭૦૬માં રૂપાંત]

ગુજરાતી ભાષાના જે કવિઓએ જૂની સંસ્કૃત પ્રણાલીને સ્વીકારી કાવ્યો લખ્યાં છે, તેવા વિરાટપર્વકાર શાલિસૂરિ, રણમદ્ભાંડના રચયિતા શ્રીધર, ઇસરશિક્ષાકાર ઇશ્વરસૂરિ, લાવણ્યસમય, સહજ-સુંદર, કૃષ્ણક્રીડાકાવ્યકાર કેશવરામ કાયસ્થ, ફૂલાંચરિત્રકાર ગોપાલ, વૈષ્ણવ કવિ મહાવદાસ, એ વગેરે જૂજજૂજ કવિઓમાં પોતાની એક સુંદર કૃતિથી સ્થાન મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલો માધવ નામક દ્વિજકવિ પણ વિક્રમની ૧૮મી શતાબ્દીના આરંભમાં થઈ ગયો છે. આ કવિએ “રૂપસુંદરકથા” નામનું એક ખંડકાવ્ય જુદાં જુદાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં લખ્યું છે. ૧૯૨ શ્લોકમાં રચાયેલું આ કાવ્ય કવિએ સં. ૧૭૦૬માં રચી સમાપ્ત કર્યું છે, એવું કાવ્યને અંતે “શાર્દૂલવિક્રીડિત”માં આપેલા શ્લોકથી જાણવામાં આવે છે; જેમ કે—

“સંવત્ (સ)ત્તરસેં ૭ હપર નૃપ શ્રીવિક્રમાદિત્યનો
આપાદાધિક શુદ્ધ વિષ્ણુ દિવસે છે વાર આદિત્યનો
તે દા’ડે થઈ રૂપસુંદરકથા પીયૂષની એ ઝરી
ભીદીએ દ્વિજ માધવે ધન રસે ભાષાકવિત્વે કરી. ૧૯૨”^૧

સં. ૧૭૦૬ના અધિક આપાદ સુદિ ૧૨ (વિષ્ણુ-દિવસ) ને રવિવારને દિવસે ઔદિઅષ્ટાતિના માધવે આ કાવ્યની રચના કરી છે. આ કવિ ક્યાંનો હતો, તે વિશે કશું જાણવા સાધન નથી. એના આ કાવ્યથી તે શિવભક્ત હોય, તેવું જણાય છે; આરંભમાં એ વિશે તેણે એક સં. પદ રચ્યું છે; જેવું છે—

“ મવાનીશપાદારવિન્દે હિ અષ્ટમા

इमां व्याकरोत् अथवा पद्यमुक्ताम् ।

સુષીર્માધવાલ્યો રસૈઃ સ્થાવિભાવૈ-

कुतां यां कथां कामदेवप्रभावैः ॥ [पृ. १५]

આ આરમ્ભના સં. શ્લોક ઉપરથી જ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સમગ્રાય છે કે તે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિષ્ણાત હોવો નોંધયે.^૧ એણે કામદેવનો જેમાં પ્રભાવ છે, તેવા સ્થાયિભાવવાળા રસોથી યુક્ત આ કાવ્ય રચ્યું છે, કે જેટલો તેનો રસશાસ્ત્ર પર કાબૂ છે. એણે સમાસાંત શબ્દો કાવ્યમાં છૂટ હાથે પ્રયોજ્યા છે.

કાવ્યના વસ્તુ તરીકે એણે રૂપાં અને સુંદરનાં લોકકથાગત પાત્રો પસંદ કરી વિપ્રયોગ અને સંયોગ શૃંગારની જમાવટ કાવ્યમાં કરી છે. નાયક અને નાયિકાનો વિરહ એણે માર્મિક રીતે આપ્યો છે, એમાં તેણે રસશાસ્ત્રગત ઝીણવટને સ્પર્શ કર્યો છે. ખીજા અગાઉના કવિઓથી આમ એ જુદો તરી આવે છે. શુદ્ધ સંસ્કૃત અલંકારોનો પણ તેણે અત્રત્ર ઉપયોગ કર્યો છે; એ દષ્ટિએ પણ અગાઉના દેશીયદ્ધ કાવ્યો અર્પનારા તેમ જ વૃત્તયદ્ધ કાવ્યો રચનારા કવિઓથી એ અલગ તરી આવે છે.

હવે એની કવિતા નોંધયે;

दुतविलांभित

“શશિકલા નૃપની પદરાણિએ ઉદર ગર્ભ ધર્યો, કયમ જાણિએ ?

શિપ વિષે જયમ મૌનિક પાણિએ કદલિ માહિ કસતૂરિ વખાણિએ. ૧૦

x

x

x

શાન્તિની

ગર્ભાશયા તે તણે અંગ કેવી વસ્ત્રે વીંટી રત્નની કાંતિ જોવી.

રૂપે રાણી કેરૂં અંગ છાયું, પૂરે દાંડે કન્યકાસ્ત્ર જાયું. ૧૨

૧ એણે પુષ્કળ સં. સાહિત્ય જોયું છે તે લાઘવી ભોગીલાહ જ. સંડેસરાએ “રૂપસુંદરકથા”ની આપેલી વિવૃત્તિમાં માધવનાં પદોને મળતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અવતરણો આપી સ્ફુટ રીતે બતાવ્યું છે.

શાદ્દંશવિકીરિત

તારુભાર્ક શિશુત્વનીર સુહવે એ ભેદ દીધો હરે,
નાકા નેત્રકુરંગ કોતર લાણી મંદત્વ આબ્યું પદે;
નિઃપ્રેક્ષિ ત્રિવલી સ્મરે ધરી હવે મધ્યે જશે, શું થયું ?
આ શાને તનુવિશ્વનાથચરણામ્બોળે તમે લાગવું. ૨૭

X

X

X

શાસિની

રૂપાં, તારા કેશ વિસ્તીર્ણ કાળા દીઠે ભી રાહુને જવાલમાલા;
તેણે માથું શું નખાવ્યું કપાવી તેની કાંધ દેવને પીડય ના'વી. ૨૮

X

X

X

સ્રગ્વિણી

કાન દેખી ત્યજ્યું માન એ શુક્તિએ,
તોય માંહે અલો જન્મ એ યુક્તિએ,
તે ન હ એ મુખે દેખિયે જીવતી
ભોધ તોહે વધે દેવની એ ગતિ. ૩૧

ઈદ્રવજ્ર

નેત્રપ્રતાપાનલદગ્ધમાત્રે હે પદ્મપદમે વિમલે પવિત્રે
જલે અલો જન્મ તથાપિ કિન્ન ન ચન્દ્ર, અસ્મિ રવિરશ્મિ ખિન્ન. ૩૨

X

X

X

એ બાહુવલ્લી મૃદુ ગૌર ટાઢી એવી મૃણાલે સુણી કીર્તિ ગાઢી,
આ અંગ રોમાંચ અસહ્યતાના, કે' મૃદ કાંઠા નલીનીલતાના. ૩૫"

આવા કેટલાક સારા નમૂના છે. માધવની પદ્ધતિનો પણ આનાથી
ખ્યાલ આવશે.

બાપાના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ અક્ષરમેળ વૃત્તો જ આપી શકે,
માધવ પૂર્વેના અક્ષરમેળ-વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો અર્પનારા કવિઓના સમયની
બાષાઓમાં વપરાતાં વૈકલ્પિક રૂપો ઉપરથી તત્કાલીન બાષાસ્વરૂપ
નક્કી કરવામાં સહાયતા થઈ શકે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના આરંભ-

કાળમાં કેવી ભાષા હતી, તે માધવના આ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યથી જાણવામાં આવે છે. આ સમયે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ચારે બૃમિકાઓ પૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી, તે માધવના આ કાવ્યથી સિદ્ધ સ્વરૂપે જાણવા મળે છે. બેશક કવચિત્ ‘નવિ’ જેવાં રૂપો વપરાયેલાં છે, પણ તે “નવ્ય” જેવો ઉચ્ચાર જ અર્પતાં હશે, એ તે પૂર્વેની અનેક હાથપ્રતોમાં વપરાયેલાં તેવાં રૂપોથી સમજવામાં આવે છે:

“એક વાર મરવું નવિ ચૂકે, ભૂપને ભય નહીં” જમ મૂકે,
તો પરોપકૃત કાં નવિ કિન્ને ! જેણુ મુક્તિપદ તત્ક્ષણ લીજે,”
(પૃ. ૫૫)

—આમાં ‘જેણુ’ પદ ‘જેણ્ય’—જૂના ‘જેણિ’ નો અવશેષ છે, એ સ્પષ્ટ છે, જે તત્કાલીન ભાષામાં નવા સ્વરૂપમાં રજૂ થયો છે.

માધવ આમ ભલે નાનું કાવ્ય આપે છે, છતાં શિષ્ટ કવિઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્થાન મેળવવાને પાત્ર છે. આ કવિનું આ સિવાય કોઈ બીજું કાવ્ય પ્રાપ્ય નથી; તેમ તેણે બીજું કોઈ કાવ્ય રચ્યું છે કે નહિ, તે પણ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧, રૂપસુંદરકથા, સ. શ્રી. બોગીલાલ જ. સારેસરા (ફા. ગૂ. સભા-મુંબઈ)

વિશ્વનાથ જાની

[સં. ૧૭૦૮માં લખાત]

વિષ્ણુદાસ, કૃષ્ણદાસ અને ગોવિંદ પછી ૧ નરસિંહ મહેતાના જીવન પર સ્વતંત્ર રીતે કાવ્ય લખનારો વિશ્વનાથ જાની પાટણનો વતની હતો, તે તેના “મોસાળાયરિત”માંના ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે; જેમકે—

“ગોવિંદકૃપાએ ત્રંચ બાંધે પ્રેમે પાટણ દેશ” (મો. ચ.)

તેની છાપનાં જે ત્રણ કાવ્યો: પ્રેમપત્નીશી, સગાળયરિત અને મોસાળાયરિત મળે છે, તેમાંનું પ્રેમપત્નીશી અપ્રસિદ્ધ છે અને પાછલાં એ છાપામાં છે. આ છેલ્લાં એ કાવ્યોમાં તે તે કાવ્યની રચ્યાસાલ સં. ૧૭૦૮ મળે છે; જેવી કે—

(૧) સગાલયરિત

“સંવત સતરસે હે અઠોતરે, ફાલગુન માસ, અબુઆલો ખસે,
ફાલગુરે દશમી રવિવારે, કયા પૂર્ણ ચૈ શુભ સાર.
શિવપુરાણ તણી કયા સમાલયરિત જાણો સર્વથા.”

(સ. આ. ૪૪૩ ૨૩મું)

તેમ જ—

(૨) મોસાળાયરિત

“માંહાંમેરો મહેતા તણાનો, કલો જથાબુદ્ધિ વિસ્તાર;
ભાવે કરીને સાંભળે, તે તરે નર વા નાર. ૧૧
સંવત સત્તર આઠ અભિનવો ચૈત્ર વદ રાનિવાર;
તાપહરણ તેરરને દહાડે, પુણ્ય તણો નહી પાર. ૧૨”

(મો. ચ. ૧૩૩મું ૪૪૩)

૧ શ્રી ક. મા. મુનશી નરસિંહના જીવન પર કાવ્ય લખનારાઓમાં વિશ્વનાથને પહેલો માને છે. (જુઓ, Guj. & its Lit. પૃ. ૧૩૬), પરંતુ વિશ્વનાથ પહેલાં વિષ્ણુદાસે ફૂંડી ને મામેરું (જુઓ શ્રી બા. નિ. મહેતા-સંપાદિત સલાયર્વ વગેરે કાવ્યો), કૃષ્ણદાસે ફૂંડી અને મામેરું અને ગોવિંદે મામેરું રચેલાં છે. (જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૩૩૦-૩૨, ૪૪૭-૫૦, અને ૪૫૭-૬૦).

બૃહત્કાન્ધોદ્દાનના ૮મા ભાગમાં “નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર”^૧ આખું વિશ્વનાથ જાનીના તરીકે છપાયું છે; પણ એ ચરિત્રસંપ્રદાઈ બીજી સંપૂર્ણ હાથપ્રતો ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડ્યું છે કે એમાંનું માત્ર “મોસાળાચરિત્ર”^૨ જ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ છે.^૩ વિશ્વનાથ જાનીનાં કાવ્યોની એક લાક્ષણિકતા છે કે તે પ્રાયઃ^૪ પ્રત્યેક કડવાના અંતમાં પોતાની અવટંક જાની (કે યાની) આપે છે. “નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર”માં માત્ર “મોસાળાચરિત્ર”માં “જાની”નો નિર્દેશ છે. જેવોકે

“જાની જેના દહે માહે રમાપતિનો વાસ”^૫

(મો. ચ. કડવું ૧૬૩)

“છૂંદ અતર અજ આણું ન જાણે, તો, ‘જાની’ જસ કું માયે. ૧૫”

(મો. ચ. કડવું ૧૩૩૫)

અને જે હાથપ્રત ઉપરથી બૃ. કા. દો.માં આ ચરિત્ર છાપવામાં આવેલું, તેમાંના “મોસાળાચરિત્ર”ની પુષ્ટિકામાં જ માત્ર-હિત શ્રી માહામેરં નરસિં મેહેતાનું જાની વિશ્વનાથકૃત સમ્પૂર્ણમ્ ” એવો ઉલ્લેખ છે. રચનાર્થે પણ માત્ર “મો. ચ.”માં મળે છે, જ્યારે એ સિવાયનાં કૂંડી-હાર વર્ણોમાં નથી. બીજાં ચરિત્રો વિશ્વનાથની શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ જુદાં પડી જાય છે. તેમાંનું “હારચરિત્ર” તો સ્પષ્ટ રીતે કાઈ અજ્ઞાતની કૃતિ છે, તેવું તેની સંપૂર્ણ મળેલી હાથપ્રત ઉપરથી જણાય છે.^૬

સામાન્ય રીતે પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરવાને સ્થળે વિશ્વનાથ પોતાની અવટંક “જાની” જ પ્રયોજે છે, એટલે તેનાં છપાયેલાં કાવ્યોમાંથી તો “વિશ્વનાથ” શબ્દ હાથ નથી લાગતો; પરંતુ તેણે

૧ આમાં ‘કૂંડી’ કૃષ્ણદાસની, ‘વિવાહચરિત્ર’ આધાર ભટ્ટનું, અને ‘હારચરિત્ર’ કોઈ અજ્ઞાતની કૃતિ છે. (જુઓ વિરોધ માટે ન. મ. આખ્યાન શ્રી હીરાલાલ પારેખ સંપાદિત, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦-૧૩)

૨ શ્રી હીરાલાલ પિ. પારેખે સંપાદિત કરેલું “ન. મ. આખ્યાન” જુઓ.

૩ “પ્રાયઃ” એ માટે, ક્વચિત્ જો ચાર કે આઠ કડવાં બાદ પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

૪ જુઓ, ગૂજ. વર્ના. હ. લિ. પુ. નં. ૬૩૫ની પ્રવર્તો અંતભાગ.

“પ્રેમપત્નીશી” લખી છે, તેના પ્રથમ પદને અંતે “જનની”ને બદલે “વિશ્વનાથ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; જેવોકે—

“વિશ્વનાથ વાહાલા ધણ, બહેદારી રે,
નિશદ્દિન રાખિશ પાસ, બલા લેલ તાહારી રે. ૧૬”

(પ્રે. પ. પદ ૧૬)

એટલે “જનની” અને “વિશ્વનાથ” અનન્ય છે, તે વિષયમાં કશી શંકા રહેતી નથી.

બી. કા. દો. ભાગ ૮માંમાં છપાયેલું “નરસિંહ મેહેતાનું ચરિત્ર” એ સળંગ કાવ્ય મળવાથી એ સમગ્ર કૃતિ વિશ્વનાથ જનનીની હોવાનું બી. કા. દો.ના વિદ્વાન સંપાદકને લાગેલું. જે હાથપ્રત ઉપરથી એ તૂટક ભાગ છાપવામાં આવ્યો હતો, તેની સંકલના જ એવા પ્રકારની થયેલી, એટલે કે કડવાંના આંક સળંગ જ નાખવામાં આવેલા, તેથી કરીને એક કર્તૃત્વના વિષયમાં શંકા જિભી ન જ થાય. સ્વ. હીરાલાલ પારેખે એ હાથપ્રત જોઇને કહેલું કે—“રા. ભાષ નટવરલાલ ધ્રુવચારામ દેસાઈ પાસેથી તે કાવ્યની અસલ પ્રત મને જેવા મળતાં ન્યાય ખાતર મારે કહેવું જોઇએ કે, તે પ્રત વાંચી તપાસી કોઇ પણ એ જ અનુમાન પર આવે કે આખું કાવ્ય વિશ્વનાથનું રચેલું હોય; કારણ કે, તે કાવ્યની સંકલના કડવાખદ્દ છે અને તેમાં તેના આંક ચાલુ એકસરખો મળી આવે છે. વળી મોસાળામાંની નીચેની ત્રણ લીટીઓ વાંચી આપણે એમ કહીએ કે તે કાવ્યનો લેખક એક જ સંભવે:

“કેટલેક ઠામે કરુણા કીધી, વીનતિ જાંઠાં જાંઠાં કરી.

દોશી પરજાન અને પારેખ હાર આપ્યો મીઠરિ.

વળી અનેક ઠામે લાડ પાળ્યાં તે કહ્યો સ્વરૂપ વિસ્તાર.”

“અને તે કાવ્યના અંતે વિશ્વનાથે પોતાનું નામ અને કાવ્યની રચ્યાસાલ નોંધેલાં છે; એટલે સહુગત ધ્રુવચારામભાઈ એ કાવ્યને વિશ્વનાથની કૃતિ તરીકે જણાવે એ સ્વાભાવિક છે.

“પરંતુ આ નવીન પ્રત મળી આવતાં અને તેમાંના જુદા જુદા ખંડો તપાસતાં અને તે કાવ્યના આદિ ને અંતમાં કરેલો ઉદ્દેશ્ય વિચારતાં એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તે આખું કાવ્ય વિશ્વનાથની કૃતિ નથી.”^૧

સ્વ. હીરાલાલભાઈને જણાયેલો આ મત ગેરવાજબી નથી જ, કેમકે વિશ્વનાથ, ઉપર બતાવ્યું તેમ પોતાના નામની છાપ પોતાની કૃતિમાં આપ્યા વિના રહેતો નથી; એથી ભલ્લું “મોસાળા” સિનાયના બીજા ભાગમાં તેનું નામોનિશાન મળતું નથી. નરસેં મહેતાના આખ્યાનમાં જુદા જુદા કવિઓની કૃતિઓ આમેજ કરવામાં આવી છે:

કૃતિ	અંધ	કવિ
૧. આરંભચરિત્ર	પ્રાંધ ૧-૧૨	અજ્ઞાત
૨. હૂંડીચરિત્ર	પ્રાંધ ૧-૫	”
૩. વિવાહચરિત્ર	પ્રાંધ ૧-૧૫	આધારભટ્ટ (પણુ હરિદાસની કૃતિ)
૪. મોસાળુંચરિત્ર	કડવાં ૧-૧૭	વિશ્વનાથ જની
૫. હાર-પ્રસંગ	કડવાં ૧-૩ અને	અજ્ઞાત

૮૪ ૫૬

બૃ. કા. દો.માં છપાયેલા ભાગ સાથે સરખાવતાં ત્યાંના કડવા દેની ૭મી કડીથી “નરસેં મહેતાના આખ્યાન”ના આરંભના ચરિત્રના ૧૦મા પ્રાંધની ૧લી કડી શરૂ થાય છે. એ પૂર્વેનો ભાગ પ્રાંધ ૯માંની ૧૧મી કડીથી શરૂ થાય છે તે બૃ. કા. દો.માં શરૂ થતી, ૮મા કડવાની ૧૨મી કડીથી છે, જેમાં કેટલોએક પાઠભેદ અને કડીઓ વધઘટ છે. બૃ. કા. દો. માંનું ૧૧મું કડવું ન. મ. આ.માં નથી; જ્યારે ૧૨મું કડવું ૧૨મા પ્રાંધ તરીકે છે; પણુ કથા એક છતાં બૃ. કા. દો. માં ચોપાઈ દાવટીમાં અને ન. મ. આ. માં ચોપાઈમાં છે. બૃ. કા. દો.નું

૧૩મું કડવું થોડા પાઠભેદથી ન. મ. આ.માં હૃંડીચરિત્રના પ્રબંધ તરીકે શરૂ થાય છે. પછી સરખું છે. કડવા ૧૮માંથી “જની”ની છાપવાળું “મેસાળા-ચરિત્ર” શરૂ થાય છે, જેની નવા કાવ્ય તરીકે જ શરૂઆત કરવામાં આવી છે, એમ આદિની કડોઓ જોવાથી માલુમ પડે છે.

“દુઃખાનિધિ શ્રીદામોદરને ચરણે નામી શીશ;

કામના પૂરે મન તણી, સમરથ શ્રીજગદીશ. ૧

બાહ્ય ને વળી ભક્ત હરિનો, સોનું ને સુગંધ;

ધન નાગર નરસૈયો, જેણે રચ્યા બહુ પ્રબંધ. ૨”

અને ત્યાં “દોશી, પરજન અને પારખ, હાર આપ્યો શ્રીહરિ” એમ વિશ્વનાથે સૂચવી મેસાળું શરૂ કર્યું છે. જે તેણે જ એ પૂર્વના વિષયો ઉપર કવિતા લખી હોત તો ક્રમમાં એ આવી ગયા કે આવવાનાં હોતાં અહીં નોંધવાની જરૂર ન રહત. હરિદાસનો શામળશાહનો વિવાહ બૃ. કા. દો. ના આ “ચરિત્ર”માં નથી મળતો.

“નરસૈ મહેતાનું આખ્યાન” જેમ કોઈ છતર માણસદે જુદા જુદાનું સંકલિત કર્યું છે, તેવું જ બૃ. કા. દો. માંનું ન. મ. ચરિત્ર સંકલિત છે, જેમાં “વિવાહ” નથી, તેમ જ પાઠાંતરો મળે છે; અને જેમાં મેસાળું તો સ્પષ્ટ રીતે જાનીનું જ છે એમ બંને સંકલયિતાઓના લક્ષ્યમાં છે; એટલે એમ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં બાધ નથી ટકી શકતો કે આમાંનું માત્ર મેસાળું જ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ છે અને બીજા કોઈ બીજાઓની છે. “હારપ્રસંગ”ના શરૂના ત્રણ પ્રબંધ એ સંકલયિતાએ નવા રચી પછી ૮૪ પદો સંકલિત કર્યાં છે. એનું બીજા સંકલયિતાએ અનુસરણ પાછલા ભાગમાં સ્પષ્ટ રીતે કર્યું છે. મૂળ સંકલયિતા પોતે નામ વ્યક્ત નથી કરતો, પણ સંકલન કરે છે તેવો તો છેવટ નિર્દેશ કરે જ છે:

“પૂર્વે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કહ્યાં ચરિત્ર ઉદારજ.

તે સઘડાનો ભેડ કરીને બાંધું શુભ આખ્યાનજ.

જે જે પરચા પ્રસિદ્ધ ભૂતલ માંહાં તે લખ્યું વ્યાખ્યાનજ. ૧૭”

આ હારપ્રસંગ સંકલિત કરનાર પ્રેમાનંદ છે એમ માનવામાં આવે છે; તે વિષય અહીં અનુપયુક્ત અને અસ્થાને હોવાથી પ્રેમાનંદના ચરિતમાં તે વિશે ચર્ચા આપવામાં આવશે. અહીં તો એટલું બતાવવું પૂરતું થઇ પડશે કે ન. મ. આ.માં માત્ર મોસાળા-ચરિત જ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ છે.

ગનીમની લડાઇ એ નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય મળે છે, એમાં “વિશ્વનાથ” અને “નાથ” એવી છાપ મળે છે.^૧ “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં એને વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિ માનવામાં આવી છે; પણ એ લડાઇ ઇ. સ. ૧૭૦૫-વિ. સં. ૧૭૬૧માં ૨૫૪૮ રીતે મરાઠા-મુસ્લિમો વચ્ચે થયેલી છે; એ જોતાં વિશ્વનાથ જાનીનો નહિ, પણ કોઇ બીજા વિશ્વનાથની એ કૃતિ છે. વિશ્વનાથ જાની તો સં. ૧૭૦૮માં હયાત છે, નહિ કે ૫૩ વર્ષે બાબાપ્યારા (નર્મદાતટના સ્થાન)ની મરેઠાઓની દીવાન હમીદખાન સાથેની લડાઇને વખતે સં. ૧૭૬૧-ઇ. સ. ૧૭૦૫માં. આમ એ કાવ્યની સાથે વિશ્વનાથ જાનીને કશો સંબંધ નથી. સ્વ. ઇન્દ્રજીરામ દેસાઇએ^૨ એનો નિશ્ચય પૂર્વે ઇચ્છેલો, એ આમ ભિન્નકર્તૃત્વ-રૂપે આવી જાય છે.

વારુ, તે યાતિએ કેવો બાહ્યણ હતો? તેના કાવ્યમાં તે આ વિશે કશું લખતો ન હોવાથી કાંઇ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ, તેમ છતાં તે પાટણનો હોવાથી કાં મોઢ, કાં શ્રીમાળી, કાં ઔદીચ્ય હોવો જોઇએ.

પોતાની ભાષાને “ ગુર્જરભાષા ” એવું નામ અર્પનારા બાહ્યણ પછી વિશ્વનાથ બીજો છે. તે પણ પોતાની ભાષાને ગુર્જર-ભાષા કહે છે:

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૧૦મું, અંક ૫ મો વગેરે, પૃ. ૧૩૫ વગેરે, તેમ જ વર્ષ ૧૧મું, અંક ૧લો, અને પૃ. ૧૬-૧૮

૨ ડૉ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પૃ. ૧૧૦ની પાટીપ

“ગુજર ભાષાઈ ગુણ કહ્યાના બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાઢ.” ૪”

(સ. ચ. ૬૬૬ ૧૬)

અને—

“જાની સરખા જડમતિ શું ગુજર ભાષા ગાય ૭ ૧૦”

(એજન, ૬૬૬ ૨૭)

“ગુજરભાષા” માં કવિતા લખનારા આ વિશ્વનાથે ૧ પૌરાણિક કાવ્ય: પ્રેમપત્નીશી, ૨ જુ’ ઐતિહાસિક કાવ્ય: મોસાળું, અને ૩ જુ’ લોકકથા: સગાળશા, આ ત્રણ કૃતિ રચીને પોતા તરફથી ગૂજરાતી ભાષાની ત્રણે કવિતાશાખામાં ફાળો આપ્યો છે. આમાંની ૧ લી કૃતિ ભાગવતના કથાનકને અનુસરી સ્વતંત્ર રીતે રચેલા “ઉદ્ધવ-સંદેશ” છે. એમાં જુદી જુદી દેશીમાં ૨૫ પદો આપવામાં આવ્યાં છે; જેમાં શરૂનાં ૧૨ પદમાં કૃષ્ણનું મન મથુરામાં કેમ નથી માનતું તે વિશે દેવકીનો પ્રશ્ન અને ખીજી કથા સામ્યવતાં પદ છે, જેમાં કૃષ્ણ ઉદ્ધવને ગોકુલમાં મોકલે છે. ૧૩ મા પદમાં ઉદ્ધવ ગોકુલમાં આવે છે, જ્યાં પછીનાં પદોમાં માતા, પિતા, ગોપાંગનાઓ વગેરે પ્રભુને મોકલવાનો સંદેશો કહે છે. આખું કાવ્ય કરુણ રસનો એક સારો નમૂનો છે. વસુદેવ દેવકીને કહે છે:

“કાચે સ્વભાવ ન લેહે કુંઝરનો સાંભલ્ય સાચું નારી.

રહેવા દેની કાપણ તાહારે, કરચ સીખામણ માહારી,

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૧

સુંદર છાસ, કરમદો કેવલ, સરસ કાચલી ખારી,

સુતને શું સાકર દેખાડાં ? મેંહેં તુને ધણું એક વારી;

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૨

સારી સુખડી રનેહ ધણો તે બેહને અતિ સુખકારી,

રાજભોગ રૂડાં નવ લાગે, જોને રુદેચ વિચારી,

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૩

સોનૂં રૂપું મણિ મુગતાફલ મેહેલાં મન જિતારી,

મોરખીજશું પ્રેમ ધણો ને ગલે ગુંજ રહ્યો ધારી;

સાંભલ્ય સાચું નારી. ૪

મોહોલ માલિયાં છાપન-છળ, જાચી અતિ અટારી,
પંચ પિરોળ-જડિત જલહકે, મોહોલ મીનાહારી:
સાંભલ્ય સાચૂં નારી. ૫

શીતલ જૂંપડી ગાઉઆં કેરી કા સતે હાથ સમારી,
તે કૈલાસ કાઢાનજીને મન; બુદ્ધિ ચક્ર કાં તાહારી ?
સાંભલ્ય સાચૂં નારી. ૬

એ અક્ષરમાં ઘણું લાધશે, જોગ્યે મન વિચારી;
ન્યાનીના પ્રજુ પ્રેમ તણે વશ, માનો બહુ મનુહારી.
સાંભલ્ય સાચૂં નારી. ૭”

અધા સંદેશા કંરુણુ છે, તેમાં છેલ્લો નંદનો સંદેશો જુઓ:

“આવોજ એક વાર, આતા, આવોજ એક વાર.
દિન દશ રહીને આલજ્યો છ, પ્રાણ તણા આધાર. આતાં ૧
નાહાનો સરખો નેશરો રે, કાલા ગેહેલા લોક,
ગોડુલ આલો, કાઢાનજી રે, તેહનો ટાલવાને શોક; આતાં ૨
સોણુ સરખૂં વહી ગયું રે, ખરી ન પોહોતી ખાંત,
મુખ દુઃખ કેરી વાતડી રે, નચ કીધી એકાંત્ય: આતાં ૩
ભાર ઉતારો ભૂધરા રે, ગરદો જાણીને તાત;
કહોને દુઃખ મનનું કેહો, મોહન, તારી માત? આતાં ૪
જો મથુરામાં વસવું ગમે રે, તો તેડો અમને સાય,
ના નબ્બ કહિએ, કાઢાનજી, ગાલી જતાં હામ્ય; આતાં ૫
સરવ વિના જ્યદિવ સરે રે, ન સરે તુજ વિના વીર;
કોહોની, કેહી વિધ જાગિએ રે, પ્રાણુ વિનાનાં શરીર: આતાં ૬
મન જોવાને મોકલ્યા રે, ઉદ્ધવ માહારા તંન,
પણુ હીરે જે જન હેલ્યાં રે, તેહનાં સ્ફટિકે ન માને મન. આતાં ૭”

ખીજું કાવ્ય સગાળચરિત્ર ૨૩ કડવાંનું કંરુણુ રસપ્રધાન કાવ્ય
છે. શિવપુરાણમાંથી તારવેલી મણુ આ એક અર્ધલોકકથા છે. આ
વિષયને લક્ષ આ પૂર્વે ક્ષણા કવિઓએ કાવ્યો લખ્યાં છે એમાં એક

સાદી કૃતિ તરીકે વિશ્વનાથની આ કૃતિ પણ સ્થાન મેળવે છે. ખાંડણું
આતાં કરુણુરસની કવિ ઠીક જમાવટ કરે છે:

“શીશ સોહામણું સુત તણક ખાંડીએ,
રાંધણું માંડીએ, રુડા રામજી રે, હારે !

હાથ ઉંચો કરિ, હમડહું ન ફાટે રે,
ધાટે વિધાતાએ જે ધડું. હારે રુડાં.

હરિ વશા પછી એક દન રે,
મન માહારું ન ઉવેખીઈં રે, હોં

ટાહું, ઉંહું, ખારું મોહું અન રે,
તન, પ્રેમે નબ્બ પેખીઈં રે. હોં

લક્ષણવંતા લાડકા પુત્ર રે !

સૂત તાહારું સધલું મુખ રે. હાં
ઓપમા દેવા આખાં વિશ્વમાં રે,

સ્વર્ગ પાતાલે હું જો ભમું રે. હાં
ખાંચ વરસનો પુત્ર તું ખાલ રે,

ઠાલ પાખે કલા આવડી રે. હાં
બજ થકી આહરું માહારું મન રે,

તન પડે છવે માવડી રે. હાં
દ્રષ્ટે પડા પછીનાની રતી રે,

અતિ સંસાર સદ્ વખાણતો રે. હાં
આંખડી આંજતાં આકલો થાતો રે,

જાતો બાપ કેં બીહરાવતો રે. હાં
મુસલ ખડગના પ્રાહાર તે કયમ ખમા રે ?

મુખ થકી ઉચરો મા'લાખ્ય રે. હાં
કિહિં કંદોરી ખલકતી ખેલ રે,

ગેલ કરતો કુંઝર આવતો રે. હાં
ભૂખડી પાખે આવતી સૂખડી રે,

ભાવ રાખી મન ભાવતો રે. હાં
ખાંડણું ખાંડતાં નાશિકા નીરમલી રે,

દાંત દાડમકલી દીપતા રે. હાં

માવડી તાહારા પ્રાણ વીચારે રે,
 ગુણ તાહારા જૂગ જીવતા રે. હાં
 આતા, આંખડી કમલની પાંખડી રે,
 આંડી મુશલપ્રહાર વાગતા રે. હાં
 કહું નહી, કોણુ છિ રૂપ રે,
 અકલસ્વરૂપ આહાર માગે રે. હાં
 ઉઠ, કુએર, વાં આલસ મોડી રે,
 કર જે જોડી મા તાહારી કરગરે રે. હાં
 ભાણે ભૂખ્યા બેઠો તાહારો તાત રે.
 માત તાહારી આસ ક્યમ ભરે? હાં”

ખીણું કાવ્ય “મોસાળું” ઐતિહાસિક કાવ્ય છે, જે કે એને
 “ભક્તચરિત્ર” કરી તે પ્રકારમાંથી ખાતલ કરવાનું કોઇને ગમે. મહા-
 કવિ પ્રેમાનંદની પૂર્વનાં ત્રણ મોસાળાંમાંથી પ્રેમાનંદને વસ્તુ મળી
 છે, એ હવે નવું નથી રહ્યું. પ્રેમાનંદે વિશ્વનાથનું મોસાળું ન પણુ
 જોયું હોય, એમ ખતી શકે, કેમકે વિશ્વનાથ મામેરાનો પ્રસંગ માંગ-
 રોળમાં અન્યાનું કહે છે, છીનામાં નહિ:

“મહેતાની પુત્રી છે જોહ, કુંવરબાઇ નામ કહાવે તેહ;
 નેહશું પરણ્યા ભાંગરોળ ગામમાં રે. ૧”

પ્રેમાનંદ અને વિશ્વનાથ એ બંનેની આ કૃતિઓમાં કોણુ
 કેનાથી ચઢે એનો નિર્ણય આપવો મુશ્કેલ છે, એટલી વિશ્વનાથની
 કૃતિ સારી છે; કેટલીક વાર આલંકારિક વર્ણનો વિશ્વનાથમાં વિશેષ છે:

“એક રથ મનોહર માગી આણ્યો સથલ સધળે અંમ,
 એક વૃદ્ધ બળદ ને આપણો, જોતયાં જોડી પ્રસંગ. ૨
 સહસ્ર કટકે વણી સાંગી, શોભાનો નહિ પાર,
 ખટખટ ચેચું આલતાં, બહુ શબ્દ થાયે સાર. ૩

૧ સગાળશા આખ્યાન, પૃ. ૧૧૬-૨૦ (કડવું ૨૧૬)

૨ જી. કા. દો. ભાગ ટમે, પૃ. ૬૨૫

હાંકતાં બેસે બળદીઓ, આખલો તાણી બચ:૧
નાથે ઝાલ્યા નવ રહે, નકાંતરે બહુ થાય. ૫
ચઢે બેસે ને ઉતરે, તાણે ઝાલી નાથ;
જે કૃષ્ણ વાણી ઝોતરે, એમ પોહોત્યો સઘલો સાથ. ૫

x x x

કુંઅરબાઇનાં સાસરીમાં માંહાં કહી સઘળે વાત;
કોણ સામગ્રી શું આવ્યો છે, ભાઇઓ કુંઅર વહુનો તાત, ૭
સ્વર્ગથી જેમ અપ્સરા દોડે, અમરાવતીને કાળ;
ખલકતી ચુડી રૂપે રૂડી, નેહે નમતી લાજ. ૮
અલછ અહીં શું રહી ઉભી. મહેતો આવ્યા દ્વાર;
કારજ મૂકી કામિની, હસવા તે લાગી નાર. ૯
રાંખણી સાંહામો ઉભો માટી, શીશ અંબર ઝોટ;
કુંઅર કંડે શું ચઢાવ્યો, તરુણી પહરો અચોડચ. ૧૦
મિશ્ર અહીંથી રહે અળગી, ચંપાણો માહારો પાજ;
ઉરજ માહારે અંજ ખુંચે, જોવાનો નહીં લાજ. ૧૧”૨

આનાથીયે સારા પ્રસંગો આવે છે. વિશ્વનાથે આ કાવ્યમાં
“ગોપાલજી તમચો ભક્તિ દોહલી” અને “ઉદ્ગડકી ગઠિયો વેએ
વૈકુંઠપતિ” એ બે જૂનાં નરસિંહનાં પદ પણ લીધાં છે. કવિએ
કુંવરબાઇના મુખમાં કરુણ રસ પણ સારો જમાવ્યો છે. તે જ પ્રમાણે
ભગવાન દોશી થઈ આવ્યા ત્યારે અદ્ભુત રસ જમાવ્યો છે. પ્રેમા-
નંદથી સ્વતંત્ર જ તેના પૂર્વેની આ વિશ્વનાથની રચના પણ તુલના-
ત્મક દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવી અવશ્ય છે. વિષ્ણુદાસથી માંડી છેક
દયારામ સુધીના કવિઓનાં મામેરાંની તુલના કરવામાં આવે તો
કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિશ્વનાથ અને પ્રેમાનંદની કૃતિઓ અવશ્ય
અલગ તરી આવશે. શ્રી. નટવરલાલ ઇ. દેસાઇએ વિશ્વનાથના
વૈશિષ્ઠ્યની પિછાન આ પૂર્વે આપી જ છે,^૧ જેનું તથ્ય એ તુલનાથી
અવશ્ય સમજાશે.

૧ સરખાવો પ્રેમાનંદનું ચરણ.

૨ કીર્તન, પૃ. ૬૨૦

૩ બૃ. કા. દો. ભાગ ૮મો, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૪

વિશ્વનાથ જાનીની ભાષાભૂમિકા કય? તેના સગાલચરિત્રને જોતાં તેમાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪ થી ભૂમિકાના અંશ જણાય છે. અને સમયની દૃષ્ટિએ પણ નવા સંસ્કારો રૂઢ સારી રીતે થયા હતા, તે સંક્રમણકાળમાં આવું રૂપ સંભવી શકે.

કાવ્ય રચાયા પછી ૩૫ વર્ષે પાટણમાં જ ઉતારેલી પ્રત^૧ એવું મિશ્ર સ્વરૂપ આપે છે. તેની ભાષામાં આવા જૂના સંસ્કારો રહી ગયા હશે કે લલિયાએ કવચિત્ જૂનું સ્વરૂપ સાચવી રાખ્યું હશે, એ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. એનાં બીજાં કાવ્યોની હાથપ્રતો એટલી જૂની નથી મળતી એટલે “સગાળચરિત્ર”ની ભાષા એ વિશ્વનાથની ભાષાની ભૂમિકા એમ અત્યારે માનવાનું રહ્યું.

આ કવિએ વજ્ર ભાષાનો પણ ઉપયોગ તેની “પ્રેમપત્નીશી”માં એક પદમાં કર્યો છે, એ ભાલણથી શરૂ થયેલા ચાલુ કવિ સંપ્રદાયને માન આપીને હશે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૮મો, (ગૂજરાતી પ્રેસ, મુંબઈ)
૨. ગૂજ. સા.ના મા. સૂ. સ્તંભો, દી, બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત
૩. Guj. & its Lit. by K. M. Munshi
૪. નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન, સ્વ. શ્રી હી. ત્રિ. પારેખ-સંપાદિત
૫. સગાળશા આખ્યાન, શ્રી વ. મુ. દેસાઈ-સંપાદિત
૬. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. સંગ્રહની ચાદી, (સ્વ. હી. ત્રિ. પારેખકૃત)

જન તાપી

[સં. ૧૭૦૮માં હયાત]

“પ્રયોધવત્રીશી” વગેરે કાવ્યોના સુપ્રસિદ્ધ કર્તા માંડણ અને “વિરાટપર્વ” વગેરે કાવ્યોના કર્તા કાશીસુત શેષજીની જ બંધારા જ્ઞાતિમાં થયેલા તાપીદાસ કે જન તાપીના એક માત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્યથી તેના અસ્તિત્વનો જણ પડે છે. આ બંધારા જ્ઞાતિ ભાવ-સારોનો જ પ્રકાર છે અને અત્યારે રેશમી કાપડ પર ચળકાટ લાવવાનું કામ પ્રાયઃ કરી રહી છે. કારીગર વર્ગની જ્ઞાતિમાંથી પણ સારા કવિઓ પાકી શકે છે, એ માંડણ, શેષજી અને જન તાપીની કૃતિઓથી જણી શકાય છે.

કવિએ પોતાનાં જ્ઞાતિ, વતન, સમય વિશે થોડી માહિતી તેના અભિમન્યુ આખ્યાનને અંતે આપી છે. ત્યાં તે જણાવે છે કે—

“સંવત સત્તર આઠોતરૈ વર્ષ, આશ્વિન માસ ઉત્તમ શુક્લપક્ષ. ૨૦

તિથિ દ્વિતીયા ને બૃગુવાર, સ્વાતિ નક્ષત્ર જે દિન સાર;

શાકે પન્નર ચુંવોતેર લીધ, આશ્વિન માસમાં પૂરણ કીધ. ૨૧

એ ગ્રંથ મુજથી શું થાય, કર્તા હતાં શ્રી જદુરાય;

મુજ મંદધીથી કયમ લાભે પાર, કીધું પંડિતને આધાર. ૨૨

નહિતર એ બુધ મુજને કાંઠાંથી, અક્ષર માત્ર પામ્યો તાંહાં થકી;

તે માટે કીધો પદબંધ, અભિમન ચરિત્ર-કથા સંબંધ. ૨૩

કવિનું કુળ બંધારા માંહે, હરિયાદમાં બોલ્યો તાંહે;

જુર્નરખંડ માંહે છે વાસ, બૃગુક્ષેત્ર નર્મદાની પાસ. ૨૪

x

x

x

હરખ ધરીને સુણને સર્વ, કૃષ્ણ ભજીને મૂળને ગર્વ;

જન તાપી કહે બોલ્યો નેહ, હરિ-સમરપણ કીધું તેહ.” ૨૬

(કડવું ૨૨મું) ૧

ગૂજરાતમાં નર્મદાને કાંઠે આવેલા ભૃગુક્ષેત્રમાંના ગામ “હરિ-યાદ” નો^૧ એ બંધારો હતો અને સં. ૧૭૦૮ શકે ૧૫૭૪ માં તેણે એ કાવ્યની રચના કરી. આ હરિયાદ ગામ અત્યારે નથી, પણ “રહિયાદ” ગામ છે. કદાચ લહિયાની ભૂલે “રહિયાદ” નું “હરિ-યાદ” ને પાછળથી “હરિ-આધાર” થઈ ગયું હોય. નર્મદાના મુખ પાસે નદીથી ચાર માઇલ દૂર આ “રહિયાદ” ગામ અત્યારે છે; નદી દૂર છે, પણ ભરતી વખતે ગામ સુધી પાણી પહોંચે છે.^૨

૨૨ કડવાંનું “અભિમન્યુ આખ્યાન” કવિની એક સ્વતંત્ર કૃતિ છે. મહાભારતના પ્રસંગોને અંક્ષરશઃ ન વળગતાં તેણે કાવ્યને રસિક બનાવવા કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું એને જ્ઞાન છે કે નહિ, એ સિદ્ધ થતું નથી; અને તેથી મહાભારત ખાસ તેણે વાંચ્યું હોય તેના કરતાં સાંભળ્યું હોય અને પછી ગૂજરાતીમાં સ્વતંત્ર રચના કરી હોય, તે કાવ્ય જોતાં વધુ શક્ય છે. “કાધું પંડિતને આધાર” એમ એ ઉપરના અવતરણમાં બતાવ્યા મુજબ લખે છે; એટલે ઉપરની કદપનાને પુષ્ટિ મળે છે. જૂના કવિઓમાં મહાભારતનાં આખ્યાનો રચનારા નાકર, શેષજી, વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, ભાઉ, વૈકુંઠ વગેરેમાં “વિષ્ણુદાસ” જેવો કોઈક જ મહાભારતને વાંચ્યા બાદ કાવ્ય કરનારો છે; બાકીનાઓએ સંસ્કૃતમાં જાણણો પાસેથી સાંભળીને જ કાવ્યરચન કર્યું હોય છે. જન તાપી પણ પાછલી કક્ષામાં આવે છે; છતાં એ આખ્યાનકારો જેવો જ બહુશ્રુત હોવાથી બલે ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા નથી આપી શકતો છતાં સામાન્ય રસ પોષાઈ રહે અને પ્રસંગો સહૃદયહૃદયગમ થાય તેટલું તો અવશ્ય કરે છે.

જન તાપીમાં કવિત્વના અંશે છે, છતાં એ પોતાને ક્યાંય કવિ કહેતો નથી. લગભગ ધણાં કડવાંને અંતે તેણે ગીથલાઓમાં પોતાની છાપ આપી છે, એમાં સર્વત્ર “જન તાપી” એવો દીનતાવાચક શબ્દ-પ્રયોગ મળે છે. એનું નામ “તાપીદાસ” છે, પણ તે પોતાને “જન”

૧ કેટલીક પ્રતોમાં “હરિ-આધાર” પાઠ છે.

૨ શ્રી. મં. ૨. મજમૂદાર-સંપાદિત “અ. આ.” પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦

એવા ભક્તપ્રિય નામથી હિલ્લિખિત કરે છે; “મનુના જન”માંનો દસતલ્લો ખ્વનિ પોતે ધ્રુવ માને છે. કવિઓ-ભક્તો-દીનતા બતાવવા આવે “જન” શબ્દનો પ્રયોગ કરતા, તેવું મૂળરાત્રી સાહિત્યમાંથી પુષ્કળ મળે છે. પ્રેમાનંદ જેવાએ પણ પોતાને કવિ કહેતાં સામાન્ય ભક્તપ્રણાલીને અનુસરી “જન-પ્રેમાનંદ” એમ પોતાના નામ પૂર્વે “જન” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૧

અભિમન્યુ આખ્યાન અદ્ભુતરસનું કાવ્ય છે. એમાં અભિ-મન્યુના જન્મની કથા એ એવી આશ્ચર્યોત્પાદક છે; પણ એટલા વેગથી કવિ નિરૂપી શકતો નથી. શ્રી. મંજુલાલ ૨. મજમૂદારે વાજપી જ કહ્યું છે કે “કવિની વર્ણનશક્તિ મધ્યમ પ્રકારની છે. કાવ્યનું વસ્તુ ઉકેલતાં, કેટલાંક રસબીજનું માત્ર સૂચન કરીને કવિ, કથાનું સૂત્ર પાછું હાથમાં લઈ લે છે: કદાચ પોતાના આખ્યાનના અર્ધશિક્ષિત શ્રોતાવર્ગને કંટાળો ન આવે તે સાથે કાવ્યની આટલી અધિક ખૂબી કવિએ જતી કરી હોય તો અસંભવિત નથી.”^૨ કવિ કવચિત્ નહિ જેવું જોશ પકડે છે: યુદ્ધપૂર્વે રાયકો ઉત્તરાને તેડી લાવવા જાય છે, ત્યારે ઉત્તરાનું સ્વપ્ન કવિ ઠીક આપે છે:

“સાંઠ સોળ સજ્જ કરી રે, રાયકો બેઠો ઉપર તાંહે;
પોહાર એક નિર્ગમી રે, ચાલ્યો વિરાટના પુર માંહે. ૧
મધ્ય નિશા સમે રે, ઉત્તરા સૂતી છે સોળએ;
ભરનિદ્રા બિધે રે, બાહને સ્વપ્નાંતર તાંહાં થાયે. ૨
ધન ગર્જ ધણું રે, દામની હીસે છે ભેઅંકાર:
મહાવૃષ્ટિએ કરી રે, જળનો પૃથ્વીપર નહિ પાર. ૩
તે મધ્યે સહી રે, ધડ એક મસ્તક વોહોણું તણાય;
અર્ધવ ઉપરે રે, નગ્ન છે કાલાંતર તેહની કાય. ૪

૧ પ્રેમાનંદકૃત “અભિ. આ.”માં અનેક ઠેકાણે “જન પ્રેમાનંદ કહે કર જેડી” જેવા પ્રયોગ કર્યા છે. વિશેષ માટે જુઓ: શ્રી મજમૂદાર-સંપાદિત “અભિ. આ.”ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧

૨ અભિ. આ. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૬

અભિમન સેનમાં રે, હીસે કરતો મહાસગ્રામ;
 વેરી ઘેરી રહ્યા રે, કંથને બેઠે છે કામ કામ. ૧
 નિદ્રા નિર્જામી રે, નગી તો કરે છે રુદ્ધન;
 હું નથી દેખતી રે, માહારો કુશલ કંથ અભિમન. ૭”^૧
 એવાં બીજાં પણ થોડાક પ્રસંગો ઠીક અપાયા છે.

એક બીજી કૃતિ અપ્રસિદ્ધ “બ્રૂવાહનાખ્યાન” ની સં.
 ૧૭૬૮ માં રમ્યાના ઉલ્લેખવાળો નડિયાદ-ડાહીલક્ષ્મી લાઘણિરીમાં
 છે. ખરું જોતાં તે ૧૭૦૮ ની જ શક્ય છે. આ રીતે તેની ભાષા
 અર્વાચીન ગૂજરાતીના આરંભકાળની છે. બેશક એનાં ધણાં ખરાં
 કાવ્યોમાં એ આરંભકાળની ભાષા હોવા છતાં કોઈ કોઈ પ્રતમાં એ
 પૂર્વની મધ્ય. ગૂજ. ને ચોથી ભૂમિકાની છાંટ પણ જણાય છે-
 કવિએ એ જ ભાષામાં કાવ્ય રચ્યું છે કે લલિયાએ જૂની છાંટ મારી
 છે, એ એકદમ કહેવું મુશ્કેલ છે, તેના જ સમયમાં સં. ૧૭૧૧
 આસપાસની અને કવચિત્ તેથી બે ચાર દાયકા જૂની પ્રતોમાં પણ
 અર્વાચીન ભાષા લખાયેલી મળે છે. આમ થવામાં ઉચ્ચારણવિકલ્પ
 યા લેખનકવિકલ્પ કારણભૂત હોય. સં. ૧૭૨૬ માં રાણીપના કોઈ
 વ્યાસે નકલ કરેલી પ્રતમાં ભાષા આ પ્રમાણે મળે છે:

“રાજુ રતનુ આવીઆ તેણે કરે ડંડપ્રણામ રે:
 બેઠે સેહેત્ર સંઠ માહારે: કરે કુહુ તે કામ રે. ૧૮”

(કડવું ૧૧મું)

આના ઉપરથી જે કાંઈ વસ્તુ તરી આવે છે તે એ કે એક તો
 તેના બ્રૂવાહના આખ્યાનની સં. ૧૭૬૮ એ રમ્યાસાલ સં. ૧૭૦૮
 હોવી જોઈએ અને બીજું એ કે તેના સમયમાં હજી જૂની ભાષાના
 અંશો લેખનમાંથી તદ્દન હુત થયા નહોતા.

ચરિતસામગ્રી :

૧. અભિમન્યુ આખ્યાન-શ્રી મંજુલાલ ર. મજમૂદાર-સંપાદિત
૨. પ્રાચીન કાવ્ય મુદ્રા-ભાગ ૧લો-શ્રી જી. વિ. શાવળ-સંપાદિત

મુકુંદ ગૂગળી

[સં. ૧૭૦૮માં લખાત]

હિંદો અને ગૂજરાતી એ બંને ભાષામાં કાવ્ય કરવાની શક્તિ ધરાવતો કવિ મુકુંદ દ્વારકાનો ગૂગળી બ્રાહ્મણ હતો. આ કવિએ પોતાનાં બંને કાવ્યો: ૧. ગોરક્ષચરિત્ર અને ૨. કબીરચરિત્રને અંતે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે; જેવો કે—

(૧) “ઉદ્દિગ્ધમાંથી થયા ઉત્પન્ન, ગુગળી નામે જાતિ ધન્ય;

પૂનરી પરમેશ્વરના, સેવક પ્રભુ કરા ધરના. ૧૧

સેવક પર થાય દેવ કૃપાળ, ત્યારે કવિ મુકુંદ જાણે રસાળ;

પોષ સુદી એકાદશી જાણ, કર્યું ગોરક્ષનું ગુણગાન. ૧૨

બુદ્ધિ જેવી આપી રણછોડ, પહોંચ્યા તેવા મનના કોડ:

સત્તરસે આઠની સાલ, ગોરક્ષ-ગુણ ગાયા રસાળ. ૧૩

કેશવાનંદ ગુરુની પાસ, કર્યો કાવ્યનો અભ્યાસ;

ભાષાત્રય શીખ્યો બહી ભાત, નિજ ભાષામાં બરી વાત. ૧૪

મુકુંદ કવિ કરે પ્રણામ, છે દ્વારકા માંહે વિશ્રામ;

કૃપા કરે શ્રીરણછોડ, માળા કરવા પહોંચે કોડ. ૧૫”

(પ્રા. કા. ગ્રં. ૧૧, પૃ. ૨૧૦-૧૧)

(૨) “ઉદ્દિગ્ધસે ઉત્પત્તિ, ગુગળી સળકી કુદ્ધ,

મુકુંદકી જાત વોહી, મન જાન્યો આનંદ;

ભાષા-પઢાઈ જાનો, ગુરુગમસે પિછાન્યો,

આનંદ ઉરમે આન્યો, ગુરુ કેશવાનંદ;

સત્તરસે અષ્ટ સાલ, માલિકા મંડી રસાલ,

પહિલોહી મેર સાંચો, કબીર આનંદકંદ;

દ્વારિકામેહી મુકામ, કેશવસે જાન્યો નામ,

માલિકાની દીની હામ, જાંચો તબ મુકુંદ. ૮”

(કડવું ૧૫મું-એજન, પૃ. ૨૫૪-૫)

આ બંને અવતરણો એક સરખી વાત આપે છે કે મુકુંદ જ્ઞાતિએ ગૂઝળી બ્રાહ્મણ અને વતની દારિકાનો હતો; તેણે કેશવાનંદ નામના કોઇ સંન્યાસી પાસેથી હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સં. ૧૭૦૮ના વર્ષમાં તેણે ભક્તોની “માલિકા” રચવાનો આરંભ કર્યો હતો. કબીરચરિત્ર એ માલાનો મેર=પ્રથમ મણકો છે. તેનું ગોરક્ષ-ચરિત્ર તે જણાવે છે તે પ્રમાણે આ માળાનો આઠમો મણકો છે; તે કાવ્યના આરંભમાં આ હકીકત તેણે આપી પણ છે કે—

“મીમત્ સંત પ્રતાપથી કરવી, ચરિત્રમાળા જણ;
મણકો આ અષ્ટમો, કરું મુખે કેમ વખાણ.” ૧૨

(એજન. પૃ. ૧૮૮)

આ બે ચરિત્ર જોતાં એમ માનવાને દિલ થાય છે કે મુકુંદ એ પદ્ધતિએ ભક્તોનાં ચરિત્રો લખવા માગતો હતો. ગોરક્ષચરિત્ર જોતાં તેણે બધાં મળી આઠ ચરિત્રો લખ્યાં હોય, તેમાં તો જરા જેટલી પણ શંકા નથી. કેશવાનંદ સંન્યાસીના સંપર્કથી તેણે હિંદી ભાષાના નાભાજીની “ભક્તિમાળ” જેવા ચરિત્રગ્રંથો જેમ જોયા હશે તેમ દારિકામાં યાત્રાએ આવતા અનેક ભક્તો પાસેથી જૂના ભક્તોનાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં પણ હશે. કબીરના જન્મના વિષયની જુદી જુદી છ આખ્યાયિકાઓ તેણે આપી છે, એ જોતાં તેણે ભક્તોના વિષયમાં જુદા જુદા ગ્રંથો તેમ જ ભક્તો પાસેથી મળેલી હકીકતનો ઉપયોગ કર્યો હોવો જોઇયે.

“ગોરક્ષચરિત્ર” તેણે નવ કડવાંમાં અને “કબીરચરિત્ર” તેણે ૧૫ કડવાંમાં રચ્યું છે. “ગોરક્ષચરિત્ર” માં એ થોડો જ પ્રસંગ હિંદી ભાષામાં આપે છે, જ્યારે “કબીરચરિત્ર”માં તેણે ગૂજરાતી કરતાં હિંદી તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું છે. હિંદી ઉપરનો એનો કાજ એની કવિતામાં જણાય છે.

એની ગૂજરાતી કવિતામાં પણ જે વેગ છે, તે એના હિંદી ભાષાના જ્ઞાનને આભારી હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. ઝડઝમક.

જીવવાનો પ્રયત્ન પણ કદાચ એ જ કારણે કરો. જોરજુલારિતના આરંભમાં જ જુઓ:

“સંત સાધુ મહંત સેવી, આનંદકંદ ગાથ સુકુંદ રે;
શાંત શીતળતા શરીરે, શાંત મહાંત સુચંદ.”

આ પદ્ધતિનો છોકાનુપ્રાસ તેમ જ વૃત્ત્યનુપ્રાસ તે ધણે સ્થળે પ્રયોગે છે.

હિંદીનો પ્રયોગ એણે ચાલુ કાવ્યમાં કર્યો છે, તેમાં કવચિત્ કવિત્ત પણ લખ્યાં છે.

“કરમકે માંહી નાંહી, સાંચ કરે કેસે સાંધ,
પૂત આચો હસ્તમે સો ગોળરમે ગડચો હે;
ખાનેકો ધમચો હે પાસ, લિખ્યો નહિ તૌ ન પૌચે,
આસ ખાસ સંત કહે, આચો હાથ પડચો હે:
પ્રારબ્ધકે પેચ ખડે, મેરે તેરે માંહી લડે.
કર્મહીકે કૂપ ખડે, નીકસે ન કડચો હે;
આનંદ સોહી નિકંદ, દુઃખકો મિલેહી દંદ,
કર્મમંદસે સુકુંદ, સચ્ચો સોહી ખડચો હે. ૪૨”

શબ્દાલંકારોથી કવિતા ભરચક હોવાને કારણે એમાં ઊંચા પ્રકારની કવિતાનાં આપણને દર્શન નથી થતાં, છતાં તેમાં કેટલીક ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે, ખાસ કરીને “કબીરચરિત્ર”માંથી. ભગભગ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે આ કૃતિ રચાયેલી હોવાથી કબીર-રામાનંદથી એ વધુ નિકટનો છે, એટલે તેની માહિતી વધુ ચોક્કસ કહી શકાય. એશ્વક, પ્રસંગોમાં કવચિત્ આવતા ચમત્કારો ભક્તચરિત્રોમાં પરંપરાગત આપવામાં આવ્યા છે; એટલાથી આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતામાં ખામી આવે તેમ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. પ્રા. કા. અં. ૧૧મો (સ્વ. હ. ગો. કાંઠાવાળા-સંપાદિત)
૨. ગૂજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો (દી. ખ. ક. મો. ઝવેરીકૃત)

૧ પ્રા. કા. અં. ૧૧મો, પૃ. ૧૯૬ (હડકું ૩જી)

રતનજી

[સં. ૧૭૩માં હયાત]

ગૂજરાતની બહાર રહીને પણ સાહિત્યસેવા કરનારા ગૂજરાતી કવિઓ કવચિત્ થયા છે, તે માંહેનો રતનજી એક છે. એ કવિએ “દ્રૌપદીચીર-હરણ” “સગાળશા” અને “વિભ્રંશી રાજનું આખ્યાન” એ ત્રણ કાવ્યો રચ્યાં છે, જેમાંના પહેલાનો માત્ર નામનિર્દેશ, બ્યારે બીજું ડગું છપાયેલાં પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

આમાંના “સગાળશા” કિંવા “એલૈયાનું ચરિત્ર” એ કાવ્યને અંતે એ પ્રકારનો નિર્દેશ મળે છે; જેમકે

(૧) “ગુરુપ્રતાપે બણે રતનદાસ, કહોને છાહું કીમ,
મોહનને મળવા માટે રે, જાનું વૈકુંઠની વાટે રે.”^૨

(૨) રતનદા કે બાણુ-પ્રતાપે તેને છાહયે કંમ ?
માવાને મળવા માટે રે જાનુ વૈકુંઠની વાટે. ૨૧”^૩

એક જ કાવ્યની છેલ્લી કડીના આ બે પાઠમાં હ. લિ. પ્રતનો પાઠ “બાણુ-પ્રતાપે” નોંધે છે. “બાણુ” એ કાંતો ફાઈ ગુરુનામ છે, યાતો “બાનુ”=સૂર્ય છે. અને વિભ્રંશી આખ્યાનમાં પોતાને “બાનુ” “બાનુસુત” અને “બાનુ રતનજી આશ્રય થકી” એમ નોંધે છે, જે નીચે અવતરણોમાં આવશે, એ જોતાં નીચે સિદ્ધ થશે તે પ્રમાણે એ, બહુશાલી હોવાને કારણે બાનુ=સૂર્યનો આશ્રય નિર્દેશ છે. એ કારણે “સગાળશા” એની કૃતિ માનવામાં બાધ નહિ આવે.

૧ બૃ. કા. દો. ભાગ પમો, પૃ. ૫૨૬, અને પૃ. ૭૭૭ તેમ જ સગાળશા આખ્યાનમાં પૃ. ૧૭૩-૭૫

૨ બૃ. કા. દો. ભાગ પમો, પૃ. ૭૦૬

૩ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૨૫૪ & (સં. ૧૮૬૦ની પ્રત)

કવિએ “વિઘ્નશી રાજના આખ્યાન”ના અંતમાં તો થોડી ધણી માહિતી પોતા વિશે આપી છે; જેવી કે—

“સંવત સતર તેરૈતરે આઠ આવણુ વઢી આઠેમ. મનઠ
એહ કથા પૂરણુ થઈ આઠ નારાયણુનું નામ. મનઠ
બાગલાણુ કવિ ત્યાં વસે આઠ નેહોર નર શુભ ઠામ. મનઠ
રતનજી હરિદાસ-વલ્લભ, આઠ ગાયા ગુણ પસાય. મનઠ
વિપ્રપ્રસાદે ગાઈ છે આઠ ભાવી વચન પરિબ્રહ્મ. મનઠ
બાનુ રતનજી આગ્રય થકી આઠ બાનુ વચન પરિબ્રહ્મ. મનઠ
બાન કહે રે રતનજી, આઠ કથા કહે પરિબ્રહ્મ. મનઠ”

(પૃ. ૬૧૬)

આમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે નાસીક પાસે આવેલા બાગલાણુ ગામમાં રહેતો હતો અને ત્યાં એણે વિપ્રપ્રસાદે સં. ૧૭૧૩ ના આવણુ વદિ ૮ ને દિવસે આ આખ્યાન રચ્યું છે. પોતાને એ હરિદાસ-વલ્લભ કહે છે, એનો અર્થ એટલો જ જણાય છે કે તે હરિદાસ-વલ્લભને વહાલો હતો. એના ઉપરથી તેના પિતાનું નામ “હરિદાસ” હતું તે નક્કી થઈ શકતું નથી. એ પોતાને “બાનુ” અને “બાનુસુત” કહે છે; જેમકે

“બાનુસુત કહે ભગવંત બન્નું, અમર આત્મા થાય રે.”
(કડવું ૨૪—છેલ્લી કડી)

અને

“બાનુ કહે પુષ્પપર્વતણી કથા નારાયણુ અર્પણુ થઈ.”
(કડવું ૧૦મું—છેલ્લેથી ૩૭ કડી)

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તેના પિતાનું નામ ‘બાનુ’ હશે. પણ એવું નામ સંભવિત છે ? હોય તો “બાણુજી” સંભવી શકે, પણ તે સાથે એક સંભાવના થાય છે કે “બાનુ” અને “બાનુસુત” એમ બંને પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી તે “બાણુશાલી” તો નહિ હોય ? બાણુ-

સાક્ષીઓ પ્રથમથી જ વ્યાપારી કામ છે; એ વ્યાપાર અર્થે ગૂજરાત બહાર પ્રાચીન કાળથી જાય છે. એથી બાગલાણમાં જવું “બણસાલી”ને માટે પણ અશક્ય નથી. પરંતુ કોઈ પણ જાતના નિશ્ચિત પુરાવા વિના એ કલ્પનાને સત્ય કહી ન શકાય.

“સગાળશા” નાનું ૨૧ કડીનું ગેય પદ છે, અને એનો ઢાળ જોતાં કાશીનાં ધીરાંનાં પદો જેવાં ગાઇ શકાય તેમ છે:

“બાંડણિયામાં મસ્તક ખાડે મળી પિતા ને માય,
આંખડીએ આંસુ નવ આણે, હરખે હાલરહાં ગાય,
બોજન ભાવતાં કીધાં રે, પીરસી આગળ દીધાં. ૧૫

સતવાદી તમે સાચાં, અમારે અટક છે કરવું કેમ ?
વાંઝિયાનું બોજન નથી જમતા, અવિનાશી કહે એમ,
મળી તમે નર ને નારી, જુઓ એ વાત વિચારી. ૧૬

સગાળસા કહે: પ્રગટયાં મારાં પૂરબ જનમનાં પાપ,
ગુરુ દૂતમાને ગૌત્રિયા માર્યાં, માર્યાં મા ને બાપ,
ફાંગેરે દલ લગાડ્યો રે, તેણે મારો ખેલ બગાડ્યો. ૧૭

ચંબાવતી કહે: સ્વામી ! મારે પાંચ મહીનાનું ઓધાન,
લલે પધાર્યા ભવન અમારે આજ તમે, ભગવાન !
ધણી મેં તો તમને ધાર્યા રે તમે મારા અર્થ સુધાર્યા. ૧૮

ચંબાવતીએ પાળી લેઇ મારી પેટ જ માંલ,
અચાનક આવીને સતીની બહુનામીએ ગ્રહી ખાંલ,
લલી સતી ભક્તિ તારી રે, માગ માગ, મુખ કહે મુરારિ. ૧૯”

આ નાના કાવ્યમાં કાવ્યગત ચમત્કૃતિ નથી છતાં, વર્ણનની દૃષ્ટિએ કરુણરસની છાયા જણાય છે.

વિદ્વંશી આખ્યાન એ મોટાં ૧૩ કડવાંની ક્ષાંખી કૃતિ છે, તેમાં કવિએ વૈશંપાયન-જનમેજયના સંવાદમાં અશ્વમેધપર્વમાં આવતી રાજ

વિભંશીતી કથા વિસ્તારથી આપી છે. એમાં એણે પૌરાણિક દેશીબદ્ધ રચનાનો આશ્રય કર્યો છે. એ કથા તેણે સ્વતંત્ર રીતે મૂળને અનુસરી આપી છે. એણે મૂળ કથા કોઇ વિપ્ર પાસેથી સાંભળી રચી છે, એ તો તેણે અંતે કરેલા ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે. અને તેથી જ જૈમિનીયં અશ્વમેધમાં આવેલી આ કથા એણે મહાભારતનો ક્રમ સાચવવા વશ-પાંચન જનમેજયના સંવાદમાં મૂકી લાગે છે.

અહ્મલુત અને વીરરસના આ કાવ્યમાં કવિ કેટલેક પ્રસંગે ઠીક ઠીક ખીલ્યો છે; અર્જુન અને કૃષ્ણ સમુદ્રમાં ફસાઇ ગયા ત્યારે:

“કૃષ્ણ સમુદ્ર તેડીઓ, તે આવીયો તેણી વાર;
વેહેલો કરીને કાઢ અમને, દુઃખ થાય અપાર.
નહીં કાઢે તો બાળી મુકું, કંઈ હવડાં પાત;
સમુદ્ર ભીડી ચર્ણુ લાગ્યો, સ્વામિ સુણીએ વાત.
સમુદ્ર કહે રે સારિંગધર, જળ કોરડું કંઈ જાણુ;
નાહાનાં જળચર બાપડાં, તે મરશે ત્યાં નિર્વાણુ.
હું ત્યાં માછી થઈ થકરી, નાંખ જળ ને ભળ;
કાંટે વળગ્યાં મચ્છ એ, બેહુ આવશે તત્કાળ.
સમુદ્રે માછી થઇ, જળ નાંખ્યો તે વાર;
બ્રહ્મરસ ચોપડ્યો, મચ્છ લાગીયા ત્યાં સાર.
મચ્છ વળગ્યા બ્રહ્મરસે, તે તાણી કાઢ્યા બાહાર;
કલેવર તેનાં ચીરીયાં, સમુદ્રે તેણી વાર.
બેહુ મચ્છ વધેરીઆ, નીસર્યો બધુવાહન;
કૃષ્ણ અર્જુન રામ હનુમંત, નીસર્યા રામજન.”^૧

આમ પ્રયત્ન કરે છે. બેશક એની પ્રતિભા આમાં ક્યાંય નથી મળતી: એ એક સાદો આખ્યાનકાર જ તરી આવે છે.

આ કવિની વિશેષતા તેટલા પૂરતી કે એ ગૂંજરાત બહાર રહ્યો છતાં માતૃભાષાની સેવા કરવા ઉચિત રહ્યો છે. અને તે કાળમાં પ્રચ-

લિત દેશીઓમાં કાવ્ય બાંધી આપે છે. “સગાળશા” એનું હોવામાં જો મતભેદ ન હોય તો તેણે કાશીનાં પદના જેવો પદબંધ ધીરા પૂર્વે રચી આપ્યો છે, તેટલી વિશેષતા છે.

આ કવિની આ કૃતિઓથી એ સાદા આખ્યાનકારોની હરોળમાં આવી રહી શકે છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. બુ. કા. દો. ભાગ પમો-(ગૂજરાતી પ્રિ. પ્રેસ-મુંબઈ)
૨. સગાળશા આખ્યાન-સં. શ્રી. વ્ર. મુ. દેસાઈ (ગૂજ. વર્ના. સો. પ્રકાશન-અમદાવાદ)
૩. ગૂજ. સા. માર્ગ. સ્તંભો-દી. બ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત

હામો

[સ. ૧૭૧૫માં હયાત]

કલિયુગના મહિમા વિશે જુદા જુદા માણુબદોએ જે કાંઈ લખ્યું છે, તેમાં હામો પણ એક છે. એનો “કલિયુગનો મહિમા” એણે સં. ૧૭૧૫ માં રચ્યો છે, જે નીચેના ઉલ્લેખથી જણાય છે:

“સંવત ૧૭ પનરૌતરૈ । નુમે નારાયણુ અવતરે ।
પ્રજોધી બાધી પ્રથવી । નરહર ચરણો ન સહ્યા નમી ॥
હાંમો હરીજન હરિને કહે । બાધી હોય તો લાપ જ લહે ।

x

x

x

કલયુગમહિમા હાંમો કહે । ખજૂરડીમાં વાસે રહે.”^૧

આ કવિ હિમો નહિ, પણ હામો છે, એમ હાથપ્રત નેતાં માલૂમ પડે છે. આ કવિનું આ કાવ્ય આરંભમાં તૂટક મળતું હોવાથી તેમ તેણે અંતે વિશેષ પરિચય આપ્યો ન હોવાથી કાંઈ વિશેષ માહિતી મેળવી શકાતી નથી; માત્ર તે કાંઈ “ખજૂરડી” ગામનો વતની જણાય છે.

એણે સર્વસામાન્ય કલિયુગની સ્થિતિ ગાંઠી છે; જેવી કે—

“.....પ્રદક્ષણા કો નવિ દે ।
ચેહને ગજ કોપીનનુ કામ તે બ્યાજે બાંધિ બેઠા ગામ ।
અડસઠ તીરથ કો નવિ કરે રહ્યો જીવ માયામાં ધરે ।
બદાણુ કંન્યા વૃધને દે મોઢે માગ્યાં નાણાં લે ।
ધર ધર હીડે નેતા નેસ પોતે ન ગણે પાપ ને દોસ ।
શુદ્ધ પંડીતના સમા આચાર વગડુ સહુ કો વંઠી વાહાર ।
મધ્યમને ધરિ ઉત્તમ જમ કહેને કહની છાછ ન થાય ।
ટોલે ચૈ તમાકુ પીએ કલયુગનો મહિમા બોલીએ ।

હોંડના સુત હોઠા લીએ આવીને એક સાથે પિએ ।
 એઠી મુમાં ઘાતે નાલ એક પીએ બીબની લાલ ।
 પુસ્તક વાંચી કેા હેત...પ્રાણ ધક્કી માથિ બરોં છાછય ।
 ગુલ્લિયાને ઘેર ગોઠયો કરે હત્તમ તાં એવૂ આચરે ।
 દાસી સાથે દિલની વાત હત્તમ ચૈ ચાલે હત્પાત ।
 બ્રહ્મચાર ચોગી શ્રીપાત તેશુ બેરી ન કરે વાત ।
 ચોરેં હજીવ મંદિર સૂએ ભવાઈ જૈ પરગામે જુએ ।
 નારાયણનુ ન લેં નામ કયા કીર્તન ન સુણે કાંન ।
 પ્રભાતે પરનિદા કરે હરીનું ધ્યાન કાને નવિ ધરે ।”

કવિ સં. ૧૭૧૫ જેટલો જૂનો છે; એટલે કે કવિ એમાનંદની સુવાવસ્થાનો છે. આ જ અરસામાં સં. ૧૭૦૪ માં, એક પૂર્વે આવી ગયેલા કલોલના સુરભટ્ટે સ્વર્ગારોહણીમાં શરૂઆતમાં કલિયુગનો મહિમા ગાયો છે. આ બે મહિમા સરખાવતાં સુરભટ્ટનો મહિમા વિશદ જણાય છે. આ તો માત્ર એક કડવા પૂરતો જ હોય એમ જણાય છે.

એક હેમો નામક, તોરણા ગામનો બ્રાહ્મણ સં. ૧૮૬૪ માં હયાત હતો, તેની “કર્મકથા” નામની કવિતા કહેવાય છે. આ ઉપરાંત પરચૂરણ પદો મળે છે. એની મરણ તિથિનું-એક પદ સં. ૧૮૬૪ ના કાર્તિક સુદિ ૧ ને શનિવારે પહોર દહાડો ચઢતાં ચયાનું મળે છે. આ હેમો ઉપરના હામાથી જુદો જ છે.

ખજૂરડી ગામ કયાં આવ્યું, હામો જાતે કેવો હતો, કયારે જન્મ્યો-મર્યો હતો, બીજી કોઈ કૃતિ લખી હતી કે નહિ, એ વગેરે વિષયમાં કશી માહિતી હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮

૧ ગૂ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૩૨૮

કુંવર, જન કુંવર કે રામજન કુંવર

[સં. ૧૭૧૬માં હયાત]

કુંવર, જન કુંવર કે રામજન કુંવર એ નામનો ઉલ્લેખ ઉદ્ભવકૃત રામાયણમાં બાલણસુત વિષ્ણુદાસના ગણવામાં આવેલા ઉત્તરકાંડના ૫૪ (વચ્ચે બે કડવાંનું એક કડવું થયેલું છે તે જોતાં ૫૫) કડવાંને અંતે કુંવર, જન કુંવર કે રામજન કુંવરની છાપથી થયેલો મળે છે. બાલણ રામભક્ત હોવાથી વિષ્ણુદાસે એ નામે કાવ્ય લખ્યું છે, એમ માની સંતોષ લેવામાં આવતો હતો.^૧ પણ એ જ કવિના કાવ્યની એક હાથપ્રત શ્રી કાર્પસ ગૂજરાતી સભાની હ. લિ. પુ. યાદી ભાગ ૨ જાના પૃ. ૧૯૮ પર નોંધાયેલી છે, તે પરથી જાણી શકાય છે કે આ નામનો સ્વતંત્ર કવિ ઘર્ષ ગયો છે. પોતાના સંબંધમાં લખતાં તે ઉત્તરકાંડને અંતે જણાવે છે કે—

“પદ એકવીસસે છત્રીશ શોભે ॥ શુભ કડવાં ૫૭ વન હોએ ॥૧૫॥
બટ બાલકરણ કરુણા કરી નંજા ॥ બૂંધ આપી સીર મૂકા પાંજા ॥
તેહ તણી કીપાએ કરી ॥ ઉત્તરકંડ કથા વીસ્તરી ॥૧૭॥
શવત ૧૭૧૬ બોઝા (૧) સાર ॥ આસો વદ તૃતીયા સોમવાર ॥૧૮॥
તે દીન પૂરંજા હવૂ આખાંન ॥ શાહ કરી મૂને શ્રીભગવાન ॥૧૯॥
વાસે રતંબતીરથ છે નંહ ॥ કવિતા ગીનાત મંદૂર ફૂંદ મેહે ॥
અકૂખરત્તર મધે મૂઝ વાસ ॥ વધશવ જનના કાહાવૂં દાસ ॥૨૧॥
કવી કૂઆર કેહે રાધવરાએ ॥ મૂઝને કરને પશ્મ કીપાએ ॥૨૨॥”

(ઉત્તરકાંડ, ૫૭)

કુંવરનાં ઉત્તર કાંડનાં છેલ્લાં બે કડવાંને સ્થાને ઉદ્ભવકૃત રામાયણને અંતે છપાયેલા ઉત્તરકાંડમાં બાલણ-સુત વિષ્ણુદાસનાં બે

કડવાં છે. ગૂજ. વર્ના. સો. ની નં. ૪૮૫ ની હાથપ્રતમાં પણ તે જ સ્થિતિ છે.

કુંવરે પોતાની ત્રણે છાપ વાપરી છે અને કાઈ જાતના નિયમ મુજબ ગમે તેમ કડવાંને અંતે મૂકી છે;

જેમકે—

- (૧) “યદ રહ્યો જયજયકાર ભાઈઓ, તેહમાં કાંઈ સંદેહ નહિ રે:
શ્રીરામજન કુંવર કહે હવે, ઋષિ બહુ આળ્યા સહી રે. ૨૫”^૧
- (૨) “હું હણીશ એને સત્ય એવી, ભગવંતે વાણી કહી રે;
જન કુંવર કહે સુર ગૃહે ગયા, તે રાક્ષસે જલ્યું સહી રે. ૩૬”^૨
- (૩) “એવાં વચન કહ્યાં ઋષિજીએ, આણી મન ઉલ્લાસ;
રઘુનંદન રળિયાત થયા, કહે કુંવર હરિનો દાસ. ૪૧”^૩

આ રીતે આ કવિ સુપ્રસિદ્ધ વિષ્ણુદાસના મકરકુલનો વડનગરનાગર-બ્રાહ્મણ છે અને ખંભાતનો વતની છે. તેણે કાવ્યપ્રસાદી ભટ્ટ બાલકૃષ્ણ^૪ પાસેથી મેળવી છે. આ ભટ્ટ બાલકૃષ્ણ ખંભાતમાં સારો વિદ્વાન હશે. વિષ્ણુદાસના ગુરુ હરિભટ્ટ અને વિશ્વનાથ, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસનો ગુરુ બૃધર વ્યાસ, એ બધા તે યુગના થોડા થોડા જાણા ને અંતરે થયેલા વિદ્વાનો જણાય છે.^૫

કવિ કુંવર વર્ણુનો આપવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે વેગ સાધી શકતો નથી; જ્યાં તેને પ્રસંગ મળે છે ત્યાં પણ તે સાધી શકતો નથી; જુઓ નીચેનો સીતાવિલાપ:

“સીતા બોલ્યાં રે, સાંભલ લક્ષ્મણ વાત;
વણ અપરાધે રામચંદ્રે, મુજને કાં કીધી ઘાત. સીતા૦ ૧
રાઘવને ચરણે છે મારે, સત્ય નિરંતર મન;
એક દિવસ મેં નથી લોચું, રામ તણું વચન. સીતા૦ ૨

૧ ઉદ્ધવકૃત-રામાયણ, પૃ. ૬૫૪ (કડવું ૧૬)

૨ એજન, પૃ. ૬૬૩ (કડવું ૫૫)

૩ એજન, પૃ. ૭૧૭ (કડવું ૨૮૫)

૪ આ વિષયમાં ઉપયોગી કેટલીક ચર્ચા માટે જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૩૧૨-૧૩

૫ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૩૧૧-૧૭, ૪૩૦-૩૭

પૂર્વે રામ ગયા વન મધ્યે, ત્યારે હું હતી પાસ;
 મુજ અરથે રણમાં રાવણનો, તત્કાલ ક્રીધા નાશ. સીતા ૩
 સાસુ કેરાં કે'ણ મધ્યે, હું રહેલી નિરધાર;
 વાંક વિના રધુનાથજીએ, મને કાઢી વન મોઝાર. સીતા ૪
 પૂર્વે શાં મેં પાપ કર્યાં છે, આ લવ પ્રભવે આપ;
 એવું કહીને જનકસુતા પછે, કરતી મહાવિલાપ. સીતા ૫
 રામ વિના કયમ રહું એકલી, ઋષિ આશ્રમ મોઝાર;
 કેા મુજને અપરાધ પૂછશે તો, શું કહીશ નિરધાર. સીતા ૬”

આ જ કુંવરની એ વધુ કૃતિ ૧ “મહીમંગમકથા”^૨ સં. ૧૭૧૧માં
 અને ૨ “તારકાસુરનું આખ્યાન” સં. ૧૭૧૩ માં રચેલ છે. ૩ આ
 કવિ સંસ્કૃત ભાષાનો જાણકાર હશે કે કેશવદાસની માફક કથા
 સાંભળી આખ્યાન રચી કાઢતો હશે; તે રામાયણના ઉત્તરકાંડ
 પરથી સમગ્રી શકાય તેમ છે. વિષ્ણુદાસે જે પ્રમાણે કવિતા પ્રાયઃ
 મૂળને અનુસરી કરી છે, તે જ ધાટીએ આણે લખી છે. માત્ર આણે
 વાદમીક્રીય રામાયણ જોઈને લખી હોય એમ જણાય છે; જ્યારે
 વિષ્ણુદાસે અખ્યાત્મ રામાયણનો આશ્રય કરી લખી છે.

એની ભાષામાં નહિ જેવા જૂના અંશે છે; બાકી અર્વાચીન
 સ્વરૂપ આવી ગયું છે.

ચરિતસામગ્રી:

૧. ભાલણ: શ્રી રામલાલ ચૂ. મોદીકૃત
૨. ઉદ્ધવકૃત રામાયણ-સ્વ. હ. ગો. કાંટાવાલા-સંપાદિત
૩. શ્રી. ફા. ગૂજ. સલાના હ. વિ. પુ. ની માદી-ભાગ ૨એ

૧ એજન, પૃ. ૭૩૫, (કડવું ૩૬મું)

૨ વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી-હ. નં. ૨૬૯૦ b (ઉ. સં. ૧૭૩૦)

૩ જુઓ: આ કાવ્યનો અંત ભાગ; શ્રી. ફા. ગૂજ. સલા. હ. માદી-

ભાગ ૨ ભાગ પૃ. ૮૬

